

Вільям Фолкнер

ПРИТЧА

КМБУКС
видавнича група

УДК 821.111-311.1
ББК 84(7США)
Ф74

William Faulkner

A FABLE

Переклав з англійської Олександр Мокровольський

Усі права застережені. Жодну частину цієї публікації не можна відтворювати, зберігати в системі пошуку інформації чи передавати в будь-якій формі в будь-який спосіб — електронний, механічний, ксерокопіювання або інший спосіб — без попереднього письмового дозволу власника.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means, whether electronic, mechanical, photocopying, recording or other kind, without the prior permission in writing of the owners.

Фолкнер, В.

Ф74 Притча : Роман / Вільям Фолкнер ; Пер. з англ. Олександра Мокровольського. — К. : КМ-Букс, 2017. — 448 с.

ISBN 978-617-7498-02-4

1955 року роман «Притча» отримав одразу дві нагороди — Пулітцерівську премію і Національну книжкову премію. Твір, у якому дія відбувається в роки Першої світової війни в окопах Франції, став одним з найвидатніших досягнень Вільяма Фолкнера. Війна під пером Фолкнера описана настільки правдиво, адже автор і сам воював, що, за словами американського письменника Малкольма Коулі, деякі зі сцен у романі — найсильніші з усього, що написав Фолкнер.

УДК 821.111-311.1
ББК 84(7США)

© William Faulkner, текст, 1962

© Олександр Мокровольський, переклад, 2017

© ТОВ «ВИДАВНИЧА ГРУПА КМ-БУКС», 2017

ISBN 978-617-7498-02-4

Моїй доньці Джил присвячую

Висловлюю вдячність Вільяму Бечеру й Генрі Гатавею з Беверлі-Гіллз (Каліфорнія), чия загальна ідея переросла в цю книжку; Джеймсу Стріту, в чийй книжці «Відведи погляд» я вичитав історію повішеника і пташки; Годдінгу Картеру й Бену Воссону з «Ліві-прес», які обмеженим накладом надрукували першу версію історію про викраденого скакуна.

В. Ф.

СЕРЕДА

Коли в казармах і розкиданих довкола міста таборах сурми просурмили зорю, з'ясувалося, що більшість містян уже давно не спить. Не було їм потреби підводитися з солом'яних матраців чи вбогих лежаків у тісних, ущільнених, мов стільники у вулику, їхніх оселях, адже мало хто з них, крім дітей, взагалі облягався на ніч. Зігнані страхом і тривогою до єдиної купи безмовного братерства, вони цілу ніч тислися чимближче до скупого тепла жаровень і нікчемних пічок, аж поки пільма нарешті посвітліла й засірів новий день тривоги та страху.

Первісний полк набрано саме в цій місцевості, й зібравукомплектував його, по суті, один із тих уславлених охоронців-зарізяк, які згодом повибивалися в наполеонівських маршалів, і тож він привів той свій полк і віддав під саму імператорську руку, зробившись, разом із нею, рукою, одним із найлютіших світил у тому сузір'ї, котре півнеба захопило своїм грізним поривом і півземлі спалило спалахом-ударом своєї блискавиці. Та й подальші поповнення полку здійснювались саме з цієї провінції, тож більшість оцих старих дідів свого часу побули не тільки ветеранами цієї бойової одиниці — й ці хлопчаки, вже приписані до полку, просто приречені були стати його солдатами, хай-но приспіє їхній час, але ж і всі ці люди були чи батьками, чи якимись родичами тих військових — не тільки нинішні старі батьки й родичі отих приречених чоловіків, але й батьки, та матері, та сестри, та дружини, та кохані, чиї сини, й брати, й чоловіки, й батьки та наречені могли б опинитися поміж отих приречених мужчин, але не опинилися в тому числі тільки завдяки випадковості чи сліпому талану.

Іще й не відлунали останні відлунки сурем, а перенаселені нетрища вже почали вивергати своїх мешканців. Котрий-небудь французький, чи британський, чи американський пілот (чи й німецький, зрештою, аби мав таке зухвальство ще й дещицю талану на додачу) міг би щонайкраще спостерегти це згори: як із халупин та всяких помешкань зазміїлися людські потічки, вливаючись до завулків і провулків, і безіменних закапелків, а потім, із тих за-про-вулків та закапелків, упадаючи в ширші вулиці, бо ж ті потічки ставали потоками, а потоки — річками, аж видавалося: вже ціле місто бурхливо заливає широкі бульвари, а ті, мов шпиці гігантського колеса, скидають усю ту масу до ступиці — майдану *Place de Ville**, а потім майдан, швидко переповнившись ваготою тієї зливої докупи маси, жбурнув її, мов невідпорну хвилю, на білі ворота Готелю, де троє вартових — представників трьох народів-співкомбатантів — стовбичили під трьома порожніми ще флагштоками, які чекали на підняття трьох союзницьких прапорів.

І тут людська маса наштовхнулася на першу військову заслону. То там стояв — заступивши пащу широкого головного бульвару, який вів од Площі до старої брами того, що було колись стародавнім східним муром міста, — стояв загін гарнізонної кінноти, вже готовий дати відсіч, от ніби гомін людської повені ще наприпочатку випередив її, просочившись до спальні самого мера й таким чином привітавши його з середою. Але юрба навіть не звернула уваги на кавалерію. Вона просто продовжувала вдавлюватися в Майдан і тільки там уже сповільнювалася та зупинялася, завдяки самій своїй масивній-злютованій ваготі, й тепер тільки постійно та ледь помітно воружкалася-хвилювалася в обрамленні своєї скупченості, витріщаючись, безтямно-терпляче, посеред дедалі яснішого дня, на двері Готелю.

Потім зі старезної цитаделі, навислої над містом, гримнула ранкова гармата, й ті трійко прапорів, хтозна звідки й узявшись, поповзли нагору по своїх трьох флагштоках. Поки прапори повзли й видиралися на самісінькі вершечки,

* Міський майдан (фр.).— Тут і далі прим. ред.

то все ще був світанок, і якусь мить вони повисіли незрушно. Та коли вони замайоріли в перших струменях ранкового леготу, ті струминки-леготинки внесли їх у море, вмить розлите, сонячного сяйва, й воно вияскравило всі ті три взаємно-злагоджені кольори: червоний — за хоробрість і гордість, білий — за чистоту й сталість, блакитний — за честь і правду. Потім зненацька і той порожній бульвар за спинами кавалерії залило сонце, відкинувши довгі тіні кавалеристів і їхніх коней на натовп і створивши таке враження, ніби кавалерія напала на тих цивільних.

Тільки ж то не кіннота на містян, а саме містяни посунули на кінноту. Людська маса не видавала ні звуку. То була майже впорядкована навала, просто невідпорна у злагодженості своїх тендітних складників — мов міріад краплин, що злилися у єдиний вал. Якусь мить кавалерія (був там і офіцер, але командував начебто старшина) не чинила жодних дій. Потім старшина щось вигукнув. Але то був не наказ, бо ескадрон ані зворухнувся. Як по правді, то пролунало щось нісенітне: якийсь пискляво-верескливий жалібний зойк завис на мить у повітрі, достоту мов один із тих музичних, але вилятих із невидимих джерел співів загублених високо в небі жайворонків, яких там, у надміському піднебессі, було вже повно. Однак наступним вигуком старшини був усе ж таки наказ. Запізно! Юрба вже підім'яла військових, невідпорна у тому м'якому й водночас непереможному смиренні, несучи, з майже байдужим, принижено-пасивним і водночас зневажливим зухвальством, беззахисні свої кості й плоть у ту крицеву орбіту копит і шабель — от мов які старожитні мученики виходили на арену до левів рикаючих.

Ще якусь мить кавалерія протрималася. Але навіть потім її лави не порвалися. Вона просто почала задкувати, обличчями все ще до маси, от ніби та її підхопила, всі ці мілітаризовані тіла: білки закованих догори очей стримуваних вуздечками коней, змалілі обличчя вершників з ротами, роздертими писклявим криком під занесеними шаблями, усі несені задки, мов які військові статуї з пограбованого палацу, чи особняка, чи музею по тому, як оця повинь умить

на гамуз потрощила кам'яні крипти-алькови славної їхньої усамітненої недоторканості. Потім вивільнився офіцер-кавалерист. Видалося на мить, ніби тільки він тут і рухається, бо ж лише він стійко височів над юрбою, але то вже на-товп, розділяючись надвоє, обтікав його обабіч. Потім і він зарухався, вперед, припадаючи до шиї коня, стримуваного металом вудил, у юрбу й крізь те просування; чийсь голос зойкнув десь там під конем: дитина? жінка? Чи й чоловічий голос, оєвнушілий зі страху чи від болю? Та він гнав коня все далі, раз-у-раз зомліваючи, та все женучи тварину крізь ту людську ріку, яка навіть не намагалася розступитися перед ним, приймаючи коня, як вода приймає ніс корабля, що її розтинає. Потім він зник. А юрба, вже прискорюючись, ринула на бульвар. Вона розкидала кінноту на боки й полилася, блокуючи вулиці-перетинки, що траплялися їй на дорозі, от як переповнена повинню ріка зупиняє течію струмків, що в неї впадають. І тоді, нарешті, й бульвар зробився єдиним озером, загуслим і клекотливим.

Але за хвилину до того вже з'явилася й піхота, зайшовши юрбі в тил, від *Place de Ville*, задовго до того, як той пощезлий кавалерійський офіцер міг би доповісти про обстановку черговому гарнізонному офіцерові, а той послав би зв'язківця, а той би прикликав до діла вістового, а той відірвав би ад'ютанта од його гоління-умивання, і вже той розбуркав би міського мера в його нічному ковпаку, й мер зателефонував би командирові піхоти в цитадель а чи кур'єра послав би до нього. Там наступав цілий батальйон у повному озброєнні, тільки без заплечників, наближаючись від *Place de Ville* щільно зімкненою похідною колоною, а дорогу йому розчищав легкий танк із закритими, мов до бою, люками, розкидаючи юрбу на боки, мов снігоочисник кучугури снігу, витісняючи люд на хідники, а піхота, що не відставала від танка, розгорталася двома паралельними лавами, аж поки, нарешті, весь бульвар від площі й до старої брами зробився розчищений і спустілий, наїжившись назовні двома тонкими лініями насаджених на цівки рушниць багнетів. Та середа ще відзначилася тим, що в однім місці за

багнетним бар'єром зчинилася невеличка шамотня, але то було на площі кількох метрів і далі не поширилося, й тільки ті, котрі стояли поруч, знали, що щось там скоїлося чи ще коїться. І коли сержант одного з роїв, пірнувши під багнети, проштовхався туди, то особливого видовища там не побачив: просто молода жінка чи ще зовсім дівчинка, худенька і вбого вбрана, зомліла і впала на землю. Як упала, так і лежала: купкою задрипцяного в мандрах лахміття, от ніби прибукала з хтозна-якої далини, ідучи все пішки чи ідучи на возі, лежала вона в тісному гробоподібному просторі, який надали їй довколишні люди, щоб упала та й, коли такого вже їй забаглося, щоб і померла там, і вони ж, котрі очевидячки досі не давали їй місця, щоб стояла прямо й дихала, спокійно дивилися на неї згори вниз, як ото чинять люди, вичікуючи, коли ж хто-небудь зробить перший рух. Перший ворухнувся сержант.

— Хоч підійміть її! — люто кинув він. — Та занесіть із вулиці десь, де б її не затоптали.

Тоді підступив якийсь чоловік, але коли вони з сержантом нахилилися її підняти, молода жінка розплющила очі й навіть спробувала допомогти їм це зробити. Сержант поставив її на ноги — не грубо, а лиш дратуючись тупістю та безклепкістю цивільних у всіх справах, і надто в цій, задля якої йому довелося покинути свій пост.

— Чия вона? — запитав він.

Ніхто не відповів — самі тільки онімілі нашорошені обличчя довкола. Та сержант вочевидь і не сподівався бодай на чию-небудь відповідь. Роззирнувся навсібіч, хоча й так видно було: неможливо буде винести її з юрби, навіть якщо хтось і зголоситься заопікуватися нею. Він знову подивився на молоду жінку й заговорив знову, цього разу вже до неї, але тут-таки й затнувся, ледве стримуючи свою лють: огрядний сорокарічний чоловік, вусатий, мов сицилійський розбійник, із нашивками на мундирі за служби-походи на трьох континентах і в двох півкулях, чий національний престиж Наполеон принизив дюймів на три сто років тому, достоту як Цезар був принизив престиж

італійців, а Ганнібал — безіменних стовпів своєї слави; муж і батько, якому личило б (а він би й не відмовився) стерегти діжки з вином на паризьких ринках, коли б тільки і він, і ті ринки та опинилися деінде, а не отут. Він знову зиркнув на ті терплячі лиця.

— Та невже ж ніхто...

— Вона з голоду зомліла! — підказав тут хтось.

— Гаразд, — прийняв пояснення сержант. — А чи має хто-небудь...?

Але чиясь рука вже простягала хліб. То була цілушка, брудна й навіть трохи ще зігріта теплом кишені, в якій її сюди принесено. Сержант узяв крайця, однак коли підніс його жінці, та квапливо відмовилась, покрадьки роззирнувшись надовкола, і на обличчі, в очах її промайнуло щось наче ляк, от ніби вона сподівалася, що люди розступляться і дозволять їй утекти. Сержант тицьнув їй хліб до рук.

— Бери! — різко мовив він, із тією грубістю, що була не недобрістю, а просто нетерплячкою. — З'їж! Нікуди ж ти не дінешся, а хоч не хоч муситимеш бачити його перед собою.

Але молода жінка знову відмовилася, не взяла хліба, соромлячись не так чиєїсь милостині, як голоду свого. Видно ж було, що вона силкується відірвати погляд від того хліба, хоча й сама добре знає: їй несила це зробити. І під поглядами — всіх-усіх довкола — вона таки здалася. І очима, й всім тілом жінка заперечувала свою словесну відмову, бо ж очима вона вже пожирала хліб, іще до того, як рука її простяглася й вихопила його з сержантових рук, а тоді обіруч притулила його до обличчя, немов хотіла заховати від грабіжника — а чи жадібність свою від тих, що на неї витріщалися, й якимось по-гризунськи почала той хліб гризти, зиркаючи сюди-туди понад тими своїми долонями-хлібосхованками, й ті позирки не були ні дуже скрадливі, ні надто потаємні, а тільки тривожні, пильні й нажахані, й те її почуття то спалахувало, то пригасало, а тоді знову розжеврювалось, от ніби вона хотіла роздмухати яку жаринку. Але принаймні млості їй не загрожували більше, й сержант почав уже відвертатися, коли це знову обізався той самий голос. Безперечно, належав він

тому чоловікові, що пожертвував крайця, але сержант, дарма що завважив це, не подав знаку. Але безсумнівно він спостеріг, що це обличчя ну ніяк не вписувалося ні в цей час, ні в це місце: не просто у Францію, а в цю сорокакілометрову близькість до Західного фронту, в цю чи котрись іншу середу наприкінці травня 1918 року... чоловік не так, щоб молодий, але з вигляду молодявий, та й не тільки цим вирізняючись з-поміж інших чоловіків з юрби — чи то радше вивищуючись над ними: такий-то високий, такий-ото бездоганний, і здоровий, і не згорблений, ба навіть розкутий, височів він у своїй вибляклій робі, грубих штанях та закаляних черевиках, мов який робітник-дорожник чи там тинькар, а щоб опинитися отут, у цій місцині на землі, й у цю середу, він мав би бути звільнений від військової служби ще до п'ятого серпня 1914 року, майже чотири роки тому, хоча на забракovanого не дуже скидався, а сержант, якщо й завважив чи подумав щось таке, видав це хіба що зблиском у погляді. І першого разу, коли той обіззався, звертався він до сержанта, а тепер сержант уже й не сумнівався: таки йому адресовано й другу фразу.

— Але ж тепер, коли вона з'їла той хліб,— сказав чоловігя,— невже ж вона не відкупилася отим крайцем від своїх мук?

Фактично сержант уже й відвернувся, вже й відходив, але той голос, те мимрення зупинило його — мимрення не так лагідне, як просто спокійне, не боязке, а чемне, та ще й до того ж наділене — з усіх якостей! — невинністю, ото ж тієї миті-паузи, поки він іще не почав обертатися до довготелесого мовця, сержант уже побачив-відчув усі ті стишені, нашорошені обличчя, котрі видивлялися і не на нього, й не на того високого, а немовби на щось невольне, витворене у повітрі отим мурмотливим голосом. Потім до сержанта дійшло. Річ була в однострої, що на ньому. Обертаючись та озираючись, не тільки на того балакуна, а й на всі скупчені довкола нього обличчя, йому приверзлося, ніби він виглядає з якогось наче змореного, тривалого й всевідучого горя-нещастя, так довго ношеного й узвичаєного, що оце тепер,

коли йому трапилося це згадати, це вже не був навіть жаль до всього людського роду, перехлюпнутий через оту нездоланну перепону покликання й заповзяття, якій двадцять літ тому він був не просто посвятив, а й віддав, і то не просто своє життя, а й душу, й тіло... і видалося йому, що все оте коло стишених-нашорошених облич поплямоване легким, але невитравним, віддзеркаленим заобрійним блакитом. Та й завжди так воно було — ото тільки відтінок мінявся-мінився: брудно-жовтий з білим у пустелі й тропіках, потім різко-чистий червоно-синій, колір старого однострою, а нині — хамелеоново-мінливий блакитний, запроваджений три роки тому. Він-бо від самого припочатку саме цього й сподівався, і не тільки сподівався, а й прийняв, і розпрощався з волею, страхом голоду та самотійних рішень заради права й привілею отримувати свої кілька гарантованих су на день, але ціною послуху, життя під широким небом і ризикування своїми тендітними кістками й плоттю, і все задля права не думати про хліб повсякденний. І ось уже двадцять літ він споглядав усіх цих безіменно-натуралізованих громадян цивільного світу з острівця своєї ізольованості, з тим почуттям непохитного привілею, з якоюсь ніби зневагою — мов до безправних чужинців-загарбників, терпіти яких можна тільки з чистого милосердя, адже й він сам, і всі йому подібні, злютувавшись у непорушне братство стійких та доблесних, прокладали собі шлях у цьому світі, розтинаючи його гострим форштевнем лацканів, орденських планок, зірок і бинд, мов ото броненосець мчить крізь зграю риби — чи мов танк, що вже рік як діє на бойовиськах. Але тут сталося щось несподіване. Роззираючись на обличчя, що сподівалися від нього відповіді (але тільки не на обличчя тієї молоді жінки, бо ж вона єдина не дивилася на нього, затуляючи того крайця своїми худими, брудними долоньками та притискаючи його до свого личка, що все ще жувало, а отже, не він сам-один, а він із нею, безіменною, безродною тією дівчиною, начебто стояли-перебували посеред якогось мов колодязя бездиханності), примарилося йому, і як тут не перелякатись, що він сам тут чужинець, і то не просто

чужинець, а пережиток якийсь; що того дня, двадцять років тому, в обмін за право й змогу носити на грудях свого закаляного грязюкою битв кітеля почорнілі в сутичках символічні нашивки доблесті, стійкості й вірності, фізичних страждань і злигоднів, він запродав своє природне право належати до людського роду. Але нічим того не виказав. Та й як би він міг це зробити, носячи оті цукеркові нашивки? А вже те, що він їх носив, правило й за гарантію, що зробити це він і не схоче.

— Ну, то й що? — перепитав він.

— Там цілий полк відмовився піти в атаку, — задумано мовив той височан своїм воркітливо-м'яким і мовби заспаним баритоном. — Усі до єдиного. О тій годині нуль-нуль із траншеї не виліз ніхто — крім офіцерів та декількох сержантів. Було ж таке?

— Ну, то й що? — повторився сержант.

— То чого ж боші не атакували, — провадив рослявий, — коли побачили, що наші zostалися в траншеї — що атака чомусь зірвалася? А перед тим була ж і потужна артпідготовка, й загороджувальний вогонь вели... Тільки ж як той вогонь припинився, то з траншеї вилізли самі чотарі, а солдати й не подумали піти за ними. А німці ж що, того не вкмітили, га? Якщо чотири роки підряд позиції розділяє якась тисяча метрів, то ворог точно бачить, що атака зірвалася, а може, й розуміє — чому. І не скажеш, що вони боялись загороджувального, бо ж люди вискакують із траншей і біжать в атаку тому насамперед, щоб не накрыли їх хоч би чиї набої, адже часом доводиться рятуватись і від своїх, чи ж не так?

Сержант дивився тільки на того рослявого промовця, й цього було досить, бо він відчував присутність решти — притихлі, нащулені люди жадібно ловили кожне слово.

— Фельдмаршале! — мовив сержант гіркотно-зневажливим тоном. — Здається, приспів час комусь глянути на доки в кишені твого мундира. — Він простяг руку. — Давай їх сюди!

Високостанний іще якусь мить спокійно дивився на сержанта. Потім його рука пірнула під робу й вирнула назовні

з паперами — зіжмаканими, заяложеними, потертими на згині. Сержант узяв папери, розгорнув їх. Утім, він у них начебто й не заглянув, бо погляд його знову заметався по тих незрушних, зосереджених обличчях, тоді як рослявий усе так само безжурно й вичікувально дивився на нього згори вниз, а тоді заговорив знову, мовби й не до сержанта: спокійно, невимушено, майже неухважливо:

— А вчора опівдні весь наш фронт припинив вогонь, провадячи лиш символічне пострілювання, по гарматі на батарею, на кожні десять кілометрів, і о п'ятнадцятій англійці з американцями також перестали гатити, а коли все стихло, то стало чути, що боші вчинили так само, тож надвечір по всій Франції не стало артвогню, тільки символічне пострілювання довелося ще лишити, адже, якби після чотирирічного гуркоту з неба на рід людський звалилася цілковита тиша, вона могла б його просто знищити...

Тут сержант швидко, одним рухом, склав папери й простяг їх високостанному, а чи тільки начебто простяг, бо не встиг той навіть руку підняти, щоб їх забрати, як військовий, не випускаючи документів, схопив його за підбиті ватою шкаматки й сіпонував до себе — але саме він, а не рослявий, не встояв на місці. Розбійницька сержантова фізіономія опинилася ніс до носа з обличчям співрозмовника, сержант вищирив гнилі, знебарвлені зуби, силкуючись щось викрикнути, але не спромігся на те, бо високий провадив свою мову, спокійну та вуркотливу:

— І наразі генерал Граньйон везе сюди весь полк, аби домогтися в генералісимуса дозволу всіх розстріляти, бо ж коли отака супокійна тиша зненацька спадає на людський рід...

— Ти ж навіть не фельдмаршал, — процідив сержант тремким від люті голосом, — а простий адвокат!

Вимовив він це хрипко, злостиво, але не голосніше, ніж говорив рослявий. Люди, що стояли довкола зі скутими, нашорошеними обличчями, здавалося, не слухали й навіть не чули ні військовика, ні цивільного, як і та молода жінка, що все ще гризла, хоча вже й не так квапливо, прикритий

долонями хліб, а просто дивилися на обох пильно, безсторонньо, мов глухонімі.

— А ти спитай тих гадів, на яких прийшов повітрішатись, чи ж вони думають, що хтось перестав воювати?

— Та знаю,— відповів рослявець.— Це я просто так сказав. Ти ж бачив мої папери.

— А їх побачить ще й ад'ютант начальника військової поліції,— сказав сержант — і не того відштовхнув від себе, а сам відштовхнувся від нього, тоді обкрутнувся і, стискаючи зіжмакані папери в кулаці, заходився долонями й ліктями проштовхуватися до бульвару, та раптом зупинився, рвучко задер голову й навіть начебто спробував зіп'ястися навшпиньки, аби поглянути понад скупченими головами та обличчями в бік старої міської брами. А потім усі зачули гук: не тільки сержант, що вже сховався за наїженою, зімкненою зброєю, а й та молодиця, бо вона навіть жувати перестала, дослухаючись, і тут усі скупчені довкола неї відвернулися до бульвару — не через байдужість до її лиха й порятунку, а через той гук, що долинав від старої міської брами, мов шквалистий вітер. Хоча серед того гуку й лунали голоси чотарів, що викрикували команди вишикуваній уздовж хідників піхоті, він поки-що являв собою не так голоси, як зітхання, що прокочувалося по юрбі. До міста в'їжджав перший автомобіль — і тепер, коли при світлі нового дня відкривалася, появлялася ява-дійсність, яка поночі видавалася суцільним кошмаром, нічна тривога, принишкла під тягарем очікування, немовби набиралася снаги, аби залити людей величезною сліпучою хвилею, мов денним світлом.

Той автомобіль віз трьох генералів. Він їхав швидко — так швидко, що команди чотарів і брязкання гвинтівок, коли кожен рій брав на караул, а потім, на команду «вільно», опускав зброю до ноги, не тільки не уривались, а й зливалися одне з одним, і тому здавалося, ніби авто мчить у невгавному металевому брязкоті, мов на невидимих крилах із крицевим пір'ям,— довге, вифарбоване на взір самохідної гармати, авто з розмаяним прапорцем головнокомандувача всіх союзних військ, де генерали сиділи пліч-о-пліч

в оточенні блискучих, поважних ад'ютантів: троє старих дідів, кожен із котрих командував своєю армією, а один із них, за спільним рішенням і загальною згодою, командував усіма трьома, а отже, й усім, що перебувало на цій половині континенту, під і над: англієць, американець, а поміж них — він, генералісимус: тендітний сивий чоловік із мудрим, проникливим та скептичним обличчям, який більше вже й не вірив ні в що, крім свого власного розчарування, крім свого розуму та безмежної своєї влади... Ось він блискавицею промайнув крізь оте нажахане й приголомшене збіговисько і пропав зblesку, і тільки, на нову команду чотарів: «Вільно!», знов застукотіли каблуки й загупали прикладами об брук опущені рушниці.

А слідом за командуванням пішли й вантажівки. Ці також мчали швидко, щільно одна за одною, і здавалося: кінця-краю їм не буде, адже везли вони цілий полк. Але все одно не пролунав жоден злагоджений, жоден певний індивідуальний людський звук чи відгук — хоч би хто викрикнув яке привітання цим солдатам! Перша вантажівка викликала у ще й не стямленої юрби, що ще ж не до останку вірила, саму тільки мовчазну вовтузню, якесь сум'яття, а з наближенням кожної наступної машини біль і жах немовби тільки дужчали, зростали, охоплюючи кожну вантажівку, що наближалася, а потім ніби женучись слідом за нею, і лиш коли-не-коли хтось — жінка! — зойкне до котрогось із несених-везених мимо облич, а воно вже ж і зникло, за такої-от швидкості транспортного засобу, себто розпізнання не наздоганяло зникнення, і ревище наступної машини заглушувало той зойк, поки він не переріс у крик, і враження складалося таке, ніби вантажівки їдуть швидше за машину з командуванням, неначе те авто, позаяк йому під капот стелилося півконтиненту, було наділене привілеєм непоспіху, тоді як вантажівки, решту шляху котрих можна було вирахувати вже в секундах, підганяв сором.

Вантажівки були відкриті й мали борти зі щілинами, ніби призначені були для перевезення худоби, але ж вони й справді були напхом напхані, мов худобою, отими

обеззброєними, виквецяними окопною грязюкою вояками, і в їхніх неголених, зіжмаканих обличчях прозирало щось відчайдушне й викличне, і стояли вони з непокритими головами, витріщаючись на юрбу так, ніби в житті ще не бачили людей, а чи не могли розгледіти тих, що там стояли, а чи принаймні розпізнати в них людей. Роззираючись на всі боки, мов сновиди посеред кошмару, не впізнаючи нікого й нічого, вони силкувались закарбувати в пам'яті кожен мить, що безповоротно щезала, от ніби їх везли просто на страту, й всі такі-то напрочуд однакові, але ж то не всупереч, а завдяки тому, що кожен з них мав свою індивідуальність, своє ім'я; однакові, але не спільністю долі, а тим, що кожен уносив у цю спільну долю-судьбу своє особисте-індивідуальне, своє ім'я — і ще щось, украй особисте: здатність на ту самоту, в якій помирає кожен, — і неначе й не помічали швидкості, стрімливості, з якими, самі жорстко знерухомлені, вони мчали, мов примари, ніби які почвари, а чи пласкі фігурки з картону чи бляхи, квапливо викидувані, одна по одній, на кін, уже підготований для пантоміми страждання та безвиході.

Аж тут пролунав і злагоджений гук — негучне, щоправда, якесь воання, що почалося десь на *Place de Ville*, коли туди наблизилася перша вантажівка. Здаля чулося воно як щось різко-пронизливе, протягле, не злостиве, але викличне й воднораз безособистісне, от ніби ті люди не викрикували, не волали, а тільки перечікували — щось на взір раптової гомінкої, нешкідливої зливи. Долинали те воання, власне, від готелю, повз який саме проїздили вантажівки. Троє вартових тепер стояли наввипинки під трьома прапорами, вже пониклими, бо легіт ранковий ущух. Старий генералісимус зупинив автомобіль, висів з нього, зійшов, у супроводі обох генералів, на кам'яні сходишки й обернувся, і ті двоє генералів, сиві, як і він, обернулися разом з ним, ставши на одну сходишку вище нього, але ледь позаду, на спільній лінії один з одним, і, коли підїхала перша вантажівка, скудовчені, схожі на сновид солдати прочнулися — чи то загледівши ті три прапори, чи то вздрівши тих трьох дідків, усамітнених за

переповненим бульваром,— але все ж таки прочумались і тут-таки розгадали, розпізнали тих трьох виряджених-видженджурених дідусяків: не так за близькістю до трьох стягів, як за виокремленістю їх, достоту як розпізнали б три чумні підводи в спорожнілому центрі переляканого міста, котре рятується втечею, а чи трьох, що вижили в місті, знищеному чумою, трьох імунних, несприйнятливих до зарази, виряджених-видженджурених і мовби невідвладних часові, наче світлина, що виблякає ось уже п'ятдесят чи й шістдесят літ; але солдати в вантажівках прочумались і водно загорлали, погрожуючи кулаками тим трьом безпристрасним постатям, а їхній крик підхоплювали і в інших вантажівках, щойно ті підїздили до готелю, і з криком мчали далі, аж поки зрештою остання машина немовби потягла за собою, мов курбели куряви з-під коліс, хмару відчайдушного, безнадійного заперечення, наповнену роздертими криком обличчями й погрозливими кулаками.

Той крик таки скидався на порох, що ще висне у повітрі довго після того, як те, що його здійняло: тертя, фізичне тіло, сила, імпульс — уже промчало й щезло з поля зору. Бо ж тепер весь бульвар охопило воання — вже не викличне, а ошелешене й невір'яче: обидва відтручені вали скупчених тіл і печальних облич зазяли ротами, роззявленими в нестямному заклинанні. А вже наближалася й ще одна вантажівка. Вона також їхала швидко, й здавалося, хоча між нею і попередньою машиною було двісті ярдів відстані, ніби мчить вона удвічі швидше за інші, достоту як інші начебто їхали удвічі швидше за прикрашену прапорцями автомашиною трьох генералів. А ще ця їхала начебто в цілковитій тиші. Коли інші проскакували гучно, майже нестямно, з виклично прощальним ревом ганьби та відчаю, то ця наближалася й віддалялася якось поквално, безшелесно, принижено, от ніби чоловікам, що сиділи в кабіні, відворотне було не призначення машини, а те, чим вона була завантажена.

Ця вантажівка була відкрита, як і всі решта, а вирізнялася хіба тим, що ті були переповнені стоячими чоловіками, а тут пасажирів було лише тринадцятеро. Такі самі

скудовчені, невмивані, заляпані окопною багнюкою, вони були скуті — прикуті ланцюгами одне до одного й до машини, мов які дикі звірі, й з першого погляду скидалися навіть не на чужинців, а на істот іншої раси чи й іншого біологічного виду; чужі якісь, відсторонені, дивоглядні, хоча на лацканах у них видніли ті ж самі номери, присвоєні всьому полку, але ж решта полку не тільки випередила цих, а й, здавалося, тікала від них, очужених не лише їхніми ланцюгами та відрубністю, а й виразами облич, позами: коли у тих обличчя були ошелешені й порожні, от ніби їх довго тримали під наркозом, то в цих тринадцяти — поважні, зосереджені, стримані, нашорошені. Та як придивитися ближче, то й видно ставало, що четверо з тринадцятьох і справді чужинці, відчужені не тільки ланцюгами, відокремленістю від усього полку, а й обличчями: горяни в країні, де немає гір, селяни, де немає селянства; чужі навіть решті — дев'ятьом, з якими були скуті водно; коли інші дев'ятеро були поважні, стримані й трохи — зовсім трішечки — стурбовані, то троє з цих чотирьох чужинців дивилися якимось непорозуміло й навіть допитливо, тримаючись поважно й насторожено, й нагадували вони селян-горян, які вперше опинилися на ринку в рівнинному місті, людей, зненацька приголомшених гомоном на мові, збагнути яку вони не мали надії та, власне, й бажання, і тому байдужих до того, про що галакають довкола, — саме троє з чотирьох, бо тепер юрба збагнула, що четвертий чужий навіть і цим трьом — уже хоча б тим, що був він єдиним об'єктом її лайки, жаху та лютості. Майже не звертаючи уваги на решту, цивільні здіймали голоси та зціплені кулаки проти (чи на) саме цього чоловіка. Він стояв спереду, поклавши руки на горішню планку, тож видно було ланцюг, провислий поміж зап'ястками, і капральські нашивки на рукаві, з чужим обличчям, як і решта дванадцятаро, та обличчям селянина-горянина, як і останні троє, трохи молодший за декого з них, і дивився він на море очей, роздертих ротів і погрозлих кулаків, море, яке мчало повз нього, так само пильно, як і решта дванадцятаро, але байдуже — тільки з цікавістю, уважно та спокійно,

одначе з його обличчя прозирало ще й те, чого не було у решти: осягання, розуміння, але без хоч би яких ознак співчуття, от ніби він зарані передбачив, без осуду чи там жалю, той галас, що вчинився при появі цієї останньої вантажівки й невідчепно її переслідував.

Настала черга й цій вантажівці проїхати через *Place de Ville*, де на приготельних сходах усе ще стовбичили ті троє генералів, от ніби позували фотографові. Можливо, цього разу річ була саме в близькості трьох прапорів, що зненацька затріпотіли під подувом уже денного леготу, який налетів з іншого боку, позаяк ніхто з трьох селян-горян і, либонь, жоден із тих дванадцятьох не завважив сенсу трьох різних прапорів і навіть не помітив трьох дідів, що, при золотих басаманах і зірках, стояли під ними. Хіба лише тринадцятий зиркнув, завважив, звернув увагу, бо тільки пильний погляд того капрала спрямувався туди, до них: він і верховний генерал, чийого погляду не вловив на собі ніхто з вантажівок, що проїхали допіру, зустрілися очима на коротку мить, яка не могла стати довшою через швидкість руху: селянське обличчя над капральськими лямівками і скутими руками в надто швидкій вантажівці й сіре непроникне лице над зірками високого чину та яскравими стрічками честі й слави на той промайнулий мент упилися одне в одного поглядами. Вантажівка промчала. Старий генералісимус попрямував униз, а за ним подибали і його товариші, тримаючись, згідно з приписами етикету, обабіч нього. Троє вартових клацнули каблуками і взяли на караул, а тим часом блискучий і меткий молодий ад'ютант підскочив і розчахнув дверцята автомобіля.

Цього разу шамотня минулася майже непомічена не тільки через крик та галас, а ще й тому, що юрба вже зрушила з місця. І знову спричинилася до тієї шамотні молода жінка, та сама, що була зомліла. Вона все ще гризла хліб, коли з'явилася й остання вантажівка. Тут вона перестала жувати, й ті, хто стояв поблизу, потім згадували, що вона скрикнула, сіпнулася й спробувала побігти, продертися крізь натовп, от ніби щоб чи перейняти, а чи й зупинити машину. Але

всі вже рушили на вулицю, навіть ті, за чий спину вона хапалася, чіплялася і в чий обличчя намагалася щось крикнути, проказати крізь масу непрожованого хліба в роті. І всі забули про неї, поруч лишався ще тільки той високостан, тож вона все ще била його в груди рукою з недоїденим крайцем, знай силкуючись щось прокричати йому крізь те вогке місиво в роті.

А тоді, ненавмисне, без наміру, тільки тому, що ніколи ж було відвернутись і спорожнити рот для нормальної мови, вона стала випльовувати жований хліб на нього, вже щось викрикуючи йому крізь ті патьоки й бризки слини. Але й він побіг, утираючи обличчя рукавом, і щез у юрбі, яка нарешті прорвалася крізь шереди багнетів і ринула на вулицю. Стискаючи в руці недоїденого крайця, бігом побігла й вона. Спочатку бігла за зниклими вантажівками прудкіше інших, спритно уникаючи зіткнень. Але небавом ті, кого вона перегнала, стали, своєю чергою, випереджати її, й тепер вона вже бігла серед розріджених залишків юрби, надсадно хекаючи й спотикаючись, і здавалося, ніби так стомлено й несамовито біжить вона супроти зустрічного руху цілого міста, ба навіть усього світу... а коли нарешті добігла до майдану й зупинилася, то все людство немовби кудись пропало, пощезло, заповівши їй отой широкий, знову спорожнілий бульвар, майдан і навіть, як примарилося їй тієї миті, місто й всю землю — тендітній молодій жінці, майже дівчинці, котра заламувала руки на спустілій *Place de Ville* й котра колись була вродлива, та ще й могла б повернути вроду, аби тільки були їй харчі, сон, трохи теплої води, мило, гребінець — і те, що пощезло їй з очей.

ПОНЕДІЛОК

РАНОК ВІВТОРКА

Ще в понеділок він не припускав, що щось особливе може спіткати його чи принаймні його кар'єру.

Йому здавалося, що сама доля присудила йому стати ідеальним солдатом, нічим не зв'язаним: ні минулим, ні навіть теперішнім — одне слово, бездоганним. Найперші його спогади стосувалися якогось сиротинцю при жіночому католицькому монастирі в Піренеях, де про його походження не мали жодних відомостей, таких навіть, які варто було б приховувати. Коли йому виповнилося сімнадцять, він записався рядовим до війська, у свої двадцять чотири він уже три роки був сержантом, та ще й таким багатонадійним, що командир його полку (теж вирослий з рядових, який сам усього домігся) не давав спокою начальству, аж поки його протеже таки послали до офіцерської школи; до 1914 року здобув блискучу репутацію полковника в алжирській пустелі, а опинившись у Франції, негайно став ростити славу бездоганного бригадного генерала, й тому всім, хто вірив у нього й стежив за його кар'єрою (а він же не мав ні високих покровителів, ні друзів, крім тих, кого він, як отого нікому не відомого полковника часів його сержантства, нажив, здобув своїми власними зусиллями й заслугами), стало здаватися, що край їй може покласти хіба що дочасне закінчення війни.

А тоді щось скоїлося. Ні, не з ним, бо ж він не змінився — лишався все таким самим бездоганним, компетентним і нічим не зв'язаним. Здавалося, ніби він чи десь забув, чи загубив своє старе вбрання, чи мантію, чи ореол, чи

близькість майже незмінного успіху, який неначе доладно пошитим мундиром облягав його просування, і то не він, а тільки його доля сповільнила ходу — ні, не перемінилась, а лиш тимчасово пригальмувалась, і цю думку, либонь, поділяло і його начальство, адже в належний час (навіть трохи випередивши декого) він дістав чергову зірку на кашкет, а з нею — не тільки належну дивізію, а й перспективи, що свідчили: старші чини вірять, що він іще здатен чи віднайти, чи відкрити заново секрет колишніх своїх успіхів.

Але ж відтоді сплигло два роки, а рік тому розтали й перспективи, от ніби нарешті навіть начальство дійшло того висновку, який ще раніше достукався до нього самого, що висока хвиля його надій та амбіцій спала вже три роки тому, припливом відкотилася, прибивши його до берега всього лиш бригадним генералом на війні, яка ось уже третій рік кінчається й ніяк не скінчиться. Вона, війна, звісно, ще протриває якийсь час; американці, необстріляні новачки, аж за рік дотямлять, що німців не перемогти — їх можна хіба що виснажити. Вона, чого доброго, протягне ще років десять чи й цілих двадцять, на той час Франція і Британія перестануть існувати як військові й навіть політичні сили, й продовжувати війну доведеться жменьці американців, котрі втратять навіть кораблі, на яких би повернутися додому, й битимуться ломаками з потрощених дерев, кроквами зі зруйнованих будинків, камінням з огорож зарослих бур'янами полів, поламаними багнетами та трухлявими кольбами рушниць, та іржавими уламками збитих літаків і згорілих танків — супроти проріджених німецьких рот, підкріплених декількома французами та британцями, неохитними, як оце й він, здатними стояти до кінця, байдужими до патріотизму, до виснаження й навіть до перемоги... але він сподівався, що не доживе до того часу.

Та й взагалі він мав себе за нездатного плекати сподівання чи надії — він був здатен тільки на дерзновенність, без страху, сумнівів чи нарікань у суворих і простих рямцях долі, яка, так йому здавалося, ніколи не зрадить його, поки він матиме відвагу, ні до чого не доскіпуючись, ні на що не

нарікаючи й ні про що не жалкуючи, — але яка, очевидячки, таки покинула його, залишивши йому тільки оцю здатність дерзати... І ось, два дні тому, його викликав до себе командир корпусу. А цей-бо командир корпусу був єдиним його другом у всій Франції — та й у всьому світі, ніде правди діти. Після офіцерської школи їх двох послали в один полк. Але Лальмон, хоча так само був не з багатого роду, мав не самі лише здібності, а ще й зв'язки, які не тільки визначали різницю між командуваннями корпусом і дивізією за однакової тривалості служби, але й відкривали Лальмонові найближчу вакансію командувача армії. І все ж таки, коли Лальмон сказав: «Маю для тебе децю, якщо бажаєш», він збагнув: до його здатності дерзати домішалася, трішечки підпсувала її та безпідставна надія, що нею живляться тухтії. Але дарма: хай навіть його й покинула доля, він, однак, не помилився у виборі життєвого шляху; хай доля й забула про нього, але він не зрадив свого покликання, а коли опинився в скруті, покликання й згадало його.

Отож він відповів: «Дякую. Що ж там?» Лальмон сказав, що. На мить йому здалося, ніби він не втямив. Але це минулось, і в наступний момент він виразно побачив усю картину. Атака була приречена в самому зародку, а разом із нею й той, кому випало її очолити. Хай би йому підказав це його великий фаховий досвід: що справа вельми ризикова буде, а отже — більш ніж сумнівна, то й це не збило б його з плигу, а навпаки, додало б рішучості, от ніби старенька доленька й не покидала його напризволяще. Ба ні: той самий його досвід одразу відкрив йому, що цю атаку навіть задумано як приречену на невдачу, що це — жертва, заздалегідь визначена й передбачена якимсь великим планом, для котрого байдуже, провалиться атака чи матиме успіх. Її просто треба здійснити — і край. Навіть більше: позаяк двадцять років з гаком наділили його проникливістю, генерал побачив не лише явний, але й прихований бік цього задуму. Це ж найпростіше: провести приречену на провал атаку, а ще ж, якщо керуватиме нею чоловік без друзів та зв'язків, штабним п'ятизірковим генералам і цивільним на

Ке д'Орсе не доведеться ніяково зіщулюватись. А про того сивого старигана в шольнемонському готелі він і на секунду не згадав. Тільки за якусь частку секунди йому промайнуло в голові: «Лальмон рятує свою шкуру!» Тільки подумав це — і збагнув: він і справді пропав. Це матуся Біде. Але вголос тільки й відказав:

— Я не можу дозволити собі провалу.

— Стрічечку дамо,— пообіцяв командир корпусу.

— Для тієї нагороди, що дається за поразку, замалий чин я маю.

— Таки так,— мовив командир корпусу.— Для цього разу.

— Оце такі кепські справи,— сказав командир дивізії.— Такі серйозні. Такі невідкладні. Між Біде та його маршальським жезлом стоїть одна піхотна дивізія. До того ж — моя.

Вони вп'ялися поглядами один в одного. Тоді командир корпусу заговорив. Командир дивізії урвав його.

— Заткнись! — сказав підлеглий. Себто десь таке він мав на увазі. А буквально він кинув лаконічну, виразисту й непристойну фразу, засвоєну ще за сержантського минулого в африканському полку, набраному з нетрищних і в'язничних покидьків Європи, коли вони з нинішнім корпусним генералом іще не знали один одного. І додав: — Отже, вибору в мене немає.

— А таки немає,— потвердив корпусний.

Командир дивізії завжди спостерігав атаки з найближчого до лінії зіткнення спостережного пункту — таку мав він заведенцію, і вона сприяла його авторитетові. Цього разу він мав спеціально обладнаний на узвишші спостережний пункт під сталеною плитою, обкладеною зовні дерном та мішками з піском; одна телефонна лінія вела до штабу корпусу, а друга — до артилерійського командира. Поки тривала артпідготовка й набої з виттям і скреготом пролітали понад ним до німецьких позицій, тут він, тримаючи в руці синхронізованого годинника, дивився згори вниз на свою передову й на передову ворога, прорвати яку не ставили

завданням навіть ті, хто віддав наказ про атаку. Це було так, ніби він дивиться оперу з балкона. Чи навіть із ложі — та й не простої, а королівської, приречений щонайвищим указом отак, самотою, дивитися на приготування до власної страти, бачити наближення фінальної сцени не опери, а власної кар'єри, після чого його остаточно та безповоротно переведуть на тилову посаду, в ту сферу, що екіпірує та озброює бойові дивізії, які пожинаять славну смерть і не-смертну славу; відтепер він міг мріяти про що завгодно, крім слави, й про будь-яке право, крім змоги накласти головою заради неї. Звісно, він міг би дезертирувати, але куди? Прийняти французького генерала-невдачу міг хіба що такий народ, який не бере участі в цій війні, скажімо, голландці, яким поталанило опинитися збоку від звичайного маршруту німецьких вторгнень, та ще іспанці, занадто вбогі, аби втнути, як ото португальці, бодай дводенну екскурсію на війну заради розваги й зміни антуражу, і в цьому випадку (якби перейти до іспанців) він отримував би платню навіть не за ризикування життям і не за колишню репутацію...: але потім підправив свою думку: для війни та пияцтва чоловік ніколи не буває занадто вбогий. Хай його дружина й діти ходять босоніж, а йому хтось та купить випивку чи зброю. Ба більше: хто надумав ударитися в торгівлю вином, не піде в позички до винаря-конкурента. А от нація, готуючись до війни, може взяти позику в тієї самої нації, яку вирішила знищити.

Але дістав він не провал атаки, а справдешній бунт. Коли припинився обстріл, він дивився вже не на сцену перед собою, а на циферблат годинника. Власне, й не було потреби спостерігати атаку. Надивившись за останні три роки на всякі атаки, він не лише міг передбачити невдачу, а й провістити майже точно, де й коли, котрої хвилини та на якій межі атака захлинеться, — навіть коли не знав військ, що йшли в атаку, — але ж цим разом він знав їх, сам напередодні вибрав саме цей полк, адже, з одного боку, знав не тільки стан цієї частини, але й заслуги командира та його віру в вояків, а з іншого — високу її оцінку порівняно

з рештою трьома полками дивізії. Він знав: цей полк в атаці виконає поставлене перед ним завдання майже повністю. Одначе, якщо наперед визначений провал атаки означав тимчасову втрату боєздатності а чи й повний вихід усього полку з ладу, це відбилося б на репутації та на духові дивізії менше, ніж можливі втрати у трьох інших, отожд його ніколи в житті не зможуть звинуватити в тому — чи навіть дорікнути тим, ніби він вибрав саме цей полк, керуючись тими самими мотивами, що й командувач групи армій вибрав саме його дивізію.

Тож він просто стежив за секундною стрілкою, вичікуючи, поки вона дійде до тієї поділки, коли всі солдати, яким належало вийти за дріт, уже опиняться поза ним. Тоді підвів погляд і нічого — геть нічого! — не побачив на тій ділянці за дротом, яку повинні були заповнювати, біжучи й падаючи, люди. Виділи лише кілька постатей, що біля бруствера припали до землі, але не повзли вперед, а, певне, кричали, горлали й на мигах закликали тих, хто залишився у траншеї: офіцери й сержанти, командири роїв і чот, віддані, вочевидь, як оце й він сам. Командир дивізії одразу збагнув, що сталось. Лишився він цілковито спокійний. Тільки подумав незворушно й навіть без подиву: «Отже, мені судилося пережити ще й це!» Опустив бінокль у футляр на грудях, закрив його і, показавши на лінію зв'язку зі штабом корпусу, сказав ад'ютантові: «Повідом, що солдати не вийшли з траншеї. Хай підтвердять мій наказ артилеристам. Скажи, що я виїжджаю!» А сам узяв інший телефон і заговорив: «Це Граньйон. Мені потрібні два загороджувальні вогні по двох цілях. Поновіть обстріл ворожих дротів. І почніть обстріл ділянки перед позиціями т... полку — й продовжуйте, поки з корпусу не надійде відбій!» Тоді поклав слухавку й попрямував до виходу.

— Пане генерале! — гукнув його ад'ютант, що ще розмовляв по іншому телефону.— Вам телефонує сам генерал Лальмон!

Але командир дивізії навіть не сповільнив ходи, аж поки й вийшов із тунелю. Тут він зупинився на хвилину:

послухати верескливе крещендо набоїв над головою. Слухав з якоюсь байдужою, відстороненою увагою, немов такий собі побігай, вістовий, котрого послали довідатися, чи продовжує артилерія вогонь; повернутись і доповісти. Уже ж минуло двадцять років, коли, ще й не потьмяніла перша нашивка на його рукаві, він прийняв, ствердив наріжним каменем своєї кар'єри таке правило: «Солдати повинні так ненавидіти чи принаймні боятися свого командира, аби, засліплені цією лютістю, завжди й скрізь ішли на будь-який ризик». Він стояв, не зупинений, ні, а просто пригальмувавши, й дивився вгору, мов посланець, що зайвий раз підстраховується, аби ті, кому йому доведеться доповідати, не спитали, чи й справді він усе бачив на власні очі, а то ще знову пошлють, аби свіжим поглядом виправив недогляд, і міркував: «Але я домагався не такої ненависті, щоб вони відмовлялися йти в атаку, бо тоді й уявити собі не міг, що можна аж так ненавидіти свого командира... та й навіть цього ранку не здогадувався, що солдати можуть отак ненавидіти...» А тоді спокійно подумав: «Авжеж! Зупинити, скасувати артобстріл, і хай боші прорвуться, й весь полк буде тоді знищено, стерто з лиця землі, а мені ж досить буде сказати, що ті почали свою атаку, випередивши мою, і спростувати мої слова буде нікому, бо всі спростувачі будуть уже неживі». А ще подумав, і то, як видалося йому, не саркастично, не єхидно, а просто з гумором: «Захоплять траншеї полку, що збунтувався, а тоді, хвилин за десять-п'ятнадцять, доконають і всю дивізію. Тоді навіть ті, хто вручатиме йому маршальський жезл, по-справжньому осягнуть ціну їхнього дару...» І вже знову рушив, і пройшов тисячу метрів, майже до самого кінця з'єднувальної траншеї, де на нього мало чекати авто, і тут він завмер мов укопаний. Чи ж давно це триває? Чи давно він це чує? Вогонь більше вже не зосереджувався на ділянці перед одним полком. Здавалося: чути, як канонада шириться від батареї й до батареї в обох напрямках і вже всі гармати у цілому секторі загуркали без передиху. «Німці прорвались! — подумав він. — Прорвались! Підім'яли всю лінію фронту — не

лише ділянку повсталого полку, а й всю нашу лінію...» Він уже й крутнувся, щоб кинутися назад, але схаменувся, сказав собі: «Пізно! Вже не встигну...» Отямився, повернувся до здорового глузду чи то принаймні до вишколеної військової логіки та розсудливості, хай навіть довелося вдатися до того, що видалося йому гумором, ба навіть, цього разу, дотепністю — чи не дотепністю відчаю? «Ат, дурниці! І з якого такого дива їм би атакувати саме зараз? Звідкіля боші могли знати навіть раніш за мене, що один з моїх полків збунтується? А навіть якби й дізналися, то як могли дати Біде звання німецького маршала за таку нікчемну ціну: лиш один полк за один раз?» І закрокував далі, але цього разу висловившись уголос:

— Оце стільки гуркоту від падіння одного-єдиного генерала!

Дві польові гаубиці вели вогонь мало не через авто, що на нього чекало. На світанні, коли він висідав з машини, їх тут іще не було. Коли б генерал заговорив, то водій і не почув би його, але командир мовчав. Сів до автівки, зробив наказовий жест і спокійно заляк на сидінні, відтак пересуваючись паралельно пекельному гуркотові канонади, що простиралася далі досяжності слуху. Цілком спокійно він висів з машини біля штабу корпусу, навіть не завваживши одразу, що командувач корпусу вже жде його біля дверей, а як завважив, то різко крутнувся й ну карбувати кроки назад, до автівки. Та корпусний перехопив його: узяв по підручки й повів убік, до свого автомобіля. Вимовив ім'я командувача армії.

— Він чекає на нас, — додав.

— А потім до Біде, — сказав командир дивізії. — Я хочу почути з його уст наказ розстріляти їх.

— То їдьмо ж! — сказав командувач корпусу і, знов схопивши його під лікоть, майже запхнув до салону, а тоді мусив підбігти за машиною, що вже рушила, й сам зачинив дверцята, отож денщиків довелось вискочити на підніжок. Ось вони вже й помчали паралельно такій громохкій лінії фронту. Комдив мов уляк — сидів рівно, ніби кілка

проковтнув, і тільки витріщався на дорозу, а командувач корпусу відкинувся на спинку й спостерігав його — чи те, що можна було розгледіти на його супокійному, нездоланному обличчі.

— А що, коли він відмовить? — висловив припущення корпусний.

— На те й сподіваюсь, — запевнив начальство комдив. — Проситиму тільки про арешт і ув'язнення в Шольнемоні.

— Послухай-но, — заговорив командувач корпусу. — Як тобі невтямки, що тому Біде начхати, провалилась твоя атака чи ні, та як там вона провалилась, ба навіть була вона взагалі чи не була? Що, хай там що і хай там як, а він свого маршальського жезла нестеменно отримає.

— Навіть якщо боші знищать нас?

— Знищать нас? — поворив запитання командувач корпусу. — Ти послухай!

І махнув рукою в східному напрямі, де все так само канонада, хоч як швидко вони їхали, сягала за межі чутності, й це начебто дійшло до командира дивізії.

— Та нізащо боші не захочуть нас знищити, так само як і ми ані захочемо, ані зможемо знищити їх. Невже тобі невтямки, що ні вони без нас, ні ми без них неспроможні існувати? Що навіть якби у всій Франції не лишилося нікого, хто вручив би того жезла генералові Біде, то вибрали б якого-небудь боша, навіть якби там зостався один-однісінький рядовий, і піднесли б його на достатньо високий для цієї мети французький рівень? Що Біде зупинив свій вибір на тобі не тому, що ти Шарль Граньйон, а тому, що ти — командир дивізії Граньйон, командир нині, сьогодні, цієї години?

— Нас? — повторив своє запитання командир дивізії.

— Нас! — відказав командувач корпусу.

— Тож я зазнав невдачі не о шостій ранку на передовій, а ще позавчора у твоєму штабі — а чи десять років тому, чи й навіть усі сорок сім років тому.

— Аніякої невдачі ти не зазнав, — заперечив командувач корпусу.

— Я втратив цілий полк. І то не в атаці, а під кулеметами військової поліції.

— Хіба не все одно, як вони погинуть?

— Для мене — ні. Тут річ у якості їхньої загибелі. Йдеться про мою репутацію.

— Таке й скажеш! — відреагував корпусний командувач.

— Бо що я втратив? Самого тільки Шарля Граньйона. А рятував Францію...

— Ти рятував нас! — сказав корпусний.

— Нас? — знову повторив комдив.

— Нас! — потвердив командувач корпусу отим своїм різким та дужим, переповненим гордощів голосом.— Нас: лейтантів, капітанів, майорів, полковників та сержантів, наділених спільним привілеєм: можливістю десь у майбутньому лягти в генеральську чи маршальську труну поміж прапорів нашої національної слави у Палаці Інвалідів...

— Ото тільки, що англійці, американці й німці не називають своїх «інвалідами».

— Ну-ну, гаразд уже! — мовив командувач корпусу.— ... просто на винагороду за вірність, відданість і невеличкий ризик у грі на дрібну ставку, яка без слави нічим не ліпша за нидіння й заслуговує на таку саму невідомість. Зазнав невдачі,— повторив вищий чин.— Невдачі! Шарль Граньйон, що пройшов шлях від сержанта до дивізійного генерала на момент, коли йому стукнуло сорок п'ять — чи хай там сорок сім...

— А тоді все й втратив.

— Як і той британський генерал, котрий два місяці тому командував армією в Пікардії.

— І той бош, котрий чи то втратив зв'язок, чи то десь розгубив свої карти й компаси три роки тому в Бельгії,— підхопив комдив.— І той, котрий сподівався прорватися під Верденом. І ще той, котрий гадав, ніби Шмен-де-Дам не вистоїть, бо ж назва у нього дамська. І знищуємо одне одного не ми,— ще додав він,— бо навіть не б'ємося один з одним. Наші лави децимує-спустошує звичайнісінька

безіменна війна. Всі ми: капітани й полковники, британці, американці, німці й ми, французи, постававши пліч-о-пліч попід довгим неподоланим муром нашої славної традиції, гинемо й тільки просимо... Просимо? Не приймаючи й чверті...

— Дурниці! — урвав його командувач корпусу. — Наш ворог — це людина, величезний, метушливий, бездуховний мурашник людства. У кожному періоді безславної людської історії хто-небудь із нас зненацька, без попередження виринає гігантом посеред нації — достоту мов доярка заходить до комірчини з маслом — і мечем, мов та жінка лопаткою, збирає, колотить і вкріплює піддатливу масу, надаючи їй на якийсь час навіть здютованості й цілеспрямованості. Але ж це не назавжди, ба навіть ненадовго: хай-но він бодай на мить відвернеться від тієї маси, як вона вже осідає, розпливається й розтікається, прагнучи знову повернутися до безіменності своєї, нищої та безславної. От як сьогодні там... — тут корпусний командувач знову зробив той уривчастий, указівний жест.

— Як що там? — перепитав комдив. І тут командувач корпусу сказав майже те саме, що за годину промовить командувач групою армій:

— Бути такого не може, щоб ти навіть не втямив, що насправді сталося!

— Я втратив Шарля Граньйона.

— Дурниці! — відмахнувся командувач корпусу. — Анічого ми не втратили. Просто ми враз, без засторог, зіштовхнулися з професійною небезпекою. Ми витягли їх з їхньої ганебної брудяки за вушка їхніх чобіт, а вони... ще б мить — і вони б спромоглися змінити обличчя світу. Але в них це не вийде. Вони зазнають провалу, як оце й твої сьогодні вранці. І так буде завжди. А ми завжди будемо на коні. Ми навіть, хоч-не-хоч, знову, з часом, витягнемо їх, і вони знову полетять к чорту в зуби. Але тільки не ми. В жодному разі — не ми!

Командувач армії також чекав край дороги, й авто лиш на мить зупинилося, щоб його підібрати. Щойно воно знов

рушило, як командир дивізії знову висловив своє прохання, рівним, спокійним, майже байдужим голосом: «Я неодмінно розстріляю їх». Командарм не відповів. Але комдив і не чекав на відповідь. Та він би й не розчув відповіді, бо ж навіть не дослухався до швидких, куцих, уривчастих фраз тих двох голосів, поки корпусний називав, перелічував для ко-мармії номери та найменування полків решти дивізій, розташованих з обох флангів його, Граньйона, дивізії, аж поки обидва голоси таки склали до купи весь складючий пuzель переднього краю армії.

А тут, біля замку, жодного звуку канонади, мов ніколи нічого подібного й не докочувалось сюди. Перед ворітьми у них спитали пароль, і вони в'їхали до парку, а на підніжку автівки тепер стояв провідник, отож, не спиняючись перед різьбленими, в стилі рококо, парадними дверима, вони півколом, перетнувши подвір'я, що кишло денщиками, кур'єрами, вискочнями-мотоциклами, підкотили до крила, шаснувши повз (комдив не завважив їх, бо ні на що й не зважав) два автомобілі з прапорцями командувачів двох інших армій, а ще ж третій, британський, та четвертий, створений навіть не по цей бік Атлантики, і під'їхали до задвіркових воріт, а тоді вже пішки подалися прямісінько до обшарпаної-перехнябленої прибудови, що вп'ялася в італо-подібну розкіш замку, мов іржава острога у весільній ко-ровай: це ж бо саме з неї командувач групи армій керував їхніми діями.

А там зібралися всі: командувачі двох інших армій тієї ж самої групи, які щоденним відправлянням супового ритуалу спромоглися надати своїм густим, пишним вусам обрисів ложки; сивовусо-сивоголовий начальник англійського штабу, котрий, зі своїми блакитно-крижанистими войовничими очима, навряд чи мав би молодявіший та стрункіший вигляд, якби шнурівку свого корсета вивів назовні, поверх мундиру, обшитого яскравими стрічками, червоними та жовтими лямівками, а ще — американський полковник, схожий на бостонського корабельного магната (власне, він і був корабельним магнатом, принаймні спадкоємцем такого), а чи,

швидше, на того свого родоначальника чи там предка, який у вісімнадцятому сторіччі двадцятип'ятирічним молодим скоробагатком полишив шканці работоргівельного корабля, а в тридцять зробився власником вигородженого місця в біконгільській церкві, над яким блискотіло барвистим шклом його прізвище. Він тут був гостем, ще й привілейованим, позаяк протягом трьох років його нація не брала участі в цій війні, й сидів він на цьому конклаві з суворим, ледь манірним, мов у старої діви, виразом несхвалення, і той його вираз, той вигляд були напrawdę май-майже вікторіанські — завдяки отим вигідним стариганським черевикам із простецькими шкіряними крагобмотками нортумберлендського скотаря (а вони ж бо, ті черевики й крагобмотки, були старанно начищені, ото тільки, що купувалися, либонь, у різний час і в різних місцях, бо не гармонували кольорами й не підходили до пояса з шабельтасом, теж, вочевидь, придбаними порізно, через що виходило, що шкуратки на ньому були аж чотирьох відмінних відтінків) та простеньких некрикливих бриджів, викроєних чи не з того самого рулону, що й куцополій, без жодної тобі лямівки, кітель із глухим, жорстким, мов у священника, коміром, з-під якого виглядала свіжа підкладка. (Півроку тому ходив анекдот про цей однострій чи то про його носія і про полковника: як після заснування американських штабів один молодший офіцер — ні, не бостонець, а ньюйоркець — одного ранку з'явився перед полковником у плісових штанях англійського офіцера й довгополому мундирі, робота лондонського кравця, але все ж таки з глухим коміром-стоечкою. Згодом полковник набачився подібних одностроїв, але тоді, 1917 року, їх іще не було; отож молодик почувся перед його очима ніяково, а то, чого доброго, ще й злякався, побажавши, очевидячки, як і чимало інших початківців такої справи, аби перед холодно-несхвальним поглядом старшого чина стояв хтось інший, і поквапився випалити: «Ви гадаєте, цього не варто було робити? Нікудишня форма, несмак, мавпування...» Але полковник негайно відгукнувся чемним жартом: «Та чому ж? 1783 року вони піднесли нам урок військового

мистецтва, програвши нам ту війну, то нехай обмундирують нас 1917-го, аби ми виграли їм оцю!»)

І в центрі загальної уваги — Мамуня Біде, генерал Кабіне, маршал д'Езанс, як прозивав його комдив, що з холодною невблаганністю домагався не справедливості до себе, а помсти за свою військову репутацію, бо ж він, командувач групи військ, двадцять п'ять років тому приніс під жагу африканського сонця не любов до війни (вона виявиться згодом) і навіть не просту природну жадобу слави й чинів, а незворушну, самовіддану заклопотаність функціонуванням змащеного слизом отвору під його армійськими бриджами, яка супроводжувала (й навіть прискорювала) його просування від командира роти до командування ескадроном, полком, бригадою, корпусом, армією і групою армій, роблячись, у міру збільшення числа зірок і розширення сфери застосунку військових талантів, дедалі більш невразливою до кпин, але вже не самовідданою, — невисокий, здоровий, із животом-гарбузом чоловік, схожий на зеленяра, який залюбки пішов на спочинок у п'ятдесят, а потім, через десять літ, не надто охоче нацупив, задля маскараду, геть не підходящий солдатський мундир без жодної тобі нагороди й навіть без знаків розрізнення — а втім, під своїм справжнім прізвищем, він ось уже п'ятнадцять років був авторитетом для кабінетних полководців у справі навчання війська і чотири роки — прикладом для польових командирів як керівник їхніх бойових дій.

Він не запросив командира дивізії сісти, коли посідали комкорпусу й комармії, ба навіть, наскільки комдив міг судити, загальний командувач навіть не помічав його, так і лишивши стояти, а зосередившись на довгому переліку полків та дивізій не тільки за розташуванням на фронті, а й відповідно до їхньої репутації, районів формування, прізвищ офіцерів та їхніх репутацій; комармії говорив швидко й коротко, без занепокоєння чи там запалу, голос його був просто жвавий, виразний, безпристрасний. І, дивлячись на командувача — власне, не так на нього, як десь у той бік, — зненацька усвідомивши, що не тільки не пригадує, коли ж

це востаннє зазирає начальству в вічі, але й не бачить потреби туди зазирати,— комдив вирішив, що командувач навіть не слухає, хоча той, напевне, таки слухав — спокійно, чемно й неуважливо... і враз комдив збагнув, що командувач ось уже кілька секунд дивиться саме на нього. Потім і інші це завважили, а командувач армії, помовчавши мить, сказав:

— Це Граньйон. Командир тієї дивізії.

— Ах, так,— мовив командувач групи армій. І звернувся безпосередньо до комдива, тим самим добродушним і рівним тоном: «Дуже дякую. Можете повернутися до своєї частини», а тоді знову обернувся до комармії: — Так?

Потім іще з півхвилини звучав голос комармії, а комдив, залякнувши й дивлячись просто поперед себе, не бачив нічого зокрема; він не зворухнувся й не перевів погляду, коли комармії змовк і навіть не подумав зиркнути на командувача, коли той знову звернувся до нього:

— Так?

Стоячи десь мов наввипинки й не дивлячись ні на що, а просто втопивши негнучкий погляд поперед себе в простір понад командувачем груп, комдив виголосив офіційну вимогу на страту всього полку. Груповий командувач його вислухав, але виразом обличчя нічого не виказав.

— Візьмем до відома,— мовило високе начальство.— Повертайтеся до вашої частини.

Комдив ані зворухнувся. Чи й не розчув навіть. Командувач груп знову сів у своє крісло й заговорив до командувача армії, навіть не обернувшись до того:

— Анрі, будь ласкав провести цих месьє до малої вітальні! Й хай їм подадуть віскі, вина, чаю чи чого ще вони забажають.

А тоді звернувся до полковника-американця цілком стерпною англійщиною:

— Я начувся про вашу американську кока-колу. Шкоду і перепрошую, бо поки-що не в спроможі вам її запропонувати. Але сподіваймося, що незабаром і на це спроможемось?

— Дякую, генерале! — відказав полковник більш ніж стерпною французькою.— В Європі ми відкидаємо тільки німецькі умови.

Ось ті вийшли, й за ними зачинилися двері. Комдив усе так само хоч би зворухнувся. Груповий командувач подивився на нього. Голос його все так само звучав добродушно, навіть іронія не пробивалася на поверхню:

— Дивізійний генерал... Ви пройшли довгий шлях з Африки, сержанте Граньйоне.

— І ви так само,— сказав командир дивізії,— мамуню Біде! — Вимовив різко-холодним тоном, безвиразно-ненаголошено те прізвисько, яке солдати ще колись уліпили нинішньому командувачеві груп, називаючи його так навіть не потайки, не поза очі, а то й, позаяк рядовикові нічого втрачати, навіть у вічі незабаром після того, як він прибув молодшим офіцером до африканського полку, де теперішній комдив уже ходив у сержантах.— Великий шлях, мсьє генерале Кабіне, майбутній маршале д'Езанс!

На обличчі командувача все так само нічого не змінилось, і голос його лишився спокійний, хоча в ньому й з'явився якийсь новий відтінок, щось неначе умоглядне чи й ледь подивоване, одначе комдив удавав, ніби й не помічає того. А тоді командувач груп сказав:

— Здається, мої здогади були слухніші, ніж я гадав чи й сподівався. Коли ви увійшли, мені видалося, що я чи не муситиму вам вибачати. А тепер я в цьому й переконався.

— Ви принижуйте себе,— сказав комдив.— Як може чоловік, що сумнівається у власній непогрішності, доп'ясти стільки зірок? І як може чоловік, у якого стільки зірок, сумніватися хоч би в чому?

Командувач ще якусь мить видивлявся на комдива. А тоді мовив:

— Бути такого не може, щоб ви навіть не розуміли, що вже все одно, чи загинуть оті три тисячі душ, або оті четверо, чи ні? Що страта навіть шести тисяч нічого не виправить і не змінить?

— Не морочте мені голови,— сказав комдив.— Я бачив удесятеро більше, ніж три тисячі, загиблих французів. Ви спитаєте: «Невже їх убили інші французи?» — І мовив, виговорив механічно, холодно, безвиразно, майже телеграфно: *Comité des Forges. De Ferrovie S. P. A. D.* * Люди в Біланкурі. Що й казати про англійців та американців, адже вони не французи й принаймні поки-що не підкорили нас. Чи ж не все одно трьом чи й тридцятьом тисячам людей, коли вони будуть убиті? І чи не все одно нам, хто їх уб'є, якщо на нас чекає успіх?

— Під «успіхом» ви розумієте перемогу,— витлумачив командувач.— А під «нами», звісно, Францію.

Комдив рівним, холодним голосом повторив те простецьке-салдацьке прізвисько, яке пристало до командувача в африканській Камбронні.

— Це факт, але не заперечення,— зазначив командувач.

Комдив повторив те слівце й додав:

— Я завтра ж отримаю орден, а ви ще встигнете до смерті отримати маршальський жезл. Якщо один полк — невелика ціна за мою винагороду, то за вашу й поготів.

Командувач не став шукати відповідь у кишені.

— Насправді ви домагаєтеся, щоб я віддав вас під трибунал. І ставите мене перед вибором: чи послати вас до головнокомандувача, а чи змусити подати у відставку.

Комдив промовчав і навіть не зворухнувся. Він не хотів у відставку. І обидва вони це розуміли.

— Повертайтеся до себе в штаб,— наказав груповий командувач.— Туди повідомлять, коли маршал прийме вас у Шольнемоні.

Разом із командиром корпусу він підїхав до корпусного штабу й пересів у своє авто, либонь, навіть не завваживши, що комкорпусу на запросив його на підобідок. Та йому на це було начхати. Бо й все одно відмовився б. Груповий командувач сказав, щоб він повертався до свого штабу: отже, наказ. Мабуть, Граньйон навіть не усвідомлював, що порушує наказ, кинувши водієві уривчасте: «На передову!» Хоча це

* Синдикат металургійної промисловості, боєприпасів, авіаційної промисловості (фр.).

вже було запізно. Була без кількох хвилин друга; полк уже давно мали зняти з позицій, роззброїти й замінити іншим. Пізно було вже поспостерігати, як полк відводять у тил, особисто переконатися в цьому, як отам, у сполучній траншеї, коли він зволікав, допевнюючись, чи не припиняє артилерія вогню. Він повертався, як ото шеф-кухар, бува, через дві-три години вертається до кухні, де допіру згоріло чи навіть вибухнуло його кухторення, але не на те, щоб допомогти прибрати, бодай порадою, а просто глянути, що ж лишилося від страви, й не пожалкувати, бо жаль тут був уже даремний, а тільки подивитися, перевірити. Спокійно й незрушно сидячи в рухомому автомобілі, він не думав про це, ба навіть ні про що не думав; його душа, мов який термос рідиною, була наповнена холодною, несхитною, нічим не розбовтаною рішучістю за будь-яку ціну домогтися розстрілу всього полку, сповна помститись за всю свою підірвану репутацію.

Тож він і не відразу збагнув, що вразило, потрясло його. Різко кинув: «Стій!» — і, сидячи в машині, став дослухатися до дзвенючої тиші, бо ж досі чув тут тільки гуркіт гармат, і це вже був не всипаний зірками чоловік у штабному автомобілі біля французької лінії фронту, а самотній хлопчик лежав долілиць на кам'яній стіні за тим піренейським селом, де, як стверджують записи чи пам'ятає знання, він народився сиротою; він наслухав, як та сама цикада щебече-цвіркоче в обпаленій порохом траві за схилом, де ще з торішньої зими валяється хвіст збитого німецького літака. А потім розчув і мелодійний спів жайворонка, високого та невидимого, от ніби чотири золоті монетки зронено в чашу з м'якого срібла. Вони з водієм презирнулись, а тоді він хрипко крикнув: «Давай далі!» — й вони рушили знову, і, звісно ж, знову долинули ті жайворові співи, такі-то неймовірно-безжурні, а тоді знову запала щаслива тиша, і йому закортіло затулити руками вуха, сховати голову... а потім, нарешті, знову долинув жайворів спів.

Хоча обидві батареї в замаскованому закутні більше вже не стріляли, все ще стоячи на місці, до них пристав ще й рій важких гаубиць, а артилеристи спокійно дивились, як

карбованим кроком до них наближається генерал, бикогрудий, мужній, зовні непроникний і незламний, усипаний зірками, такий вивищений, і на цій ділянці землі все ще найголовніший і всемогутній, а втім, саме через оті свої зірки він не наслідуювався спитати, хто тут командував, коли припинили вогонь, а тим паче: звідкіля вийшов отакий наказ. Наразі він подумав про те, що все своє військове життя чув, начебто війна накладає на людське обличчя невитравний слід, а от сам він досі ніколи цього не спостерігав, але тут він зміг переконатися натомість, що робить із людськими обличчями мир. Бо ж оце він переконався, що та тиша поширилася куди далі за ділянку однієї дивізії; ба навіть двох суміжних обабіч, і тепер до нього дійшло, що мали на увазі й комкорпусу, й комгрупою, коли казали, майже одними й тими самими словами: «Не може бути, щоб ви навіть не тямили, що діється!» І подумав: «Я ж навіть не попаду під трибунал за некомпетентність! Тепер, коли вже війна скінчилася, їм немає потреби влаштовувати наді мною судилище, бо всім буде не до того, а військовий статут сам собою нікого не примусить подбати, щоб віддали належне моїй репутації!»

— Хто тут командує? — запитав він. Але, перш ніж капітан, що стояв перед ним, устиг відповісти, з-за гармати вигулькнув якийсь майор.

— Я — Граньйон,— назвався він.— А ви тут, звісно, мене заступаєте?

— Так точно, генерале! — відповів майор.— Такий був наказ, надійшов разом із наказом припинити вогонь. Але в чім річ, генерале? Що діється?

Та ці останні слова він вимовив у спину комдивові, бо той уже обкрутнувся й закрокував геть, високо несучи голову й трішечки засліплений; потім кілометрів за два чи й більше десь південніш, вистрелила батарея: залп, різкий гуркіт, і комдив, що йшов твердою ногою, непоквапний, дужий, мужній і незнищенний, зненацька відчув, як усередині в ньому щось теж мов вибухнуло, ринуло, помчало, тож коли б він і досі лишався хлопчиськом, круглим сиротою, що заховався від усіх на тому занехаяному піренейському

мурові, це були б сльози, ховані від усіх тоді, як і нині оце, і спричинила їх тепер, як і тоді, не біда, а негнучкість. Потім смальнула ще одна батарея, один залп, цього разу ближче, ніж за кілометр від нього, але командир не сповільнив ходи, а тільки змінив напрям: замість увійти в сполучну траншею, піднявся на схил і спустився на порите вирвами поле, все так само крокуючи, але вже так швидко, що відійшов на значну відстань, коли бахнула й третя батарея — цього разу одна з тих, котрі він допіру залишив, видала ще один залп, от ніби ті, хто створив цю тишу, привертали до неї увагу людей, наголошували її відміряними безглуздими випалами, мовби промовляючи кожним вибухом того нікчемного гуркоту: «Ви чуєте її? Чуєте її?»

За штаб для його першої бригади правив підвал зруйнованої ферми. Там сиділо кілька душ, але внизу він пробув замало часу, аби впізнати бодай кого-небудь, навіть якби хотів чи спробував це зробити. Майже незагадно він знову вийшов надвір, висмикуючи руку з пальців того самого ад'ютанта, котрий був із ним на спостережному пункті, коли не відбулася атака. Але плесканку взяв, та коньяк, ледь зігрітий тілом ад'ютанта, засмакував йому чимсь бридким і неприємним, мов застоюна вода. Адже нарешті настала одна з тих рідкісних хвилин самоти й гордості, коли він міг бути лише Генералом Граньйоном, а не ще й дивізійним генералом Граньйоном.

— Що... — почав був він запитання.

— Відійдім! — хапливо урвав його ад'ютант. Але командир знову висмикнув руку з його пальців і закрокував подвір'ям ферми не слідом за ним, а поперед нього; потім зупинився, обернувся.

— Ну? — мовив він.

— Вас навіть не звістили? — запитав ад'ютант. Він не відповів, незрушний, бикобразий і незламний, і — цілковито спокійний, бикобразо й незламно спокійний. І ад'ютант розповів йому:

— Вони кінчають з війною. Цілий наш фронт (я маю на увазі не лише наші дивізію та корпус), весь французький

фронт припинив бойові дії, залишено тільки повітряні патрулі та окремі батареї, як он та на розі. Пілоти більш не літають до німців, а лиш патрулюють лінію фронту, артилеристам наказано стріляти не по бошах, а по тому, що американці називають нічиєю землею. І німецькі літаки з артилерією також дали нам спокій. Англійцям та американцям наказано припинити вогонь о п'ятнадцятій годині й пересвідчитися, чи й боші вчинять так само.

Комдив непорозуміло витріщився на нього.

— Це й справді не тільки наша дивізія? А всі: і ми, і боші?

Тут ад'ютант здогадався, що комдив і досі нічого не втямив.

— Це солдати припинили війну, — пояснив він. — Рядовики. Не тільки ось цей полк і не лише наша дивізія, але всі наші вояки, по всьому нашому фронту, й німецькі також, бо вони припинили вогонь одразу, щойно скінчився наш обстріл, хоча їм випала якраз гарна нагода атакувати нас. Вони не могли не бачити, що наш полк збунтувався, відмовився йти в атаку, але пішли ще далі наших, бо їхня артилерія мовчить, і тільки пілоти патрулюють свою лінію фронту. Хоча, звісно, до п'ятнадцятої години лишається нез'ясованість, як поведуться англійці, американці й ті боші, що стоять перед ними. Це рядові солдати! Навіть сержанти нічого не знали й не підозрювали. І ніхто не знає, чи то призначена ними дата збіглася з нашою атакою, а чи то був у них такий умовний знак, який подав наш полк, коли дізнався напевне, що атаку призначено на сьогоднішній ранок...

— Брешеш! — сказав комдив. — Щоб солдати?

— Так! Усі, хто чином нижче сержанта...

— Брешеш! — повторив командир дивізії. І заговорив — з якоюсь величною, знесиленою, неприборканою терплячістю: — Невже ти не годен збагнути? Одна річ, якби полк раптом підібгав хвоста — таке може трапитися будь-коли і з будь-котрим полком, бо от учора він захопив ворожі траншеї, але завтра, лише тому, що сьогодні він звомпив, він хіба не захопить села чи навіть укріпленого

міста? А ти триндиш мені про те (і знову коротке дошкульне солдатське слівце). Солдати! — не вгамовувався він.— Це ж бо офіцери — маршали-генерали — спланували цю атаку, і то так спланували, щоб вона провалилася; штабні офіцери й начальники служб виробили ті плани з забезпечення провалу; і я забезпечив провал повсталим полком, а тепер офіцери, генерали-маршали знімуть з моєї репутації стружку. Але солдати! Я ж усе життя водив їх у бій. Щоразу ходив разом з ними під вогонь. Так, я посилав їх на смерть, але ж і я важив життям, я очолював їх, аж поки усипали мене стількома зірками, що могли вже й заборонити це мені. Ні, тільки не солдати. Вони ж тямлять, навіть коли ти й сам не тямиш. Навіть цей самий полк мав би тямити. Знали ж; чим важать, якщо відмовляються вийти з окопів. Чим важать? Авжеж! Бо я ж не мав іншого виходу. Не заради моєї власної репутації і навіть не заради моїх заслуг чи заслуг дивізії, якою я командую, а заради майбутньої безпеки рядових вояків, солдатів усіх інших полків та дивізій, чиї життя може погубити завтра чи там за рік котрийсь інший полк, що ухилиться, збунтується, відмовиться, ось чому я хотів розстріляти...

(Подумавши тут: «Хотів! Я вже кажу «хотів»! Не «хочу», а «хотів»!)

Тим часом ад'ютант видивлявся на нього з подивом, не ймучи віри.

— Невже таке можливе? — запитав ад'ютант.— Ви й справді переконані, що вони, рядовики, припиняють війну тільки задля того, щоб позбавити вас права, як командира дивізії, розстріляти цей полк?

— Не заради моєї репутації,— квапливо заперечив командир,— і навіть не заради заслуг. А тільки задля репутації й заслуг дивізії. Бо в чім іще може бути річ? Яка ще така причина може змусити їх...— і закліпав швидко й змучено.

Тоді ад'ютант добув із кишені фляжку, відкрутив закрутку й тицьнув посудинку генералові в руку.

— Солдати...— знов вимовив командир.

— Візьміть! — наполягав ад'ютант. Комдив узяв фляжку.

— Дякую, — мовив той, але, хоч і ніс, та не доніс коньяку до уст. — Рядовики. Війська. Всі як один. Кинули виклик, повстали — але не проти ворога, а проти нас, офіцерів, дарма що ми не тільки йшли туди ж, куди й вони, але вели їх, ішли перші, попереду, ми не зичили їм нічого, крім слави, й не вимагали від них нічого, крім мужності...

— Випийте, генерале! — підохочував ад'ютант. — Ну ж бо...

— Ах, так, — похопився командир дивізії. Випив коньяк і віддав посудинку.

— Дякую! — мовив він і зробив непевний рух, але він його ще й не довершив, як ад'ютант, що крутився у його військовій родині, відколи він запопав свою першу зірку бригадного генерала, простяг йому хустину — чисту, без жодної пляминки, ще з бганками після праски.

— Дякую, — повторив комдив і, втерши хустиною вуса, заляк із нею в руці, все ще кліпаючи очима, швидко й вимучено. А тоді мовив, просто й виразно: — Досить про це.

— Генерале? — обізвався ад'ютант.

— Га? Що? — відгукнувся комдив. А тоді заморгав знову, але вже розміряно — не вимучено й не швидко.

— Ну, то що ж... — мовив, одвертаючись.

— Піти мені з вами? — запитав ад'ютант.

— Ні-ні, — віднікався, вже на ходу, комдив. — Лишайся тут. Можеш виявитися в знадобі. Мало що може трапитись...

Голос його не стих, а урвався. Генерал уже знову карбував крок, мужній і непробивний. Артилеристи нині вже стояли на гребені протилежного валу, а він наближався до них, із тією хустиною в руці, мов несучи, за наказом, білий прапор, а сам його соромлячись, болісно й неприборкано. Майор віддав йому честь. Він відповів так само й сів до автівки. Машина тієї ж миті й рушила, завчасно розвернута в належному напрямі. Збитий німецький літак валявся неподалік — ось вони й підїхали до уламків.

— Зупини тут! — сказав він і висів з салону.— Рушай собі. За хвилину й підійду.

І, не дожидаючи, поки авто рушить, подерся нагору схилом, по випаленій порохом траві, все ще тримаючи ту хустину в руці. Так, це тут — він запам'ятав місцину. Своєю несподіваною появою він, звісно, стурбує ту крихітну істотку. Але вона не тікатиме. А він присяде і, обережно, терпляче розгортаючи стебла трави, напевне знайде те створіннячко в цій траві: воно припаде до землі, але не від страху, а просто вичікуючи, коли він завмре, порине в ту самоту, яка була його початком, родоводом і спадком: черниці, й навіть сам єпископ, коли бувало приїде, з невтішним, тямущим поглядом, але ж бездітний, і його руки ніколи не били й не пестили, в гніві, любові, страхові, надії та гордості синову плоть, що від його плоті, його безсмертя; мудріший, либонь, за черниць, але не такий ніжний, як вони, хоча десь так само жалісливий, сам нічого, як і ті сестри-черниці, не відаючи, бо й він казав: «Твоя мати — це мати Христа, мати всього живого», — але ж цього було замало, бо йому не потрібні були ні матір Христа, ні матір усього живого — йому потрібна була своя, рідна матір... Тільки завмри, вичекай, поки те крихітне створіннячко звикнеться з його несподіваною появою, а потім продзинчить і перший звук, пробний, короткий: все вища, майже запитальна інтонація, мало не перевірка, чи й справді він тут і чекає, і тоді він прошепоче оте єдине слово в розпечений камінь перед його обличчям. І його сподівання виправдалися — дарма, що то була не пірнейська цикада, а, поза всякими сумнівами, якась її північна сестриця. Десь там, серед уламків іржавого двигуна, кулеметів, поміж зчорнілих дротів і зуглілих ручок управління пробивався ледь чутний тонюсінький звук: спокійний, байдужий, невгавний, ненастирливий, мов мурликання, яке, на генералову думку, міг би видавати уві сні беззубий ротик із соскою.

Будинок, де розташувався штаб дивізії, його законний власник називав віллою. Той чоловік нагрів кілька

мільйонів на паризькій фондовій біржі, повернувся туди, де народився, з коханкою-аргентинкою і спорудив не лише символ і пам'ятник, а й наочне потвердження свого успіху там, де проминули його дитинство і юність,— своє «а я ж казав вам» старшим: мерові, лікареві, адвокату й судді, які твердили йому, буцім він ніколи й ні в чому не матиме успіху. Коли ж військові стали вимагати, щоб він віддав цей дім у їхнє користування, він залюбки поступився — з міркувань не лише патріотичних, а й амурних, позаяк та аргентинка геть неохоче, під його тиском, покинула була Париж.

Там на нього вже чекала депеша зі штабу корпусу: «Вас ждуть у Шольнемоні в середу; будьте на місці й дочекайтесь автомобіля». Генерал зіжмакав повідомлення й разом з ад'ютантовою хустиною запхнув його до кишені мундира. Тепер, коли він повернувся додому (а іншого дому він не мав відтоді, як у сімнадцять років надягнув військову форму,— ото як панцер черепахи і є для неї її домівка), перед ним відкрилася неприкаяність, порожнеча найближчих п'яти, шести чи й семи годин; аж поки споночіє. Подумалося: «Напитись?» Але він не був пияк і не тільки ніколи не думав про хмільне, а немовби й про існування його не відав, аж поки хто-небудь тицьне йому склянку в руку, як ото ад'ютант фляжку. Але відкинув він цю думку, негайно та категорично, з геть іншої причини: дарма що генерал Граньйон, отримавши наказа від комкорпусу посадити самого себе під арешт, був офіційно усунутий від справ, але він усе одно лишатиметься дивізійним генералом Граньйоном ще п'ять, шість чи й сім годин, а то, чого доброго, навіть день-два.

І тут він зненацька збагнув, чим займеться тим часом, і рушив зі своєї офіційної резиденції до приватної; пройшов серез свою спальню — невеличку, обшиту панелями кімнатку, яку господар-мільйонер називав зброярнею, бо там береглася рушниця-шротівниця, з якої ніколи не стріляли, а на стіні висіла голова оленя (не дуже показна) й опудало форелі (трофеї, куплені разом зі шротівницею),— до

кімнати, що слугувала спальнею трьом його ад'ютантам (раніше вона була любовним гніздечком, і здавалося, щось у ній досі нагадує про ту аргентинку, а що саме — того ніхто й не сказав би, адже після неї тут нічогосінько й не лишилося, окрім хіба якоїсь невтішної мани того, що північани вважали-уявляли південним любосним шаленством), і відшукав у добряче обшарпаній шафі, де один з ад'ютантів зберігав транспортовані з місця на місце неофіційні причандали штабного господарства, оту саму книгу. З нею мовби повернувся і її загиблій власник — колишній член його штабу, худорлявий та височезний, м'ясно-тендітної тілобудови чоловік, чії сексуальні нахили викликали у комдива сумніви (дуже навряд чи виправдані), хоча, як по правді, яке йому було до того діло, себто ад'ютант, котрий втрапив до військової родини бригадного, тоді ще, генерала, незадовго перед його отриманням дивізії, а як довідався генерал, що й той зростав безіменним витвором сиротинцю, то достеменно ця обставина, а не саме ад'ютантське оте читання, як мовчки усвідомлював з якоюсь лютою самозневагою комдив, спонукало його повсякчас відзначати, що цей ад'ютант тієї своєї книги не заїсть і не зап'є, хоч і не поринає в неї з головою, бо ж той незлецько-таки давав раду своїм ад'ютантським обов'язкам, аж поки нарешті командирові стало ввижатися, ніби ота пошарпана, з поскручуваними кутиками сторінок книга і є його ад'ютант, а сам чоловік — то тільки денщик цього книго-ад'ютанта; аж поки якось-то ввечері, коли вони дожидали з передової зв'язківця, посланого по рапорт про полонених, якого котрийсь із комбригів не підписав — таке нехлюйство! (а ад'ютант був у генерала начальником військово-юридичної служби) — він, генерал, поставив ад'ютантові запитання й з холодно-неуважливим подивом вислухав відповідь:

— Я був дамським кравцем. У Парижі...

— Ким-ким? — перепитав комдив.

— Ну, шив дамське вбрання. І то непогано їх обшивав.

А з часом-практикою став би шити й ще краще. Але не того мені бажалося. Я прагнув стати хоробрим.

— Стати ким? — знову перепитав ко́мдив.

— Ну, героєм. А натомість обшивав паній. Тож я надумався стати артистом. Грати Генріха П'ятого — чи бодай Тартюфа, а мо', навіть Сірано. Але ж то була б просто гра, лицедійство, я був би кимсь іншим, а не самим собою. Потім я збагнув, що треба робити. Треба писати!

— Писати?

— Так. П'єси. Краще самому писати п'єси, аніж на сцені втілювати чиєсь уявлення про те, що таке хоробрість. Самому вигадувати славні подвиги й події, самому створювати людей, яким вистачає хоробрості їх вершити, давати бій викликам, бороти труднощі...

— А чи не було б і це лицедійством? — запитав генерал.

— Ні — бо я сам би їх написав, вигадав, створив.

І генерал не добачив у цьому приниження, бо то було щось хай і скромне, але завзяте, попри ніяковість.

— Принаймні — я б хоч це зробив.

— О! — вимовив генерал. — І це та сама книга...

— Ні-ні! — заперечив ад'ютант. — Цю написав інший чоловік. А своєї я ще не написав.

— Ще не написав? Часу в тебе тут було подостатком, — дорікнув, навіть не усвідомлюючи, що висловив зневагу, навіть не спробувавши її приховати, хоч і міг би спробувати. І тепер в ад'ютантовім голосі більш не було ні тієї скромності, ні навіть заповзяття. Звісно, де було генералові розпізнати відчай! Але він таки міг розпізнати невгамовну впертість.

— Я знаю ще зовсім мало. Мені довелося урвати, відкласти працю над своїми книгами, поки не знайду, не вичитаю...

— З книжок? А що з них можна вичитати?

— Про сміливість. Про славу, про те, як її домагаються люди та як несуть її тягар, та як потім приживаються з ними інші, про честь і самопожертву, про жаль і співчуття, необхідні, аби стати гідним честі й самопожертви, про хоробрість, потрібну для співчуття, і гордість, без якої годі заслужити на таку хоробрість...

— Хоробрість — задля співчуття? — перепитав генерал.

— Так. Хоробрість. Коли перестанеш співчувати, світ тебе затопче. А для такої хоробрості потрібна гордість.

— Гордість — чим? — доскіпувався генерал.

— Поки-що не знаю. Саме це я й намагаюся з'ясувати.

Тоді генерал не розпізнав самовладання, бо, можливо, назвав це якимось інакше.

— І я з'ясую це. Воно є в книгах.

— І в цій книзі? — спитав генерал.

— Так,— сказав ад'ютант, а невдовзі й загинув: себто одного ранку генерал не застав його на місці — чи то цілий ранок не міг його знайти. Спливало дві години, поки командир дізнався, де перебуває його ад'ютант, і ще три чи й чотири, перш ніж точно довідався, що той скоїв, але так і лишилося загадкою, чому ад'ютант опинився там, у траншеях, де в начальника військово-юридичної служби дивізійного генерала не було жодних прав чи обов'язків; той сидів (так доповідав зв'язківець) поруч полкового зв'язківця одного полку під стінкою траншеї, недалечко від стоянки штабних автомобілів, до якої саме того ранку (зв'язківець стверджував, що застеріг про це ад'ютанта) пристрілялася ворожа артилерія. І всі були застережені-попереджені щодо цього, але тут надїхав якийсь автомобіль, і просто до тієї стоянки, а ад'ютант, уздрівши це, як підскочить, як замахає руками водієві. Але машина не зупинилася, й тоді ад'ютант вискочив на дорогу та спробував зупинити її, дарма що вже завивав гарматень... І де було ад'ютантові знати, що разом із багатою американкою, вдовою, єдиний син котрої воював у французькій ескадрильї за кілька кілометрів відтіля, а сама вона утримувала притулок для сиріт війни під Парижем, що разом із нею в машині сидів один майор-штабіст із Парижа, який, завдяки широким зв'язкам, уник мобілізації на фронт. І не зосталося й на що почепити медаль, що надійшла з часом; нічого такого, щоб розпізнати й поховати її, медаль, разом з останками; ото й лежала вона в тій пошарпаній шафі, яку наступник загиблого ад'ютанта, своєю

чергою, перевозив з місця на місце. Комдив добув книгу, прочитав заголовок, потім, із дедалі більшим роздратуванням, прочитав знов, тоді прочитав уголос і майже вголос мовив: «Добре». Блаз написав її. Але як же вона називається? Поки-то дотямив: слово, на яке він дивиться, воно ж і є заголовок, назва! Ага, отже, книга має бути про того чоловіка. Й подумки він мовив: «Так». Пригадав епізоди, уривки, відлунки того вечора, два роки тому, голосно проказав: «Жіль Блаз!» І став напружено дослухатися, от ніби на це просте ім'я зі сторінок книги могли, крізь обкладинку, відгукнутися якісь відлунки грому, дзвенючого гуркоту, співучих сурем та фанфар, і... «А що ж там було? — подумав.— Слава, і честь, і хоробрість, і гордість...»

З книгою в руках він повернувся до спальні. Аргентинка й власник будинку лишили тут усі свої меблі, й винятком були тільки похідне ліжко, шафка та стіл. Певне, закупили все гамузом а чи замовили телефоном. Генерал присунув єдиного стільця до світла, що сочилось з вікна, біля якого висіло опудало форелі, сів і почав читати — повільно, затято, навіть губами не ворущачи, залякнувши у напруженій, незручній позі, от ніби перенісся на п'ятдесят літ назад і позує, як позували тоді. За хвилю стало сутеніти. Двері прочинилися, повагались, а тоді тихо одчинилися й більше; до покою ввійшов денщик і, наблизившись до стола, почав засвічувати гасницю, однак комдив не підвів погляду, щоб хоч сказати: «Так!» І навіть після того, як безшелесно спалахнув підсліпуватий язичок полум'я й освітив розгорнуту сторінку, генерал читав і далі; читав і коли денщик вийшов, читав і коли біля лампи з'явилася таця, а денщик знову вийшов. Тоді генерал обережно поклав книгу, обернувся до таці й знов завмер на мить, витріщившись, як перед цим витріщався на книгу, перш ніж її розгорнути, на принесенні поставець, хліб, тарілку, спеції, ножі-виделки, склянку, пляшки вина, рому та смородинового лікеру «Кассіс», які він бачив щодня ось уже три роки,— ті ж самісінькі, тільки запорошені свіжим пилом пляшки, до яких він ніколи й не торкався, з тими самісінькими корками, що їх кожного дня

виймали й потім запихали назад, із тим самісіньким рівнем рідини, незмінним ще відтоді, як їх був наповнив винар. Та не чіпав він і ножа з виделкою, коли їв ось так, на самоті з тацею: не запихаючись жадібно, а отже, не було в тому нічого непристойного, що їжу він посилав у рот швидко і вправно пальцями та хлібними шкуринками. Потім лиш одну мить подлявся — не вагаючись, а просто згадуючи, в котрій же кишені та ад'ютантова хустина, потім дістав її, ретельно витер вуса й пальці, жбурнув хустину на тацю, разом зі стільцем відсунувся від стола, взяв книгу й знову завмер; книга була розгорнута, одначе годі було збагнути, дивиться він у неї, а чи у відчинене вікно, дивиться у вікно, а чи дослухається до весняної пітьми, до всеохопної мирної тиші там, за ним. Потім він підніс книгу чимвище і ввійшов до неї, вступив, достоту як пацієнт заходить до дантистового кабінету для останньої невеличкої поправки перед оплатою рахунку, й знову почав читати в тій самій напружено-незручній позі, повільно перегортаючи сторінки й не пропускаючи жодного слова. Читав із холодним, скептичним, шанобливим дивуванням — не з подоб чоловіків і жінок дивуючи, бо ж ті були всього лиш вигадкою, і він, природно, не вірив у них, а ще ж і діялося те десь в іншій країні й дуже давно, а отже, хай навіть були б вони й реальні, все одно ніяк не могли б діяти на нього, впливати на течію та злам його життя,— а з таланту, старання і (він це визнавав) з компетентності того чоловіка, який міг усе це запам'ятати й написати.

Він відразу прокинувся повністю, чудово усвідомлюючи, що його чекає. І навіть підняв книгу, що впала, перш ніж глянути на годинника; він не хилювався, не потерпав, от мов давно вже знав, що зможе потрапити в замок задовго до світанку. Власне, не було й підстав для хвилювань; просто він збирався поїхати, як споночіє, до групового командувача, заснув, не мавши наміру спати, й прокинувся без необхідності прокидатись і маючи предосить часу, аби побачитися з ним до ранку.

Отож далеко ще було до світання, коли вартовий у вартівні (в машині генерал був один, вів її сам) пропустив

його у ворота, на дорогу, що вилася по́під навислим гіллям дерев крізь весняну пітьму, в якій лящали солов'ї, просто до замку. Якийсь-то вдатний розбійник вибудував колись цей замок, обсадивши довкола парком; потім один далекий родич французької королеви реставрував його в італійському стилі своєї батьківщини, а володів замком його нащадок — маркіз, а потім Республіка, потім наполеонівський маршал, потім мільйонер з Леванту, а останні чотири роки, винятково з практичних міркувань, замок належав генералові, командувачеві найближчої групи французьких армій. А комдив завважив-зачув солов'їв, аж як заїхав до парку, й чи не цієї самої миті усвідомив, що в нього нічого такого не буде: ні чину командувача армії, ні замку, ні солов'їних співів, бо будуть їх слухати отакі приречені комдиви, що прибувають розпрощатися і з минулим, і з прийдешнім. І то досі не був світанок, коли він біля величезної понурої озії, в архітектурі котрої перемішалися щонайрозмаїтіші стилі (флорентійський панував над стилем Людовіка, а барокко — над обома ними), різко зупинив машину, мов загнану коняку збив, висів із салону й лунко, ще в нічній тиші, ляснув дверцятами, мов кинувши віжки конюхові, не глянувши навіть, зачеплять вони голову тварині чи ні, а тоді зійшов широкими розлогіми сходами на кам'яну терасу з різьбленою балюстрадою та урнами, увитими гірляндами кам'яних, а яких же ще, квітів. Та не зовсім пощезло тут і давнє варварство-готство: на терасі під дверима валялася купа кінських кізків дводенної давності, от ніби той самий шляхетний розбишака повернувся чи тільки позавчора ушився звідси, а комдив мимохідь подивився на ту купу й подумав, що від кормів, які зростають на цих миршавих північних ґрунтах, коням тільки животи здимає — роздуває тварину отією нікчемною рослинною масою, і немає в тутешнього коня ні швидкості, ні витривалості міцних, худорлявих, легких коней, вигодованих у пустелі, які складаються з самих лише кісток та м'язів, і не страждають тамтешні коні майже ні від чого й навіть на злигодні чхати хочуть. Та хіба тільки

коні? А людина? І подумав: «Я теж був таким, поки не повернувся до Франції!» Подумав, що люди переживають самі себе, і всі вони — самі тільки власні тіні, поторочі; подумав, як говорилося і вважалось задовго до нього, що жодному солдатові не слід переживати своє перше бойове хрещення, а тоді, геть ні про що не думаючи, підійшов до дверей і владно, гучно, рішуче постукав.

Замерехтіло світло свічки, почулася чиясь хода. Двері відчинилися, і з-за них виринув не той скудовчений ад'ютант із Сєн-Жермена, а якийсь рядовий солдат: чоловік середніх літ у незашнурованих піхотних черевиках, із теліпанням онуч, а вільною від свічки рукою він притримував штани, в які була заправлена брудна, не формена фіолетова сорочка без комірця, защебнута під горлом на стьмянілий мідний гудзик, що і формою, і величиною був як вовче ікло. Та й цей солдат був гейби той самісінький, і сорочка його запевне була геть та сама, бо ж анічим не відрізнялася від тих, яких він, комдив, набачився п'ятнадцять літ тому, отого дня, коли Біде запопав нарешті капітанське звання й пост інструктора у військовій школі, завдяки чому вони з дружиною (та ж розігналася доїхати зі свіжоспеченим субалтерном до самої Африки, а добулася тільки до рідного Орана) нарешті дістали змогу знову спати під одним дахом. Тоді солдат у брудному байковому фартусі, нацупленому на брудну фіолетову сорочку, мив чи то сходи, чи то веранду, а дружина Бідева стовбичила над ним, достоту сержант, і шпетила мийника за кожен незграбний його рух, щораз при цьому брязкаючи кільцем ключів на поясі, а опісля солдат, усе в тому ж самому фартусі, подавав обід; та геть той самий (ну, принаймні надто вже схожий) солдат, і достеменно в тій самісінькій сорочці, подавав обід і вісім років потому, коли Біде доріс до полковника й величина його платні вже дозволяла йому завести коня, — втім, цього разу на сорочку в солдата був нап'ятий білий фартух, і те ж саме кільце ключів брязкало тепер на кожен незграбний його рух, торкаючись щирого атласу чи навіть чорного шовку, і ті ж самі грубі шкарбани поширювали

дух стаєнного гною й на стіл, і ті ж самісінькі цурупалки-пальці купалися в супових мисах.

Тож командир дивізії подався слідом за свічкою до спальні, на котру й шляхетний розбійник, і навіть примара імператорського маршала позирнули б зневажливо, очам своїм виряченим не вірячи: там-бо маркіз флорентійського кореня міг спати, а міг і не спати, а от левантинець таки спав, чом би й ні, а вже як підійшов, то й уздрів ще щось таке, чого, це йому аж тепер подумалося, він не сподівався побачити у зміненому вигляді, а от чоловік, що їх носив, таки сподівався і досподівався. Уклякнувши в ногах ліжка з різьбленою-розмальованою дерев'яною спинкою, він опинився віч-на-віч із груповим командувачем, що сидів, спиною спершись на купу подушок, а на ньому були ті ж самісінькі фланельки: нічний ковпак і нічна ж сорочка, з якими він двадцять п'ять років тому був приїхав до Африки, на своє перше місце служби, залишивши, через безгрошів'я, дружину (був-бо він єдиним сином удови, що жила чи то пак виживала на пенсію за чоловіка, директора школи у Савойї, а вона — однією з шести дочок абшитованого старшини) на два роки під розпеченим дахом у рідному Орані. Навіть нині командувач не скидався на французького солдата, а отоді, двадцять п'ять літ тому, як видавалося, і взагалі не підходив для військової служби: схожий на сухотного вчителя, приреченого не просто на невдачу, а на цілковитий крах і самовбій, вагою він не сягав і ста фунтів, а окуляри носив такого величезного збільшення, що без них, ба навіть і з ними, був чиста тобі сліпондя, позаяк одну третину часу їхні лінзи бували запітнілими до цілковитої непрозорості, а другу частину він протирав їх полами свого бурнуса, аби встигнути, поки вони не запітніли знову, бодай що-небудь крізь них розгледіти (та нині він погладшав, навіть, якщо дозволено так сказати, окабанів, отож на якомусь там етапі своєї блискавично-іскрометної кар'єри й перестав носити окуляри), й ото приніс він у бівачне полкове життя-буття посеред пустелі щось манастирське, щось на взір холодного, несамовитого, незмигного,

нестерпучого світла, яке так ото зимно-асептично горить-палає в клініці та науковій лабораторії; приніс, себто, самовіддану поглиненість людиною, але ж не як знаряддям імперії та не як хороброю і воднораз кволою істотою, котра підносить, не падаючи духом, на своїх тендітних кістках і м'язоплоті одоробальний тягар свого предковичного, недовідомого, незбагненого традиційного спадку та руху; поглиненість, по суті, навіть не як діяльною твариною, а як діючою машиною в тому сенсі, в котрому є нею дощовий черв'як — істотка, що існує тільки для власного пересування лишень на довжину свого тільця, на правду й не рухаючись саме в тому середовищі, в якому воно пробуває, аби врешті-решт зрушити всю землю ось на оцей нескінченно манюсінський дюйм і зажувати своїми прихованими, ненаситними щелепинками пустку над обертовою безоднею: отим-бо своїм холодним захопленням, на зневагу та глузливим наражаючись, отворами та слизовими оболонками тіла, от ніби в нього самого їх не існувало, він стверджував, мовляв, найліпше в армії — це задній прохід, адже той, навіть без ніг, може повзти вперед і воювати, ото й дістав він своє прізвисько за несхитну ту віру у власне вчення, яке наприпочатку вимовляли зі знущальним сарказмом, потім — із гнівом, а ще згодом — із нервозно-безсилим шалінням, адже оте його неухильне прагнення потвердити свою доктрину небавом сягнуло поза межі його рою, в інші роти-ескадрони, де в нього, кавалерійського субалтерна й навіть не офіцера медслужби, не було аніяких прав чи обов'язків, а тому вона взагалі вимовлялася вже ні зі знущанням, ні з сарказмом, ні з гнівом, позаяк хутко всі африканські війська Франції довідалися, як, засідаючи в нужнику, він дотумкав — і напутив свого комполку, як виволати двох розвідників, захоплених однієї темної ночі шатією верхівців-тубільців, а ще перегодом, знов-таки засідаючи в нужнику, нараїв і самому генералові, як забезпечити безводний доти пост постійним припасом питтєвої води; а 1914-го він зацурав викладання і прийняв пост командира дивізії, а ще за три роки обернувся таким-то

компетентним і кмітливим командувачем групою армій і вже другим неофіційним кандидатом на маршальське берло, дарма що йому ще не виповнилося й п'ятдесяти п'яти: освітлений дешевою свічкою в бляшаному свічнику, якого денщик пуць на нічний столик, сидів він у тих своїх фланельках, сорочці й ковпаку, гейби колишній голова гільдії бакалійників, зненацька застуканий у розкішному борделі, але ж не перепуджений і навіть не спантеличений.

— Таки ваша була правда,— мовив комдив.— Не поїду я в Шольнемон.

— Ви змагалися цілу ніч,— зазначив груповий командувач.— А з яким ангелом?

— Що? — видихнув комдив. Але покліпав очима лиш одну мить. Потім добув із кишені скручений папір, кинув його на коліна командувачеві й спокійно, твердо, мов людина, котра ступає в тьму тьменну, мовив:

— Так воно буде швидше.

Командувач і не доторкнувся до паперу. Тільки глянув на папір і добродушно запитав:

— Ну, і що?..

— Це рапорт про відставку,— пояснив комдив.

— То ви гадаєте, все скінчилося?

— Що? — не втямив комдив.— А... війна! Ні, вона не скінчилася. Але для мене і в цивільному житті знайдеться роботка. Колись давно я був справним ветеринаром, та й коновалом теж. Або зможу покерувати поточною лінією (начебто саме так воно називається?) на збройному заводі.

— Ну, а потім? — доскіпувався груповий командувач.

Командир дивізії зиркнув на начальство, але тільки мигцем.

— О, ви маєте на увазі, коли вона скінчиться? Тоді я виїду з Франції. Подамся, либонь, у Тихий океан, туди, де південніш. На якийсь там острів...

— Мов Гоген,— лагідно мовив командувач.

— Хто-хто?

— Був ще один такий, хто збагнув: остогидла йому Франція, та й подався у південні моря, захопився малярством...

— Я попливу в інше місце,— негайно заперечив комдив.— Там буде не так багато людей, аби хтось їм фарбував будинки.

Груповий командувач простяг руку, взяв складений папір і, не розгортаючи, підніс до племінця свічки; папір спалахнув, запалав, і командувач ще мить потримав його й тоді кинув у нічний горщик, з'їхавши, від такого зусилля, з подушок, а рапорт засичав у сечі, й тоді командувач знову розлігся на подушках та ще й ковдрою вкрився.

— В Шольнемон! — кинув він.— Завтра, на третю... А хай йому! Завтра вже й настало.

І тут це диво дійшло й до комдива: це мерехтіння днів, оте невпинне забудькувате завтра, яке настає завжди незалежно від людини, байдуже до неї: ще вчорашній день засвідкував його з його лютуванням, а завтра, найперше ж завтра, забуде і те, й це. Промайнула секунда чи й дві, поки він утямив, що командувач усе ще говорить, звертається до нього:

— ...якщо вже світ вирішив, що йому хочеться припинити війну років на двадцять там чи й тридцять, то хай припиняє. Але ж не в такий спосіб. Не як оті селяни на недокошеному лузі, які зненацька завдали коси на плечі, похапали свій обідній посуд і гайда додому. Тож сьогодні, в другій половині дня, у Шольнемон!

— Тому що існують правила,— прохрипів комдив.— Наші правила. Або ми їх усім накинемо, або згинем: капітани й полковники, байдуже, якою ціною...

— Не ми винайшли війну,— урвав підлеглого командувач.— Це війна сотворила нас. Капітанів-полковників породила несамовита, невигойна жадібність людини. Тож вона й відповідальна за нас — їй не відкрутитися від цього.

— Але ж не я,— заперечив комдив.

— Саме ви,— наполягав командувач.— Ми навіть можемо дозволити нашим солдатам підвести нас принагідно — на те ж вони й солдати, така вже їхня доля-недоля. Нехай вони навіть і припиняють війни, як те бувало й буватиме, а наш обов'язок — тільки приховувати від них, що саме вони домагалися й домоглися цього. Нехай весь величезний

людський мурашник об'єднається, якщо така вже його забаганка, задля припинення війн, а нам треба лише приховувати, що досі вони вже їх припиняли. От хвилину тому ви сказали, що нам слід або відстояти свої правила, або згинуть. Погубить нас не скасування котрогось там правила, а щось куди мізерніше. Для цього досить лиш одному слову пощезнути з людської пам'яті. Але ж воно не пощезне. І знаєте, що це за слово?

Комдив на мить витріщився на начальство. А тоді зронив:
— Ну?

— Батьківщина! — мовив командувач. Тут він трохи підняв край своїх укривачок, ладнаючись знову натягнути все те на обличчя й на всю голову. — Авжеж, нехай вони вірять, ніби можуть припинити війну, — аби тільки не запідозрили, що й раніше припиняли!

А укривачки вже наповзали — виділи ще тільки ніс, очі та ковпак групокомандувача.

— Нехай вони вірять, ніби приконтачать її завтра, бо ж тоді не зрине в головах їхніх запитання, чи можуть вони втнути це сьогодні. Завтра. І знову завтра. Цією надією наділите їх ви. Оті три зірки, які сержант Граньйон заслужив сам, не дістаючи помочі ні від людей, ні від Бога, занастали вас, генерале. Вважайте себе за страдника, що відмучиться за цілий світ: вам випадає врятувати його. Тож сьогодні, післяобід, — у Шольнемон!

І лишився теперечки командир дивізії вже не генералом, ба навіть і не тим сержантом, котрий двадцять п'ять років тому зятято пишався тим, що ні від кого не приймає допомоги.

— А я? — запитав він. — Що буде зі мною?

Однак сховався уже й ковпак, хоча з-під ковадр таки долинув притамований голос.

— Не знаю. Це буде знаменито.

НІЧ З ВІВТОРКА НА СЕРЕДУ

Того вівторка, десь запівніч (сиріч, справа була таки вже в середу), двоє британських вояків розсілися на стрілецькій сходинці одного з шанців під руйновищем Бетюна. Ще два місяці тому вони дивилися на ту купу гною не лише під іншим кутом, але й з іншого боку, і тоді ця позиція видавалася їм постійною, мало не вічною. Але після прориву які там могли ще бути постійні позиції! Старий коридор, звісно, зберігався, над ним гуркотіли гарматні й смердів порох, але твердо закріпленими лишалися тільки його кінці: один — на Ла-Манші, а другий — у французьких Альпах, і він немовби напинався під натиском тевтонського буревію, немов мотузка білизняна, яку от-от зірве вітрюган. А від третьої години минулого дня (коли точніш, то від учорашнього ранку, а французи припинили вогонь опівдні) він кволо повис під незрушною ваготою німецького повітря, і тепер над ним стояла тиша, бо коли смеркло, то останній патрульний літак відлетів на своє летовище, й тільки освітлювальні ракети, з їхнім легким, але тривалим сичанням, злітали з-поза невидимих дротів, потім, спалахуючи холодним густим світлом, неначе лампи в поліційному морзі, зависали у повітрі, а тоді безгучно, немов краплини олії по віконній шибі, ковзали додолу, та ще на півночі рівномірно блискали спалахи й долинав гуркіт великої гармати, але вибухів опісля не було, от ніби стріляла вона по Ла-Маншу, по Північному морю, до якого було п'ятдесят миль, а чи навіть по цілі ще ширшій і геть невразливій: по космосу, всесвіту, нескінченності, ще й ніби підносячи свій голос навіть супроти Абсолюту, первісної та невразливої пащеки — залізної пащеки пекла, беззубої, невтомної, неспроможної, гавкущої.

Один із тих солдатів був вартовий. Він стояв на стрілецькій сходинці, злегка прихилившись до стіни біля амбразури в мішках з піском, у яку була вставлена його рушниця, заряджена, зі зведеною засувкою та спущеним застережником. У своєму цивільному житті він, безперечно, мав справу з кіньми, бо навіть тепер, після чотирьох літ війни в піхоті від нього, вбраного в хакі, немовби тхнуло стайнями та стійлами — чоловік жокейського зросту, з неприємним обличчям, він, здавалося, приніс на своїх викривлених ногах у французьку грязюку щось від дужих, легких, швидких коней, і навіть каску носив збитою на потилицю, немов брудну картату кепку — емблему колишнього свого фаху та покликання. Але це був тільки здогад, заснований на його зовнішньому вигляді й манерах, бо ж про себе він нікому й нічого не розповідав, тож навіть зацілілі товариші з батальйону, котрі були знайомі з ним ось уже чотири роки, нічогісінько не знали про його минуле, от ніби того минулого й не водилося за ним, начебто він і не з'являвся на світ до четвертого серпня 1914 року, — парадокс, якому не місце було в піхотному батальйоні; чоловік до того загадковий, що через півроку по його прибуттю до батальйону (напередодні Різдва 1914 року) полковника, що командував батальйоном, викликано до Лондона — доповісти про нього. Бо ж командуванню стало відомо, що одинадцять рядових бійців з батальйону застрахували свої солдатські життя на користь саме цього чоловіка, а на той момент, коли полковник прибув до міністерства оборони, кількість їх зросла до двадцяти, і, дарма що полковник сам, перед своїм від'їздом, провів ретельне розслідування, довідався він не набагато більше, ніж знали в Лондоні. Адже ротні офіцери анічогісінько про нього не знали, не відали, від сержантів він добув лишень чутки та плітки, від самих солдатів — тільки цілковиту й шанобливо-подивовану непоінформованість про існування цього чоловіка: страховок було одинадцять, коли в міністерство оборони надійшов перший рапорт, двадцять, коли полковник добувся до Лондона, а скільки їх набралось за дванадцять годин після

полковникового від'їзду — ніхто й не знав; солдати підходили до батальйонного старшини пристойно, за всією формою, вочевидь за власними бажанням і волею, й подавали заяви, які, оскільки законних спадкоємців у них не було, вони мали право подати, а Імперія була зобов'язана їх прийняти. Що ж до самого цього чоловіка...

— Так-так...— зронив майор-штабіст, що провадив неформальний розгляд цієї справи.— А що ж він сам каже про це? — А ще за мить, не дочекавшись відповіді, ще спитав: — То ви навіть не допитали його?

Тут полковник стенув плечима:

— А навіщо?

— Ваша правда,— погодився майор.— Хоча, на вашому місці, я таки спокусився б... ну, щоб хоч довідатися, на яку приманку він їх ловить.

— Радше я хотів би довідатися, що заповідають йому ті, хто має законних спадкоємців і не може переробити страховку,— сказав полковник.

— Душі свої, певне, заповідають — а що ж іще? — мовив майор.— Позаяк смерті їхні вже віддано під заставу.

Ото й всієї розмови. У королівському статуті, де всяке можливе діяння, всякий намір чи настрій солдата чи там матроса враховано, оцінено й передбачено відповідним правилом і справлянням за порушення правила, не було нічого такого, що відповідало б саме ось цьому випадкові: він-бо (отой чоловік) не порушував дисципліни, не укладав спілок із супротивником, віддавав честь офіцерам, мідні частини його обмундирування блищали, навивачі не теліпалися. Одне полковник досидівся, аж поки майор спитав його, вже з живим інтересом:

— І все ж таки, скажіть: чим він їх бере?

— Та що я можу сказати? — відказав полковник.— Хіба що одне-єдине слово спадає мені на думку: любов! Певне, любов'ю бере.

І розтлумачив десь таке: цей дурний, понурий, брудний, нетовариський, воїстину неприємний чолов'яга вочевидь ані випивав, ані в карти не грав (за останні два місяці

й батальйонний старшина, й сержант, ординарець полковників, не раз жертвували — з власної своєї, звісно, ініціативи — своїм сном та особистим вільним часом, несподівано заскакуючи до землянок, помешкань і шинків, аби тільки допевнитися в цьому) і, судячи з усього, зовсім не мав ані яких друзів, одначе щоразу, коли чи старшина, чи ординарець зазирали до нього в землянку чи на квартиру, то заставали вони там цілий кагал солдатів. Як на те, не одних і тих самих, а щоразу нових! Якби кого посадити, у проміжках між днями видачі платні, біля його лежака, то такий спостерігач міг би здійснити там переклич усього батальйону, адже й справді після виплати (чи за день-два опісля) черга біля його землянки простягалася, мов біля кінотеатру, а приміщення бувало напхом напхане солдатами, що стояли, сиділи (на чомусь чи навпочіпки) біля його лежака в кутку, де цей чоловік зазвичай вилежувався, приплющивши очі: понурі та німотні, мов не від світу сього, вони скидалися на пацієнтів, які чекають у приймальні зубного лікаря, а насправді, як здогадався ординарець, дожидали, коли ж нарешті підуть геть ці непрохані гості, старшина чи сержант.

— То чом ви не дасте йому лямівки? — поцікавився майор.— Якщо це любов, то чом не використати її задля ще більшої слави англійської зброї?

— Та що ви! — вигукнув полковник.— Підкупити одним роєм чоловіка, якому вже належить цілий батальйон?

— Тоді й вам, либонь, годилося б передати йому вашу страховку та розрахункову книжку?

— Може, воно й так,— припустив полковник.— Тільки ж чи дозволив би він мені стати до нього в чергу?

Ото й всієї розмови. Полковник перебув із дружиною чотирнадцять годин. Опівдні наступного дня він уже знову був у Булоні, а ввечері його машина вїхала до села, де був розквартирований батальйон.

— Зупини! — звелів полковник водієві й якусь хвилюку сидів, видивляючись на солдатів, що стовбичили в черзі, яка ледь повзла до воріт, котрі вели у забрукований ослизлимими кругляками двір казарми: такими дворами французи

протягом тисячі літ забудовували Пікардію, Фландрію та Артуа, очевидячки, задля розташування, в проміжках між баталіями, військ союзних держав, котрі допомагали їм відстоювати ці провінції. «Та ні,— подумав полковник,— це не схоже на кінотеатр, бо передчування їхні не аж настільки сильні, а от нетерплячка в них куди дужча. Швидше це схоже на чергу до нужника!»

— Їдь! — звелів він водієві.

А другий солдат був батальйонним зв'язківцем. Він сидів на стрілецькій сходинці, притулившись до стінки траншеї та поставивши рушницю поруч, і його черевики й навивачі були вкриті не окопною грязюкою на стадії підсихання, а свіжою дорожньою пилюгою; сама ж його поза виказувала не так млявість, як утому, фізичне виснаження. Але ж виснаження не як безсилля, а швидше навпаки: в ньому крилася якась напруженість, і здавалося: то не знемога заволоділа ним, а він ніс її на собі, мов оту саму пилюгу, адже сидів він там хвилин п'ять чи й шість і без угаву говорив, але знемоги в його голосі якось не чути було. Раніше, в ті чудові давні часи, що йменувалися «мир», був він архітектором, і то не тільки успішним, а й хорошим, попри естетство (в особистому житті) й навіть деяку манірність; о такій порі в ті давноминулі дні засідав він або в ресторанчику в Сохо, або ж у себе в студії (а як поталанить — то навіть у котрійсь віталеньці Мейферу, а то ще й, раз, чи два, чи й три,— в будуарчику), розводячись, більше за всіх присутніх, про мистецтво, чи про політику, а чи й про все одразу. Він став одним із перших у Лондоні добровольців і тут, по цей бік Ла-Маншу, навіть без молодшо-капральської лямівки, якось-то був вивів свій рій з-під вогню: в Пасшанделі він п'ять днів прокомандував цим роєм, став затверджений у цьому чині, опинився закинутий до офіцерської школи і 1916 року цілих п'ять місяців проносив на погонах зірочку, а тоді, змінившись якось-то вечірком із чергування, завітав до землянки, де командир його роти саме голився, споліскуючи бритву в бляшанці з-під тушкованого м'ясива.

— Хочу у відставку! — заявив він.

— А хто з нас не хоче? — обіззався комроти, не припиняючи гоління й навіть ніскілечки не зворухнувши головою, аби побачити віддзеркалення цього розохоченого в люстерку. Та за мить бритва зупинилась.— Це ти чи не всерйоз? Ну, то відійди чимдалі від решти по траншеї та й прострель собі ступню. Із таким пораненням тебе, звісно, ще помаринують, не зразу одпустять. А втім...

— Розумію,— сказав він.— Але річ у тім, що не дембелю я хочу.— Тут він пальцем правиці доторкнувся до зірочки на своєму лівому плечі й опустив руку.— Просто більш не бажаю її носити.

— Забажалося знову в підряд рядових? — виснував комроти.— Так-то любиш простого солдата, що тобі конче треба спати в тій самій грязюці, де й він спить?

— Та ні ж бо! — заперечив молодший чином.— Я зовсім навпаки. Я його, рядовика, просто ненавиджу. Ви ж чуєте його? — Він знову рухнув рукою, показуючи нагору.— А ще принюхайтесь до нього!

Сморід і справді проникав у командирський бурдей, попри аж шістдесят сходинок заглиблення: не тільки гуркіт, гримотіння, а й дух, просто запридух природного процесу — не гниття мертвих кісток і плоті в грязюці, а наслідків того, що живі кістки й плоть занадто довго їли й спали в цій брудяці.

— Якщо я, усвідомлюючи, ким був, лишився і залишусь,— за умови, звісно, що мені поталанить заціліти разом з іншими обраними, кому судилося благо дихати й по війні, але не питайте, чому... адже я, підпертий усім нашим мілітаризованим урядом, маю право тільки завдяки оцій цяці на моїх погонах не лише наказувати людям, а й безкарно застрелити людину, коли вона не підкориться моєму повелінню, то я ж тямлю, як ця людина гідна всілякого страху, будь-якої огиди й ненависті!

— Але ж не тільки твого страху, твоїх огиди й ненависті,— мовив комроти.

— Слушно,— погодився прохач.— Просто я той, хто ну ніяк не може з цим змиритися.

— Не бажаєш,— підправив його комроти.

— Не можу.

— Не бажаєш,— наполягав комроти.

— Ну, хай і так,— змирився підлеглий.— Тому я й мушу повернутися до нього, в той бруд. І тоді, можливо, стану вільний.

— Вільний від чого? — поцікавився комроти.

— Та гаразд уже,— махнув рукою заявник.— Я й сам того не відаю. Мо', від мусу вічно віддаватися у неминучі години затишшя тому солодійству, яке людський рід іменує надією. Вже й цього буде досить. Спочатку я був подумав піти зразу в штаб бригади. Заощадив би час. Але полковник міг би розлютитися, що я не обійшов спочатку все менше начальство. Я шукаю те, що в правилах і статутах мало б називатися порядком. Тільки чи хто взагалі читав таку книжку?

Нелегке виявилось то завдання. Командир батальйону відмовився його підтримати, й він постав перед командиром бригади, двадцятисемирічним молодиком із трьома лямівками за поранення (закінчив Сандгерст менше чотирьох років тому, кавалер Воєнного хреста, зірки за Монс, ордена «За бездоганну службу», якоїсь там нагороди від бельгійського монарха та французького *Croix de Guerre**) — і той не зміг, а чи не схотів, повірити в те, що йому цей прохач чіпляє на вуха; ба гірше: навіть не дотумкав, чого домагається цей причепа, та й нараяв:

— Здається, ви вже подумували, щоб прострелити собі ногу. Пістолет треба підняти дюймів на шістдесят. Також можна вийти за бруствер. А ще краще — за дроти, якщо вже так забаглося.

Та колишній будівничий таки довмівся знайти вельми простий спосіб. Просто дочекався відпустки. А що ще йому лишалося? Дезертирство? Це не для наших. У Лондоні вишукав він дівицю: не професіоналку й поки-що не надто досвідчену любительку, яка два чи три місяці тому завагітніла від когось із трьох солдатів, двоє з котрих загинули майже одночасно під Ньєпським лісом, а третій саме

* Військовий хрест (фр.).

перебував у Месопотамії; вона навіть не втямила, чого він домагається, й тому (так йому тоді здалося) згодилася посприяти йому, за гроші — сплатив він удвічі більше, ніж вона загадала, вичерпавши весь свій банківський рахунок,— і стала йому партнеркою у виставі, несмак і вбогість якої могла б зрівнятися хіба з американськими фільмами: їх застукали на місці переступу, публічного й такого кричуще скандального, що всі, навіть моралісти, відповідальні за поведінку молодших офіцерів англосаксонського походження, навідріз відмовилися в це повірити.

І все ж таки це спрацювало. Наступного ранку в приймальні найтсбриджської казарми представник штабного офіцерства запропонував йому, як альтернативу плямі на полковій честі, той привілей, якого він три місяці тому випрошував у комроти, потім у комбата і, зрештою, в комбрига. А трьома днями потому на вокзалі Вікторії, крокуючи в строю до переповненого солдатського вагона того потяга, яким десять днів тому їхав із Дувра в офіцерському вагоні першого класу, він збагнув, що помилився у тій дівиці,— не зразу й упізнав її, коли забалакала до нього.

— Не спрацювало,— сказала вона.

— А таки спрацювало! — заперечив він.

— Але ж ти їдеш туди, назад! А я думала, ти хочеш не пройти комісії, аби не вертатися на війну.

І вчепилася в нього, лаючись і ридаючи одночасно.

— Значить, ти весь час брехав мені! Хотів повернутися туди! Знову стати нікчемним триклятим рядовим солдатом! — Вона сіпнула його за руку.— Ходім! Ворота ще ж відчинені...

— Ні,— сказав він, упираючись.— Так має бути.

— Та ходім! — невідчепно сіпала вона його.— Знаю я, як і що тут. Є потяг, на який ти можеш сісти вранці. До завтрашнього вечора ніхто не почне розшукувати тебе в Булоні.

Стрій рушив. Він спробував крокувати разом з усіма, та вона ще дужче вчепилася в нього.

— Ну невже ж ти не тямиш? — закричала вона. — Тільки завтра вранці я розживуся на гроші й віддам тобі!

— Пустити, — мовив він. — Маю зайти до вагона не останнім, щоб знайти собі місце, де б простягтися.

— Цей потяг простоїть іще дві години. Скількох, по твоєму, я тут проводжала? Ходім! До моєї кімнати десять хвилин ходи.

— Негайно пусти! — сказав він, сунучи до вагона. — Бувай.

— Ще ж дві години!

Тут на нього гаркнув сержантюга. Давненько не чував він такого звертання до себе від сержантів, тож не одразу й дотямив, що це саме його батькують. Але він уже й вивільнився раптовим, різким, дужим ривком; дверей за собою не зачинив, а в купе жбурнув рушницю й речовий мішок на купу до решти, і лише тоді, переступаючи через чийсь ноги, повернувся й почав зачиняти двері, а вона крикнула:

— Ти ж не сказав мені, куди вислати гроші!

— Бувай! — тільки й мовив він і захряснув двері, лишивши її на приступці, та вона якось там трималася, навіть коли потяг рушив, нестямним криком кричала щось, витріщаючись, у звуконепроникне скло, аж поки військовий полісмен хап і зняв її, і так воно видавалося, ніби то не потяг, а її обличчя швидко промайнуло і щезло.

1914-го він від'їздив із лондонцями. Тоді ще офіцером серед лондонців. А це втрапив до батальйону нортумберлендців. Чутки про нього випередили його; в Булоні, на причалі, його вичікував капрал, аби відпровадити на розподільчий пункт.

Лейтенант виявився колишнім його товаришем з офіцерської школи.

— Ну й утнув же ти штуку! — сказав лейтенант. — І не розкажуй — не хочу нічого знати. Направляють тебе в ...тий батальйон. Джеймса (підполковника, що командує ними) я знаю, торік нюхнув з ним пороху на передовій. Ти ж, звісно, не бажаєш у рій? То, може, станеш телефоністом... чи каптенармусом?

— Краще стану побігаєм — зв'язківцем, — відказав він. Та й зробився зв'язківцем. Лейтенант так-то вже постарався всім його відрекомендувати, що чутки, не тільки про ту його витівку, а й про минуле взагалі, знову випередили його. Не минуло й кількох днів, як його викликано до підполковника: чи не тому, що він, зв'язківець, мав право носити (але не носив, бо ж то офіцерська нагорода, а в солдатському середовищі, де відтепер судилося йому і їсти, й спати, ота стрічечка на мундирі рядового вимагала б занадто багато пояснень) одну з тих стрічечок, що й сам підполковник носив (теж не кадровий військовик); була на те й ще одна причина, хоча він нізащо не повірив би, що одне пов'язане з другим.

— Ось послушайте-но, — заговорив до нього підполковник. — І не здумайте мені викидати коників! Ви ж, напевне, розумієте, що єдино можливий шлях — це й далі провадити війну, закінчити її й розправитися з нею туди к бісовій мамі. Є вже в нас один солдат, котрий може наколобродити, — якщо тільки ми не вивідаємо вчасно його намірів. — Тут підполковник назвав прізвище того солдата. — Він із вашої чоти.

— Та я ж не маю такої змоги, — відповів побігай-зв'язківець. — Солдати поки-що не спілкуються зі мною. Тож навряд чи я спромігся б схилити їх хоч би й до чого, навіть коли б вони спілкувалися зі мною, а я мав таку мету.

— І навіть коли б...? — підполковник знову назвав прізвище того самого солдата. — І вам також невідомо, що він виношує-затіває?

— Я не маю себе за агітатора, — мовив зв'язківець. — І достеменно знаю: я не шпиг. Не забувайте: було все те давно, то вже й неправда, — додав він, торкаючись правицею лівого плеча.

— Сумніваюсь, що у вас вийде забути про це, — сказав підполковник. — Не морочте собі голови. Якщо вже ви так ненавидите в собі солдата, вам тільки й треба, що взяти пістолет, піти в нужник і там його позбутись.

— Слухаюсь, сер! — відгукнувся зв'язківець дерев'яним ГОЛОСОМ.

— Ненавидьте німців — якщо вже вам так треба когось ненавидіти.

— Слухаюсь, сер!

— То й що? Відповісти — кишка коротка?

— Всі німці, з усім їхнім поріддям, не годні замінити солдата в мені.

— А мені замінюють — наразі, — сказав підполковник. — Краще буде, якщо й вам вони замінять. Не змушуйте мене нагадувати вам про ту зірочку. Авжеж, і я знаю: ті, хто сподівається увійти в історію звитяжними прем'єр-міністрами, а чи й просто міністрами, постачають на це діло людей. Хто хоче стати мільйонером, той постачає гармати й снаряди. Хто бажає йменуватися «фельдмаршалом», «віконтом Пльогстірт» а чи «графом Льоським»*, той вигадує ігри — виношує так звані плани. Хто хоче стати переможцем, той, якщо тільки це можливо, вишукує собі ворога, а коли дуже треба — вигадує його. Ну то як, обіцяєте?

— Так, — запевнив зв'язківець.

— Добре, — мовив підполковник. — Можете гасати де завгодно. Тільки не забувайтесь!

І він гасав: іноді за дорученням, але частіше в ті періоди, коли батальйон мав перепочинок, а незаряджена рушниця за спиною правила йому за емблему, за розпізнавальний знак, і в кишені лежав, про всяк випадок, якийсь аркушик паперу з підписом ад'ютанта чи підполковника.

Бувало, він їздив транспортом, що був йому по дорозі: вантажівками, порожніми санітарними машинами, у вільній колясці мотоцикла. Іноді в місцях відпочинку він навіть примудрявся й сам схопити мотоцикл, мовляв, я — справжній кур'єр! Його могли бачити, як він засиджувався на порожніх каністрах з-під гасу в ангарах розвідників, винищувачів чи бомбардувальників, у пакгаузах артилерійських і транспортних парків, біля задвіркових дверей польових телефонних станцій, шпиталів та дивізійних штабів,

* Пльогстірт і Льос-ан-Гоель — місця серйозних боїв Першої світової.

у кухнях, їдальнях і побіля маленьких оцинкованих шинк-васів сільських шиночків, і всюди він, як і пообіцяв підполковникові, тільки слухав та тримав язика за зубами.

Отак він майже зразу й довідався про тих тринадцятьох французьких солдатів — точніше, про тринадцятьох у французьких одностроях, — ось уже рік відомих усім, хто нижче сержанта званням, в англійських і, певне, у французьких військах, і тієї ж самої миті збагнув не тільки, що з усіх солдатів усього союзницького фронту довідався про них останній, але й чому так: п'ять місяців пробув він офіцером, і ті зірочки на погонах цілковито відлучили його від права й свободи на прості людські почуття, надії та страхи: неспокій за дружин і виплату грошей за атестатом, тугу за домівкою, легким пивом і щоденним шилінгом, котрого замало, аби купити пива, скільки душа бажає; ба навіть від права на страх смерті — від усього, що об'єднує солдатів, даючи їм снагу зносити тягар війни; він навіть здивувався, що йому, колишньому офіцерові, взагалі дозволили довідатися про ту тринадцятку.

А розповів йому про них рядовий допоміжного корпусу, старий шістдесяти з чимось літ, мирський проповідник невеличкої нонконформістської громади в Саутворку; він служив у юридичній фірмі «Судові двори», був, як і його батько, наполовину швейцаром, а наполовину довіреним служником із незаплямованою репутацією, і його ж син мав піти йому в слід, одначе навесні 1914 року син на судовому процесі в Олд Бейлі уник в'язниці за крадіжку з виломом лише завдяки тому, що суддя виявився не тільки гуманістом, а й членом філателістичного товариства, в якому числився й голова фірми, отож синові дозволили назавтра ж уступити до війська, в серпні послали в Бельгію, потім надійшла звістка, ніби він безвісти пропав під Монсом протягом отих самих трьох тижнів, і в це повірили всі, крім батька, який домігся відпустки на те, щоб піти з фірми в армію, тільки завдяки сумнівам наймачів, що йому пощастить пройти медкомісію, але сплило вісім місяців, і він також опинився у Франції; роком пізніш він усе ще намагався

виклопотати відпустку, а тоді, зазнавши невдачі, почав вимагати переведення десь ближче до Монса, аби пошукати сина, хоча й сам він про сина вже давно не згадував, от ніби й забув мету, а пам'ятав тільки місце, все такий самий мирський проповідник, усе так само наполовину нічний сторож, наполовину сиділка біля дітей (на його думку), які служили на великому складі боєприпасів у Сент-Омері — й це ж саме там він і розказав зв'язківцеві про отих тринадцятьох французьких солдатів.

— Ти б сховався та й послухав їх,— радив йому старий швейцар.— Ти балакаєш по-чужинськи, то й утямиш їхню мову.

— Та ви ж самі сказали, що дев'ятеро, котрі мали б розмовляти по-французькому, не говорили нічого, а решта четверо взагалі не годні хоч би слово сказати.

— А навіщо їм розбалакувати? — мовив старий швейцар.— Та й тобі що там розуміти. Ти піди та просто подивись на нього.

— На нього? Отже, тепер це всього один чоловік?

— А досі хіба не один був? — правив своєї старий швейцар.— Хіба мало було одного, аби звістити всім нам те ж самісіньке дві тисячі літ тому? Що нам треба тільки сказати: «Досить!» Нам, навіть не сержантам і капралам, а нам, німцям, солдатам із колоній та всім іншим чужинцям, що сидять тут у грязюці, сказати всім разом: «Досить!» Щоб не було більше убитих, покалічених і пропалих безвісти — це ж так просто і ясно, що навіть чоловік, сповнений зла, гріха й нерозсудливості, може досягнути цього разу й повірити. Сходи подивись на нього!

Але зв'язківець їх не побачив: не так швидко. І не тому, що не міг відшукати, адже цей гурт із тринадцяти душ у небесно-блакитній формі, буваючи в англійській зоні, вирізнявся на тлі хакі, мов жмут гіацинтів у шотландському фортечному рову. Він-бо навіть ще й не намагався. Не смів, адже побув офіцером, хай всього лише п'ять місяців, і хоча сам відкинув звання, воно все ж таки залишило щось невитравне — десь так колишнього священика чи там убивцю,

навіть коли цей цілковито зречеться віри чи той розкається, вічно оповиває незмінний, незгладний ореол минулого; йому здавалося, ніби він не посміє навіть підступитися до величезної юрби, що їх оточила, ба навіть пройти, прошмигнути мимо, і де вже йому зупинитися поміж людей, що обступили цей маленький блакитний гурт надії, і це почуття не полишало його, навіть коли він переконував себе, що не вірить, що це щось неймовірне, неможливе, адже якби це було інакше, їм не довелося б переховуватися від Влади, і те не мало б ваги, знають про них владці чи ні, бо ж навіть безжальна, могутня й безсуперечна Влада виявилася б безсилою перед масовою пасивністю, яка не чинить опору й нічогосінько не вимагає. Він думав: «Їм не розстріляти всіх нас, у них зносяться рушниці й пістоleti, скінчаться патрони!» І подумки уявляв собі: спершу підніжжя ієрархії, безвісних молодших чиновників та офіцерів, до яких і сам він колись належав і яких приставлено до верстатів і машин для натинки цівок-жерл та набивання гільз; затим — настановлених вище сходинкою куди дужче перепуджених, озвірілих капітанів-майорів у мундирах та при орденах, секретарів та аташе в смугастих штанях і з портфелями — із ручними масничками біля шпинделів; потім іще старших офіцерів та чиновдралів: полковників, сенаторів і членів парламенту, а тоді й найстарших: послів, міністрів, генералів, що безтямно метушаться поміж коліс, що обертаються дедалі повільніше, та підчіпків, які плавляться-стоплюються, тоді як володарі, ця остання жменя королів, президентів, фельдмаршалів, баронів швецьких цвяхів та притхлої яловичини, захищаючи останнє передмурря свого реального, надійного, звичного світу, стомлені, виснажені аж ніяк не кровопролиттям, а надмірним напруженням очей при прицілюванні, зусиллями м'язів при наведенні й покорченими від натискання на спусковий гачок пальцями випалюють урозкид останній, незграйний, нікчемний залп по безкрайому людському морю.

— Річ не в тім, що я не вірю, — сказав він. — А в тім, що цього не може бути. Нас тепер не врятувати — навіть Йому ми більш не потрібні.

І він повірив, що навіть не чекає, а тільки вичікує. Знову настала зима, суцільна лінія фронту залягла, від Альп і до моря, в майже тотальній бездії, в огидній грязючній мєнопаузі; для тих тринадцятьох це був підхожий час, адже солдати на передовій дістали короткий передих, аби згадувати ті дні, коли вони були в теплі, сухі й чисті; для нього ж і решти дванадцятьох (зв'язківець думав майже роздратовано: «Гаразд, гаразд, і їх теж тринадцятеро!») ґрунт був не тільки підготований, але навіть благодатний, у солдатів з'явився час задуматись, пригадати й жахнутись; він (зв'язківець) гадав, що головне ж не в смерті, а в недостойності методу: навіть засуджений до страти вбивця перебуває в ліпшому становищі, його час визначено, призначено в прийдешньому, аби він міг злагодитися з духом і сміливо глянути смерті в вічі, йому дано усамітнення, аби, як треба буде, приховати від інших свій брак духу; його не піддають страті в один і той самий мент із виголошенням вироку, коли він ще не готовий бути страченим; а тут ти ж навіть не в нерухомості, а все на бігу, спотикаєшся, навантажений брязкотливим залізом, мов той в'ючний мул, оточений смертю, що може спіткати тебе звідки завгодно: спереду, ззаду, згори, тяжко хекаєш, смердючий чухрій-вошкопруд, позбавлений навіть такого усамітнення, щоб природну потребу справити. Він навіть знав, чого вичікує: тієї миті в цьому затишші, коли Влада нарешті довідається про цю чужу їй, несумісну з нею блакить у своїй фортечній канаві. Тепер це могло статися день до дня; йому це уявлялося чимсь на взір перегонів. Зима вже й до кінця свого дотягувалася, у них, тих тринадцятьох, ще був час, але він спливав. Наближалася весна, починалася тепла сонячна пора, грязюка підсихала, а на Вайтхолах, Ке д'Орсе, Унтер ден Чим-завгодно та в Гарглемплатцах повинні були задалегідь підготувати щось чергове, хай навіть збанкрутіле в минулому. І зненацька він збагнув, чому для Влади байдужісінько, знає вона чи не знає про цих тринадцятьох. У цьому ж не було потреби, адже на її боці не лише влада, а й час; їй ні до чого розшукувати, хапати й карати на горло якісь там

тринадцять душечок: саме її становище слугувало їй прикриттям і захистом.

І час сплинув. Настала весна; у війну (то вже було 1918 року) вступили американці, вони несамовито поривались за Атлантичний океан, поки ще не пізно, поки ще не всі бої скінчилися й не настав час перемоги; старий притхлий німецький потік знову залив Сомму й пікардійські міста, котрі, сказати б, уже пройшли те посвячення, а за місяць він ринув понад Еною, і знову заклацали чиновники в паризьких конторах замками своїх старих дорожніх портфелів; настав травень, і бої відновилися вже на Марні, й американські війська контратакували тепер посеред зруйнованих міст, яким уже чи й не пора була б і відпущення гріхів дістати. І теперечки він розмірковував, бо йому було не до того, бо ось уже два тижні з рушницею, з якої жодного разу не вистрелив, він теліпався в одному з роїв ар'єргарду, надто вже перейнятий тим, аби заново привчитися ходити в шикованому шику, й забивав невідчепну потребу думати, прокручуючи в голові уривок, завчений напам'ять ще з давноминулих часів, коли він був ще не втратив здатності вірити, можливо, з оксфордських (він навіть ту сторінку неначе бачив перед очима), хоча нині видавалося, ніби це було куди давніше, надто давно, аби воно пам'яталося й подосі:

*Я згрішив,
Але то було в іншій країні,
Й до того ж дівчина померла.*

Ось чому це припинення вогню впало на нього громом з ясного неба. Німців зупинили, й він знову став зв'язківцем; на світанку повернувся він із штабу дивізії, а за дві години потому, коли він спав на ліжку солдата, відісланого на господарчі роботи, вістовий викликав його до штабу.

— Ви вмієте водити мотоцикл,— сказав підполковник. Йому подумалося: «Ніби сам не знаєш!» Але відповів:

— Саме так, сер.

— То рушайте в штаб корпусу. Там потрібні кур'єри. Біля штабу дивізії на вас і на решту чекатиме вантажівка.

Він навіть не подумав: решту — це кого? Тільки й помислив: «Вони вбили змія, тепер їм треба позбутися його обрубків!», та й знову рушив до штабу дивізії, де ждали ще восьмеро зв'язківців з інших батальйонів і вантажівка; всі дев'ятеро й поїхали тим спецтранспортом, аби послужити спецкур'єрами при штаб-квартирі корпусу, хоча зазвичай кур'єрів там вистачало, й навіщо смикнули туди ще й їх, вони не відали, не допитувались і навіть не цікавилися тим; бачивши усе довкола незмінним, бозна відколи знайомим, він байдуже думав, скорчивши легеньку, криву гримаску, ледь схожу на посмішку: «Еге ж, змій виявився куди більшим, ніж їм гадалося». Більш нічого й не довідався ані по прибуттю до штабу корпусу, ані протягом наступних двох годин, коли на повній швидкості привозив, обмінював та діставав депеші від людей, з якими ніколи доти й не здибувався, а були ж то не чергові сержанти, а все майори, полковники... інколи навіть генерали в транспортних та артилерійських парках, біля яких стояли замасковані колони вантажівок і гармат, дожидаючи темряви, аби вирушити в дорогу, на позиційних батареях, у штабах льотних підрозділів і на прифронтових летовищах, — і за тією його заляклою посмішкоподібною гримаскою не крилася навіть цікавість; пробув він солдатом у Франції двадцять один місяць, з яких п'ять — офіцером, і тому міг розібратися в картині, що йому відкрилася: гігантський, незграбний механізм війни повз, зі скреготом, до вимушеної зупинки, аби здійснити поворот і покотитися в новому напрямі, — потік залежаних (було) на складах набоїв, на час зупинений не сам собою, а внаслідок військових звітяг, тепер знову ринув до фронту; перегодом йому здавалося, ніби він декілька днів гасав по цих тилкових дорогах, поки-то дотумкав, що ж воно діється; він-бо навіть не годен був пригадати, коли, де та який незнайомий голос з зустрічної вантажівки, а чи з якого мотоцикла, а чи, чого доброго, ще з котроїсь із канцелярій, де він саме здавав одну депешу й приймав

іншу, промовив: «Сьогодні вранці французи припинили вогонь...» — пам'ятав тільки, що коли усвідомив почуте, то їхав, просто мчав навстріч сонцю, що викотилося з-за небокраю.

І лиш о першій післяобід він урешті-решт уздрів людське обличчя: на сільській вулиці біля шинку стовбичив капрал — зв'язківець ще за офіцерства свого якось-то бачив його в канцелярії старого батальйону; він пригальмував і зупинився, не злазячи з мотоцикла, хоча досі так не чинив.

— Та ні,— віднікувався капрал.— То лиш один-єдиний полк. І вони стали добряче гатити по німецькому тилу й комунікаціях. Від самого світання стріляють...

— Але ж один полк припинив вогонь,— сказав зв'язківець.— Припинив один.

Капрал уже й не дивився на нього.

— Піди горло промочи,— порадив він.

— І взагалі,— наполягав зв'язківець,— ти помиляєшся. Опівдні весь французький фронт припинив вогонь.

— А наш — ні! — на те йому капрал.

— Поки-що ні,— доводив зв'язківець.— Але незабаром і наш перестане.

Капрал косував десь убік. І мовчав. Зв'язківець легко й швидко торкнувся правицею лівого плеча.

— Тепер тут нічого немає,— мовив він.

— Промочи горло,— відказав, не дивлячись на співрозмовника, капрал.

За годину він опинився вже так близько до передової, що бачив клуби куряви й диму і чув несамопитий гуркіт стягнутих туди гармат; о третій годині, перебуваючи в іншому місці, за дванадцять миль звідтіля, він розчув, що канонада стала провадитися розміряними, злютованими залпами, немовби коли салютують чи сигналять, і йому в'явилось, от ніби він споглядає всеньку лінію фронту від північного узбережжя Франції до самісіньких Альп, а понад тією лінією сидять на землі й навпочіпки брудні, злецько пахтючі солдати, що розучились за чотири роки

стояти випростано, вражені, ошелешені, неспроможні повірити, насторочені, сповнені надії, хоча (тепер він це тямив) нічого іншого й не слід було сподіватись, і він подумав, мало не вимовив уголос: «Еге ж, саме так. Річ не в тім, що ми не вірили. Ми вже не могли, розучилися вірити. І це ж найстрашніше, що вони зробили з нами. Найстрашніше!»

Вогонь припинився, по суті, майже двадцять чотири години тому, ото тільки зв'язківець ще того не відав. Увечері в штабі корпусу, куди вони — дев'ятеро душ із його дивізії та понад двадцять з інших — поверталися, з'їжджалися, на них уже чекав старшина.

— Хто тут старший? — запитав він. Але відповіді не став дожидати, а обвів їх поглядом ще раз і непомильним професійним чуттям вибрав чоловіка літ тридцяти п'яти, котрий з виду скидався на того, ким, очевидячки, й був — розжалуваним 1912 року молодшим капралом із гарнізону на північно-західному кордоні.

— Ти повиконуєш обов'язки сержанта, — доручив йому старшина. Забезпеч вечерю та постелі.— Й ще раз обвів усіх поглядом.— Очевидно, немає сенсу наказувати вам, щоб не базікали.

— А про що? — запитав хтось.— Що такого ми знаємо, щоб не розбазікати?

— А про те, — відказав старшина.— Ви вільні до підйому. Розійтись!

Переспали вони на кам'яній підлозі в коридорі; сніданком (добрим, бо це була штаб-квартира корпусу) їх нагодували ще до підйому. Горни, що сурмили підйом, та інші сигнали він, зв'язківець, чув уже в штабах інших дивізій та корпусів, по автопарках і на базових пакгаузах, куди він їздив, як і напередодні, виконуючи свою розмінну (роз'їзну) роль у доведенні війни до перерви, до зупинки, до кінця; з рання й до самого вечора гасав він по тилкових дорогах не вісником миру, а рабом фантастичної передсвяткової шамотні. А ввечері їх — дев'ятьох з його дивізії та дві дюжини з інших — зустрів той самий старшина.

— Це все,— сповістив старшина.— Вантажівки дожидають вас, щоб одвезти назад.

«Це все,— думав він.— Усе, що ти маєш зробити, все, що тобі треба зробити, все, чого Він просив і заради чого прийняв смерть 1885 років тому». У вантажівку їх нашевкалося понад тридцять душ, у небі догоряла вечорова заграва, й здавалося, то відступає безбуряне, безбереге море відчаю, лишаючи по собі саму лише тиху печаль і надію, а коли вантажівка зупинилася, він виткнувся глянути, що там за перепона. З'ясувалося, що неможливо перетнути дорогу через транспорт, що по ній сунув: дорога, яка вела, пригадалося йому, звідкілясь з-під Булоні на південний схід, нині була заповнена критими вантажівками з вимкненими фарами, й вони рухалися одна за одною впритул, немов вервечка слонів, безнадійно перегородивши шлях їхній машині, й тому водій був змушений повисаджувати своїх пасажирів, аби добувалися куди кому треба як самі знають, і супутці зв'язківця розійшлися хто куди, а він усе стояв, осяяний призахідним промінням, що згасало; повз нього нескінченно повзли машини, а тоді з однієї хтось гукнув його на ім'я: «Давай хутчій сюди! ...показати тобі дещо»; й він припустив за машиною, наздогнав її та, вискакуючи на підніжок, упізнав того чоловіка: то був старий охоронець зі складу боєприпасів у Сент-Омері, котрий прибув до Франції чотири роки тому, щоб розшукати сина, й котрий перший розповів зв'язківцеві про тих тринадцятьох французьких солдатів.

О третій запівніч сидів він на вогневій сходинці, а вартовий стояв, притулившись до стіни біля амбразури; освітлювальні снаряди злітали, спалахували і з сичанням гасли в густій пільмі; вдалині знай моргали спалахи й звідтіля докочувався гуркіт гарматного пострілу. Він говорив, і в голосі його аж ніяк не чулася знемога — голос був мрійливий, завзятий і не те що безжурний, а немовби й навіть неспроможний хоч би кого занепокоїти. Однак вартовий від його звучання, не відриваючись від амбразури, здригався конвульсивно й нетерпляче, от мов дратувався так, що далі нікуди.

— Один полк,— промовляв зв'язківець.— Один французський полк. Тільки дурень годен розглядати війну як необхідність — надто ж бо дорого вона обходиться. Війна — це епізод, криза, лихоманка, призначення якої — позбавити тіло лихоманки. Отож завдання війни — покінчити з війною. Ми знаємо це вже шість тисяч років. Але вся заковика зводиться до того, що протягом усіх тих шести тисяч літ ми не відали, як цього домогтися. Шість тисяч літ ми помилково гадали, ніби єдиний спосіб зупинити війну — це зібрати більше полків та батальйонів, ніж набере супротивник своїх, і зіштовхнути два війська, аж поки й вирішиться доля однієї з двох сторін: коли їй нічим стане воювати, тоді дужчий супротивник і зможе припинити різанину. І ми весь цей час помилялися, бо вчора вранці один-єдиний французський полк, просто відмовившись піти в атаку, зупинив усіх нас!

Цього разу чатовий і не зворухнувся. Він стояв, притулившись до стіни траншеї, точніше, підпираючи її; каска його була дуже збита набакир, тож могло видатися, ніби він лінькувато задивився в амбразуру, ото тільки його спина й плечі лишалися геть незрушні, неначе він підпирав не земляну стінку, а порожнє й нерухоме повітря побіля неї. Не зворухнувся й зв'язківець, хоча голос його свідчив начебто, що він крутнув головою і подивився чатовому в потилицю.

— І що ти там бачиш? — запитав він.— Гадаєш — нічого нового? Ту самісіньку смердючу смугу нічії, нікчемної, жахливої грязюки поміж нашим і їхнім дротами, на яку ти ось уже чотири роки дивишся в дірки у мішках із піском? Оту самісіньку війну, котра, як нам повірилося, не може зупинитись, мов той промовець-любитель, що відчайдушно шукає в своїй голові потрібного прийменника? Ти помиляєшся! Ти можеш вийти туди хвилин на п'ятнадцять — і, можливо, й не загинеш. Еге ж, може бути, що саме в цьому і є новеньке: ти можеш вийти туди, випростатись і роззирнутися надовкола — звісно, якщо бодай хтось із нас іще здатен стояти прямо. Але ми навчимося цього. Хтозна...

Можливо, за якісь там чотири-п'ять років наші шийні м'язи знову стануть такі гнучкі, що ми зможемо й ухилятися від ударів, а не тільки схилити голову, вичікуючи удару, як чинили ось уже чотири роки. А за десять літ — то вже й напевне!

Чатовий так і не зворухнувся, він нагадував сліпого, який зненацька зіткнувся з небезпекою і запізнило силкується визначити її якимсь іншим допоміжним-замісним чуттям, котре в нього ще збереглося.

— Та припини ти! — умовляв його зв'язківець. — Ти ж цього світу чоловік. Як по правді, ти чоловік цього світу від самого сьогоднішнього полудня, хоча тобі не зволили розтлумачити це до п'ятнадцятої години. Власне, тепер усі ми — люди цього світу, всі ми, загиблі четвертого серпня чотири роки тому...

Чатовий знову конвульсивно здригнувся і глухо, хрипко, люто кинув:

— Досить! Я остерігав тебе.

— ...всі страхи, сумніви, жалощі, горе та воші... Бо вже ж їй кінець. Хіба не так?

— Так! — обізвався чатовий.

— Авжеж, кінець їй! Ось ти прибув... п'ятнадцятого, чи не так? То й ти ж набачився війни. І, звісно, тямиш: вона скінчилася.

— Скінчилася, — повторив чатовий. — Хіба ти не чув, що ці... гармати, під носом у тебе, перестали гахкати?

— Тоді чом нас не відсилають додому?

— Та як можна оголити всю... передову одразу? Спустошити весь... фронт?

— А чом би й ні? — невгавав зв'язківець. — Вона ж, війна, скінчилася?

Скидалося на те, що він виснажив чатового, як ото матадор виснажує бика, лишаяючи тварині єдину можливість — витріщатись на саму себе.

— Скінчилась! Завершилась! Припинилась! Жодних парадів. Завтра ж вирушаємо по домівках. Завтра в ось цей самий час ми зганятимемо тих, хто виготовляє

шевські цвяхи та рушничні капсулі, з постелей наших дружин і наречених...

Квалливо подумав: «Зараз копне мене ногою!» Сказав:

— Гаразд. Вибач. Я не знав, що в тебе дружина була.

— Вже немає,— відмовив чатовий тремким пошепотом.— То вже тепер ти перестанеш? Одчепишся, чорти б тебе забрали?

— Звісно, вже немає. Дуже розумно. Зрозуміло, то була дівиця з якоїсь пивнички на Гай-стріт. Або ж із Сіті, з Гаундсдічу чи Бермондсі, під сорок їй, але з виду була літ на п'ять молодша, й мала свої прикраси, а хто ж їх не має, але навіть у такому разі всяк віддасть перевагу їй, котра розуміє чоловіків, а не юним шльондрам, що міняють хлопців, хайно відійде ось цей потяг...

Тут чатовий вибухнув лайкою, хрипко, стомлено, люто й одноманітно узиваючи зв'язківця непристойними та пласкими словами, яких тільки був нахапався по стайнях, забігайлівках та інших непевних куточках, пов'язаних із колишньою його роботою, а потім зв'язківець якось одноmomentно і підхопився, й сів, а чатовий почав обертатися до амбразури ривками, немов яка механічна іграшка, у якої вичерпалося накручування, знову промурмотівши тремким від люті голосом: «Гляди мені! Я застеріг тебе!» Тут із-за закруту вийшли двоє і вервечкою попрямували до них, обидва у солдатських одностроях, але один з офіцерським стеком, а другий — з сержантськими лямівками.

— Який пост? — запитав офіцер.

— Двадцять дев'ятий,— відповів чатовий. Офіцер почав підіймати ногу, щоб поставити її на вогневу сходинку, й начебто лиш оце розгледів зв'язківця.

— Це хто? — запитав він.

Зв'язківець почав підводитися, з готовністю, але непоквално. Сержант назвав його прізвище.

— Він із тих зв'язківців, що вчора вранці їх були покликали до корпусу. Сьогодні ввечері, коли вони повернулись, їх розіслали по землянках, наказавши нікуди не відхибати-ся. Принаймні цей солдат дістав такий наказ.

— А...— вимовив офіцер. Саме цієї миті сержант називав його прізвище.—...чому ти не там?

— Слухаюся, сер! — мовив зв'язківець, підхопив рушницю, чітко крутнувся, пішов по траншеї й щез за закрутом. Аж тут офіцер поставив ногу на вогневу сходинку; тепер обидві каски, схожі, мов дві краплі води, припали до амбразури й завмерли. Потім чатовий сказав, промимрив так тихо, що, здавалось, сержант, що стояв за шість футів від нього, не міг його розчути:

— Сподіваюсь, більш нічого не має трапитись, сер?

Офіцер іще з півхвилини дивився в амбразуру. Тоді обернувся й опустив ногу на дно траншеї, чатовий і собі обернувся, сержант зайняв місце позад офіцера, й уже на ходу офіцер кинув:

— Коли тебе змінять, рушай до себе в землянку й сиди там.

Ті двоє пішли собі. Чатовий знову почав обертатися до амбразури. Потім завмер. Поруч нього знову стояв зв'язківець, і поки вони видивлялися один на одного, засичав, злітаючи, освітлювальний набій, глузливо описав дугу й викинув парашута; тьмяне світло залило зв'язківецьове обличчя і згодом, коли набій вже згас, начебто лишилося на ньому, от ніби то було й не світло, а вода чи там який тук. І зв'язківець заговорив здушеним, шаленим голосом чи то гучно зашепотів:

— Тепер ти тямиш? Не допитуйся, що й чому, а плугань до своєї ями й сиди там крячкою, поки вони вирішать, що діяти. Ба ні: як робити, адже вони вже знають, що. Нам, зрозуміло, вони цього не скажуть. Вони й взагалі нічого не сказали б, якби не були вимушені, зобов'язані бодай щось нам сказати, поки ті з нас — нас, кого вчора побрали спецкур'єрами до штабу корпусу,— не повернулися й не розповіли того, що почули. А ще ж вони сказали вам не все, а лише скільки потрібно було, аби тримати вас у належній налаштованості духу — аби ви послухалися наказу піти до себе в бурдей і там сидіти. І навіть я не знав би й досі нічого більше, коли б на

зворотньому шляху не наштовхнувся на оту саму колону вантажівок.

Хоча ні: все ж таки я знав би, що вони вже щось задумали. Адже всі ми тепера знаємо, що у них щось там сталося. Розумієш? А сталося вчора уранці, на французькому фронті, коли один полк не піднявся іти в атаку — перепудився, збунтувався — не відомо нам, з якої такої причини, та й ніколи не стане відомо, бо вони ж нам і не скажуть. Та це й неважливо. Важливе те, що скоїлося після цього. Вчора на світанні один французький полк зробив щось — або ж не зробив чогось, чого полкові на передовій не належить робити чи там не робити, і внаслідок того вчора від третьої години по всій Західній Європі розпочалося перемир'я. Тямиш? На війні, коли один із твоїх підрозділів не виходить на бій, припинити вогонь — це ж останнє, що ти зробиш, посмієш учинити. Навпаки: ти хапаєш будь-котрий інший підрозділ і кидаєш уперед так швидко й потужно, як тільки можеш, бо знаєш, що вчинить супротивник, коли довідається чи бодай запідозрить, що у тебе щось не заладилось. Звісно, коли ти зітнешся з ворогом, ти матимеш на один підрозділ менше, тож ти сподіваєшся — ось твоя єдина надія: що як удариш перший, то навальність і раптовість виручать тебе до певної міри.

Але ж ні. Натомість вони влаштовують замирення, припиняють вогонь: французи опівдні, ми з американцями — за три години опісля. І не тільки ми, а й німці! Тямиш? Як можна на війні припиняти вогонь, якщо супротивник не згоден учинити й собі так само? Та й навіщо німцям було на таке приставати, коли вони сиділи під обстрілом, що провіщав, як до них уже дійшло за чотири роки, атаку, а потім — жодної тобі атаки! Вона зірвалася. А німці ж, по чотирьох роках війни, безперечно, могли зробити з цього слушний висновок. То й навіщо німцям було на таке приставати, коли вони отримали сигнал, пропозицію, прохання — хоч би що там воно було — про замирення, якби у них самих не було десь такої ж самої вагомої підстави, що й у нас, а можливо, й тієї самої підстави? А вона, підстава, — одна й та ж

самісінька. Оті тринадцятеро французьких солдатів, очевидячки, ходили безперешкодно, куди їм треба було, по нашому тилу протягом трьох років, і вочевидь могли й у німців побувати, адже ми знаємо, що без належно оформлених документів звідсіля тяжче потрапити до Парижа, ніж до Берліна. Як забажаєш вирушити на схід, то для цього тобі вистачить лиш однострою — англійського, американського чи французького. А мо', їм і не треба було самим ходити ногами — можливо, це просто вітром туди занесло, рухомим повітрям? А чи навіть і не рухомим, а просто повітрям, передалося воно від невидимої та невідомої молекули до молекули, як ото хвороба передається, віспа, чи страх, чи надія, — що нам, засілим тут у багнюці, досить усім сказати: «Досить! Нумо кінчаймо з нею, війною!»

Адже — розумієш? — для них це неприпустимо. Поки що вони не можуть припинити її, тим паче дозволити їй ось так самій припинитися: на воді стоять дві гоночні вісімки, починаються змагання, і зненацька обидві команди виймають весла з кочетів і гучно заявляють: «Ми більш не веслуватимем!» Поки, що не можуть. Війна ще не скінчилася, мов ото недограний матч у крикет чи регбі, розпочатий за взаємно прийнятими й схваленими правилами, бо ж інакше вся теорія суддівства, вся випробувана часом будівля політики й економіки, на якій засновується співдружність цивілізованих націй, обертається в порошок. Ба більше: і та тонка напружена балка зі сталі й людської крові, на якій тримається національна будівля, котра урочисто й грізно ширяє посеред зірок і в ім'я котрої молодих хлопців везуть безплатно й навіть на повному забезпеченні, аби вони гинули насильницькою смертю в місцях, яких ті, хто складає та перекроює мапи, і в вічі не бачили, аби навіть років за сто чи й тисячу прочанин, ступивши на них, міг сказати: «Ось те місце, яке споконвіків зветься (чи принаймні колись звалося) Англією, Францією чи Америкою!» І не тільки не можуть, не сміють, а й не хочуть. Ось послухай: увечері, коли я повертався сюди, мене підвезли на вантажівці. Та вантажівка везла зенітні набої. А колона була чи не в три

милі завдовжки, і всі машини були завантажені зенітними набоями. Тільки уяви собі: три милі набоїв! Уяви собі стільки снарядів, що їх можна вимірювати милями! Та такого вочевидь і на Ам'єнському фронті не було два місяці тому. Але ж, природно, аби зупинити війну на десять хвилин, потрібно більше боєприпасів, аніж щоб зупинити звичайний наступ. Ту вантажівку супроводжував один знайомий стариган, він три роки на складі боєприпасів у Сент-Омері дожидав відпустки й дозволу поїхати в Монс — пошукати сина, що пропав безвісти. Той старий показав мені один набій. Він виявився сліпим, без начинки. Ну, не зовсім і порожній корпус: справжній снаряд, тільки без шрапнелі; він і вибухне, а шкоди не завдасть. Так, подивишся: ніби й у повному порядку, та я сумніваюсь, що його виробник у своєму клубі у Вест-Енді (чи в Бірмінгемі, чи в Лідсі, чи в Манчестері, а чи ще де там живуть люди, які виробляють набої) дотямив би різницю, бо на це здатен тільки старий гармаш. Вражає: певне, на складі невтомно гарували всю минулу ніч і сьогоднішній день, вихолощуючи, каструючи три милі снарядів, або, можливо, їх приготували заздалегідь, завчасу; може бути, за ці чотири роки навіть англосакси навчилися загадувати на війні наперед...

Він говорив, і голос його вже не був мрійливий, а шпарко, заповзято звучав: ось він, зв'язківець, їде у вантажівці, всі трійко — він, стариган і водій — туляться одне до одного в тісній і темній кабіні, отож він відчуває все тендітне, напружене, притиснене до нього тіло радісного старигана, пригадує, що спочатку і його голос лунав так само здивовано й різко, як і стариганський, але небавом змінився: розмова їхня була логічна в нерозумі, розсудлива й непослідовна, як ото в малих дітей.

— А скажіть ще раз. Бо я наче забув.

— Для сигналу! — вигукнув старий. — Для оповіщення! Оповістити цілий світ, що Він воскрес!

— Зенітними набоями? Трьома милями снарядів? Хіба замало однісінької гармати, аби звістити про Нього? А якщо досить однієї, який сенс затримувати Його воскресіння,

поки з гармати не випустять три милі набоїв? А чи якщо по одному набою на одну гармату, то чому тільки три милі гармат? Чом не кожна-кожнісінька поміж Швейцарією та Ла-Маншем? Хіба не потрібно оповістити й всю решту? Аби й вони привітали Його? І чом не сурмами, горнами? Він упізнав би горни — вони б Його не злякали.

— А хіба в Святому Письмі не сказано: «Він повернеться в гromі й блискавиці»? —

— Але ж не в гарматному бабахканні, — заперечив зв'язківець.

— Та хай людина й зчинить той грім! — вигукнув різкий голос. — Хай людина виголосить «Алілуя» та «Осанну» тим самим, чим і вбивала! — Вони фантазували поважно, мов діти, й геть так само жорстоко.

— І Він приведе й вашого сина? — запитав зв'язківець.

— Мого сина? — перепитав стариган. — Мій син загинув.

— Авжеж, — мовив зв'язківець. — Саме це я й мав на увазі.

— Дурниці! — крикнув старий, і прозвучало це, мов плювок. — Що з того, приведе чи не приведе Він мого сина? Мого, чи твого, чи хоч би там і чийого? Мого сина? Та хоч весь мільйон, що ми втратили за чотири роки, хоч і весь мільярд, який ми втратили від того дня за тисячу вісімсот вісімдесят п'ять літ. Усі ж бо, кого Він поверне до життя, згинуть цього ж таки ранку після восьмої. Мого сина? Мого сина?

Потім він (зв'язківець) висів з вантажівки (колона зупинилася). Вона вже була біля передової, десь поруч неї чи того, що було передовою до третьої години; зв'язківець одразу це збагнув, дарма що не бував тут досі. Але ж він був не тільки піхотинцем, що приходив на позиції та відходив з них протягом двадцяти з чимось місяців, але ще й сім місяців побув зв'язківцем, який щовечора приїздив туди й відїздив звітля, і тому твердо знав, де наразі опинився, неначе вовк чи там рись біля вервечки капканів. Він подався упродовж колони до її голови, зупинився

в п'їтьмі й побачив, що військова поліція та озброєні охоронці розділяють колону на частини і до кожної чїльної вантажївки саджають провідника, після чого кожна частина з'їжджає з дороги в поля й ліси, за якими десь там є лінія фронту. Одначе поспостерїгав він це недовго, бо майже тієї самої хвилини з-за найближчої вантажївки вигулькнув капрал.

— Марш до своєї машини! — наказав капрал.

Зв'язківець назвав своє прїзвище, номер батальйону та його розташування.

— А якого... ти тут огинаєшся? — запитав капрал.

— Хочу підїхати машиною, що буде мені по дорозі.

— Тут тебе не підвезуть. Ушивайся! Швидко!

І капрал не зводив з нього очей, аж поки пїтьма сховала його знову. Потім він також увїйшов у ліс і попрямував до передової, і (розповідаючи, він простягся на вогневїй сходинці, майже під незрушним і розлюченим чатовим, і провадив недоречно жвавим та мрїйливим голосом) знову, невидний у темряві, дивився, як обслуга зенїтної батареї при світлі потайних ліхтарів вивантажує з машини слїпі набої, вантажачи на їхнє місце бойові; потім пішов далі й знову розгледів світло ліхтарів і вантажївку, що здійснювала цей обмін; опівночі опинився уже в іншому лісі, а чи в тому, що було колись лісом, бо лишився від того лісу лиш сам соловей, що витьохкував десь у нього за спиною, — і він не йшов, а стояв, притулившись спиною до обгорілого трупа дерева, й слухав, під недоладно одноманїтну пісеньку птаха, як вантажївки таємно, непоквапно повзуть крізь пїтьму; і не дослухався до них, а просто чув, бо шукав щось утрачене, забуте, але, коли йому здалося, ніби нарешті пригадав, це було не те, в його свідомості легко й хутко промайнуло: «В Христові смерті кінець, в Адамові ж — початок». Цитата була точна, але ж не та, якої хотїлось і бажалось, наразі недоречна, й він її одїгнав, знову спробував пригадати, і знову сплигло: «В Христові смерті кінець...» — так самїсьню точно, недоречно й невтішно, ну а потім, як іще й не встиг цю знову прогнати, в пам'ятї зринула потрібна, легко,

точно, миттєво; здавалося, вона була там усю ту хвилину, поки він переживав утрату:

*...але то було в іншій країні.
До того ж дівчина вмерла.*

Тепер ракета злетіла з траншеї ярдів за двадцять чи й ближче — так близько, що коли згасло те мертвотне зелене світло, чатовий з'ясував, що зв'язківцеве обличчя заливає не одблиск, на схожий на нього тук, а вода.

— Суцільний коридор незавадних зенітних батарей, починається він біля нашого бруствера, а ширини якраз такої, щоб батарея будь-котрої сторони виснувала, що немає пуття стріляти по літакові, що летить посеред нього до лєтовища у Вільньов-Блан, отож усякому, хто нижче генерала, видасться, буцім тут повний порядок, і якщо там буде досить поспіху, раптовості, то, можливо, навіть солдатам, що заряджають гармати, заклацують замки, сіпають за шнур, обпікають собі руки, хутчій витягаючи гарячі гільзи, аби перезарядити гармату, знову, а що вже й казати про солдатів на передовій, котрі поспішають в укриття — на той випадок, якщо аероплан, пролітаючи коридором до Вільньова, несе бомби, завантажені десь в якомусь німецькому Сент-Омері, — навіть тим солдатам коридор здаватиметься цілковитим ладом, навіть якщо гунн не впаде до самого лєтовища, адже ж подейкують авіатори, буцім зенітники все одно нічого не збивають...

Ось чому ти тямиш, що ми повинні зробити, перш ніж німецький емісар, а чи хто він там, спроможеться добутись до Парижа, чи до Шольнемона, чи куди тільки він подасться, і домовитися з ким йому треба не про те, що робити, бо то ж не його проблема, — а тільки як, і повернутися назад, аби про це доповісти. Нам навіть не доведеться починати — французи, той один-єдиний французький полк уже звалив цей тягар на себе. А нам треба не дати йому впасти, повалитися, бодай на секунду схитнутись! Треба негайно, завтра — завтра? Та воно вже ж настало. Вже сьогодні слід

зробити те, що скоїв той французький полк: усьому батальйону вийти вранці на бруствер, без рушниць, із порожніми руками, пролізти попід дротами і йти до німецьких дротів, аж поки ті й побачать нас — німецький полк, чи батальйон, чи бодай одна чота, а чи навіть один-єдиний солдат, бо й цього буде досить. Ти можеш це влаштувати. У тебе в руках весь батальйон, і страховки кожного, хто нижче капрала, кожного неодруженого та боргові розписки решти на платню за майбутній місяць лежать у тебе в поясі. Тобі треба буде пояснити їм усе, перш ніж сказати: «Ходіть за мною!» Коли ти змінишся, я піду з тобою до перших, їм слід бачити, що ти поручився за мене. Потім і вся решта побачить, що ти поручився за мене, бо ж я ручуся за них, і на світанку чи вже вранці, коли нас бачитимуть німці, бачитиме вся Європа, муситиме бачити, не зможе не бачити...

Тут він подумав: «Зараз він і справді вдарить мене ногою, і саме в обличчя!» І черевик чатового вдарив йому в щелепу, голова його відкинулася назад іще до того, як він повалився на землю, і тонка цівка, що текла йому по обличчю, зірвалася від удару, розлетілася, мов дрібнесенькі бризки слини, — чи то краплини роси, чи дощу зі збитого листочка; чатовий ще раз копнув його ногою, коли той упав горілиць на вогневу сходинку, й ну топтати обличчя зомлілого. Коли офіцер і сержант вибігли з-за закруту, чатовий топтав лежачого й видихав крізь зуби:

— А будеш ще, чорти б тебе побрали? Будеш? Будеш?

Сержант зісмикнув чатового на дно траншеї. Той тут-таки вирвався з сержантових рук і, не роздивляючись, гахнув кольбою по найближчому обличчю. Було то офіцерове обличчя, але чатовий, навіть не зиркнувши на нього, знову кинувся до вогневої сходинки. Дарма що сержант тримав його однією рукою впоперек тулуба, той бив зв'язківця кольбою по закривавленій голові, а сержант вільною рукою добув пістолета й спустив застережник.

— Відставити! — заборонив офіцер, утираючи й струшуючи кров з губів.— Тримай його.

Не обертаючи голови, він, ледь підвищивши голос, гукнув у напрямі закруту:

— Двадцять восьмий! Викличте розвідника!

А чатовий просто нетямився, він навіть не помічав, що сержант тримає його, і бив кольбою по нерухомій, закривавленій голові зв'язківця чи то цілився в неї, аж поки сержант заговорив над самим його вухом.

— Двадцять сьомий... розвідника! — долинув із-за закруту голос, а потім звіддалік, уже тихіш: — Двадцять шостий... розвідника!

— Краще каблуком,— тихо підказав сержант.— Вжени йому в саму горлянку його ...ні зуби.

ПОНЕДІЛОК ВІВТОРОК СЕРЕДА

Він уже звернув до лєтовища, коли завиднів «Гаррі Тейт». Спочатку він просто стежив за ним, думаючи лише про те, щоб щасливо розминутись: «RE-8» були такі неокєвирні й літали так повільно, що можна було й сплєхувати знеобачки, переоцінивши їхні літальні якості. Потім він розгледів, що цей чух-чух не те що сподівається, а навіть певен, що зуміє випередити його. В «Гаррі Тейтові» зазвичай перебували двоє австралійців або генерал із пілотом; наразі там запевне сидів генерал, адже тільки завдяки якомусь прихованому чинникові на взір великого й навіть приголомшливого цабе «RE-8» може бодай сподіватися перехопити «SE» й змусити його приземлитися.

Очевидячки, «Гаррі Тейт» мав саме таку мету на оці, й він почав збавляти швидкість, аж поки «SE» завис на грані зриву в трибушон. Ба й справді, там виявився генерал, обидва літаки декілька секунд летіли крило в крило, й рука в охайній парадній пальчатці владним жестом веліла йому зі спостерігачевої кабіни йти на посадку; він гойднув на знак підтвердження крилом й почав знижуватися, гадаючи: «Ну чому? Що я такого скоїв? До того ж як вони довідалися, де я?» І зненацька йому приверзлося, ніби все небо кишить незграбними «RE-8», а в кабінах сидять генерали, і в кожного — складений за невгавним телефоном список усіх відсутніх розвідників з усього фронту, й вони виловлюють усіх по одному й заганяють на землю.

На лєтoвищi бyв знaк, щo вєлiв рoбити пoсaдкy; вiн нє бaчив тaкoгo щє вiд шкiльних чaсiв i нє мiг дoтямити, щo тo вoнo тaкє; тiльки зaглєдiвши, щo рєштa лiтaкiв чи вжє нa зємлi, чи сiдaють, a чи щє тiльки знижyютьс'я, вiн збaгнyв, щo цє влaдний тєрмiнoвий сигнaл yсiм aєрoплaнaм iти нa призємлєння, сiв швидшє й жoрсткiшє, нiж зaзвичaй сiдaють нa «SE», пoзaяк «вoни злєцькo пoвoд'ятс'я при пoсaдцi», пiдкoтив дo пєрєдaнгaрнoгo мaйдaнчикa i щє й нє вимкнyв двигyнa, як мєхaнiк крикнyв йoмy:

— В iдaльню, сєр! Хyтчiй! Мaйoр тєрмiнoвo вимaгaє вaс тyди!

— Щo? — пєрєпитaв вiн.— Мєнє?

— Всiх, сєр,— пoяснив мєхaнiк.— Усю єскaдрилью. Пoквaптєсь.

Вiн зiстрибнyв нa мaйдaнчик i припyстив бiжкa, дитя пo життю, aджє дєв'ятнaдц'ятъ йoмy мaлo випoвнитис'я тiльки нaстyпнoгo рoкy, й дитя нa вiйнi, бo ж, хoчa Кoрoлiвським пoвiтряним силaм бyлo лишє пiвтoрa мiс'яц'я, вiн мaв нє зaгaльнoaрмiйський oднoстрiй з ємблємaми КПК нa мiсцi стaрих пoлкoвих знaчкiв, як y вєтєрaнiв, пєрєвєдєних з iнших рiзнoвидiв вiйськ, i нaвiть нє стaрий oфiцiйний мyндир пoвiтрянoгo кoрпyсy: нa ньoмy крaсyвaвс'я нoвий бaлaxoн КПС, нє тiльки нє вoйoвничий, a нaвiть якийсь нєдoлaдний, iз ткaнинним пoясoм i бєз пoгoнiв, нємoв пiджaк дoрoслoгo кєрiвникa дит'ячoгo нєoxристиянськoгo клyбy, з вyзьким яснo-блaкитним кaнтoм нa мaнжєтaх, iз кoкaрдoю, гєйби фєльдмaршaльськoю, i пoки щo нє щaстилo пoбaчити, зaввaжити, рoзглєдiти з oбoх iї бoкiв мaлєсєнькi, скрoмнi, т'м'янi зoлoтi знaчки, сxoжi нa прищiпки дл'я бiлизни й пoдaрyнки oнyкaм нa хрєстини вiд дiдyсiв, чиємy смaкy дaлєкo бyлo дo iхнiх чєкoвих книжoк.

Рiк тoмy вiн iщє вчивс'я y шкoлi й чєкaв спoвнєння нє вiсiмнaдц'яти лiт вiкy, який дoзвoляв встyпити дo вiйськa, a сiмнaдц'яти — визвoлy, пoр'ятyнкy вiд слoвa, дaнoгo мaтєрi-вдoвi (бyв-бo вiн y нєї єдинoю дитинoю) нє кидaти нaвчaння дo цьoгo дн'я. I вiн зaкiнчив шкoлy нaвiть iз дoбрими oцiнкaми, хoчa рoзyм i всю сyтнiсть йoмy хвилyвaли,

ятрили гучні імена героїв: Болл, Маккаден, Меннок, Бішоп, Баркер, Ріс Девіс, але найвище за все було одне — Англія. Ще три тижні тому він перебував в Англії, вичікував призначення на фронт — атестований льотчик-розвідник, якому король написав: «Ми маємо надію на Нашого відданого й дорогого Джеральда Девіда — і маємо віру в нього...» Але було вже пізно: його вивели в офіцери не КПК, а КПС. Бо КПК припинив своє існування першого квітня, за два дні до того, як йому присвоїли звання. Ось чому та березнева опівніч відгукнулася похоронним подзвоном у його серці. Двері до слави зачинилися; саме безсмертя упокоїлося в небувалому спаді; не носити йому колишнього звання славного старого корпусу, братства героїв, якому він посвятив себе, поранивши цим серце матері; не носити йому того звання, яке Альберт Болл поніс з собою в безсмертя, а Бішоп, Меннок і Маккаден усе ще носили в своїй бездоганній репутації. Дісталася ж бо йому тільки оця нова, ні к селу, ні к городу, форма, а ждав він цілий рік, мовчки миричись із нерозважним, несамовитим серцем матері, незмінно й нестерпно глухим до слави, потім ще рік навчався, гарував як чорний віл, як той троянець із примовки, аби відшкодувати безсилля своє перед жіночими слізьми.

Було вже пізно: ті, хто вигадав білизняні прищіпки та формені штани замість рожевих бриджів, високих чобіт і широкого паска, зачинили йому двері навіть до передпокою героїв. У холах позанаціональної Валгалли позанаціональні тіні, француз, німець і британець, переможець і переможений рівні — Іммельман і Гайнемер, Бьольке та Болл, побратими не в величезному франкмасонстві смерті, а в закритому, обраному масонстві пілотів-літунів, будуть цокатися своїми бездонними кухлями, але не на його честь. Їхні спадкоємці — Бішоп і Меннок, Фосс і Маккаден, Фонк і Баркер, Ріхтгофен і Нунгессер — усе так само розтинатимуть повітря понад землею, линути мимобіжною тінню по кряжах хмар, вільні та недосяжні, хто сягнув безсмертя ще за життя... але йому цього не сягнути. Звісно, слава й доблесть існуватимуть, поки заради них живуть люди.

Доблесть, зрозуміло, лишатиметься тією ж самою, але слава вже буде інша. І чекає на нього якийсь там Елізій, можливо, вищий класом, ніж у загиблої піхтури, але не набагато. І він не перший подумав: «Що ти зробив для батьківщини, те зробив ти на її заклик...»

І навіть КПС немовби відкидали його: три тижні промайнули в заняттях, переважно стрільби (стріляв він добре й сам із того дивувався) на летовищі; відбувся єдиний виліт під суворою опікою — майор, Брайдсмен, командир його ланки, він сам і ще один свіжачок — необстріляний новачок — до передових, аби показати, які вони з виду та як знаходити зворотний шлях; і ось напередодні, коли він після підобідку сидів у себе в хатині, обмірковуючи листа до матері, Брайдсмен просунув голову в двері й зробив офіційне повідомлення, на яке він чекав терпляче від того дня, коли йому сповнилося сімнадцять: «Левін! Завтра летимо. Об одинадцятій. Перед вильотом я ще раз нагадаю тобі те, чого ти ніяк не запам'ятаєш». І того ранку він підвівся для польоту, який мав стати кінцем його незмінної відрубності, прощанням з учнівством, яке можна було б назвати прощанням з незайманістю, але генерал у «Гаррі Тейті» повернув його назад на землю; щойно літак зупинився, він вистрибнув з кабіни і, знову з тими механіковими підганяннями, забіг до їдальні, вже останній, бо всі, крім тієї ланки, що досі ще не повернулася, вже сиділи там, і майор уже виступав, невимушено сидячи-впираючись у кут стола; він-бо (майор) допіру повернувся зі штаб-квартири авіакрила, де бачив генерала-командувача, який щойно повернувся з Поперінга — французи подали запит про перемир'я, і воно набуває чинності опівдні — о дванадцятій годині. Що, однак, ще нічого не означає. Вони (ескадрилья) повинні мати це на увазі; ні англійці, ні американці не просили замирення, тож, знаючи французів, воюючи разом із ними пліч-о-пліч ось уже майже чотири роки, він (майор) не вірить, нібито воно хоч би щось важить для них. І все ж таки перемир'я, цей передих протриває годину-другу, коли не цілий день. Однак воно є французьке, а не англійське замирення, — позираючи

на них неухажливо, безтурботно й навіть недбало, він говорив тим безжурним, недбалим тоном, яким міг утягнути ескадрилью в нічну гулянку, оргію та вакханалію, а потім, що усвідомлювалося лише перегодом, знову привести пілотів у потрібну для ранкових вильотів тверезість, і це правило за не останню причину того, що він, хоч і не збивав німців, усе ж таки був одним із найпопулярніших і найпутящіших командирів ескадрилей у Франції, хоча він (хлопчик) ще міг цього й не знати. Але він усвідомлював, що це і є щирий, справдешній голос того непереможного острова, який він радо й гордо боронитиме, вдячно оберігатиме не тільки своїми вісімнадцятьма роками, але й усім своїм життям, при цьому ризикуючи його позбутися.

— Бо ми не припиняємо війни. Ні ми, ні американці. Вона не скінчилася. Ніхто нам про таке не оголошував, і ніхто, крім самих нас, не укладе нашого миру. Польоти здійснюватимуться як завжди. Можете бути вільні.

Він іще не думав: «Чому?» А тільки: «Що?» Про перерви на війні ніколи не чував. Але ж знав про війну таки замало й тепер збагнув, що не відає про неї нічогісінько. Хотів перепитати Брайдсмена, але, окинувши поглядом їдальню, звідки вже усі почали розходитися, першої миті збагнув, що Брайдсмена там немає, а наступної — що й нікого з командирів ланок також немає: не лише Брайдсмена, але й Вітта, і Сіблі. Щодо Вітта це означало, що ланка «С» ще не повернулася з ранкового вильоту, й те, що ланка «С» продовжує воювати, потверджувало майорові слова. Отож ланка «С» не припинила війни, і якщо він знав Брайдсмена (а за три тижні він міг вивчити його), то й ланка «В» також. Зиркнув на годинник: пів на одинадцять, ще тридцять хвилин до вильоту ланки «В», тож він має час дописати листа до матері, якого не дав йому дописати вчора Брайдсмен. Він навіть міг би (адже війна для нього формально починалася за тридцять хвилин) написати й ще одного листа: короткого, стриманого й скромно-героїчного, якого знайдуть поміж його речей ті, хто їх розбиратиме й вирішуватиме, що слід відіслати його матері; він гадав,

що вилетить на патрулювання об одинадцятій, а перемир'я почнеться о дванадцятій, тож він має цілу годину, ба ні: на те, щоб дістатися до передової, підуть десять хвилин, і йому лишаться п'ятдесят — якщо п'ятдесяти хвилин вистачить бодай для початку гонитви за славою Бішопа, Маккадена й Меннока, то їх цілком стане й на те, щоб виявитися збитим; він уже йшов до дверей, коли почув гурчання двигунів: розгін, відрив; потім прожогом до ангарів, де довідався, що злітала зовсім не ланка «В», і, вражено очам-вухам своїм не вірячи, крикнув в обличчя сержантові:

— Невже всі командири ланок і заступники вилетіли на патрулювання? — І тут загуркотіли гармати, такої гучної канонади він ще не чував, вона була люта, невгавна й провадилася на величезній протяжності: гуркіт на південному сході й північному заході виходив за межі чутності.

— Вони прорвались! — крикнув він. — Французи зрадили нас! Відійшли й пропустили їх!

— Так точно, сер, — обізвався сержант. — Чи не зайшли б ви до канцелярії? Може, ви там потрібні.

— Слушно, — мовив він, уже припустивши біжка по спустілому летовищу під небом, де лунала несамовита гуркотнява далеких гармат, ускочив до канцелярії, але там було гірш, ніж просто порожньо: капрал не тільки, як завжди, сидів біля телефону, а ще й гортав зашарпаний журнал «Панч», бачений у нього ще три тижні тому.

— Де майор? — крикнув він.

— У штабі авіакрила, сер, — відповів капрал.

— У штабі? — вигукнув він, не вірячи, вже на бігу: через протилежні двері, до їдальні, де й побачив решту новачків ескадрильї, таких самих, як і він, притихлих, немовби ад'ютант не тільки арештував їх, а й наглядав за ними, засівши за столом із люлькою в зубах, із лямівкою за поранення, значком пілота-спостерігача й одним крильцем над стрічечкою зірки за Монс; перед ним були ескадрильські шахи й останнє число газети «Санді Таймс» із шаховою задачею. Тут він (хлопчак) як закричить: «Та не вже вам покладало? Невже не чуєте?» І не зміг, через той власний

репет, розчути, що каже йому ад'ютант, аж поки той сам закричав:

— Де ви були?

— Біля ангарів,— відповів він.— Я мав летіти на патрулювання.

— І вам ніхто не сказав, щоб ви з'явилися до мене?

— Щоб я з'явився? — сказав він.— Сержант Кідар?.. Ні.

— Ваше прізвище?

— Левін.

— Левін. Ви перебуваєте тут уже три тижні. І, звісно ж, досі не встигли довідатися, що ескадрильєю командують люди, спеціально навчені й навіть придатні до цього завдання. Власне кажучи, коли вам присвоюють звання, то одночасно вручають і збірник правил, які слід виконувати, й у такий спосіб позбавляють надсильного напруження мізків. Очевидно, ви досі не зволили зазирнути до нього.

— Так,— мовив він.— І чого ви від мене хочете?

— Щоб ви сіли десь тут і замовкли. Наскільки це стосується нашої ескадрильї, війна для нас припинилася опівдні. До надходження подальших наказів вильотів не буде. Що ж до стрілянини, то вона почалася опівдні. Майор задалегідь знав про це. Вона ущухне о п'ятнадцятій годині. Тепер і ви знаєте про це зарані...

— Ущухне? — перепитав він.— Як ви не розумієте...

— Сядьте! — наказав ад'ютант.

— ...що в такому разі нас розбито, переможено...

— Сядьте!

Він замовк. А тоді спитав:

— Мене арештовано?

— Ви цього домагаєтесь?

— Ну гаразд,— мовив він і сів. Була двадцять друга хвилина на першу. Тепер тремтіли не тільки стіни складаного будиночка, а й повітря всередині, в помещенні, дрижало. Небавом, а точніш: із часом, стрілки показали тринадцяту, потім — чотирнадцяту, гуркіт далекої канонади стихився до натужних гуків мисливського ріжка, в західні вікна

заглянуло сонце: час плинув до п'ятнадцятої години, ескадрилья обернулася жменькою новачків, які їй не відали до пуття, де розташований фронт, а командував нею чоловік, що був лиш жалюгідним спостерігачем і навіть це заняття облишив заради шахів... а решта новачків мали принести з Англії ту саму вдячність, гордість, прагнення й надію... Тут він підхопився: чути було, як спадає тиша, мов жорно в колодязь. Усі як один вибігли надвір, у ту оглушливу тишу, коли, здавалося, від неї, мов на великій висоті, могли полопатися барабанні перетинки, а тоді ущух навіть і її страхітливий гуркіт.

— Схоже, це кінець, — вимовив хтось за його спиною.

— Кінець? — вигукнув він. — Війна не скінчилася! Ви чули, що сказав майор? І американці теж не виходять з війни! Гадаєте, Монаган (американець, один із пілотів ланки «В»: лише за десять тижнів на його рахунок було вже троє збитих літаків і ще один, якого він збив разом з іншим льотчиком) вийде з неї? Навіть якщо вони вийдуть... — І змовк, завваживши, що всі дивляться на нього спокійно і стримано, от ніби то він був командир ланки. Один спитав:

— Що ти думаєш, Левіне?

— Я? — перепитав він. — Про що?

«Спитайте Кольєра, — подумав він. — Тепер Кольєр керує цим дитячим садочком». І з гіркотою: «Кольєра!» Цей лисіючий чоловік із пухким обличчям, який не розлучається з люечкою, був наразі єдиним англійським повелителем на цій квадратній півмилі французької землі, хранителем честі й гордості Англії, це ж він три роки тому запевне приніс у Францію (його ж бо, Кольєра, як оповідалося в ескадрильному фольклорі, у перші дні війни пікою вибив з сідла німецький улан, і став Кольєр авіаційним спостерігачем, і першого ж тижня примудрився якось заціліти при падінні літака, коли вбили пілота; відтоді так і носячи на погонах єдину зірочку й — як запевняла легенда — так ні разу й не закуривши люльки, відбував обов'язок ад'ютанта ескадрильї) те саме почуття, віру, голод — річ не в назві — настільки нестерпучий і невтолимий, як і його власний,

а потім утратив його чи й назавше відмахнувся від нього, як відмахнувся і від війни, захищений і невразливий у своїй наземній роботі, де його більш не могли терзати ні жадоба перемоги, ні свербіж доблесті; він подумав: «О так, Кольєра...» — і додумав думку, яку урвало припинення канонади: «Він вийшов з війни. Він давно-давно здався й встиг забути, що нічого не втратив. Я чув загибель Англії...» — мовив сам до себе, а тоді сказав уголос:

— Про що думаю? Про цей гамір? А нічого. Стрілянка так і звучить, хіба ні?

О п'ятій годині генерал, що командував бригадою «Гаррі Тейтів», підвіз майора до самого ганку канцелярії. Перед заходом сонця на летовище в'їхали дві вантажівки — він бачив зі своєї хижки, як піхотинці в касках і з рушницями позістрибували з них і вишикувалися перед канцелярією, а тоді розійшлися роями, а як заходило сонце, не повернувся патруль, що складався з командирів ланок і їхніх заступників, які були вилетіли опівдні замість ланки «В», часу сплигло втричі більше, ніж бодай коли тривало патрулювання або ніж у «SE» вистачало пального. Він повечеряв у їдальні (майора там не було, однак він бачив кількох старших офіцерів, у тім числі й піхотного; він не відав, ні де вони були, ні коли повернулись), і половині з тих, що там перебували, нічого, як він переконався, не було відомо того, що відала друга половина присутніх, та й невідомо йому було, чи дуже це її, першу половину, непокоїть. А після вечері ад'ютант підвівся й оголосив, звертаючись не до старших:

— Ви не на казарменому становищі. Тільки вважайте: майже скрізь, хоч би куди вам заманулося піти, вам там з'являться заборонено.

— Навіть у селі? — запитав хтось.

— Навіть у Вільньов-Блані, хоча це й не вертеп. Можете піти з Левіном і засісти за його книгу. І йому теж слід сидіти вдома.— Тут він знову зробив паузу.— Це стосується й ангарів.

— Та що нам робити в ангарах уночі? — запитав хтось.

— Не знаю,— мовив ад'ютант.— Не від'аю.

Всі розійшлись, але він і далі сидів собі, чергівці скінчили прибирання, потім під'їхав автомобіль, але зупинився уже не біля їдальні, а під канцелярією; крізь тонку переділку він розчув, як туди увійшли люди, потім залунали голоси: майора, Брайдсмена і командирів двох інших ланок, хоча жоден «SE» не приземлявся по настанню темряви.

Про що вони розмовляли, він не зміг би уловити, навіть якби спробував, потім голоси стихли, за мить відчинилися двері, ад'ютант подлявся, потім увійшов, причинив за собою двері й сказав:

— Ідіть до себе.

— Іду,— відказав він, підводячись. Але ад'ютант щільно причинив двері й провадив мову, тепер голос його був м'який:

— Чом ви не облишите всього цього?

— Вже облишив,— відповів він.— Я не знаю, що його ще робити, бо ж ніяк не втямлю, як війна може бути закінчена, якщо вона не закінчена, і як вона може бути не закінчена, коли її закінчено...

— Ідіть до себе,— сказав ад'ютант.

Він вийшов у пітьму, в тишу, і, поки його можна було бачити з їдальні, йшов у напрямі будиночків, потім, для певності, ступив ще двадцять кроків і звернув до ангарів, думаючи, що його сум'яття пояснюється, либонь, вельми просто: досі ж він ще ніколи не чув тиші, бо коли почали стріляти гармати, йому було тринадцять, майже чотирнадцять, але, вочевидь, навіть у чотирнадцять літ неможливо терпіти тишу: ти негайно ж відкидаєш її і тут-таки намагаєшся чимсь тут зарадити, як те чинять діти в шість-десять років; коли вже не допомагає навіть крик, вони кидаються, як в останній прихисток, у комірчини, шафи, в кутки під ліжком чи за піаніно, шукаючи тісноти й темноти, де б від неї сховатися; коли ж він обходив ріг ангару, пролунав оклик чатового, й він уздрів стяжку світла під дверми — не тільки зачиненими, а й замкненими на висячий замок! Такого не бачив ні він, ні хоч би й хто в цій чи в якій іншій

ескадрильї — й завмер за шість дюймів від спрямованого в його живіт багнета.

— Отак, — мовив він. — Чим же я тепер завинив?

Але чатовий навіть не обізвався.

— Розвідник! — крикнув той. — Пост номер чотири!

З'явився розвідник.

— Другий лейтенант Левін, — назвався він. — У цьому ангарі мій літак...

— Туди не можна, навіть якщо ви — сам генерал Гейг і там завалюлась ваша шпага, — сказав розвідник.

— Гаразд, — мовив він і рушив геть. На мить навіть згадав Кідара, сержанта; він-бо вже встиг збагнути, що на війні майже — чи й зовсім — не існує ситуацій, яких не розв'язував би простий окрик: «Сержанте!» Здебільшого це бувало так, але існувало й ще дещо: взаємне нерозуміння, можливо, не між ним і Кідаром, а поміж їхніми расами — цей червонопикий чоловік середніх літ належав до іншої раси, і всі її представники, яких тільки він знав, носили прізвища Івенс чи Морган, за винятком декількох із прізвищами Потир, Сілом, Кідар, узятими зі Старого Заповіту, — ці музично обдаровані понуряки чуттям розпізнавали зло, вони немовби й народжувалися вже ознайомлені, без жаху та тривоги, з темною, таємничою людською передісторією, якій краще було б зовсім не бачити світла, і в цілковитій злагоді з нею, а їхні невиразні та музичні імена ніхто ж не міг навіть вимовити, й тому, видибавши зі своїх боліт і твердинь у розумний світ, де люди все ще силкувались забути свою похмуру історію, вони дозволили запопадливим і благочестивим черницям, що знали Святе Письмо як ніхто, назвати себе іменами з жорстоких старожитніх юдейських анналів, на взір того, як Наполеон в Австрії зібрав своїх людей його (дитини) національності з їхніми неможливими для вимови прізвищами й сказав: «Твоє прізвище — Вольф, чи Фокс, чи Берг, чи Шнайдер*» — залежно від того, які вони були на вигляд, чи де мешкали, чи там чим займалися. Але він лиш на мить замислився над цим.

* Вовк, Лисиця, Гора, Кравець (нім.).

Існувало лиш одне надійне джерело відомостей, але тепер він розумів, що й там вони будуть не зовсім правдиві. Однак йому більш нічого не лишалося: будиночок Брайдсмена й Каурі. (То була одна зі спокусливих передумов бути таким хоробрим, аби доскочити звання капітана: половина будиночка на одного чоловіка. Майор сам займав собі цілий будиночок). Каурі дивився на нього з подушки, а Брайдсмен сів на койці, засвітив свічку й заговорив з ним.

— Звісно, вона не скінчилася. Вона така далека від кінця, що завтра ти летиш на патрулювання. Це тебе влаштовує?

— Так,— відповів він.— Але що сталось? Що це означає? Півгодини тому біля ангару мене зупинив чатовий і викликав розвідника, ангарні двері замкнені, але всередині горить світло, і я чув, як там хтось вовтузиться, тільки не міг полізти й настрикнутися на багнет, а коли мене прогнали звідтіля, я чув гурчання вантажівки й бачив, як світло ліхтарика рухається по зенітній батареї біля села: певне, річ у нових набоях, терміново підвезених після того, як опівдні батарея припинила вогонь — звісно ж, треба багато набоїв, щоб...

— Якщо я скажу, ти обіцяєш угамуватись, піти до себе й лягти в ліжко?

— Згода,— мовив він.— Це й усе, чого мені бажалося: тільки довідатися. Якщо нас побили, то й я хочу дістати свою частку...

— Дурниці. Наразі вже ніхто нікого не може побити, ото хіба американці, з часом...

— І хай собі,— кинув Каурі.

Але Брайдсмен провадив далі:

— Сьогодні вранці збунтувався один французький полк — відмовився вийти з траншей. Вони — французи — почали дошукуватися, чого це, і, начебто... Але все гаразд.

— Як так?

— Невдоволена лиш їхня піхота. Одначе війська утримують позиції. Хоча інші полки не вжили заходів. Схоже, вони задалегідь знали, що цей полк не послухається наказу, й вичікували, що з того вийде. Але вони, французи, не

стали ризикувати. Відвели цей полк, замінили його іншим, підтягли артилерію й влаштували потужний загороджувальний вогонь, як і ми сьогодні вдень. Аби виграти час та з'ясувати, що й до чого. От і все.

Каурі тицьнув цигарку в рот, піднявся на лікті й потягся до свічки, але рука його на мить завмерла.

— А що ж робили в цей час гунни? — І тихо мовив: — Отже, війна скінчилася.

— Не скінчилася,— прохрипів Брайдсмен.— Ти ж чув, що сказав сьогодні опівдні майор?

— Так, так,— незворушно мовив він.— Скінчилась. Вічно, хай їм чорт, ця смердюча піхтура, французи, американці, німці, ми... То он що вони приховують...

— Приховують? — перепитав Брайдсмен.— Що приховують? Приховувати нічого. Кажу ж тобі, війна не скінчилась. І я ж сказав: завтра ти летиш на патрулювання.

— Гаразд,— сказав він.— Не скінчилась. І як же вона могла не скінчитись?

— Бо й не скінчилася. Навіщо ж, по-твоєму, ми зчинили таку канонаду — і ми, й французи, й американці, весь фронт від самого Ла-Маншу — й вистріляли піврічний припас набоїв, як не на те, щоб не підпускати гуннів, аж поки нам стане зрозуміло, що робити?

— З чим? Що робиться наразі в ангарі?

— Анічого! — запевнив Брайдсмен.

— Що робиться в ангарі ланки «В», Брайдсмене?

Пачка цигарок лежала на ящику поміж ліжками, який правив за стіл. Брайдсмен обернувся й потягся до неї, але не встиг і торкнутися тієї пачки, як Каурі, що лежав, заклавши руки під голову, простяг свою, вже запалену, цигарку. Брайдсмен узяв її.

— Дякую,— мовив він і знову зиркнув на нього.— Не знаю.— І провадив хрипко та гучно.— І знати не бажаю. Я тільки й знаю, що завтра нам летіти на патрулювання. Якщо маєш підстави відмовитися, то скажи. Я візьму когось іншого.

— Ні,— запевнив він.— На добраніч.

— Добраніч,— відгукнувся хтось один із двох.

Але це було не завтра. Ніякого ж «завтра» не було: тільки світанок, потім зазоріло, потім ранок. Ранкові патрулі не вилітали, він би почув їх, бо давно вже не спав. Коли йшов до їдальні на сніданок, на вирулювальній доріжці не було літаків, і на дошці, де Кольєр іноді писав крейдою оголошення, яких по суті ніхто й не читав, нічого не було написано. Він довго просидів за прибраним столом, де Брайдсмен, при бажанні, міг би, рано чи пізно, його завважити. Звідтіля видно було летовище, закриті, безживні ангари, й він дивився, як що дві години змінюються чатові, походжаючи весь той довгий коматозний ранок, завмерлий у тиші під ясным небом.

Настав полудень; він побачив, як приземлився «Гаррі Тейт», підкотив до канцелярії й вимкнув двигуна; з місця спостерігача спустився генерал, скинув шолом, окуляри, шпурнув їх у кабінку, а звідти добув ціпка й мідяно-червоного кашкета. Потім усі посідали за підобідок: генерал, його пілот, піхотний офіцер і пілот з ескадрильї; це був перший на його пам'яті ланч, де присутніли всі ланки, й генерал говорив: не так добре, як майор, промова його зайняла більше часу, але сказав він те ж саме:

— Війна не скінчилася. Ми цілком можемо обійтися й без французів. Нам годилося б відійти до портів Ла-Маншу й дозволити гуннам захопити Париж. Це було б не вперше. На лондонській біржі почалася б паніка, але й для них таке не вперше. Однак ідеться вже не про це. Ми не просто пошили гуннів у дурні — французи знову повернулися до війни. Вважайте це за відпочинок, адже, як і всякий відпочинок, воно швидко й скінчиться. І мені здається, дехто з вас не шкодуватиме про це.— І заходився називати прізвища, оскільки регулярно переглядав документацію і знав їх усіх: Торп, Осгуд, Де Марчі, Монаган, вони воюють збіса гарно, а повоюють ще краще, бо ж французи дістали добрий урок. А наступного разу відпочинок буде тривалий, бо гармати помовкнуть тепер уже по той бік Рейну. Велике спасибі, можете розійтися.

Не пролунав жоден звук, хоча, певне, ніхто цього й не сподівався, усі вийшли надвір, двигун «Гаррі Тейта» був уже заведений, майор допоміг покласти червоного кашкета й ціпка знову в кабінку, дістав шолом і нацупив його на генерала, генерал сів у літак, майор скомандував: «Струнко!» й відкозиряв, генерал показав великим пальцем догори, й «Гаррі Тейт» покотив по вирулювальній доріжці.

День змарновано. Він знову сидів у їдальні, де Брайдсмен, при бажанні, міг помітити його чи знайти, і нічого не дочекався, як і за дня, тепер він збагнув, що й не ждав, не вірив навіть тоді, тим паче що Брайдсмен мав бачити його під час підобідку, бо ж сидів якраз навпроти. По суті, була там уся ескадрилья: люди сиділи або сновигали по їдальні — точніш, тільки новачки, зелені, такі самі, як і він. Вільньов-Блан, навіть Вільньов, яку Кольєр назвав кишлом, була все ще під заборону (і, напевне, уперше за її історію хтось такий, що не там народився, прагнув туди). Можна було піти до себе в будиночок; там лежав недописаний лист до матері, але наразі він не міг дописувати його, бо вчорашнє припинення вогню не тільки позбавило всі слова сенсу, але й покінчило з тим, що за ними ховалося.

Однак він таки подався в будиночок, узяв книжку й ліг на ліжку. Можливо, аби тільки продемонструвати, довести своєму тілу, кісткам і плоті, що він нічого не чекає. Або, можливо, щоб привчити їх до відмови, зречення. А чи, можливо, річ була не так у кістках і плоті, як у нервах, м'язах, які уряд учив виконувати за серйозної, хоч і тимчасової, кризи одну вельми специфічну роботу, але уряд подолав ту кризу, розв'язав потрібну проблему швидше, ніж він дістав змогу оплатити навчання. Не за славу — за те, що його вчили. Лавровий вінок слави, хай навіть і не надто пишний, зачервонено людською кров'ю; слави можна домагатися лиш тоді, коли батьківщина в небезпеці. Мир покінчив з небезпекою, а людині, котра здатна робити вибір між славою і миром, найкраще буде помовчати...

Але хіба це було читання? А «Гастон де ля Тур» усе ж таки заслуговував на те, щоб той, хто розгорнув цю книжку,

читав її, хай навіть лежачи. І він почав читати, спокійний, замирений, уже не спраглий слави. Тепер він мав навіть майбутнє, воно триватиме вічно; йому треба тільки знайти собі діло, адже єдиний його фах — літати на бойових літаках, аби збивати (чи намагатися збити) інші бойові літаки,— більше вже не потрібен. Наближалася година обіду; на їду припадатиме небагато часу, чотири, можливо, враховуючи ще чаювання, навіть п'ять годин із двадцяти чотирьох, коли їсти поволі, потім вісім на сон чи там навіть дев'ять, якщо й тут не квапитися, і на підшукування собі занять залишиться менше, ніж півдоби. Але сьогодні він не збирався ні на чаювання, ні на обід; у нього лишалось мало не чверть фунта шоколаду, що мати надіслала на тому тижні, й чи віддавав він перевагу шоколадові, а не обідові й чаю, те ніскілечки не важило. Бо ж їх — недавно прибулих, новачків, можливо, відішлють додому завтра-таки, тож він, коли вже так воно повелося, вернеться додому без нагород на кітелі, але принаймні не з чвертю фунта шоколаду, що тане в руці, мов який напівсонний хлопчак з ярмарку. А чоловік, здатний розтягнути їду й сон на понад чотирнадцять годин на добу, має бути здатним перебути решту дня в гордій самотині, над «Гастоном де ля Туром», аж поки й настане ніч: п'ятьма і сон.

Наступного дня, о четвертій годині пополудні, коли він не тільки не чекав нічого, але ось уже двадцять чотири години не нагадував собі, що нічого не чекає, на порозі будиночка несподівано виріс черговий капрал.

— У чому річ? — поцікавився він. — Щось сталося?

— Саме так, сер,— відповів капрал.— Патрулювання, сер. Виліт за тридцять хвилин.

— Усією ескадрильєю?

— Капітан Брайдсмен послав тільки по вас, сер.

— Лише за тридцять хвилин? — подивувався він.— Хай йому дідько, чого ж він раніш не... Зрозуміло,— сказав він.— Тридцять хвилин. Дякую.

Річ у тім, що тепер треба було дописати листа матері, й півгодини цілком вистачило б на це, але їх замало було,

аби знову здобути настрій, віру, для яких і потрібні листи. А цей лист лишалося тільки підписати і вкласти у конверт. Бо ж він пам'ятав його зміст:

«...таж зовсім не небезпечно. Що я вмію літати, знав ще до того, як сюди прибув, і в спільних польотах показав себе непогано, й навіть капітан Брайдсмен визнає, що в повітрі я не являю особливої загрози для власного життя, тож, можливо, як обживуся тут, становитиму бодай якусь цінність для ескадрильї».

І що тут ще можна було додати? Що ще сказати жінці — не тільки жінці, а й єдиній матері, напівсироті? Звісно ж, усе було якраз навпаки, але всяк дотямив би, що він має на увазі. Хтозна, можливо, дехто міг би навіть запропонувати й постскриптом, ось такий, наприклад:

«P. S. Над тобою чудесно пожартували: позавчора опівдні оголошено перемир'я, і, коли б ти знала про це, то могла б геть не хвилюватися до третьої години сьогоднішнього дня, два вечори з чистим сумлінням ходити на чаювання, як, хочеться думати, ти й вчинила, і навіть лишилася на обід, одначе, сподіваюсь, не забула, що від шері тобі псується барва обличчя».

Тільки ж часу не було й на це. Долинув гуркіт двигунів, і він, визирнувши, побачив перед ангаром три літаки: двигуни їхні працювали, механіки метушилися, а біля замкнених дверей ангару знову чатував чатовий. Потім угледів незнайомий штабний автомобіль на зеленому лужку поруч канцелярії, написав під листом «твій любий син Девід», склав його, заклеїв конверта і знову, сидячи в їдальні, уздрів, як денщик майора цуприкує до канцелярії оберемок льотної екіпіровки, подумав, що Брайдсмен не витикав носа звідтіль, але тут-таки вгледів і Брайдсмена: виходить з ангару, вже вбраний до вильоту, а отже, та екіпіровка належала не йому. Потім двері їдальні відчинились, і ввійшов Брайдсмен зі словами: «Ану хутко...» — й змовк, бо все вже було при ньому: карти, пальчатки, шарф, пістолет у наколінній кишені комбінезону. Вони вийшли й попрямували до літаків, що стояли перед ангаром ланки «В».

— Лише три,— мовив він.— Хто ще летить?

— Майор,— відповів Брайдсмен.

— А...— сказав він.— Чому він вибрав мене?

— Не знаю. Мабуть, навмання. Якщо хочеш, можу кимсь тебе замінити. Мені однаково. По-моєму, він справді вибрав тебе навмання.

— Нащо мені такого хотіти? — запитав він. Потім додав: — Я подумав...— і змовк.

— Що подумав? — перепитав Брайдсмен.

— Та нічого,— відказав він. Потім сказав, сам не знаючи навіщо: — Я подумав, що майор якось довідався про це і, коли йому потрібен став хто-небудь з новачків, згадав про мене...

І розповів: того ранку, коли йому належало стажуватись, тобто літати на постійній висоті, він пробув сорок чи п'ятдесят секунд з незарядженими кулеметами над німецькими позиціями — чи тим, що прийняв за позиції німців.

— Спершу було не страшно, страх прийшов потім, після того. А тоді... Це мов бормашина, що дзижчить ще до того, як відкриєш рота. Ти повинен його відкрити й знаєш, що відкриєш, і водночас усвідомлюєш, що ні це знання, ні навіть роззявляння рота не допоможуть тобі, адже навіть коли ти зціпиш зуби, ця штука знову задирчить і тобі доведеться знову відкривати його наступної хвилини, чи завтра, а чи й навіть за півроку, але вона знову задзижчить-задирчить, і тобі доведеться відкрити рота, бо тобі нікуди подітись...— І ще додав: — Може, у цьому й вся справа. Може, коли вже запізно і ти нічого не вдієш, то більше й не боїшся смерті...

— Не знаю,— мовив Брайдсмен.— Тоді ти не дістав жодного ушкодження?

— Ні,— відповів він.— Мо', зараз дістану.

Тут Брайдсмен зупинився.

— Послухай: ми летимо на патрулювання. Ти знаєш, навіщо це робиться?

— Так. Щоб шукати гуннів.

— І збивати їх.

— Ти говориш, як Монаган: «А я зайшов ззаду й зніс хвоста цьому сучому синові!»

— Та й ти говориш так само,— сказав Брайдсмен.—
Ходім.

Вони пішли далі. Йому вистачило одного погляду на три літаки.

— Твоя машина ще не повернулася,— зазначив він.

— Ще ні,— потвердив Брайдсмен.— Лечу на монаганівській.

Тут з'явився майор, і вони пішли на зліт. Мчачи повз канцелярію, він уздрів, як із дороги звернула невелика крита машина, але роззиратися ніколи було, тож він, лише злетівши, на віражі глянув уділ. Машина була з тих, якими користується військова поліція; здіймаючись вище, щоб зайняти місце в строю, він побачив за їдальнею не один, а два автомобілі: не звичайні ваговиті штабні машини, а ті, в яких возять відряджених лейб- і кінногвардійських офіцерів із штабів корпусів та армій. Він порівнявся з Брайдсменом, майор летів посередині й ледь поперед них, усі троє все набирали висоту, відтягуючись на південь. Аби, сягнувши лінії фронту, підлетіти до неї під прямим кутом, вони й далі підіймалися. Брайдсмен гойднув крильми й повернув, він зробив те ж саме; за цей час можна було довести «вікерс» до Німеччини чи принаймні до німців, навести «льюїс» на їхній сектор, обстріляти його й знов прилаштуватися до своїх. Тепер майор летів на північний захід понад лінією фронту, все ще здійснюючи набір висоти, а внизу ніщо не відкривало, не виявляло передових, хоча він бачив їх лише двічі й не зміг би розпізнати знову, бо видніли самі лише два прив'язані аеростати десь за милю один від одного над англійськими траншеями і два майже навпроти них. Над німецькими не було ні пилу, ні чорноти, ні розривів-димків, безглуздох, раптових, які виникають нізвідки, тут-таки розвіюються й негайно змінюються іншими; не видно було й гарматних спалахів, бачених одного разу, хоча, можливо, на такій висоті їх усе одно годі розгледіти. Здавалося, це тільки корелят карти, мирний на

вигляд, яким мав би бути того дня, коли, за генераловими словами, остання гармата змовкне за Рейном, поки ще земля не здибилася конвульсивною хвилею й не засипала цієї ділянки, сховавши її від денного світла й людських очей... Майор вийшов з віражу, він також. Тепер вони перетнули лінію фронту прямо над горішнім англійським аеростатом і взяли курс просто на німецький, все так само набираючи висоту. Потім він уздрів білий димок залпу далеко внизу й чотири одиничні вибухи, що показували, мов чотири зірочки, на схід. Але йому ніколи було дивитись, куди вони вказують, бо саме цієї секунди біля них почали розриватися німецькі зенітні набої; коли точніш — майже біля них, бо майор збавив висоту, й далі прямуючи на схід. Однак він нічого не помічав, крім чорного німецького набою. Здавалося, той снаряд був повсюди, й він летів крізь його розривання, спазматично стискаючись, скулюючись від жаху, чекаючи на вже чуті якось-то виття й гуркіт. Але, можливо, швидкість їхніх літаків була зависока, вони з майором пікірували вже по-справдешньому, й тут він завважив, що Брайдсмена немає, він уявлення не мав, ні коли, ні куди той щез, і раптом уздрів двомісний аероплан: він не знав, якого класу, бо ж ніколи ще не бачив у повітрі двомісних німецьких літаків, точніш: ніяких не бачив. Потім просто перед його носом вертикально спікірував Брайдсмен, і він пішов слідом за Брайдсменом, помітив, що майор зник, і тут-таки про це забув; вони з Брайдсменом ішли вертикально вділ, а німецький літак перебував просто під ними, прямуючи на захід; він бачив, як трасуючі черги Брайдсмена били просто в нього, аж поки Брайдсмен вийшов із піке й звернув набік; потім його черги, хоча він начебто й не міг влучити в німецький літак, аж поки й собі вийшов із піке й звернув набік; зенітні набої вже дожидали його, перш ніж він вирівняв свою машину, от ніби німецькі батареї просто стріляли вгору, не прицілюючись і навіть не дивлячись. Один снаряд вибухнув начебто поміж верхньою та нижньою правими площинами; він подумав: «Мо', я не чую ніякого гуркоту лише тому, що цей набій зіб'є мене швидше, ніж я встигну

це розчуті?» Потім знову побачив той, двомісний. Точніш: не сам літак, а білі вибухи англійських снарядів, що вказували йому, чи то їм, де він перебуває, і чийсь «SE» (чи не майорів, бо Брайдсмен не міг залетіти аж так далеко) на них пікірував. Потім Брайдсмен знову опинився поруч нього, обидва вони летіли на повній швидкості у вихровій хмарі чорних вибухів, мов двоє горобців крізь вихор сухого листя; потім він уздрів аеростати й відчув, чи то згадав, чи то просто вгледів сонце.

Він бачив їх усіх: двомісний літак, що охайно й точно, прямо-рівно летів понад нічиєю землею поміж англійські аеростати, майора позаду й вище нього, Брайдсмена і, можливо, навіть себе в тій чорній хмарі вибухів; усі четверо нагадували намистини, що ковзають по нитці, й дві з них рухалися не надто швидко, бо він із Брайдсменом тут-таки порівнялися з майором. Певне, він мав якийсь такий вираз обличчя, аж майор метнув у нього шпаркий погляд і на мигах показав йому та Брайдсменові знову вишикуватися в бойовий лад. Але він навіть не скинув швидкості, Брайдсмен так само, і вони перегнали майора, він іще подумав: «Чи ж я не помилився? Невже набої гуннів не коять гуркоту, й того дня я чув вибухи наших снарядів?» І все ще думав про це, коли він попереду, Брайдсмен трохи ззаду, перетнули нічию землю і влетіли в білі вибухи, що обліпили німця; перш ніж хтось сказав зенітникам, що можна припинити вогонь, останній білий клуб диму розплився тоненькою струминкою біля нього і Брайдсмена, й завиднів той двомісний літак, що прямо-рівно й спокійно простував до пообіднього сонця; він навів кулемет і пройшовся чергою по всій довжині аероплана й назад: по двигуну, по пілотовій потилиці, далі по спостерігачевій (а той їхав незворушно, мов на автомобілі в оперу), по мовчазному кулемету, що хнюпився з гнізда позад спостерігачевої кабіни, неначе складена парасоля з кілочка; потім спостерігач непоквапно обернувся, глянув просто на кулемет, просто на нього й однією рукою неквапливо ледь підняв окуляри: мав той прусське обличчя, лице прусського генерала (за останні три

роки він набачився стільки тих карикатур на принца крові Гогенцоллерна, тож легко міг розпізнати прусського генерала), побачив його, другою рукою вставив в око моногля, подивився у те скельце, тоді вийняв моногля й знову одвернувся.

Тоді він збочив і пролетів повз німця; просто під ним простяглося рідне летовище, й він згадав про зенітну батарею біля села, де минулої ночі бачив світло ліхтарика й чув гурчання вантажівки; різко спікірувавши, він глянув униз на зенітників, погрозив їм кулаком і закричав: «Стріляйте! Стріляйте ж! Це ваш останній шанс!» — і знову пішов у піке, навівши кулемет на гармату й на бліді, все задерті догори кружки облич, що дивилися на нього. Коли перестав стріляти, то вздрів чоловіка, якого досі не помічав, той стояв на узліссі за батареєю; легкий натиск на ручку управління — і чоловік опинився у перехресті прицілу; переставши стріляти й вирівнявши літак над деревами, він знав, що мав улучити тому в пуп, мов у десятку. Знову летовище. Він побачив, як двомісник заходить на посадку, а його саджають двоє «SE», ззаду й згори; сам він опинився дуже високо й летів на великій швидкості; навіть після сильного ковзання на крило він ризикував зламати тендітне шасі «SE», хоча таке могло трапитися навіть за спокійної посадки. Але шасі витримало, не зламалось, машина вже бігла по землі: спочатку він не міг пригадати, де бачив ту каністру, потім згадав і став повертати, як тільки смів різкіш. (Колись на них поставлять гальма; ті, що літали на цих літаках і лишилися живі, мо', доживуть, щоб це побачити). І таки здійснив поворот. Уздрів проблеск чогось мідяно-червоного десь біля канцелярії та колону піхоти, яка виходила з-за рогу. Наразі він швидко котив назад по злітній смузі повз ангари, звідки троє механіків шпарко метнулися до нього, та він махнув їм рукою, підкотив до кута поля, каністра валялася там, де й на тому тижні він бачив її; двомісний уже приземлився, майор і Брайдсмен теж сідали, він спостерігав, і всі троє, мов ті гуси перевальцем, покотили до канцелярії, де мідяно-червоне мальовничо й чудесно блискотіло на сонці

перед шиком піхоти. Бігти в польотних чоботях було тяжко, тож, коли він туди добувся, ритуал уже й розпочався: майор і Брайдсмен були вже на землі, з ними ад'ютант, Торп, Монаган і вся ланка «В», а в центрі стояли троє гвардійських офіцерів з Поперінга в мідяно-червоному, з лискучими гвардійськими значками, а позад них — піхотний офіцер зі своїм роєм, пошикованим у дві шереди, і всі видивлялися на німецький аероплан.

— Брайдсмене! — гукнув він, але цієї миті майор командував: «Струнко!», а піхотний офіцер крикнув: «На караул!», і він, завмерши, дивився, як німецький пілот зістрибнув і виструнчився, а чоловік, що сидів на місці спостерігача, скинув шолом, окуляри, шпурнув їх кудись, звідкілясь добув кашкета, надягнув його, вільною рукою швидко, мов фігляр, що дістає потрібну карту, вставив монокля в око, спустився на землю, зиркнув на свого пілота, щось шпарко вимовив по-німецькому, льотчик став вільно; потім генерал щось уривчасто звелів пілотові, й той знову виструнчився, а тоді все так само неквапливо, як при скиданні шолома, але й так само швидко, що ніхто не встиг йому завадити, вихопив звідкілясь пістолета й навіть секунду цілився, тоді як завмерлий льотчик (йому теж було близько вісімнадцяти) дивився навіть не в пістолетне дуло, а на монокля, і вистрелив пілотові просто в обличчя, й коли тіло тільки сіпнулось і почало падати, взяв пістолета в іншу, обтягнуту пальчаткою, руку й став віддавати честь. Тут Монаган перестрибнув через пілотове тіло й лулусь генерала об фюзеляж — перш ніж Брайдсмен і Торп устигли його схопити.

— Віслук! — сказав Брайдсмен. — Мав би знати, що німецькі генерали не б'ються зі сторонніми особами.

— Зі сторонніми? — перепитав Монаган. — Я не стороння особа! Я хочу вбити цього сучого сина. Саме для цього я й їхав сюди за дві тисячі миль: щоб перебити їх усіх к дідьковій матері й повернутися додому!

— Брайдсмене! — знову гукнув він, але майор сказав: «Струнко там! Струнко!» — і, знову залякнувши, він

дивився, як німець випростався (навіть монокля не позбувшись), покрутив пістолета, потім узяв за цівку й простяг майорові, а тоді добув з-за вилоги хустинку, почистив плечі й груди однострою, де його торкався Монаган, і, кинувши на Монагана швидкий погляд (за моноклем годі було хоч би що роздивитися), знову запхнув хустинку за вилогу, різко віддав честь і пішов просто на гурт офіцерів, от ніби тієї групи й не було там і йому не треба було навіть бачити, як вона розділилась, ба навіть трохи змішалася, аби дати йому дорогу; двоє гвардійських офіцерів прилаштувалися ззаду й пішли з ним поміж шеретами солдатів до їдальні. Майор сказав Кольєрові:

— Займись цим. Я не знаю, хочуть вони цього чи ні, але ми цього тут не хочемо.

— Брайдсмене! — знову гукнув він.

— Тьху! — люто сплюнув Брайдсмен.— Нічого пертися до їдальні. Маю пляшку в себе, в будиночку.

Потім Брайдсмен наздогнав його.

— Ти куди?

— Це хвилинна справа,— мовив він. І тут Брайдсмен, певне, загледів його літака.

— А що з твоєю машиною? Сів ти добре ж.

— Та нічого,— відказав він.— Я кинув її там, бо поруч у траві валяється порожня каністра, її можна підставити під хвіст.

Каністра лежала на місці, надгризений іржею метал ледь поблискував у пригаслому світлі дня.

— Річ у тім, що війна ж скінчилася, чи не так? На те й потрібен їм став цей німецький генерал. Хоча навіщо повертати це таким макаром, коли можна просто вивісити щось біле, простираadlo чи скатертину; в Поперінгу має знайтися скатертину, і, звісно, є така і в штаб-квартирі у німця, «конхвиськована» у якої-небудь французки; і хтось та винен щось за цього рознешасного таксиста, котрого він... У книзі не так: спочатку він мав би зняти залізного хреста зі свого однострою, почепити його пілотові, а вже потім і застрелити...

— Телепень ти! — кинув Брайдсмен.— Пришелепок заплішений.

— Гаразд. Це хвилинна справа.

— Облиш,— умовляв Брайдсмен.— Не бери важкого в руки, а дурного...

— Я просто хочу подивитись,— відказав він.— А тоді облишу. Це ж лиш хвилинка.

— А тоді облишиш? Обіцяєш?

— Авжеж. Що мені ще лишається? Просто глянути хочу.

Він узяв порожню каністру, трохи підняв хвіст «SE», поставив на неї, і вийшло саме те, що треба. Майже під польотним кутом, майже як у рівному поковзі понад землею: ніс опустився якраз на скільки потрібно. Але тут навідліг відмовився Брайдсмен:

— Нізащо! Я ж не клята скотина...

— То доведеться мені попрохати...— він завагався на мить, а тоді договорив поквалпно, значущо: — Монагана. Той згóдиться. Надто якщо мені пощастить підступитися до того ридвана, чи то штабного автомобіля, чи що воно там таке й позичити кашкетика в того німецького генерала. Можливо, вистачить і самого монокля... ні, досить буде й пістолета: я триматиму його в руці.

— Сам поміркуй,— умовляв Брайдсмен.— Ти ж був там. Бачив, чим вони пукали в нас і чим стріляли в того літака ми. Ти один раз строчив у нього секунд п'ять чи й шість. Я бачив, як твоя черга пройшла від двигуна до самого хвоста й по генеральському монокляю.

— І ти по ньому строчив,— сказав він.— Лізь у кабінку.

— Чом ти не облишиш цього?

— Та вже облишив. Давно. Залазь.

— І це, по-твоєму, називається «облишив»?

— Заїло, мов тріснуту платівку, еге ж?

— Постав колодки під колеса,— порадив Брайдсмен.

Він вишукав дві колодки, тицьнув їх під колеса й притримав фюзеляж, поки Брайдсмен залазив у кабінку. Потім зайшов наперед, і все виявилось в порядку: йому видні

були і скіс обтікача, і дуло кулемета, вмонтованого, з огляду на рослявість юного пілота, ледь вище, ніж улаштували зазвичай. Але він міг і навдибки стати та ще й затулити обличчя руками, на той випадок, коли бодай щось залишиться від тих учорашніх зарядів, як вони пролетять двадцять футів, хоча й не бачив, щоб хоч щось відлетіло-відрикошетило від німецького літака, а він-бо стріляв по ньому секунд п'ять чи й шість, про що допіру сказав Брайдсмен. Йому тільки й лишалось, що стати на лінію вогню, але тут Брайдсмен виткнувся з кабіни:

— Ти обіцяв.

— Так,— мовив він.— Тоді все буде гаразд.

— Відійди якнайдалі,— попрохав Брайдсмен.— Як не як, а трасуючий склад. Може обпекти.

— Так,— проказав він і, не зводячи погляду з маленької чорної амбразури, звідкіля виглядав кулемет, позадкував ще далі,— хотів би я знати, як вони це змикитили. Я ж думав: то трасує куля. Як вони влаштували трасу без куль? Ти не знаєш? Цікаво, що воно там замість куль. Хлібна м'якушка? Ні, хліб вигорів би в цівці. Певне, там дерев'яні кулі, просякнуті світляним розчином. Кумедно, чи не так? Наш ангар тої ночі був наглухо замиканий, як... Зовні, в холоді й темряві, походжав чатовий, і хтось там був усередині, чи не Кольер? Шахістові треба вміти витинати, витинання ще й по-філософському звучить, а кажуть, ніби шахи — то філософська гра. А чи, можливо, там колупався механік, котрий завтра стане капралом, а чи й капрал, що завтра народиться сержантом, хай навіть війна й скінчилася, адже капралові можуть дати ще одну лямівку, навіть відсилаючи його додому, чи принаймні напередодні демобілізації. Чи, може, КПС навіть збережуть, бо надто багато людей прийшло в них просто з колиски, встигнувши навчитися лише літати, й навіть за мирних часів їм усе одно треба їсти і хоча б час від часу...— Він знай задкував, бо Брайдсмен усе помахував йому рукою, тримаючи його на прицілі...— три роки тут — і нічого, а потім одну нічку пересидить у замкненому ангарі зі складаним ножиком, купою дерев'яних цурпалків

і вчиняє те, чого ні Болл, ні Маккаден, ні Бішоп ніколи не досягали: саджає німецького генерала! І в найближчу свою відпустку дістає посаду грубника-пічкура в Букінгемському палаці, ото тільки, що відпусток більш не буде, бо ж тепер немає од чого їхати, а навіть якби й було... Яку нагороду дадуть за це, Брайдсмене?.. Гаразд,— погодився він,— гаразд. Я прикрию ще й лице...

Тільки потреби в цьому не було: на цій відстані лінія вогню якраз проходила через його груди. Він востаннє глянув на приціл, потім ледь схилив голову, схрестив руки перед обличчям і мовив: «Готово!» Затріскотів кулемет, темна мініатюрна троянда замерехтіла на скельці його наручного годинника, й щось різке-пекуче — якісь гранули? Якби він стояв на відстані трьох футів від дула, а не за тридцять, вони б його і вбили, як справдешні кулі. Й навіть на такій відстані йому довелося упертись — не для того, щоб не позадкувати, а щоб із ніг не збило, адже в такому разі (при падінні) лінія вогню пройшлася б угору по грудях, і швидше, ніж Брайдсмен припинив би вогонь, останні заряди могли б улучити йому в обличчя; колюче цок-цок-цок процокотіло йому по грудях, і ще швидше, ніж йому припекло, вчувся тягучий, їдкий дух паленої тканини.

— Скидай комбінезон! — крикнув Брайдсмен.— Його не загасиш! Та скидай же, хай тобі трясця!

Він струснув з ніг польотні чоботи й вивільнився від комбінезона, що видавав тягучий, невидимий, смердючий дим.

— Ну то й як? — поцікавився Брайдсмен.— Тепер ти вдоволився?

— Атож, дякую,— відповів він.— Тепер усе вже гаразд. А навіщо він застрелив пілота, Брайдсмене?

— Слухай,— мовив Брайдсмен,— забери його від машини!

Той схопив комбінезон за одну ногавицю й хотів відкинути набік, але він притримав Брайдсменову руку.

— Постривай,— мовив.— Треба пістолета забрати. А то мене ще під трибунал віддадуть за нього.

Добув пістолета з наколінної кишені комбінезону й за-
пхнув до кишені однострою.

— От і все,— сказав Брайдсмен.

Але він передумав відкидати комбінезон набік.

— Його б у сміттєспалювач,— сказав.— А тут залишати
не можна.

— Ну, добре,— мовив Брайдсмен.— Ходім уже.

— Ось викину на сміттєспал і прийду.

— Та ходім. Денщик викине.

— Знов у нас тріснута платівка пішла,— сказав він.

Брайдсмен випустив ногавицю комбінезону, але з місця
не зрушив.

— Потім приходь.

— Обов'язково,— пообіцяв він.— Тільки маю зайти
в ангар, сказати, щоб машину закотили. То чом же він убив
пілота, Брайдсмене?

— Тому що він німець,— пояснив Брайдсмен з яко-
юсь спокійною і лютою терплячістю.— Німці ж воюють
за статутом. А за статутом, якщо німецький пілот поса-
див на вороже летовище непідбитого німецького літака
з німецьким генерал-лейтенантом, то цей льотчик або
боягуз, або зрадник і тому заслуговує на смерть. Цей сі-
ромаха, либонь, ще сьогодні вранці, снідаючи ковбасками
з пивом, знав, що на нього чигає. А якби його не застре-
лив генерал, то німці, напевне, розстріляли б генерала,
хай-но запопали б його знову в руки. Тож кинь комбі та
й приходь.

— Добре,— пообіцяв він.

Брайдсмен пішов, а він знову побоявся скрутити комбі-
незон, щоб нести скрученого. А тоді подумав, що вже все
одно. Скрутив-таки комбінезон, підібрав чоботи й пішов
до ангарів. Ангар ланки «В» був відчинений, туди заочу-
вали машини майора та Брайдсмена. Статут, очевидячки,
забороняв ставити німецький літак під англійське укриття,
одначе, в супротивному випадку, потрібні б стали щонай-
менше шестеро англійців (і, позаяк піхота, певне, вже піш-
ла геть, то були б авіамеханіки, не звичні ні до зброї, ні до

безсонних ночей), аби цілу ніч позмінно ходити з рушницями біля нього.

— У мене заклинило кулемет,— повідомив він.— Патрон застряг у цівці. Капітан Брайдсмен допоміг його виколупати. Тепер можна закотити машину.

— Слухаюсь, сер,— мовив механік.

Він неквапливо почвалав, зі скрученим комбінезоном під пахвою, обігнув ангари і в сутіні попрямував до сміттєспалу за солдатською їдальнею, тоді зненацька різко звернув до нужника; там буде геть темно, якщо ніхто не прийде з ліхтариком (Кольєр мав бляшаного свічника, тож, заходячи до нужника й виходячи звідтіля, він скидався на ченця з тонзурою і шлейками, обв'язаними навкруг талії під розщепнутою шинеллю). Було таки темно, й дух тліючого комбінезону всередині чувся ще дужче. Він поставив чоботи й розгорнув комбінезон, але навіть у тій цілковитій темряві не видно було вогню — тільки повільне, задушливе, невидиме тління. Він чув: торік одному чоловікові з ланки «В» трасуюча куля влучила в кісточку, й йому до кісточки відрізали ступню, що загнилася від фосфору, а Торп казав, що наступного разу йому одігнуть ногу по саме коліно, сподіваючись у такий спосіб припинити гниття. Звісно, той хлопець припустився помилки, що не відклав виліт на патрулювання, скажімо, на післязавтра (чи там до завтра, чи й до сьогодні, от тільки Кольєр не дозволив би йому такого), але як можна було знати про таке рік тому, якщо він сам знав одного чоловіка в ескадрильї, котрий здогадався аж тоді, коли в нього вистрелили сліпими набоями, й навіть тоді все наче не міг у це повірити? Він знову скрутив комбінезон і близько хвилини мацав у цілковитій п'тьмі, шукаючи чоботи. Коли очі звикли, дещо таки можна було розгледіти: брезентові стіни ледь помітно світилися, от ніби припізнений день розпочинався всередині, скінчившись надворі. А надворі було ще й не зовсім темно, хоча сутеніти почало вже дві-три години тому. Тепер він подався просто до Брайдсмена й, заходячи, поклав згорнутий комбінезон під стінку біля дверей. Брайдсмен умивався, роздягшись

до сорочки. На ящику між ліжками стояла пляшка віскі й кухоль із зубними щітками. Брайдсмен витер руки і, не опускаючи закасаних рукавів, вийняв із кухля зубні щітки, налив туди віскі й простяг йому кухля Каурі.

— Пий! — сказав Брайдсмен.— Якщо це віскі бодай чогось варте, воно випече мікробів, яких лишив там Каурі, й так само і тих, що туди напустиш ти.

Вони випили.

— Ще? — спитав Брайдсмен.

— Ні, дякую. А що вони зроблять з літаками?

— Це ти про що? — не втямив Брайдсмен.

— Про аероплани. Наші машини. Я не встиг нічого зробити зі своєю. Але зробив би, якби мав час. Розумієш: щоб довести її до непридатного стану. Втелюються б нею в що-небудь — в інший літак, що стоятиме на зльоті, хоч би й у твій. Аби поламати, знищити одним ударом два літаки, поки їх не продали південноамериканцям чи левантинцям. Аби хтось там в однострої опереткового генерала не ввів наших машин у якісь там військово-повітряні сили, які не брали участі в цій війні. Може, Кольєр дозволить мені ще один зліт. То я й розтрощу...

Брайдсмен неквапливо, з пляшкою в руці, підійшов до нього.

— Підстав-но кухля.

— Ні, дякую. Ти, певне, не знаєш, коли нас відпустять додому.

— То питимеш чи ні? — допитувався Брайдсмен.

— Ні, дякую.

— Гаразд,— йому Брайдсмен.— Пропоную тобі на вибір — або-або: або пий, або помовч-припини-перестань. Що вибираєш?

— «Перестань, перестань...» Що перестати? Звісно, я розумію, що спочатку мають вирушити додому піхотинці — вони пробули чотири роки в грязюці, змінюючись на передовій що два тижні, й не мали підстави радіти чи дивуватися тому, що ти ще живий, бо їх відводили з позицій почистити рушниці й перелічити боезапас, перш ніж

повернутися назад в окопи, тож радіти їм було нічому, поки не скінчилася війна. Звісно, вони перші повинні вернутися додому, назавжди закинути трикляті рушниці й, можливо, за якісь два тижні навіть позбутися вошей. А тоді вдень працювати, вечорами засідати в пивницях, а потім іти додому й спати з дружинами в чистих постелях...

Брайдсмен так тримав пляшку, наче от-от ударить його нею.

— Твоя правда, хай тобі всячина. Підставляй кухля!

— Дякую! — мовив він і поставив кухля на ящик.— Гарзд. Я перестав.

— Тоді піди вмийся та приходь до їдальні. Прихопимо ще когось одного чи й двох та й підемо вечеряти до мадам Міло.

— Вранці Кольєр сказав, що полишати летовище не можна. Певне, він у курсі справ. Видно, зупинити війну так само нелегко, як і розпочати. Дякую за віскі.

Він вийшов і зразу ж учув дух тліючого комбінезону, нахилився, підняв його й подався до себе. Там, зрозуміло, нікого не було; у їдальні чи не на святкування заходило — як не на справжню п'ятику. Не став засвічувати лампу; кинувши чоботи на підлогу й ногою запхнувши їх під ліжку, він охайно поклав комбінезон на підлогу біля ліжка, сам ліг і спокійнісінько лежав собі в цій подобизні темряви, вдихаючи дух комбінезонового тління, й не підвівся, навіть почувши, як Берк вилаяв щось чи когось; хряпнули двері, й Берк сказав:

— Що за чортівня — чим це тут смердить?

— Моїм комбі,— сказав він, не встаючи з ліжка, поки хтось засвічував лампу.— Затлівся!

— То якого дідька ти його сюди прицупив? — запитав Берк.— Хочеш спалити будиночок?

— Та гаразд,— мовив він, звів ноги на підлогу, підвівся й підняв комбінезон. Усі допитливо подивилися на нього; Де Марчі стояв біля лампи, тримаючи запаленого сірника.

— А в чому річ? Не відбулася п'ятика?

Тут Берк знову вилаяв Кольєра, перш ніж Де Марчі встиг сказати:

— Кольєр замкнув бар.

Він вийшов. Ще не зовсім споночіло; він міг розгледіти навіть стрілки на своєму годиннику: двадцять друга година (та ні, просто десята вечора, бо ж нині й сам час перевдягся у цивільне), звернув за ріг будиночка й поклав комбінезон під стіною, але не надто близько до неї; весь північний захід скидався на величезний церковний вітраж, він дослухався до тиші, насиченої безліччю ледь чутних звуків: ніколи не чув їх у Франції й не знав, що вони тут існують, адже вони уособлювали Англію. Але годі було пригадати, чи він сам чув їх в Англії вечорами, а чи хто розповідав йому про них, бо ж чотири роки тому, коли ці мирні вечірні звуки були законні чи принаймні *de rigueur*^{*}, він був дитиною і не мріяв ні про які однострої, крім бойскаутського. Потім він повернувся; дух комбінезоначного тління чувся до самих дверей, ба навіть за ними,— чи то, може, йому тільки здавалося так? Усі вже обляглися, він надягнув піжаму, загасив лампу, ліг і нерухомо-спокійно полежав на спині. Вже й пішли хрюпаки — Берк постійно хрюпів і на всякого накидався з лайкою, хто тільки говорив йому про це; й ну ніяк не думалося йому ні про що, як лиш про спливання ночі, про плин часу, й часточки часу ледь чутно шурхотіли, чи то виходячи звідкілясь, а чи кудись заходячи, тож він знову обережно опустив ноги на підлогу, сягнув рукою під ліжку, налапав чоботи, взувся, безшелесно знайшов шинель, накинув її на плечі й вийшов; відчувши сморід ще біля дверей, зайшов за ріг і сів, притулившись спиною до стіни, біля комбінезона, а було ж не темніше, ніж о двадцять другій (ба ні: тепер уже «о десятій вечора»!) Той величезний церковний вітраж мало-помалу пересувався на схід, і не вловиш, як він заповниться, оновиться світлом, а тоді викотиться сонце й настане завтра. Але вони не стануть чекати до самого ранку. Певне, піхотинці вже виповзають довгими лавами, поночі, зі своїх первісних, згубних, фатальних, смердючих

* Необхідним (фр.).

ровів, печер і розколин, де вони перебули чотири роки, роззираються, з несмілим здогадом, що свінув їм у мізки, лупають очима, чудуючись-дивуючись та все ще не ймучи віри; й він напружено дослухався, він неодмінно мав почути те, що пролунає куди гучніш, оглушливіш за будь-які вигуки нікчемного світанково-засірілого здогаду й невір'я — єдиний голос жіноцтва Західного світу: від колишнього російського фронту до Атлантичного океану, й поза океаном: німкеня, французок, англійок, італійок, канадок, американок та австралійок — не тільки тих, хто позбувся синів, чоловіків, братів і коханих, цей зойк не змовкав від тієї хвилини, коли впав перший (вже ж чотири роки війська скніли посеред того зойку), але ще й те голосіння, яке здійняли вчора чи сьогодні ті жінки, які сьогодні чи завтра лишилися б без сина чи брата, мужа чи коханого, якби війна тривала й далі, а зараз уже не осиротіють, бо ж вона припинилася (ні, не подружки його і, звісно ж, не його мати, бо вона нічого не втратила й навіть нічим не ризикувала — часу ж бо сплигло зовсім небагато) — зойк куди гучніший, ніж нікчемний вигук здогаду, адже чоловіки ще не могли цілковито повірити в закінчення війни, а жінки могли, вони вірили у все, чого їм хотілося, не проводячи розрізнення (для цього в них не було ні бажання, ні потреби) поміж зойком полегшення й страдницьким голосінням.

Його мати не зайойкає в будиночку біля річки за Ламбетом, де він народився і жив, і звідкіля його батько, померлий десять років тому, що день Божий вирушав до Сіті, де керував лондонською конторою великої американської бавовняної фірми; вони — батько з матір'ю — почали занадто пізно для того, щоб він став тим чоловіком, якому вона мала присвятити муки свого жіночого серця, а вона — жінкою, заради якої (коли вірити історії — а за розмовами, почутими у їдальні, він схильний був вірити, що історія все ж таки знає, що каже, — чоловіки завжди саме так і чинили) він мав би шукати лаврові вінки чи бодай пагінці в горлянках гармат. Пригадувалося, це трапилося тільки раз: він і ще двоє курсантів улаштували складку й подалися

в «Савой» — відзначити отримані звання, й там з'явився Маккаден, що допіру перестав чи то отримувати ордени, чи то збивати гуннів, а найпевніше — і те й те разом, і йому влаштували овацію не чоловіки, а жінки; втрюх вони дивились, як жінки, що здавалися їм прекрасними, немов ангели, і майже такими самими незліченними, кидали себе, мов живі букети, до ніг героя, а вони троє, споглядаючи це, тільки мовили подумки: «Ось постривайте!»

Але він так нічого й не встиг; лишалася тільки думка про матір, і він з відчаєм подумав, що жінок ніскільки не зворушує слава, а коли вони ще й матері, то навіть військову форму ненавидять. І зненацька збагнув, що його мати голоситиме гучно, гучніше всіх жінок, які не мали ані найменшого бажання втратити хоч би що на війні, й тепер весь світ побачив, переконався: таки за ними була правда! Бо жінкам усе одно, хто там виграє чи програє війни, їм навіть усе одно, виграє їх хто-небудь чи й ні. А тоді осягнув, що війна для Англії не мала жодного значення. Людendorф міг би обійти Ам'єн, звернути до узбережжя, посадити армію на кораблі, перетнути Ла-Манш, узяти приступом те, що привернуло б його увагу поміж Гудвін-Сендзем, Лендс-Ендом і Бішоп-Роком, потім захопити Лондон, і це анічогісінько б не важило. Адже ж Лондон символізує Англію, як піна виступає символом пива, однак піна — то ж не пиво, й ніхто не став би тратити багато часу чи слів на вираження горя, й Людendorфу теж було б не до виявів радості, бо йому довелося б оточувати й знищувати кожнісіньке дерево в кожному лісі й кожнісінький камінь у кожній стіні по всій Англії, а що вже й казати про трюх чоловіків у кожній пивниці, яку довелося б розбирати по цеглиночці, аби добутися до тих трюх. Тільки ж їх знищення анічогісінько не дало б, адже на найближчому перехресті виявилася б інша пивниця з трьома чоловіками, і на всіх їх просто не вистачило б німців, а чи хоч би й кого в Європі чи ще десь там; і він розгорнув комбінезон: спочатку на грудях була вервечка тліючих дірок, що зливалися одна з одною, але наразі вони перетворилися на одну суцільну діряку з драними краями,

вона ширилася, розповзалася нагору до коміра, вниз до пояса і вшир — до пахв, а до ранку весь перед мав, очевидно, й зотліти. Вогонь війни був стійкий, несхитний, неподоланий і невідворотний; можна було не сумніватися в цьому, як не сумнівалися ні Болл, ні Маккаден, Бішоп, Ріс Девіс і Баркер, ні Бьольке, Ріхтгофен, Іммельман, Гайнемер і Нунгессер, ні американці на взір Монагана, ладні загинути ще до того, як їхня країна офіційно вступить у війну, аби дати їй перелік імен, якими можна буде пишатися; ні війська наземні, в грязюці, бідолашна, багатостраждальна піхота — всі, хто не просив безпеки, ані навіть того, щоб генерали не підвели їх завтра, хоча, напевне, й ті робили все, що могли, одначе вимагали, щоб їхнє протистояння небезпеці, безстрашшя перед нею та численні жертви були пошановані непорушно й свято понад усе, окрім блискучої звитяги й не менш блискучої поразки, тими націями, одним з яких війна принесе славу, а з інших змиє ганьбу.

ВІВТОРОК

СЕРЕДА

Потім її бачили, помічали біля старих східних воріт міста. І тільки завдяки тому, що вона давно стояла біля арки, вдивляючись в обличчя кожному, хто заходив, а потім, хоча той ще й не встиг пройти, квалливо переводила погляд на наступного.

Але її не помічали. Ніхто, крім неї, не затримувався там і ні до чого не придивлявся.

Навіть ті, хто ще тільки підходив до воріт, думками й душею давно вже були в місті; поки вони ще плуганили по забарних дорогах, що отут помалу зливалися докупі, їхні тривога та страх уже й встигли влитися у гігантський переповнюваний резервуар тривоги і страху.

Стікатися туди вони почали ще напередодні, у вівторок, щойно звістка про заколот і арешт цілого полку поширилася в околицях, іще до того, як полк приставлено в Шольнемон, аби його долю вирішив старий генералісимус. Люди вливалися в місто всю ніч і навіть уранці, вже ковтаючи пилюку від вантажівок, які, не зупиняючись, промчали той полк до міста, в місто й через місто; йшли пішки, їхали на незграбних сільських возах, потоком уливаючись у ворота, де та молода жінка вглядалася в кожне обличчя з напруженою, непослабною швидкістю. То були селяни й фермери, чорнороби й ремісники, трактирники й ковалі; одні чоловіки колись у цьому полку служили, інші чоловіки й жінки доводилися батьками й родичами тим, хто служив тепер і тому перебував у таборі в протилежному краю міста під недріманною охороною і загрозою страти, а треті, завдяки чистій

випадковості й сліпому талану не виявилися батьками чи родичами солдатів цього разу і — не всі, щоправда, — мали виявитися такими в найближчій будучині.

Покидаючи свої домівки, вони майже нічого не знали, і всі, зірвані з місця тим самим страхом і жахом, кого вони здибували чи наздоганяли, а чи хто їх наздоганяв по дорозі до міста, знали майже так само небагато: хіба лиш те, що полк учора на світанку збунтувався, відмовився іти в атаку. Атака не захлинулася, просто цей полк відмовився атакувати, виходити з траншей, і то не зарані, навіть не в останній момент, а вже після наказу: без попередження, без натяку бодай наймолодшому капралові з командирів, настановлених керувати атакою, не став виконувати це ритуальне дійство, яке за чотири роки війни зробилося такою самою неунікненною частиною традиційного ритуалу війни, як Великий Марш, котрим під час фестивалю чи карнавалу щовечора відкривається традиційний бал; після двотижневої відпустки й доукомплектування полк напередодні вночі був виведений на передову, що само собою мало відкрити очі навіть зеленим новобранцям з резерву, не кажучи вже про несподівану метушню й шамотню серед ночі, коли полк прямував до передової, про скупчення ледь помітних, припалих до землі гармат, вантажівок, що без світла повзли по калабанях, та зарядних ящиків, в яких могли міститися лише гарматні набої; потім гарматний вогонь по зайнятій супротивником висоті сповістив обидві сторони, на багато кілометрів в обох напрямках, що на цій ділянці щось готується, потім пішли й повернулися команди з обценьками, й на світанку, коли артилерія перенесла вогонь із ворожих траншей на тил ворога, аби ізолювати фронт і не допустити підкріплень, весь полк спокійно й слухняно стояв при зброї; все так само не видно було ні засторог, ні натяків на непослух; офіцери й сержанти вилізли з траншей, а тоді озирнулись і побачили, що ніхто з солдатів і не зрушив з місця; не було ж ні знаку, ні сигналу, але всі три тисячі бійців, що розтяглися по всій дільниці полку, діяли — без спілкування одного з одним — заодно, от ніби — зрозуміло, в переносному сенсі, пташина

зграя, що вмить злітає з телефонного дроту, — й що командир дивізії, до якої належав той полк, відвів його з передової й віддав під арешт, а опівдні того ж самого дня, понеділка, всі воєнні дії на французькому фронті й також на німецькому, розташованому навпроти, від Альп до Ени, були припинені; до третьої години й американський та англійський фронти (і розташований навпроти них, від Ени й до моря, німецький) також припинили бойові дії, й тепер комдив відсилав полк у ставку головнокомандувача в Шольнемон, де й сам мав з'явитися в середу на третю годину дня (ніхто й не дивувався, що всьому цивільному населенню округи пощастило дізнатися не тільки причину й мету, але й час наради в штабі головнокомандувача — ба більше: ніхто й не сумнівався в цьому) й за підтримки чи принаймні мовчазної згоди свого безпосереднього начальства — командира корпусу, до якого входила дивізія, й командувача армії, до якої входив корпус, — домагатися особисто від старого генералісимуса дозволу на розстріл цілого полку.

Ото й усе, що знали вони, поспішаючи до міста: старі діди, жінки, батьки й дружини, родичі й наречені трьох тисяч чоловіків, яких старий генералісимус завтра міг знищити одним порухом пальця, — вся округа, злякана й приголомшена, терзана навіть не страхом і надією, а тільки страхом і стражданням, злутувалася водно й ринула до міста, надсадно хекаючи й спотикаючись, плавом пливучи навіть без мети, бо ж не мали вони надії; вони не просто залишили свої домівки, поля й крамниці, щоб поспішити до міста, а їх вирвало страждання з їхніх халупин, хижок і канав та й поволокло до міста, байдуже, хотіли вони того чи ні; спільне горе вирвало їх із сіл та ферм, бо горе й страх, неначе та бідність, самі дбають про себе; тож округа й ринула, аби влитися до вже й так переповненого міста — з єдиною волею, єдиним бажанням: злити своє горе, свій страх з гігантським міським конгломератом усіх пристрастей і сил: страху, горя, відчаю, безсилля та безсуперечної влади, жаху та несхитної волі: прийняти й розділити все це, дихаючи тим самим повітрям, яким дихають усі: з одного боку заплакані

й оплакувані, з другого — всамітнений сивий головнокомандувач, всесильний і недосяжний за різьбленими неприступними дверми готелю, трьома чатовими й трьома символічними прапорами; він-бо мав справу зі смертю в масовому масштабі, міг приректи цілий полк на смерть, і посеред тієї незліченної безлічі втрата цих трьох тисяч душ нічогісінько б йому не коштувала, от як кивок головою, а чи, навпаки, підняття руки, яке врятувало б їх. Тому вони й не вірили в закінчення війни. Надто вже довго вона тривала, аби припинитись, скінчитися ось так, несподівано, зненацька. Вона лиш на короткий час зупинилася — не люди, що воювали, а сама війна. Війна, байдужа й навіть глуха до страждань, до шматованої плоті, до всіх нікчемних злетів і падінь — звитяг і поразок, ефемерних, нерозрізненних, мов мухи, що кишать над купою гною, сказала гарматам і стогонам поранених: «Тихо! Замокнути — на час!» І на всій тій смузі вкрай сплундрованої землі, від Альп і до моря люди відсторонено, не розтуляючи вуст і не склеплюючи очей, другий день чекали тієї миті, коли ж сивий дідуган у Шольнемоні підійме свою руку.

За чотири роки вони вже призвичаїлися до війни. Освоїлись, а точніш: змирилися з нею, немов із природними умовами чи з законами фізики; з нестатками і втратами, з небезпекою і страхом, схожими на привид завмерлого торнадо чи припливної хвилі за єдиною надійною дамбою; з каліцтвами й смертями чоловіків, батьків, коханих і синів, немовби воєнні втрати були просто неunikненим ризиком шлюбу й материнства, дітонародження й любові. І не тільки під час війни, але й після її офіційного закінчення, Смерть була, слугувала єдиною мітлою, яку Війна тільки й знала чи мала, щоб навести лад на звільнюваному місці, от ніби всяк, кого лиш торкнулися її бруд, гід і фізичний страх, неминуче мав померти, мов заражений фатальною хворобою, — так Війна нехтує своє припинення, аж поки й вимете весь холодний, нікчемний попіл власних крайнощів та причандали свого незакінченого діла; чи припинилася війна, чи ні, а солдати цього полку все одно мали померти, кожен самотою і до

свого строку, але позаяк полк як єдине ціле був винен у її припиненні, то, за давніми-старезними законами воєнного часу, й загинути мав як єдине ціле — бодай на те, щоб його кати могли здати квартирмейстерові на склад свої рушниці та й демобілізуватись. Порятувати полк могло тільки відновлення війни; він спас Францію (Францію? Англію також, і весь Захід, тому що, напевне, ніщо інше не могло зупинити німців після прориву фронту під Ам'єном у березні), і в нагороду за це на нього чекала смерть; три тисячі чоловіків, що порятували Францію і весь світ, повинні були позбутися життя не при звершенні цього подвигу, а опісля, й тому для спасителів світу врятований світ не був варт тієї ціни, якою вони за це розплачувались, звісно, не особисто для них, трьох тисяч солдатів полку, — вони згинуть, і світ, Захід, Франція для них нічого не важитимуть, — а для дружин, батьків, дітей, братів, сестер і наречених, які заради спасіння Франції та світу втратять усе; вони усвідомлювали себе вже не частиною єдиного цілого, згуртованого спільним опором, не частиною нації, об'єднаною в стражданнях, жахіттях і злигоднях супроти німецької загрози, а єдиним відрубним районом, кланом, майже однією родиною, що протистояла всій Західній Європі, яку довелося рятувати їхнім синам, батькам, чоловікам і коханим. Адже, хоч би скільки тривала війна, дехто з коханих, синів, чоловіків, батьків міг би відбутися тільки ранами, а тепер, коли страх і небезпека були позаду, всіх їх — коханих, чоловіків, синів, батьків — очікувала смерть.

Але, сягнувши міста, вони знайшли там не тихе озеро гіркого смирення. Швидше то був казан люті й жаху. Бо ж нині вони знали, що полк збунтувався не за спільним задумом і загальною згодою, а був підмовлений, під'юджений, спокушений на бунт одним підрозділом, що складався з дванадцяти рядових та їхнього капрала; що всі три тисячі бійців були підштовхнуті на злочин, що карається смертю, підведені під розстріл тринадцятьма людьми, четверо з котрих, у тім числі й верховода-капрал, не були французами за народженням, а троє не були навіть французькими громадянами. Власне

кажучи, тільки один із тих чотирьох — капрал — умів розмовляти французькою. Схоже, національність їхню годі було вишукати навіть з армійських архівів; саме їхнє перебування у французькій армії на території Франції було загадкове й дивне, хоча, безперечно, потрапили вони туди за недбало оформленим вербуванням до Чужоземного легіону, адже в армії не щезає безслідно те, що записано, пронумеровано, датовано й підшито; пропасти може чобіт, багнет, верблюди чи навіть цілий полк, але не запис про нього, де вказано прізвище, звання й чин останнього, хто це отримав чи принаймні за це розписався. Решта ж дев'ятеро з того рою були французи, але тільки троє з них були молодші тридцяти, а двом було за п'ятдесят. Але всі вони мали бездоганні послужні списки, складені не тільки в серпні 1914-го; старший з дев'яток був призваний на службу тридцять п'ять років тому, коли йому виповнилося вісімнадцять.

А на ранок, у середу, вони довідалися й решту: німці не тільки здогадувались, за артобстрілом, про готовлену атаку, вони мали бачити зі спостережних пунктів, що французькі солдати не вийшли з траншей слідом за офіцерами, однак опісля так і не відбулася німецька контратака, й що навіть за чудової, блискучої нагоди під час того сум'яття та безладу, коли полк, що збунтувався і втратив довіру, замінювали серед білого дня іншим, супротивник не вчинив жодних дій, навіть не обстрілював ходи сполучення, де мали розійтися полки, змінюваний і змінювач, і тому за годину після того, як полк відведено й взято під арешт, усі дії піхоти в цьому секторі припинилися, а за дві години опісля командир дивізії, до якої належав цей полк, командир корпусу, командувач армії, американський штабний полковник і заступник начальника англійського штабу радились за зачиненими дверима з командувачем усієї групи армій, де, як стверджували поголоски й чутки, з'ясувалося, що не тільки солдати трьох інших полків дивізії, але й двох інших дивізій, що перебували з флангів обабіч, знали заздалегідь, що заплановано атаку й вибраний для неї полк відмовиться іти в неї, та що (штабісти й офіцери військової поліції зі своїми сержантами

й капралами тепер гарячково метушилися, гнані подивом, тривогою та невірою, телефони пронизливо дзеленчали, телеграфні апарати квапливо стукотіли й мотоцикли зв'язківців тріскотливо заїздили на подвір'я і виїздили звідтіля) не тільки той капрал-чужинець і його мішаний підрозділ були особисто відомі кожному солдатів у цих трьох дивізіях, але ось уже понад два роки ці тринадцятеро: таємничий капрал, чие ім'я мало хто й знав, і навіть ті, хто знав, не вміли правильно вимовити, чие перебування в полку разом із рештою трьома, вочевидь, тієї ж самої середньоевропейської національності, було загадкою, адже, здавалося б, вони не мали жодної історії до того дня, коли тут з'явилися, немовби матеріалізувалися нізвідки й з нічого в квартирмейстерському складі, де їм видали форму й спорядження, і решта дев'ятеро, щирі й до того ранку бездоганні французи та французькі солдати — збували свої відпустки та звільнення поміж розквартированих на відпочинок військ не лише у французькій зоні, а й в американській та англійській зонах, іноді поодинці, але здебільшого всім роєм — усі тринадцятеро, троє з котрих навіть розмовляти не вміли по-французькому; гостювали днями, а то й тижнями, не тільки у французьких частинах, а й також в американських та англійських. Аж тут інспектори й слідчі, обтягнуті ременями, з петлицями, зірочками, орденськими планками, орлами, віночками та зорями, усвідомили — не гігантськість, а страхітливість, неймовірність, страхітливу неймовірність, неймовірну страхітливість, з якою їм привелося зіткнутись: з'ясувалось-бо, що протягом трьох із двотижневих відпусток, себто двох торік і однієї минулого місяця, весь рій зникав навіть із Франції, якось-то вночі, бува, щезне з відпустковими квитками, ордерами на проїзд і харчування, з відповідного розквартирування на відпочинку, а повернеться за два тижні з нечіпанними й непроштапованими квитками та ордерами — страхітливо і неймовірно, адже на землі вже майже чотири роки існувало лиш одне місце, де тринадцять солдатів у військових одностроях могли пройти, не потребуючи штампів на паперах, а по суті не потребуючи й самих паперів, бо ж їм

потрібні були тільки п'ятьма та обценьки-кусачки; вони — дізнавчі й слідчі, генерал-інспектор і чини військової поліції, супроводжувані сержантами і роями військових поліцаїв з пістолетами в незащеплених кобурах напоях, — сновигали з якимсь лютим супокоем по цій суцільній, розтягнутій від Ельзасу до Ла-Маншу лінії, поміж брудних, без лямівок-галунів, людей, позначених лиш особистими номерами. Ці чоловіки ось уже майже чотири роки відстоювали безсонні зміни з зарядженими й зведеними рушницями побіля амбразур отієї єдиної-суцільної вогневої сходинки, але тепер вони й не дивилися на німецькі позиції навпроти, а, немов ставши до війни спиною, видивлялися на них, інспекторів та слідчих-дізнавчих, стривожених, розлючених і вражених; врешті-решт на одному з французьких спостережних пунктів замерехтів геліограф, а інший, за німецькими позиціями навпроти, почав йому відповідати; й опівдні того понеділка весь французький фронт та супротивний йому німецький припинили вогонь; о третій годині американський та англійський фронти й супротивні їм німецькі наслідували їхній приклад, і, коли запала ніч, обидва густо заселені підземні мурашники вже лежали безживні, мов Карфаген чи Помпея, під нескінченними, безперервними траєкторіями і спалахами ракет і розміреними залпами тилкових гармат.

Отож тепер у них з'явився винуватець страждань, об'єкт проклять. Спотикаючись і надсадно сапаючи, вони пройшли в середу вранці останній кілометр до міста, що здіймало до сонця зубці своєї золотої діадеми, юрбою влилися у стару міську браму й з'єдналися з величезною людською масою, над якою до вчорашнього дня безжурно височіла кліка військовиків та збройних фабрикантів, але наразі схвильованою, збудженою, що на світанку затопила бульвар і все ще струменіла містом, силкуючись наздогнати вантажівки, що мчали геть.

А що вантажівки промчали містом, то вони хутко й відірвалися від натовпу, одначе, коли його авангард і собі сягнув залитої сонцем рівнини за містом, їм знову завидніли вантажівки, що в хмарах блідо-жовтої куряви мчали до

табору — до нагромадження маскувально пофарбованих бараків за півтора кілометра від міста.

Але юрба якусь хвильку начебто не могла розгледіти чи помітити оті вантажівки. Вона зупинилася, стислася, мов сліпий черв'як, що знеобачки виповз на сонячне світло, й завмерла; здавалося, то сам рух покинув юрбу, майнувши по ній легенькими брижами, мов непомітна струминка вітру по зжатій пшениці. Потім вони запримітили, розгледіли куряву, яку ніс вітер, і рушили, ринули, але вже ходою, бо старі, жінки, діти геть знеси́ли, поки бігли містом, і мовчки, теж через утому, але поквапливо, хекаючи, спотикаючись, почали (це вже за містом) розгортатися по рівнині віялом, тож уподібнилися вже не так черв'якові, а швидше хвилі — тій, що вранці прокотилася по *Place de Ville*.

Вони не мали плану, а тільки рух, як у хвилі; на рівнині люди, чи то юрба, розтяглися вшир більше, ніж углиб, геть мов хвиля; в міру наближення до табору вони начебто рухалися все швидше, ніби хвиля, коли підкотиться до берега; потім юрба-хвиля зненацька наштовхнулася на дротяну загороду, завмерла на мить, відтак розбилася, розкололася на дві менші хвилі, й кожна ринула у свій бік попід дротами, аж поки й видихалася. І все. Інстинкт, страждання зірвали людей з місця, рух ніс їх усіх сюди цілу годину, а декого — й двадцять чотири години, тут їх розкидало попід загородою, мов сміття, та так там і лишило. (Він — табір — колись, у давно проминулі, неповерненні дні того, що називалося миром, був фабрикою; прямокутник цегляних стін, колись увитих плющем, перетворено рік тому на табір навчально-запасних військових частин доданням півсотні дерев'яних бараків з матеріалу, купленого на американські гроші, розпиляного на пронумеровані секції американськими машинами в Америці, привезеного сюди з-за моря й склепаного до купи зусиллями американських інженерів та робітників, — бридкий пам'ятник чуду приголомшливої національної продуктивності й швидкості, а він, своєю чергою, напередодні перетворився на надійну в'язницю для повсталого полку доданням дротяних загороджень із пущеним по дротах

електричним струмом, вишок із прожекторами й кулеметними майданчиками, ровів і надземних доріжок для охорони; французькі сапери й допоміжні війська досі ще перебували там: вони вплітали в дротяну загороджу додаткові нитки й підводили до неї струм. Люди лежали довкола суцільною масою, неначе воскреслі після всеспалення жертви, і витріщалися на дрiт, на зловісні, неприступні нитки, за якими зник полк, от мовби й не існував ніколи, а все довколишнє: весняне сонце, веселий, дзвенючий співами жайворів ранок, первозданно лискучий дрiт (він, бувши навіть так близько, що його можна було торкнутися рукою, все так само видавався якимсь легким та ефемерним, мов різдвяна сухозлітка, й тому робітничі команди, що вовтузилися з тими дротяними мітками, геть не до речі нагадували сільських мешканців, що готуються до церковного свята), порожній пляц, глухі, безживні бараки й приставлені охороняти їх сенегальці, що зарозуміло походжали по надземних хідниках, хизуючись із напускною, театральною недбалістю вульгарним убожеством своїх одностроїв, схожих на уніформу трупи американських чорношкірих співаків, похапцем придбану в ломбарді,— все начебто спозирало на них зверхньо, замислено, неуважливо, непроникно й навіть без цікавості. От і все.

Вони добувалися сюди двадцять чотири години, й ось, нарешті, опинилися тут, якихось півхвилини полежали під загородою, мов викинуте сміття, не бачачи навіть дроту, а тим паче чогось поза ним, і за цей час вони збагнули не те, що в них, коли вони поспішали сюди, не було жодного плану й навіть не те, що рух, який заміняв їм план дій, був рухом тільки доти, доки було куди рухатися, а лиш те, що рух зрадив їх, привівши сюди, забрав не тільки час, потрібний, щоб пройти півтора кілометра від міста до табору, але й той час, що знадобиться для повернення до міста, на *Place de Ville*, яку, збагнули вони тепер, їм не варто було полишати, отож тепер, хоч би як швидко вони повернулися до міста, буде це все одно запізно. І все-таки вони й ще півхвилини нерухомо полежали під загородею, за якою стомлені робочі бригади, що непоквапно вовтузилися з незліченними бухтами тієї

сухозлітки, зупинялись і спокійно, без допитливості, поглядали на них, а видженджурені сенегальці, залякли в летаргічній зневазі посеред своїх кулеметів над білими людьми: і заклопотаними працею по цей бік загорожі, й змученими стражданнями по той, навіть не вшановуючи їх поглядом, недбало покурювали й водили по лезах багнетів широкими, темними, великими пальцями.

Навіть авіатор, знерухомлений у стійкому блакитному повітрі, не зміг би визначити, хто з них перший повернув назад, коли юрба, мов сліпий безголовий черв'як, що навіть без органа, здатного уловлювати небезпеку й вибрати безпечний шлях, може незагайно й швидко поповзти у потрібному напрямі, потекла знову до міста: вони обернулися й одночасно, мов птахи, знову квапливо подалися в путь, стомлені й невтомні, невгамовні не лише у стійкості, а й в нерозсудливості, незагайно ринули поміж шерехами солдатів, що тим часом оточили дорогу до самого міста (тут уже, либонь, ціла кавалерійська бригада вишикувала-ся на узбіччі укоченої дороги обличчям до піхотинців, що стояли по той бік усе так само без ранців, але з приладованими багнетами й тепер уже й з гранатами, а в одному місці видніли навіть штуцер і петлястий шланг вогнемета, а в дальшому кінці укоченої дороги стояв ще й танк, ледь помітний за аркою воріт; подібний до лихого, але не дуже сміливого пса, що визирає з будки), ніби й не завваживши прибуття військ і не звертаючи уваги на їхню присутність — і де вже було їм поцікавитися причиною тієї присутності. І війська на людей не звертали уваги, вони, звісно, були насторожі, але, по суті, відпочивали, сидючи в сідлах й спираючись на рушниці, поки юрба текла собі мимо, неначе і для солдатів, і для тих, хто послав їх сюди, юрба являла собою череду ковбойської худоби, яка своїм невпинним пересуванням дбає і про власну безпеку, й про громадський спокій.

Вони знову пройшли містом, повернулися на *Place de Ville*, знову заповнили майдан аж до огорожі з гостряками нагорі, за якою троє чатових стояли біля неприступних дверей під

трьома розмаяними ранковим леготом прапорами, та й далі впихалися на ту площу, хоча там давно вже не було місця, усе ще впевнені, що, хоч як хутко вони повернулися від табору, вже все одно запізно; вони знали: жоден кур'єр із наказом про страту не міг обігнати їх дорогою, одначе були переконані, що наказ напевне вже надіслано.

Втискалися, впихалися, от ніби ті, хто прибув останній, не могли повірити переказаним назад словам, а повинні були самі побачити чи спробувати розгледіти, чи таки прогавили кур'єра й спізналися; зрештою, навіть якби їм заманулося ринути, поплуганити, попижкотіти назад до табору чи принаймні бути там, де вони бодай змогли б почути кулеметну чергу, котра осиротить їх, через тісноту там неможливо було крутнутись і помчати; були вони скуті, своєю власною скупченістю позбавлені рухливості в тому кам'яному колодязі, стіни котрого були старші за Хлодвіга й Карла Великого,— й раптом зметикували, що таки не могли спізнитися, що це неможливо, що за будь-яких похибок і прорахунків у часі, напрямі чи географії вони не могли спізнитися на страту, як не здатні були й відвернути її, адже єдиною причиною їхнього відчайдушного, несамовитого напливу до міста було бажання перебувати отут, коли командир дивізії приїде просити у сивого генерала отам, за тими неприступними дверми, дозволу розстріляти весь полк, а з'явитися тут він мав не раніше третьої години дня.

Тож тепер їм лишалося тільки чекати. Бо ще ледве звернуло на десяту.

О десятій троє капралів, американець, англієць і француз, кожен з озброєним солдатом своєї нації, вийшли з-під арки за готелем, кожен змінив свого чатового й повів заміненого під арку. Настав полудень. Тіні їхні пересунулися з заходу й почали падати прямовисно; ті ж самі троє капралів з'явилися з трьома свіжими чатовими, змінили свої пости й пішли геть; це була година, коли за минулого часу, котрого не вернути й котрий звали миром, чоловіки йшли додому попоїсти й, можливо, трішечки перепочити, але ніхто з присутніх не зворухнувся; ось їхні тіні, знову довшаючи,

поповзли на схід; о другій трое капралів вийшли втретє — три гурти, по три душі в кожному, звершили повторюваний що дві години ритуал і пішли собі.

Цього разу автомобіль промчав бульваром так швидко, що випередив звістку про своє наближення. Юрба тільки й встигла квапливо розступитись і пропустити його на майдан, а потім, коли він промчав і зупинився перед готелем посеред збитої його колесами хмари куряви, зімкнулася знову. То був штабний автомобіль, весь у пилюці й засохлій грязюці, бо ж їхав він не лише з розташування військ, а й з самої передової, хоча на його прапорці красувалося п'ять зірок командувача армії. Але на четвертому році війни на таких речах знали навіть діти, отож, хай би на капоті й не було прапорця, навіть діти впізнали б обох, що сиділи в машині: кремезного, широкогрудого комдива (він підвівся з місця ще до зупинки автомобіля) й високого, схожого на вченого мужа, чоловіка, що мав бути начальником штабу групи армій; комдив висів з авта швидше, ніж денщик, який сидів поруч водія, встиг висісти й відчинити задні дверцята, й своїми куцими, дужими кавалерійськими ногами закрокував до неприступного входу в готель — а той штабіст ще й ворухнутися не встиг.

Потім і той штабний теж підвівся, й взяв із заднього сидіння якийсь продовгастий предмет, а за мить вони — юрба — й розгледіли, що там воно таке, й аж посунули всі вперед і заремствували, але без проклять, бо ж ремство їхнє стосувалося навіть не до комдива; по суті вони й не винуватили його; ще не знаючи про того капрала-чужинця, навіть упізнавши й все одно добачаючи в командирові дивізії джерело свого страху та причину своїх страждань, винуватити його вони не могли: був він не просто француз, а сміливий і вірний солдат, і міг він робити лише те, що робив, і вірити тільки в те, у що вірив, а що саме завдяки таким, як він, Франція протрималася так довго, його оточували ревності й заздрощі. Він-бо — солдат! Заплямована була не тільки його особиста честь і честь дивізії, але й честь усього стану командирів, від підрозділів та роїв до армій і груп армій.

Він-бо й француз! Безпека його батьківщини опинилася під ризиком чи принаймні під загрозою.

Згодом, опісля, декому здаватиметься, що в ті п'ять-шість секунд, перш ніж вони осягнули значення предмета, що його взяв із заднього сидіння той штабіст, був момент, коли вони відчували до комдива щось подібне до жалю. Це ж був не тільки француз і солдат, але такий француз і солдат, котрий, щоб стати солдатом і лишитися французом, насамперед мав бути людиною, а втім, щоб сподобитися високого привілею бути хоробрим і вірним французом та солдатом, він повинен був зректися права на людяність — якщо у них було право тільки на страждання й горе, то він мав право те страждання-горе наперед визначити; він міг поділяти лише втрату, але не горе; і вони, й він сам були жертвами його чину й високого становища.

А потім вони розгледіли, що штабіст тримав у руці. То була шабля. Він, штабний офіцер, мав їх дві: одна звисала йому з пояса, а другу він ніс, її ремені були обкручені довкола ефесу й піхов; вийшовши з автомобіля, він узяв її під пахву.

І навіть діти втямили, що це означає: командир дивізії також перебуває під арештом, і тут вони заремствували; здавалося, тільки тепер, уперше, вони по-справжньому зрозуміли, що всьому полкові загрожує смерть. То було ремство не просто страждання, а й смирення, майже прийняття, аж сам командир дивізії зупинився й озирнувся, і вони начебто теж подивилися на нього й побачили вперше. Він був жертвою не свого чину й високого становища, а й, як і вони, тієї самої миті в часі й просторі, яка занастила полк, але вони не мали жодного права в його долі; самотній, безрідний, парія і сирота й для тих, чий наказ він виконає, творячи сиріт, і для тих, кого осиротить, він був ще заздалегідь відкинутий тими, від кого дістав високе право стійкості, вірності й відречення від первородного права на людяність, співчуття й жалість, ба навіть на право померти,— він постояв ще секунду, дивлячись на них, потім крутнувся й далі став карбувати свої кроки до кам'яних сходинок, що вели

до неприступних дверей, а штабіст із шаблею під пахвою подибав за ним, троє чатових узяли на караул, коли комдив подолав сходи, проминув варту й сам ривком розчахнув двері, за якими зяяла чорнота; перш ніж хтось інший встиг би ступнути до неї, він, кремезний, безрідний, непогамований і приречений, твердо, не озираючись, ступнув через чорний поріг, немовби (для з'юрмлених облич і витріщених очей) у Безодню чи в Пекло.

І це вже було запізно. Якби вони змогли рушити, то встигли б підійти вчасно до табірних дротів, щоб почути похоронний подзвін; тепер, через ту їхню власну незрушність, їм тільки й лишалася змога спостерігати, як кат ладнає зашморг. За хвилину з'являться озброєні кур'єри зі своїм супроводом і заведуть мотоцикли, поставлені у внутрішньому дворі; до дверей під'їдуть машини, й до них вийдуть офіцери — не старий верховний генерал, не двоє молодших, навіть не командир дивізії, приречений на останню, повну міру спокути — побачити фатальний кінець, оповісником якого він став, — не вони, а військові поліцаї, професіонали, ті, що за нахилами й особистими якостями були призвані й мов єпископами вибрані, виховані й наділені, в нескитній ієрархії війни, місцями мажордомів для подібних церемоній, аби вершити, з усією безкарністю й владою цивілізованих порядків організований, з дотриманням усіх формальностей, розстріл одних людей іншими, вбраними в ті ж самі однострої, аби не було ані найменшого порушення закону чи відступу від нього; підготовані до цієї хвилини й цієї мети, мов ото бігові коні підготовані, з усією майстерністю, обізнаністю й обачністю людини, до миті стрибка через бар'єр і ревіння трибун Сен-Леже чи Дербі. Штабні машини з прапорцями, окутуючи людей пилюкою, швидко помчать до табору, звідки їм таки не варто було повертатися; хай би навіть мали вони змогу рухатися, то, тільки якнайшвидше біжучи, вони могли б устигнути до табірної огорожі, аби лиш почути майже стихлу луку й побачити майже розвіяні димки від пострілів, які залишать їх без батьків, дітей і чоловіків, але ж у тій тісноті неможливо було навіть обернутись; уся площа

була заповнена людьми, з їхніх ротів виривалося — ні, навіть не зойк, а напіввиття-напівремство, вони не зводили очей з сірої, схожої на склеп будівлі, куди ті обидва генерали в блискучих мундирах з регаліями та символами слави увійшли, мов до гробівця героїв, і звідкіля зараз з'явиться сама Смерть,— не зводили з будівлі погляду, змучені, охоплені страхом, неспроможні нікуди рушити, ото хіба ті, що стояли попереду, могли кинутися на (чи під) машини, перш ніж вони рушать, аби отак загинути й тим самим заповісти приреченому полкові бодай ще один додатковий-останній подих.

Але нічого подібного не відбувалося. Незабаром із-під арки вигулькнув кур'єр, але то був лише звичайний мотоциклетований зв'язківець, без супроводу, та й всім своїм виглядом він мовби промовляв, що не має жодного стосунку ні до них, ні до їхньої проблеми. Він навіть не дивився на людей, і тому зойк, не дуже гучний, стих, коли кур'єр сів на один з мотоциклів і поїхав навіть не в напрямі табору, а до бульварів, торкаючись розчепіреними ногами землі, бо в юрбі годі було розвинути швидкість, потрібну для стійкості мотоцикла в русі. Натовп розступався лише настільки, щоб пропустити його, а потім і знову змикався; просування зв'язківця супроводжувалося безперервними, наполегливими проханнями розступитися, журними, набридливими та дражливи-ми, от мов яка птаха, що відстала від зграї, кричала; небавом з'явилися ще двоє, однаковісінькі, аж до ліниво-байдужого вигляду, й поїхали геть на двох мотоциклах, і їхнє просування також супроводжувалося вигуками на взір: «Геть з дороги, суміше вівці й носорога!»

І то все. Сонце скотилося до обрію. Поки люди стояли посеред початкового припливу ночі, відплив дня несподівано оповістився злагодженим і водночас незграйним співзвуччям горнів: злагодженим тому, що лунали вони одночасно, а незграйним — бо ж сурмили вони не один сигнал, а три: французький *Battre aux Champs*, англійський «Останній пост» і американський «Відхід»; почалося те співзвуччання в місті й ну поширюватися від містечка до містечка й від

табору до табору, то здіймаючись, то знижуючись у своєму розміреному виконанні, немовби то бронзова горлянка методично-пунктуальної Війни пронизливо й понуро проголошувала й стверджувала кінець дня перед урочистим ритуалом «Заступити на пост» і «Здати зміну» — передачі поста сьогоднішніми чатовими завтрашнім; цього разу вийшли вже сержанти, вшістьох, кожен зі своїм чатовим, тим самим чи новим, усі шість гуртів, злагоджено маршируючи й виконуючи повороти, старанно тримали рівновагу: коли ж варті змінилися й троє нових чатових прийняли пости, пролунали злагоджено та незграйно, як і ті горни, різкі команди трьома мовами. Потім зі старої фортеці долинув постріл вечорової гармати, нарочито-гучний, от мов барабанною паличкою бумкнули по перевернутій чаші лункого повітря; звук той завмирав повільно, непоквапно і, не встигнувши завмерти остаточно, злився з шелестом, що його творили прапори, знов опускаючись у безвітрі,— яскраві квіти слави, незліченні на розвойованім континенті.

Тепер вони набули здатності рухатися. Із затиханням пошепту від того пострілу й опадання прапорів, либонь, розвіялося й те, що людей сковувало; у них навіть з'явилася змога поквалитися додому, попоїсти й повернутись. Тому вони майже бігли, а йшли тільки як знесилювались, а потім, виснажені, невгамовні й непослабні, бігли знову, й здавалося, то ранковий приплив відступає в сутінках по місту, що сутеніло, завмирало на ніч, до будинків, помешкань, де й був розпочався. Вони нагадували зміну, що розходить на перерву з заводу, який день і ніч гарячково виготовляє набої для армії, котра відступає, але не зазнала поразки; очі робітників червоні від диму, волосся та одежа пропахли кіптявою; вони квапляться попоїсти й вернутись, уже на бігу відчуваючи смак їжі, що на них чекає, й хутко повертаються до машин, що без упину брязкочуть і блискочуть, і їжа дожовується й ковтається на ходу, а смаку вони ж так і не розпробували.

ВІВТОРОК СЕРЕДА ВЕЧІР СЕРЕДИ

Зв'язківець прибув до батальйону наприкінці травня 1916 року. Вся бригада була переведена з Фландрії в Пікардію, під Ам'єн, на перепочинок, переозброєння та прийом поповнення, аби в повному складі взяти участь у баталії, названій опісля Першою битвою на Соммі,— ця різанина не тільки жахне навіть тих, хто зацілів під Лоо й на Ла-Манші, але й відкриє їм, що душа у них ще не зовсім убита.

На світанку він зійшов з дуврського пакетбота. Від Булоні його підвезла вантажівка, з якою йому було по дорозі; перший зустрінутий солдат показав йому шлях, тож він саме вчасно з'явився до канцелярії бригади з наказом про призначення в руці, розраховуючи побачити капрала, старшину чи, щонайвище, ад'ютанта, але там виявився сам командир бригади — він сидів за столом, тримаючи листа, добутого з конверта, й сказав зв'язківцеві:

— Добрень. На хвилинку відставити, гаразд?

Зв'язківець підкорився й побачив, як до приміщення зайшов капітан (з'ясувалося: командир однієї з чот батальйону, в котрій його зараховано), а за капітаном — худорлявий, жилавий, понурий солдат, і зв'язківцеві одразу видалося, ніби його ноги охоплюють боки невидимого коня; комбриг роздратовано буркнув: «Вільно, вільно», розгорнув складеного листа, потім зиркнув на солдата й сказав:

— Оцей папір сьогодні вранці доправив спеціальний кур'єр. Із Парижа. Тебе розшукує якийсь американець.

Персона така поважана, що французькому урядові довелося шукати тебе по своїх каналах, а тоді посилати зі столиці спецкур'єра. Такий собі,— він спершу глянув на листа,— преподобний Тоуб Саттерфілд.

Тепер зв'язківець і собі дивився на солдата, він не тільки чув, а й бачив, як той швидко, грубо, категорично відказав:

— Ні!

— Сер,— підказав йому капітан.

— Що «ні»? — допитувався комбриг.— Американець. Чорношкірий священник. Ти не знаєш його?

— Ні,— мовив солдат.

— Здається, він передбачив, що ти можеш так відповісти. Просив нагадати тобі про Міссурі.

— Ні,— все так само несхитно, грубо й категорично відказав солдат.— Я ніколи не бував у штаті Міссурі. І ніколи не чував про нього.

— Кажи «сер»,— знову підказав капітан.

— Це останнє твоє слово? — запитав комбриг.

— Так точно, сер,— відповів солдат.

— Гаразд,— мовив командир.— Ви вільні.

Ті двоє пішли собі, а зв'язківець, стоячи наввипинки, швидше відчув, ніж побачив, як командир розкрив список розташування бригади й почав читати, потім глянув на нього — не ворухнувши головою, тільки підвівши очі, вони завмерли на мить, потім знов опустилися до списку; він (зв'язківець) спокійно подумав: «Нікуди він мене не направить. Надто великий чин!» Подумав: «Це мав би зробити навіть не полковник, а ад'ютант». Звичайним способом це могло б статися тижнів на два пізніш, зв'язківець був офіційно направлений до діючого батальйону, і становище його було таке саме, як і в решти; офіційно він був «відпочиваючим», поки батальйон не повернеться на передову; так воно і вийшло б, коли б не випадковість; він (зв'язківець) зобов'язаний був цим не старшині батальйону, а Випадковості: опісля, за дві години, увійшовши до помешкання, куди його надіслано на постій, і, кладучи свого ранця у вільний куток, він знову побачив чоловіка,

якого дві години тому здибав був у канцелярії: понурого солдата, не схильного визнавати субординацію, схожого на конюха, котрий, коли судити з його вигляду, мав би захиріти й померти ще того самого дня, коли його послали з Вайтчепеля далі Ньюмаркетського іподрому, але, як не як, виявився такою важливою особою, що його розшукував через офіційні канали якийсь американський громадянин, чи агент, чи ціла агенція розшукувала, отакий-то впливовий, що довелося використати французький уряд як кур'єра, а він міг відмовитися від зустрічі; тепер цей солдат сидів на ліжку, тримаючи на одному коліні товстий розщеплений черес із грішми, а на другому — маленький, брудний, пошарпаний блокнот, троє чи четверо рядових по черзі підійшли до нього, він відрахував кожному кілька французьких банкнот із череса й недогризком олівця зробив позначки в блокноті.

Ця сцена повторялася і на другий день, і на третій, і на четвертий, просто після ранкового вишикування на перевірку й огляд; солдати приходили всякі, по двоє і по троє, а іноді й всього один, але щоразу там таки опинявся хоча б один візитер; потертий черес із грошима трішечки тоншав, але був, очевидячки, невичерпний, просто бездонний; недогризок олівця неквапливо дріботів по брудному блокноту; п'ятого дня після обіду видавали платню, і зв'язківець, підходячи до будинку, здивовано подумав: це ж виплата відбувається і тут! Шик, солдатська черга розтяглася аж на вулицю, солдати заходили до будинку по одному, тож зв'язківець мав клопіт, поки втрапив до свого житла, а потім стояв і спостерігав усе в зворотному порядку: відвідувачі, клієнти, пацієнти (хоч би хто вони були) клали тепер брудні, пожмакані французькі гроші назад у той черес, а непокvapний недогризок олівця все так само робив непокvapні позначки; ординарець, якого зв'язківець бачив у коридорі канцелярії того першого ранку, зайшов, проштовхавшись крізь чергу, й сказав чоловікові, що сидів на ліжку:

— Ходім! Тут уже нікуди не дінешся. Приїхав якийсь... автомобіль із Парижа з якимсь... прем'єр-міністром.

Він (зв'язківець) поспостерігав, як чоловік на ліжку неквапливо запхнув блокнот і недогризок олівця до череса, защібнув його, обернувся, обкрутив черес ковдрою, підвівся й пішов за ординарцем. Зв'язківець заговорив до солдата, найближчого йому в черзі, яка порушилася й розхобдилася:

— Що тут діється? Навіщо ці гроші? Він пішов, то чом ви не заберете блокнот, поки його немає?

І на відповідь отримав лише пильні, стримані, вже неуважливі погляди; але він і не сподівався відповіді, вийшов разом з рештою на бруковану вулицю й побачив: довгий, чорний, жалобний французький лімузин, в яких їздили поважні урядові чиновники; на передньому сидінні перебували водій у військовому однострої та французький капітан-штабіст; на двох маленьких відкидних сидіннях — англійський капітан і худорлявий юнак-негр, а за ними, на задньому сидінні, — літня жінка в дорогих хутрах (вона могла бути лише багатогою американкою, зв'язківець не впізнав її, хоча чи не кожний француз упізнав би, адже французька ескадрилья, де єдиний її син був пілотом, утримувалася, можна сказати, на її гроші), а ще — француз, який був не прем'єр-міністром, але (зв'язківець розгадав це) принаймні секретарем якогось там високого органу, а поміж них сидів старий негр у поношеному вичищеному циліндрі й з безжурно-шляхетним обличчям ідеалізованого римського консула, тоді як володар грошового череса, несхитно заляклий, дивився зухвало, але ні на що зокрема, потім віддав честь, але не привітав нікого, просто відкозиряв і знову несхитно завмер, стоячи за десять футів від старого негра, який похилився вперед і заговорив до нього; потім старий негр вийшов із машини, зв'язківець спостерігав це, і не тільки він, але й всі довкола: шестеро, що сиділи в машині, ординарець, котрий привів власника череса, і душ тридцять, коли не більше, солдатів, котрі стояли в черзі, крізь яку був проштовхався ординарець; вони вийшли на вулицю й стояли біля дверей, теж спостерігаючи а чи дожидаючи, — обидва відійшли набік, чересовласник усе так само був несхитно завмерлий, непоборно відсторонений,

а безжурний чоловік із величавою головою, зі спокійним царственим обличчям шоколадної барви щось неголосно казав йому, лише хвилину, а потім негр обернувся, підійшов до автомобіля й сів у нього; зв'язківець не став дивитись, як негр сідає в машину; він уже поспішав до будинку слідом за білим, а ті, що чекали перед дверми, розступалися, пропускаючи його, потім знову змикались за ним, і зв'язківець зупинив чересовласника, взявши його за руку.

— Оці гроші,— поцікавився зв'язківець.— Що воно за штука?

— Асоціація,— відповів солдат.

— Ну так, так,— мало не роздратовано мовив зв'язківець.— Як ви її zorganizували? Та всяк може...

— Проста річ,— пояснив солдат.— Береш десять шилінгів. А потім із наступної виплати починаєш видавати по шість пенсів на день, цілий місяць.

— Якщо живий лишишся,— мовив зв'язківець.

— Звісно,— погодився солдат.— А як виплатиш усе, можеш розпочинати заново.

— Ну, а якщо не виплатиш?

Цього разу солдат лише подивився на нього — й тому він знову, майже роздратовано, сказав:

— Ну так, так. Я не такий-то вже й телепень: пробути живим ще цілий рік вартує шістсот відсотків чого завгодно.

Але солдат усе так само дивився на нього, з якимсь дивним виразом обличчя, очей, тож зв'язківець квапливо мовив:

— Ага. Що?

— Ти тут недавно,— зронив солдат.

— Так,— відповів зв'язківець.— На тому тижні ще в Лондоні був. А що?

— Відсоток буде менший, якщо ти...— голос урвався, стих, але очі дивилися так дивно, так пильно, аж зв'язківцеві здалося, ніби його власний погляд притягло, неначе якою фізичною силою, до звислої солдатової руки, і цієї миті рука ворухнулася, видавши якийсь жест, вельми лаконічний,

дуже швидкий знак, і знову завмерла біля ногавиці барви хакі,— зв'язківцеві навіть не вірилося, що він це бачив.

— Що? — запитав зв'язківець.— Що?

Але солдатове обличчя було стримане, непроникне, він уже й відвертався.

— Спитай он його сам,— зронив солдат.— Він тебе не вкусить. Навіть не змусить брати десять шилінгів, якщо не хочеш.

Зв'язківець подивився, як той довгий лімузин розвертається, заповнюючи собою нешироку вулицю, аби їхати туди, звідки й прибув; він поки-що бачив навіть батальйонного ад'ютанта, який званням міг бути щонайвище капітаном, а віком, дуже можливо, навіть молодшим за нього; попередні з'ясування тому були б недовгі, можливо, тільки й сказано було б, що:

Ад'ютант: «А, це ви. Чом не носите свого Військового Хреста? Чи його знято разом із зірочкою?»

Потім він: «Не знаю. А можна носити Військового Хреста на солдатській формі?»

Потім ад'ютант: «Теж не знаю. Що ще? В понеділок з'явиться до канцелярії, а тим часом можете бути вільні».

І тоді б він запитав (він уже здогадався, ким могла бути ота багата американка, бо ось уже два роки Європа, принаймні Франція, кишіла ними. — представницями багатих родин з Філадельфії, з Волл-стріту й Лонг-Айленду, які субсидували санітарні підрозділи та авіаційні ескадрильї на французькому фронті,— комітетами, організаціями дилетантів, які офіційно не воювали й з допомогою яких Америка чинила опір не так німцям, як війні), тоді б він міг запитати: «Але чому сюди? Якщо вони мають організацію, на чолі котрої стоїть старий, схожий на священника-сектанта негр, то чому французький уряд спрямував його сюди, в державному лімузині, на двохвилинну зустріч із рядовим англійського піхотного батальйону?» О так, запитати міг би, але, напевне, не почув би на відповідь нічого, окрім прізвища того старого негра, яке він і так уже знав, і тому не воно було важливе, потрібне йому, аби заспокоїтись, тож на

третій день по тому, як він з'явився до канцелярії, офіційно став членом батальйонної родини й завів дружбу з капралом, що відав батальйонною кореспонденцією, йому до рук нарешті потрапив офіційний, підписаний начальником штабу в Поперінгу документ, де було не лише прізвище старого негра, а ще й гучна, грімка назва організації, комітету, який він очолював: *Les Amis Myriades et Anonymes à la France de Tout le Monde** — назва, найменування таке захопливе, настільки просякнуте шляхетністю й вірою, що, здавалося, не мало жодного стосунку до людини та її страждань, величаве у своїй піднесеності, невагоме, не сприймане змученою землею, мов тінь від хмарки. Та якщо він сподівався довідатися хоч що-небудь, бодай оцю назву «Недовідомі й незлічені...», годі й казати про щось більше, у власника грошового череса, то він глибоко помилявся; це (невдача) коштувало йому п'яти шилінгів у франках; він вистежив того, зупинив, загородивши йому дорогу, й запитав, відкрито і прямо:

— Хто такий преподобний Тоуб Саттерфілд? — а потім понад хвилину вислуховував грубу, занудну лайку, аж поки спромігся нарешті сказати: «Ти все висловив? Тоді я тебе перепрошую. Власне, мені потрібні десять шилінгів»; подивився, як його прізвище вписується до маленького пошарпаного блокнота, тоді взяв гроші: він їх навіть не потратить, і тридцять шестипенсовиків так і повернуться до свого джерела, тими самим купюрами. Але принаймні він зав'язав із тим чоловіком ділові стосунки, які дозволяли з ним спілкуватися; тепер він міг сказати йому те, що довідався у канцелярії, вже й не перегороджуючи йому стежки:

— Розповідати це заборонено, але я гадаю, ти маєш знати. Сьогодні вночі ми виступаємо.

Той тільки подивився на зв'язківця.

— Щось мусить відбутись. Сюди нагнали пребагато військ. Готується битва. Розумієш, ті, хто влаштував Лоо, не можуть вічно спочивати на своїх лаврах.

Той тільки дивився на нього й мовчав.

* Безіменні й численні друзі Франції в усьому світі (фр.).

— Ти маєш гроші. Й тобі варто подумати про свої інтереси. Хтозна, може, ти лишишся в живих? Замість брати з нас по шість пенсів, зажадай усіх грошей зразу й закопай їх де-небудь.

А той все так само тільки дивився на нього, навіть без зневаги; зненацька зв'язківець подумав знічено, мало не принижено: «У нього ж, як у банкіра, є порядність стосовно своїх клієнтів не тому, що вони люди, а тому, що вони — клієнти. Не жалісливість — він-бо, навіть оком не кліпнувши, міг розорити їх усіх до одного, коли вже вони прийняли його умови гри; це — повага до свого покликання, свого фаху. Чистота. Ні, навіть більше: бездоганність, мов у Цезаревої дружини».

Тієї ночі вони виступили на передову, й потвердилася слушність слів зв'язківця; коли вони — трохи більше шістдесяти відсотків зацілілих — повернулися назад, у їхній пам'яті навіки, мов витавровані розпеченим залізом, закарбувалися назва річечки, яку подекуди можна було переплюнути, й назви міст: Аррас, Альбер, Бапом, Сен-Кантен і Бомон Амель,— їх не забути, допоки існує здатність дихати, здатність плакати, й цього разу він (зв'язківець) мовив:

— Як, по-твоєму, те, що там коїлося,— то тільки звичайна, цілком корисна паніка, на взір біржової, необхідна для гаразду суспільства, а ті, хто гине й гинутиме на війні,— неunikненні жертви, мов позбавлені розуму, кмітливості чи достатньої грошової підтримки маклери й торговці, чия висока доля полягає в тому, щоб накласти на себе руки, аби тільки зберегти платоспроможність фінансової системи?

І той знову дивився на зв'язківця, навіть без презирства чи там жалісливості,— просто вичікував, поки зв'язківець дов'яже свою промову, а тоді спитав:

— То що? Береш десять шилінгів чи ні?

Зв'язківець узяв гроші в франках. Цього разу він потратив їх, уперше завваживши, подумавши, що фінанси схожі на поезію, що їм, аби існувати, потрібні той, хто дає, і той, хто бере, їм треба, щоб і цей, і той, співак і слухач, банкір і позичальник, покупець і продавець, були добропорядні,

бездоганно, несхитно віддані й вірні; він подумав: «Це я виявився не на висоті — я ж був шкідником, зрадником!» Тепер він тратив гроші за один присяд, влаштовуючи скромні бенкетики з кожним, хто зголоситься скласти йому компанію, виконував свій шестипенсовий контракт, потім знову, із заповзяттям католика, що спокутує гріх чи творить молитву, брав десять шилінгів, і так цілу осінь, і зиму; настала весна, наближалася його відпустка, й він думав спокійно, без гіркоти, без жалю: «Звісно, я міг би поїхати додому, в Лондон. Що ще можна зробити з розжалуваним молодшим офіцером року 1917-го від Різдва Христового, як тільки дати йому рушницю з багнетом? Але ж я вже отримав їх...» І раптом, зненацька й спокійно, збагнув, як скористатися цією волею, цією свободою, якій не міг знайти іншого застосування, бо для неї вже ж не було місця на землі; тепер він попросив уже не шилінгів, а фунтів; оцінив її не в шилінгах, а в фунтах не лише на прощу туди, де колись маяв згаслий нині дух людської свободи, але ще й на те, що робило ту прощу стерпною; взяв десять фунтів і сам визначив відсоток виплати: по десять шилінгів протягом тридцяти днів.

— Їдеш у Париж відзначати свої... «видатні заслуги»? — поцікавився лихвар.

— А чом би й ні? — відказав зв'язківець, отримав десять фунтів у франках і, з примарою своєї юності, що спливла п'ятнадцять літ тому, коли він не лише вірив, а й сподівався, подався по стежах свого колишнього життя, які кружеляли докола лісистій колись долини, де тепер лежав простий сірий камінь Сен-Сюльпіс; залишивши на потім вузький кривий провулок, де прожив три роки, він проходив, тільки сповільнюючи ходу, повз Сорбонну й інші йому знані місцини Лівого берега: повз набережну, міст, галерею, сад і кав'ярню, — де він збував своє щедре дозвілля й свої скупі кошти; і тільки на другий, самітний і сумний ранок, після кави (й «Фігаро»: було восьме квітня; англійський пароплав, на якому пливли майже самі американці, напередодні торпедовано біля берегів Ірландії; він подумав спокійно, без гіркоти: «Тепер їм доведеться вступити у війну — тепер ми зможемо знищити обидві

півкулі!») в кав'ярні *Deux Magots*^{*}, лишивши позаду довгий шлях через Люксембурзький сад повз медсестер із пораненими солдатами (майбутньої весни, можливо, навіть ще цієї осені поміж них мали з'явитися й американці), повз потемнілі статуї богів і королев на вулицю Вожірар, уже силкуючись розгледіти вузьку щілину, яку являла собою вулиця Сервандоні, та мансарду, яку він колись називав домом (можливо, мсьє і мадам Гарньє, *patron* і *patronne*^{**}, ще мешкають там і зустріли б його), й уздрів раптом над аркою, де колись проїздили карети герцогів та принців, афішу — полотнину з написом, що величаво й смиренно проголошував у цьому старому передмісті аристократів: *Les Amis Myriades et Anonymes à France de Tout le Monde*,— і, приставши до негустого, супокійного потоку людей — солдатів та цивільних, чоловіків і жінок, старих і молодих,— увійшов, як видавалося йому згодом, ніби уві сні, до якогось вестибюлю чи вітальні, де сиділа з плетінням міцна бадьора жінка непевного віку в білому, як у черниці, чіпці, й вона запитала:

— Мсьє?

— Мсьє *le president, Madame, s'il vous plait. Мсьє le Reverend Саттерфілд*^{***}.

Вона ж, не перестаючи швидко орудувати шпицями, знову перепитала:

— Мсьє?

— *Le chef de bureau, Madame. Le directeur*^{****}. Мсьє *le Reverend Саттерфілд*.

— А...— протягла жінка.— Мсьє Тулейман! — І підвелася, не перестаючи плести, аби провести, відвести гостя. Якийсь просторий мармуровий хол із позолоченими карнизами, обчіпляний люстрами й безладно заставлений, заповнений всілякими дерев'яними лавками й старими стільцями, які беруть напрокат за кілька су на концертах у парку; там не голоси лунали, а мовби саме дихання чулося, вдихи й видихи людей —

* Дві почвари (фр.).

** Хазяїн і хазяйка (фр.).

*** Пана президента, мадам, прошу. Пана преподобного Саттерфілда (фр.).

**** Начальника контори, мадам. Директора (фр.).

зраних і неушкоджених; солдатів, дідів та бабусь із чорними вуалями й нарукавними пов'язками, молодих жінок, часто з дітьми, пригорнутими до жалобних убрань утрати й горя,— вони сиділи хто самотою, хто невеликими, очевидно, родинними гуртами у величезному приміщенні, де мовби й досі чулося дихання герцогів, принців та мільйонерів, обличчям до стіни, на якій висіла така сама афіша, така сама полотнина, що й над входом, із тим самим написом: *Les Amis Myriades et Anonymes à la France de Tout le Monde*; не дивлячись, не споглядаючи тієї афіші, вони нагадували не людей у церкві (не такі ж бо смиренні), а швидше пасажирів на станції, де потяг дуже спізнюється; потім біля широких кручених сходів жінка зупинилась, відійшла набік і, не припиняючи свого плетіння, мовила, не підіймаючи погляду:

— *Priere de monter, мсьє**.

І він розпочав те сходження: пробившись крізь хмару, тепер він сходив до неймовірно високої вершини, що дарувала забуття; то була невелика кімната, схожа на будуар герцогині в раю, який зазнав тимчасового преображення, аби репрезентувати ділову контору в шараді: новий простий голий стіл, три прості жорсткі стільці, за столом — безжурне шляхетне обличчя над вузьким комірцем з білої вовни, котрий визирав з-під небесно-блакитної форми піхотного капрала, яка, судячи з вигляду, ще вчора лежала на полиці інтендантського складу, а ледь позад нього — худорлявий юнак-негр у французькому однострої, начебто зовсім новому, з погонами молодшого лейтенанта: він дивився на них через стіл; голоси лунали безжурно й непослідовно, немовби уві сні:

— Так, раніше я мав прізвище Саттерфілд. Але я змінив його, щоб легше було вимовляти людям. З Асоціації.

— Ага... *Tout le Monde*.

— Так. Тулейман.

— Отже, тоді ви приїздили побачити...— мало не сказав «друга».

— Так, він ще не зовсім готовий. Я хотів дізнатися, чи потрібні йому гроші.

* Прошу піднятися (фр.).

— Гроші? Йому?

— Коневі,— уточнив старий негр,— котрого, як вони висловлюються, ми вкрали. Вкрасти його ми не могли, навіть якби хотіли. Бо ж він не належав нікому. То був кінь усього світу. Чемпіон. Втім, ні. Вся земля належала йому, а не він їй. Земля і люди. Належав він. Належав я. Належали всі ми троє, поки не настав кінець.

— Він? — мовив зв'язківець.

— Містарі.

— Міст... хто?

— Гаррі,— підказав юнак.— То він так вимовляє.

— Ага...— мовив присоромлено чомусь зв'язківець.— Ну, звісно, Містарі...

— Оце ж воно,— сказав старий негр.— Він хотів, щоб я звав його просто Арі, але я був, певне, вже застарий.

І розповів про те, що спостеріг, побачив на власні очі й що збагнув із баченого, але це було не все; зв'язківець розумів це й думав: «Спільник! Якщо вже доводиться вести подвійну гру, то мені потрібен спільник». Навіть коли юнак сказав:

— Новоорлеанського адвоката прислав заступник начальника поліції.

— Хто? — перепитав зв'язківець.

— Заступник начальника федеральної поліції,— сказав хлопець.— Чоловік, що очолював гонитву.

— Так,— мовив зв'язківець.— То розкажіть!

Сталося те 1912 року, за два роки до війни; кінь той був скакун-триліток, але такий, що ціна, яку дав за нього на нью-маркетському аукціоні аргентинський король шкір та пшениці, була хоч і нечувана, але не надмірна. Коня супроводжував грум-конюх, власник грошового череса й гроббуха. Разом із конем він поїхав до Америки, й там протягом двох років відбулися три події, що цілковито змінили не тільки його життя, але й вдачу, і коли 1914 року він повернувся додому, аби вступити до війська, то здавалося, ніби в тій пущі за долиною ріки Міссісіпі, де він перебував протягом

перших трьох місяців, на світ з'явився новий чоловік — без минулого, без жалів, без спогадів.

Він не просто брав участь у продажу коня — його втягли до цієї справи. І втягнув не покупець, і навіть не продавець, а сам предмет торгу — кінь — і то так владно, що не могло бути жодних відмовок, не кажучи вже про відмову взагалі. Втяг його не як виняткового (що було можливо) чи хай навіть першокласного грума, в чому не було жодних сумнівів. А річ була в тому, що тут між людиною і твариною виникло не лише взаєморозуміння, а й прихильність виробилася, яка йшла не від розуму до розуму, а від серця до серця й від нутра до нутра. Коли цього чоловіка не бувало поруч або хоча б десь близько, то кінь переставав бути не тільки біговим конем, але й конякою взагалі: робився не те що впертим і норовистим, а здатним на казна-що, бо ж був він здатен на все, й не тільки небезпечним, але, по суті (попри всі затрачені та вкладені в нього зусилля й кошти: тривалий, доскіпливий відбір і поліпшення породи, внаслідок яких він урешті-решт з'явився на світ; продаж за величезну ціну, аби виконати той єдиний ритуал, для котрого й створено його), — нікчемним; тільки один чоловік міг увійти до нього в стайню чи стійло, щоб почистити його чи погодувати; жоден жокей чи тренер не міг наблизитися до нього й сісти в сідло, поки цей чоловік не дасть коневі відповідного наказу; ба навіть коли вершник уже сидів у сідлі, кінь не пускався вскач, поки цей чоловік, голосом чи доторком, не відпустить його.

Тому аргентинець купив і конюха-грума, поклав у лондонський банк певну суму, що мала дістатися йому, коли його відпустять і він повернеться додому. І хто ж його мав відпустити? Та хто ж іще, як не кінь, звісно! І зрештою той кінь таки й звільнив-відпустив їх усіх; старий негр розповідав, як це сталося, адже вони з онуком брали участь у цій бувальщині; до того, як цей грум-конюх увійшов у коневе життя, кінь просто вигравав перегони, а от після його появи став побивати рекорди; за три тижні по тому, як він відчув його руку й почув його голос, кінь установив рекорд («Перегони називалися «Сілінджер» — уточнив старий

негр.— Це було мов наше домашнє Дербі»), досі не побитий, сім років по тому, а на перших своїх південноамериканських змагах, пробувши на березі лише два тижні після півтора місяців морської хитавиці, кінь дав результат, якого навряд чи хто коли й досягне. («Ніде. Ніколи. Жоден інший кінь!» — запевнив старий негр). А наступного дня його купив американський нафтовий барон за таку ціну, що навіть аргентинський мільйонер спасував перед нею; а за два тижні по тому коня зустрів у Новому Орлеані старий негр, по неділях — проповідник, а в будні — конюх і грум у стайнях нового власника, а ще за два дні потяг із товарним вагоном, де їхали кінь та обидва груми, чорний і білий, провалився на підмитому повинню містку; цей нещасливий і непередбачений випадок обернувся двадцятьма двома місяцями, з яких англійський грум вийшов переконаним баптистом, масоном і одним з наймайстерніших чи то найспритніших гравців у кості свого часу.

Протягом шістнадцяти з тих двадцяти двох місяців п'ять організованих нарізно, але наполегливо спрямовуваних на одну й ту ж саму ціль пошукових груп федеральної поліції, поліції штату, поліції залізничної, агентів страхової компанії та приватних детективів того нафтобарона ганялись за чотирма особами: скаліченим конем, англійським грумом, старим негром і дванадцятирічним хлопчиком, що виступав у ролі жокея,— у всіх напрямках у басейні ріки Міссісіпі поміж Ілінойсом, Мексиканською затокою, Канзасом та Алабамою, де триногий скакун брав участь у перегонах на короткі дистанції в глухих містечках і майже щоразу вигравав; старий негр розповідав про це поважно й незворушно, безжурно й спокійно, непослідовно, мовби уві сні; й небавом зв'язківець — тепер, коли сплигло п'ять літ по тих подіях,— добачив у всьому цьому те ж саме, що й заступник начальника федеральної поліції: не викрадення, а пристрасть, жертвоприносини, обожнення, не зграю злодіїв, що втекли зі скаліченим скакуном, чию вартість навіть ще до каліцтва уже давно перекрили видатки на переслідування, а безсмертний, блискучий епізод легенди про любов, яка увінчує

славою буття людини. Вона виникла, коли перші діти людини, які стали нерозлучною парою, назавше покинули світ, і в тій легенді, подібно до її прототипів, нерозлучні та безсмертні на брудних і закривавлених сторінках цієї хроніки все так само кидали виклик небесам: Адам і Ліліт, Паріс і Єлена, Пірам і Тісба й всі інші неувічнені Ромео з їхніми Джульєттами; найдавніша і найблискучіша на світі бувальщина, яка ненадовго увібрала в себе й кривоногого, лайливого англійського грума, немов якого Паріса, чи Лохінвара, чи й хоч би кого зі славетних викрадачів; приречене славне шаленство любовної історії, яку переслідувало не відкрите провадження, за якою гналася навіть не лють власника-мільйонера, а власний спадковий фатум, адже бувальщина чи там легенда, будучи безсмертна, не повинна ставати набутком однієї з пар, а кожна така пара мусить пройти, повторити її, своєю власною фатальною, одиничною чергою.

Старий негр не розповідав, як вони це зробили, а сказав тільки, що вони це зробили, от ніби коли справу зроблено, то вже й не важить, як, неначе коли щось треба зробити, то це й робиться, а потім труднощі, злигодні, ба навіть неспромога вже нічого й не важать: як витягли ошалілого, скаліченого коня з вагона й спустили в затон, де кінь міг пливти, поки йому підтримували голову над плесом...

— Ми знайшли човна,— розповідав старий негр.— Якщо це можна було назвати човном. Видовбаний з колоди, він перевертався, коли ступиш у нього ногою. Називають їх пірогами. Люди там не розмовляють, а лепечуть, як і тут. Потім випливали з того затону й сховалися так безслідно, що вранці, коли прибули залізничні детективи, їм здалося: повінь занесла всіх трьох, пропали безвісти!

Сховалися ж вони на пагорку, острівці посеред болота, менше ніж за милю від місця катастрофи, куди вже наступного ранку прибув робочий потяг із бригадою для відновлення містка й шляхів, і то саме звідтіля (Першої ночі вони сховали коня у воду так глибоко, як тільки могли, й старий негр зостався доглядати його. «Я тільки напував його, тупив грязевого тампона до його пораненого стегна й відганяв

мошкару, мух та москітів», — сказав старий негр) над ранок третього дня повернувся грум, привізши в пірозі талі з маркою залізничної компанії, харч для коня та для їх трьох, брезент для колиски й шини, та ще паризького гіпсу для накладення шин. («Я знаю, про що ви хочете запитати, — мовив старий негр. — Де він узяв гроші на те все? А роздобув так само, як і човна». — І розповів: англійський грум, що раніше не від'їздив від Лондона далі Епсома чи Донкастера, але, як не як, за два прожиті в Америці роки зробився баптистом і масоном, лише за два тижні в носовому кубрику американського вантажного корабля з Буенос-Айреса відкрив чи то виявив у собі взаєморозуміння з гральними костями й прихильність до них, а коли повернувся на місце катастрофи, взяв талі просто завдяки тому, що надібав на них, а що місцем його призначення був вагон, де спала бригада робітників-негрів, він побудив їх, після чого цей білошкірий у незвичних, заляпаних болотною багнюкою бриджах і чорношкірі в спідніх сорочках, робочих штанях із саржі чи й геть без одержі порозсідалися на розстеленій ковдрі під закопченим ліхтарем, із купюрами, монетами, під постукування костей) і в такій пітьмі, що хоч в око стрель, — він не прихопив ліхтаря, тож світла не було, та й засвічувати світло було небезпечно, та й не потрібне було воно йому, — недбало, ба навіть зневажливо, позаяк він від десяти літ знав будову конячого тіла, як сліпий знає кімнату, з котрої боїться вийти (не прихопив би він і ветеринара, адже він нікому, крім старого негра, не дозволив би доторкнутися до коня, навіть якби сам кінь це дозволив), вони коня підвісили, вправили кістку й наклали шину.

Потяглися тижні, протягом яких зросталося зламане стегно, пошукові групи охороняли всі виходи з болота, прочісували дно затону й, лаючись, чалапали по багню серед змії, мокасинових та гримучих, та алігаторів, хоча вони (переслідувачі) давно дійшли висновку, що кінь загинув — із тієї простої причини, що він мав загинути, бо ж міг бути тільки мертвий, якщо вже досі не знайшовся, та що власник його дістане врешті-решт лише ту втіху, що вилле свій

гнів на викрадачів. І раз на тиждень, хай-но трохи споночіє, а пошукові групи подадуться на ночівлю, грум сідав у пірогу й за два-три дні повертався до світанку з новим припасом харчів та фуражу; тепер на це йшло днів два-три тому, що місток нарешті полагодили, й ночами по ньому знову гуркотіли потяги, а бригада робітників (і з нею разом — джерело прибутків) повернулася назад до Нового Орлеану; тож тепер білий сам їздив до того міста провадити професійну гру на оббитих зеленим сукном столах під електричними лампами, й нині навіть старий негр (коняр лише за волею випадку, а за схильністю й покликанням — служитель Господа, заклятий до одержимості ворог гріха, але, очевидячки, він без сумнівів та вагань давно викинув із пам'яті те, що сфера його моральних заповідей повинна містити й прекрасного скаліченого коня, і тих, хто йому служить) не знав, як далеко тому доводилося іноді забиватись, перш ніж знайдеться ще одна ковдра, розстелена під кіптявим ліхтарем, або ж — як останній прихисток — залитий електричним світлом зелений стіл, і, дарма що кості, які лежали у своїй шкіряній чашечці, бували бездоганні, геть як Цезарева жона, прибутки від гри: фішки, гроші — все ж таки прибували, чи то завдяки його талантові, а чи просто потребі в них.

Потім потяглися місяці, протягом яких вони щодня чули не тільки гуркіт потягів по відремонтованому містку, але й пересування пошукових груп (іноді з ними можна було б навіть заговорити, не підвищуючи голосу); пошуки не припинялися ще довго після того, як ті, хто лаявся, чалапав по воді й нажахано відскакував від мокасинових та гримучих змій, що ліниво звивалися чи зловісно сичали, вирішили, що кінь давно пропав, назавжди щез у ненаситних черевах вугрів, щук і черепах, а самі злодії покинули цю місцевість, країну й, можливо, навіть континент, західну півкулю, але все ж таки й далі провадили пошуки, бо залізнична компанія використала для огороження дорогої набір строєних блоків і понад двісті футів дводюймового кабеля; страховій компанії належали банки, пароплавні лінії та роздрібні крамниці від Портленда, штат Мен, до Орегону, й тому

вона не могла дозволити собі втрати коня, навіть коли б він вартий був лиш одного долара, а не п'ятдесяти тисяч; власник коня, цей бездонний гаманець, не пошкодував би вартості шістдесятьох своїх коней, аби тільки помститися викрадачам шістдесят першого скакуна, а федеральна поліція ставила на карту навіть більше, ніж поліція штату, яка могла отримати лише свою частку слави й винагороди: на ній-бо повисла справа, яку треба було закрити. І тут якось-то надійшло повідомлення «Юнайтед Прес», передане напередодні ввечері з Вашингтона заступникові начальника федеральної поліції, про те, що кінь, дорогий, породистий скакун, пересуваючись на трьох ногах та перебуваючи під опікою чи принаймні супроводжуваний маленьким кривоногим чужинцем, що й по-англійському ледве розмовляє, та ще літнім негром-священиком, перемиг у перегонах на три ферлонги у Везерфордї, штат Техас, а за жокея був дванадцятилітній хлопчик-негр. («Ми йшли туди пішки, — розповідав старий негр. — Ночами. Це було потрібно, щоб кінь прийшов до тями. Щоб забув той місток, знову набув форми й став справжнім скакуном. Коли наставав день, ми ховали його в лісі»). Розказав він і що було потім — що вони не могли вчинити інакше: після чергових перегонів вони одразу ж, майже не затримуючись, зникали, адже, хай-но триногий кінь виграє перегони, ця вість ураз поширювалася світом, а їм треба було випереджати переслідувачів хоча б на день). Переслідувачі прибули туди з запізненням якраз на один день і довідалися, що негр-священик та буркотливий, пихатий чужинець зненацька з'явилися хтозна й звідки саме вчасно, щоб виставити триногого коня на перегони, чужинець робив ставки, що сягали (на той час) від тисячі до десяти тисяч доларів за нерівних шансів, які становили від одного до десяти й від одного до ста; триногий скакун так рвонув від стовпа, що, здавалося, то бар'єр відскочив назад, а скакав так швидко, що здавалося, ніби всі інші коні беруть участь у якомусь іншому, наступному забїгу, й так до самісінького фінішу; жокей, здавалося, зовсім і не керував ним — якщо тільки взагалі хто-небудь (тим паче хлопчик дванадцяти,

найбільше тринадцяти літ, скачучи без сідла, з однією попругою, аби триматись за неї,— вивідач бачив ті перегони!) був здатен правувати ним після того, як дано старт: кінь на повній швидкості перетнув рису фінішу і проскакав би й ще коло, коли б білий чужинець, перегнувшись через бар'єр за фінішною рисою, не мовив йому якогось слова так тихо, що його розчути годі було й за п'ятнадцять футів.

Наступним місцем, куди переслідувачі прибули, спізнівшись уже на три дні, був Віллоу-Спрінгс, штат Айова, потім у Басірус, штат Огайо, а за три місяці, зі спізненням чи не на три тижні — в ледь приступну долину посеред гір Східного Теннесі, таку віддалену не лише від залізниці, а й від телеграфу з телефоном, що кінь брав участь у перегонах, і вигравав усі, десять днів поспіль, перш ніж переслідувачі про це довідалися; безперечно, саме там білий грум і вступив, і був прийнятий до ордену масонів, бо ж там вони вперше затрималися на довше, ніж один день; кінь дістав нагоду спокійно брати участь у перегонах протягом десяти днів, аж поки дізналися про це переслідувачі, а як переслідувачі покинули ту долину, то відставали від коня вже на двадцять днів, адже за два тижні терплячих розпитувань по всій тридцятимильній, оточеній горами улоговині вони знову, як і за першого зникнення втікачів, не спромоглися знайти нікого, хто б чув про триногого коня, двох чоловіків та хлопчика, чи, тим паче, бачив би їх.

І коли до переслідувачів дійшли чутки, що кінь перебуває в Центральній Алабамі, він уже й зник звідти, і знову сховався на Заході; просуваючись по штатові Міссісіпі, вони відставали вже на місяць, а тим часом переслідувані перевезлися через ріку Міссісіпі в штат Арканзас, а передихи робили, мов птахи, хоча це годі було назвати ширянням, адже кінь бажав скакати знову з негаданою, неймовірною швидкістю (і за неуявлених, неймовірних ставок, адже, згідно з повідомленнями й чутками, ці двоє, літній чорношкірий служитель Бога та білий лихослов, котрий, якщо й міг бути служителем, то тільки Володаря Пітьми,— виграли десятки тисяч доларів); здавалося, їхнє світське турне

по Америці було надто вже забарне, непомітне для ока, і тільки в ці неймовірні хвилини біля білої огорожі скакун і троє причетних до нього людей ставали видимими.

І тоді заступник начальника федеральної поліції, офіційний керівник гонитви, зненацька з'ясував, що з ним щось відбулося, й те ж саме станеться за п'ять років у Парижі з англійським солдатом, чийого імені він ніколи не почує. Він-бо — заступник — був поетом, дарма що не писав віршів, принаймні поки-що; швидше він був лиш одним із німих, осиротілих хрещеників Гомера; завдяки сліпому випадкові він з'явився на світ у багатій і впливовій новоорлеанській родині й, за мірками своєї сім'ї, не доскочив успіху в Гарварді, потім утратив два роки в Оксфорді, перш ніж у родині довідалися про це й повернули його додому; батько декілька місяців погрожував зробити його начальником поліції, і він домігся з ним компромісу: став лише заступником. І якось-то вночі — було те в Арканзасі, в новому, пропахлому свіжою фарбою номері готелю маленького лісопромислового містечка, яке швидко зростало й навіть домолоділо, порівняно з минулим роком, — він усвідомив, що ж саме було підґрунтям цієї справи, яку він відкидав від самого Везерфорду, штат Техас, і наступної миті він остаточно відкинув її, позаяк те, що лишалося, мало стати не лише вирішенням питання, а й істиною, а чи навіть не просто даною істиною, а істиною взагалі, бо ж істина — це істина, їй не потрібно бути ще чимось, їй навіть байдуже, справді ось це так, а чи ні. Він (заступник) споглядав її навіть не тріумфуючи, а принижено (негр-священик два роки тому розпізнав її з першого погляду — священик, служитель Бога, заклятий і переконаний ворог людських пристрастей і гріхів; одначе від тієї першої хвилини він не тільки потурав крадіжці й азартній грі, а навіть пожертвував тій справі ніжні, невинні літа свого хлопчика, як старий отець — свого Самуїла чи Авраам — Ісаака), й навіть не з тією гордістю, що врешті-решт розгледів істину, хай йому й потрібен був на це цілий рік, але принаймні з гордістю за те,

що від самого початку, як він тямив тепер, він виконував свою роль у тому переслідуванні пасивно й знехотя. І за десять хвилин він розбудив свого помічника, а ще за два дні сказав у нью-йоркській конторі:

— Облиште. Вам нізащо не знайти його.

— Себто вам,— підправив власник коня.

— Якщо вам так завгодно,— мовив заступник.— Я подав у відставку.

— Ви б мали зробити це вісім місяців тому, коли знехтували свої обов'язки.

— Та гаразд, *touche**,— сказав заступник.— Якщо вам від цього полегшає. Видно, те, що я роблю нині,— це спроба загладити мою провину, бо вісім місяців тому я ні про що не здогадувався.

Й запропонував:

— Я знаю, скільки грошей ви потратили за цей час. Ви знаєте, що сталося з конем. Я випишу вам чек на цю суму. Куплю у вас скаліченого коня. Відкличте гонитву.

Власник сказав йому, в скільки обійшовся йому скакун. Сума була майже неймовірна.

— Гаразд,— мовив заступник.— Виписати чек на цю суму я не можу. Але дам розписку. Навіть мій батько не житиме ж вічно.

Власник натис на кнопку дзвінка. Увійшла секретарка. Власник дав їй коротку вказівку, жінка вийшла, повернувшись і поклала на стіл перед власником чек, той підписав його й присунув до заступника. Там була проставлена сума, що перевищувала різницю між вартістю коня й видатками на переслід по цей день. Чек виписано на заступника.

— Це гонорар за те, що ви знайдете мого коня, вишлете з країни того англійця й приведете мого чорнюка в кайданках,— мовив власник.

Заступник склав чек навпіл і розірвав його на чотири частини; великий палець власника був уже на кнопці дзвінка, коли заступник охайно поклав ті клаптики в попільничку; він підвівся, аби вже вийти, коли це знову з'явилася секретарка.

* Туше (з фр.: здаюся).

— Випишіть інший чек, — не обертаючи голови, звелів власник. — Додайте до цієї суми премію за затримання людей, що вкрали мого коня.

Але він не став вичікувати чека й, наздогнавши (вже перебуваючи у відставці) переслідувачів в Оклахомі, реп'яхом причепився до них, мов той гуляка-молодик із грішми — точніш: у якого були гроші, але він програв їх чи розтринькав — пристав до детективів агенції «Марлборо» в їхніх мандрах по континенту (й справді: ті, хто ще тиждень тому були його співробітниками, поставилися до нього з одностайною напівзневагою, як професіонали з «Марлборо» могли поставитися до гуляки-молодика). Далі потяглися безвідрадни залізничні станції з гірками для повантаження худоби й резервуарами для води; люди в крисатих капелюхах і в чоботях з високими закаблуками юрмилися біля оголошень, що обіцяли за знайдення викраденого скакуна таку винагороду, про яку навіть в Америці досі ще не чували, — там красувалися репродукції газетної світлини з Буенос-Айреса, де грум і кінь були сфотографовані разом, і опис обох, зокрема особи, вже настільки знаної та впізнаваної в центральній частині Сполучених Штатів (у Канаді й Мексиці також), мов обличчя президента чи Жінки-вбивці, але головне: сума, розмір винагороди! Чорне, стисле втілення того золотого сну, тієї блискучої й неймовірної купи доларів, яку міг отримати хоч би й хто, лише язиком ворухни, — ті оголошення незмінно випереджали їх, разносячи свою отруту швидше, ніж пересувалися вони чи й навіть він, цей метеор любові й самозречення; либонь, уже весь вододіл Міссісіпі-Міссурі-Огайо був загіджений, затруений ними, й заступник збагнув, що розв'язка вже близько; він міркував: людина не змогла розв'язати проблеми свого буття на землі, бо й не пробувала навчитись — не того, як управляти своїми пристрастями та нерозсудливістю — вони-бо шкодили їй лише в рідкісні, мало не виняткові миттєвості, — а як опиратися своїй сліпій масі й вазі; він розумів, що вони — той чоловік, кінь і двоє негрів, яких вони хоч-не-хоч затягли до цієї несамовитої, осяйної орбіти, — приречені зовсім не

тому, що пристрасть ефемерна (тим-то й не дано їй іншої назви, тим-то Єва і Змій, Марія й Агнець, Ахав і Кит, Андрока та Бальзаків африканський дезертир, та й вся небесна зоологія: Кінь, Козоріг, Лебідь, Телець — були твердою історією людини, а не просто брилою її минулого), і навіть не тому, що викрадення — це злочинство, а злочинство — це зло, а злу не дано перемогти, а тільки тому, що завдяки отій вервечці нулів, котра тягнеться за символом долара на оголошенні, будь-яка людина в межах видимості й чутності (а побачити це, почути про це міг усяк між Канадою і Мексикою, Скелястими горами й Аппалачами) відчує майже невимовне жадання донести про місцеперебування того скакуна.

Ні, тепер уже лишалося недовго, й на мить він захопився, загорівся думкою протиставити підкупові підкуп, використати еквівалент чека, якого він був запропонував виписати в Нью-Йорку, аби побороти оголошену винагороду, — й відкинув цю думку, бо ж із цього не вийшло б нічого — не тому, що підкуп продажності лише розтлив би її ще дужче, а тому, що думка тільки створювала образ, котрий навіть поет мав би розглядати лиш як поетичну химеру: Давид Мамони уражає мідяний, непоборний, грішний череп Голіафа Мамони. Залишалося недовго, вже, по суті, виднів кінець, коли шлях, маршрут (немовби також відчувуючи близькість кінця) різко звернув знову на південний схід, через Міссурі в кут, утворений впадінням ріки Святого Френсіса в Міссісіпі, все ще кишло, хай і примарне, грабіжників банків та потягів, які там зазвичай переховувалися; потім — кінець, завершення, розв'язка: друга половина дня, невеличкий загублений окружний центр біля залізничної гілки з непоганим парком і півмилею насипу без рейок, переслідувачі йшли в авангарді все більшої юрби місцевих мешканців із містечка, з ферм та боліт, то були самі чоловіки, вони мовчали й пильно видивлялися, покищо не назираючи на пошуковців, просто витріщалися; і тут вони уперше вздріли злодія, переслідуваного ось уже близько п'ятнадцяти місяців, чужинця, англійця; стояв він

у дверному отворі напіврозваленної стайні, з-за пояса брудних бриджів стирчало руків'я ще не схолого пістолета, а позад нього лежав труп коня, кулю увігнали йому просто в зірочку на лобі; за конем стояв старий негр-священик із головою римського сенатора, вбраний у старий вичищений сурдут, а за ним у п'їтьмі білили білки закляклих дитячих очей... і ввечері у в'язничній камері колишній заступник (і все ж таки ще й адвокат, хоча ув'язнений шалено й непристойно відкидав його) сказав чужинцеві:

— Звісно, я вчинив би так само. Але скажіть мені, чому... Ба ні, я знаю, чому! Знаю причину! Знаю, що причина гідна; я тільки хочу, щоб ви її назвали, щоб ми обидва назвали її, і тоді я збагну, що не помилився,— говорив він уже — чи ще — спокійно, ніби й не розчувши єдиного, злостивого, непристойного епітета, яким «святив» його ув'язнений.— Ви могли б хоч коли повернути коня, й він лишився б жити, але мета полягала в іншому: не просто зберегти його живого, тим паче не заради кількох тисяч чи сотень тисяч, які, на думку загалу, ви нагребли, роблячи на нього ставки.— Він змовк і спокійно вичікував чи принаймні мовчав, звитяжний і незворушний, поки ув'язнений чи не цілу хвилину одноманітно, грубо й непристойно лихословив, не просто відводячи душу, а батькуючи його, колишнього заступника, а тоді квапливо, спокійно, ще й примирливо заговорив знову:

— Гаразд, гаразд. Мета полягала в тому, щоб він міг скакати, брати участь у перегонах, хай навіть і програвати їх, навіть приходити останнім, бодай на трьох ногах, і він скакав на трьох ногах, бо ж це був велет, йому вистачило б і однієї ноги, щоб залишатися скакуном. А його ж хотіли відіслати на ферму в Кентуккі й замкнути в борделі, де ноги були б йому не потрібні, зайвий був би навіть зашморг, що звисає з кран-балки, оснащеної механічним приводом для ритму злягання, тому що будь-який досвідчений помічник із бляшанкою та гумовою пальчаткою...— Звитяжний і цілковито спокійний, він неголосно говорив: — І всю решту життя плодити жеребчиків; вони використовували б його

залози, аби до кінця його життя вивалювати-вивалашувати йому серце, адже будь-котрий самець може бути батьком, але тільки найкращий, найсміліший...— і подався геть, не дослухаючись до тупої, занудної, одноманітної лайки, а наступного ранку послав туди з Нового Орлеана найкращого адвоката, якого тільки міг знайти, зі своїми політичними, професійними та світськими зв'язками,— таких адвокатів, очевидно, ніколи не бачили в маленькому, загубленому міссурійському містечку, та, по суті, й інших, бо хто здатен припхатись за чотириста миль для захисту нікому не відомого чужинця-конокрада,— й розповів адвокатові, що бачив: зацікавлено-допитливе, очікувальне ставлення містечка...

— Наволоч,— кинув адвокат і ще, майже смакуючи: — Це вже давненько не мав я до діла з наволоччю.

— Ні, ні! — поквапився заперечити клієнт.— Вони просто вичікують чогось. Тільки я не встиг з'ясувати, чого ж саме.

Тож і адвокат побачив те саме. Ба навіть ще дещо виявив: прибув він наступного ранку, промандрувавши цілу ніч у лімузині з особистим шофером, а за тридцять хвилин уже й зателефонував своєму клієнтові в Новий Орлеан, адже чоловік, якого треба було захищати, десь сховався, щез, і тож не втік, а його випустили з тюрми; адвокат сидів біля телефону, дивлячись на тиху, майже порожню площу, звідки ніхто не стежив за ним, навіть не дивився на нього, але він відчував — і не так цих суворих людей з непоквапною балачкою, напівпівденців-напівзахідняків, як їхнє вичікування, увагу їхню.

І не тільки білий пропав, а й обидва негри десь завіялись: адвокат знову телефонує в Новий Орлеан увечері — не тому, що стільки часу пішло на добування цих скупеньких подробиць, а тому, що, як він зрозумів, більш нічого не можна було з'ясувати шляхом розслідування, чи там підкупу, чи просто збирання чуток, хоч би як довго він тут залишався; обидва негри навіть не переступали порога в'язниці, а немовби розчинилися у повітрі на півдорозі від тюрми до будівлі суду, де наступник колишнього заступника

начальника федеральної поліції здав трьох заарештованих місцевому шерифові, тож у в'язниці опинився сам лише білий, позаяк колишній заступник начальника бачив його там, але наразі й той накивав п'ятами; ні, ніхто ж його навіть не звільняв — він просто хутко зник: адвокат за п'ять хвилин по прибуттю виявив, що затриманого немає, ще за тридцять — що взагалі немає злочинця, а туди над полудень — що й самого злочину, навіть цього, не було, бо ж труп коня казна-куди зник уже першої ж ночі, й ніхто ж бо й не чіпав його, і не бачив, щоб хоч би хто його чіпав, ані не чув ні про кого такого, хто б міг прибрати цей речдок, і навіть про зникнення одного ніхто не знав.

Але переслідувачі давно вивідали все, що можна було вивідати про два тижні у Східному Теннессі минулої осені; колишній заступник докладно поінформував адвоката, й адвокату всі стало зрозуміло, він уже й знайшов пояснення: в Міссурі також мали водитися масони, але клієнт у Новому Орлеані навіть слухати цього не став, не те що підтакувати; адвокат іще розводився, але на іншому кінці дроту лунав голос не колишнього заступника, а поета.

— Що ж до грошей,— мовив адвокат,— то його, звісно, обшукали...

— Добре, добре,— на те колишній заступник.— ...право, справедливість напевне ж не змогли взяти гору, але затріумфувало дещо важливіше...

— У нього знайшли тільки дев'яносто чотири долари й кілька центів,— провадив своє правник.

— А решта була в негра під полою сурдута,— сказав колишній заступник,— ...істина, любов, самозречення й щось ще важливіше: зв'язок між людиною та її побратимом, міцніший за золоті ланцюги, що загрозово оповили його змарчалу землю...

— О, прокляття на мою голову! — вигукнув адвокат.— Авжеж, де ж іще бути грошам? І якого дідька я не... Робити мені тут більше нічого, тож я повертаюся додому, хай-но лиш відчинять гараж і я зможу забрати машину. Але ви там, на місці, вам це легше буде, ніж мені звідсіль по телефону.

Зв'яжіться зі своїми людьми, і то якнайхутчіш. Оповістіть усю — всю долину, оголошення, опиши всіх трьох...

— Ні! — заперечив колишній заступник.— Залишайтеся на місці. Якщо справа дійде до суду, то судитимуть його там. Вам доведеться його захищати.

— Захист потрібен буде хіба тому, хто спробує затримати чоловіка, який заробив величезні, на їхнє переконання, гроші голими руками за допомогою триногого скакуна,— сказав адвокат.— Дурень він. Коли б він лишався тут, то спромігся б отримати шерифський значок, навіть не домагаючись його. Але поки ми їх не знайдемо, я можу вести всі справи по телефону зі своєї контори.

— Я був спершу вирішив, що ви не зрозуміли,— сказав колишній заступник.— Ні, ви не повірили мені, хоч як я намагався пояснити вам. Я не хочу шукати його, їх. Я керував пошуками і вийшов із гри. Залишайтеся там. Ваше завдання саме в цьому! — сказав колишній заступник і почепив слухавку. Адвокат і не зворухнувся, не повісив слухавки, дим від його сигари здіймався вертикально вгору, мов олівець, яким балансують на долоні, але незабаром обізвався інший новоорлеанський номер, і він швидко, точно й коротко змалював обох негрів своєму довіреному службовцеві:

— Перевірте всі прирічкові міста від Сент-Луїса до Бейзин-стріт. Огляньте халупину, чи стайню, чи де там він мешкає в Лексингтоні. Адже якщо він не повернувся сам, то міг відіслати додому хлопчика.

— Краще б вам розпочати пошуки на місці,— сказав службовець.— Якщо шериф відмовиться...

— Слухайте мене,— провадив адвокат.— Уважно слухайте. Ні за яких умов він не повинен з'являтися тут. Його ні в якому разі не повинні розшукати, ото хіба попадеться за волоцюство десь у досить великому місті, де ніхто не знає, хто він такий, і цим не цікавитиметься. Ні за яких умов він не повинен потрапити до рук місцевій поліції в якомусь містечку чи там сільці, де хоча б чули про триногого коня, а тим паче його бачили. Ви зрозуміли?

Пауза. Потім долинув голос службовця:

— Значить, вони й справді виграли так багато грошей.

— Робіть те, що вам сказано,— сказав адвокат.

— Авжеж,— погодився службовець.— От тільки спізналися ви. Власник коня випередив вас. Наша поліція отримала це оповіщення ще вчора, і, гадаю, воно вже й розійшлося повсюди: опис, розмір винагороди й все інше. Вони навіть знають, де заховано гроші: в потайній кишені сурдута, що на цьому чорнопикому проповіднику. Погано, що в кожній оселі, де він буває, немає радіоприймача, як на кораблях. Тоді б він знав, яку являє цінність, і постарався б якось порозумітися з вами.

— Робіть те, що вам велено,— сказав адвокат, і це було на другий день, а на третій цей правник улаштував собі штаб-квартиру чи то пак командний пункт у кабінеті судді поруч із залом засідань без згоди чи хоча б відома самого виїзного судді, бо ж той тільки й робив, що роз'їжджав по своїх маршрутах, а в містечку й не жив; питання вирішилося й без нього — не за мовчазною згодою, а з волі містечка, й тому це не мало жодної ваги, чи був той суддя також масоном, а чи ні; й того ж таки дня в перукарні адвокат побачив число сент-луїської газети за минулий вечір, де видрукувалося щось таке, яке претендувало на світлинку старого негра, зі звичайним описом і навіть здогадом про суму грошей у полах його сурдута; перукар, обслуговуючи іншого клієнта, уздрів, очевидячки, ту газету в адвоката, бо сказав:

— Стільки люду його шукає, що просто мусять його знайти.

На мить запала мовчанка, а тоді з іншого закапелка зали долинув голос, не звернений ні до кого й геть позбавлений інтонації:

— Декілька тисяч доларів.

Четвертого дня прибули слідчий з міністерства юстиції та слідчий зі столиці штату (ще раніше приїхав репортер з Сент-Луїса, слідком за ним — кореспондент «Юнайтед Прес» із Литл-Рока); адвокат спостерігав згори з маленького й затишного найманого віконця, як ті обидва прибульці,

шериф і двоє місцевих, запевне з шерифового оточення, пройшли площею, та не до парадного входу в банк, а до бічного, що вів просто в кабінет президента; вони пробули там п'ять хвилин, тоді вийшли; обидва чужинці зупинились, а шериф і ті двоє місцевих подалися кожен у своїх справах, прибулі провели їх поглядами, потім федеральний слідчий скинув капелюха й секунду, мить, неначебто розглядав його підкладку, а тоді, покинувши колегу, що все ще проводжав поглядом тих, котрі пішли геть, попрямував до готелю, увійшов туди, вийшов зі стягнутою реміняччям сумкою й сів на лавку біля автобусної зупинки; потім і другий слідчий крутнувся, увійшов до готелю й також вийшов зі своїм багажем.

Минув п'ятий день, сплив шостий, обидва репортери й собі повернулися туди, звідкіля прибули; і в містечку не зосталося чужих-немісцевих, окрім одного адвоката; але тепер він уже ж не був чужий тут, хоча так і не довідався, яким таким побитом містечко з'ясувало чи просто дотумкало, що прибув він сюди не для звинувачення, а для захисту; під час цього байдикування й вичікування він іноді уявляв себе в суді над тим чоловіком, якого не тільки не збирався, але й не бажав бачити,— не тією постаттю, котра легко здобуває чергову юридичну звитьягу, а чи не головною фігурою у виставі, що увійшла б до історії і, навіть більше, стала б ствердженням кредо, віри, декларацією безсмертної вірності непереможному способові життя, гучним, дужим голосом самої Америки, складовою частиною гуркоту величезного континенту, який, хоч і набачився всякого, все ще лишався невичерпно незайманим, і на якому ніщо, окрім неба, неосязного та байдужого до зла й добра, не обмежувало підприємливості людини, та й навіть саме небо не обмежувало його успіху та підлабузництва його товариша, й навіть його захист провадився б у давніх, пречудових, стійких традиціях американського хижачтва, й такий прецедент був, уже був у цьому чи принаймні в сусідньому штаті; його втнув досвідченіший і вдатніший злодій, ніж англійський грум чи там негр-проповідник, сам Джон Мюррел, він сам собі

адвокат був; тут викрадення було ж не крадіжкою, а просто незначною провиною, позаяк оголошення, що пропонувало винагороду до загибелі коня, надавало адвокатові законну змогу виправдовувати перебування коня в руках будь-якої людини, а його вбивство являло собою саму тільки оманну дію, й тягар доведення вини лягав на переслідувачів, адже їм довелося б доводити, що цей чоловік не намагався розшукати власника й повернути йому його власність.

То були пусті замрії, адвокат навіть не розраховував побачити бодай когось із них, адже чи власник, чи уряд федеральний, хтось та мав, безсумнівно, вже досі їх схопити. Одначе вранці сьомого дня у двері в'язничної кухні хтось постукав — негучно, але твердо, й твердий, хоч і не владний зовсім, просто чемний, увічливий та твердий був то стук, який не часто лунає біля задвіркових дверей маленької міссурійської тюрми і якого зовсім не почути біля задвіркових дверей плантаторських гнізд Арканзасу, Луїзіани та Міссісіпі, де він був би доречніший; дружина наглядачева відійшла від мийниці, витерла руки об фартух і відчинила двері: там стояв літній негр у поношеному вичищеному сурдуті, тримаючи в руці потертого циліндра, а вона ж негра й не впізнала, бо ж не сподівалася узріти його тут — і чи не тому, що був він сам-один; хлопчик, дитина, ще п'ять хвилин потому стояв на виході з провулку поруч із в'язницею; і ні він, ні старий не дали ознаки, що одне одного знають, хоча дідусь — уже припнутий кайданками до наглядача — на мигах звелів хлопчикові йти геть.

Але її чоловік відразу впізнав негра — не з обличчя, бо тільки ледь зиркнув на нього, а з сурдута: заношеного запопорошеного одіння з тонкого сукна; в пошуках його — не самого чорношкірого чоловіка, а його сурдута, й то не всього сурдута, а глибоких фалд, що вміщуванистю геть не поступалися валізам, — окружна поліція та поліція п'яти прилеглих штатів перекрила дороги й обшукувала фермерські підводи, вантажівки, товарні потяги й легкові машини з неграми, полісмени по двоє і по троє обходили з дробовками й пістолетами в руках більярді, похоронні контори, кухні та спальні

орендарів-негрів ось уже шістдесят п'ять годин. І містечко також його упізнало; щойно наглядач і пришпандорений до нього кайданками полоняник залишили в'язницю, як за ними потягся довгий хвіст чоловіків, парубків і хлопчаків, неначе хвіст повітряного змія; ступаючи по вулиці, що вела до майдану, наглядач міг би сказати, що саме він його очолює, крокуючи площею до будівлі суду, він удавав, ніби й справді очолює, і йшов дедалі шпаркіше й шпаркіше, мало не волочачи свого полоняника за другий кінець ланцюга, що їх з'єднував, а тоді, врешті-решт, не втерпів і навіть був припустив біжка, потім зупинився, у відчаї вихопив із кобури пістолета, мов який хлопчисько, в безнадійному й шаленому самозреченні обернувшись, знову хоробрий, бездоганний, бездокірний, аби жбурнути іграшкового свого пістолетика просто в морду слонові-нападнику; жертва не страху, а гордо щів, і крикнув тоненьким, відчайним, геть хлопчачим фальцетом:

— Зупиніться! Перед вами служитель закону!

І якби вони й справді накинулися на нього, він, безперечно, так би й стояв на місці, тримаючи в руці пістолета зі зведеним спусковим гачком, і без боротьби прийняв би смерть під їхніми ногами в останній найвищий момент виконання свого власного обов'язку — маленький, лагідний, непомітний чоловічок, яких десятками тисяч можна бачити на вулицях, маленьких і не дуже, американських містечок, і то не тільки в просторій центральній долині Міссісіпі, але й на заході та сході вододілу й на високих гірських плато; він дістав свою роботу й посаду з невичерпних резервуарів родинності, звідкіля протягом ста з чимось літ від дня заснування республіки майже стільки мільйонів її дітей отримували не тільки хліб свій щоденний, а ще й дещо на суботу й Різдво, позаяк родинність була перевесницею республіки й одним із найперших її закладів,— у цьому конкретному випадку від чинного нині шерифа, на чийй далекій родичці, на свій безмежний подив, який не минувся й за десять років родинного життя, йому якось поталанило оженитися,— такий-то там тихий тишко, лагідний та непомітний,

що ніхто й уваги не звернув на манеру, з якою він і приймав, і скріпляв підписом присягу, коли заступав на пост; всього лиш чийсь там безіменний та нікому не відомий родич, по крові чи навіть за шлюбом, який присягав бути таким чесним, сміливим та вірним, як можна чи й годилося б сподіватись за платню, яку він отримуватиме протягом найближчих чотирьох років на посаді, якої позбудеться того ж самісінького дня, коли шериф поступиться своїм постом комусь іншому; він крутнувся, щоб зустріти свій єдиний високий мент, подібно до того, як самець мухи-одноденки виправдовує цілий день свого життя єдиним вечірнім актом розмноження, а потім розлучається з нею. Але юрба не накинулася на нього — вона просто сунула, і тільки тому, що він перебував поміж нею і будівлею суду, на мить, угледівши пістолета, завмерла, а тоді чийсь голос мовив: «Відберіть у нього ту штуку, поки він нікого не поранив!» І чиясь рука, не злостиво й навіть не грубо, вихопила у нього зброю, натовп знову рушив уперед, і той самий голос не так нетерпляче, як невдоволено вимовив, звернувшись цього разу до нього на ім'я:

— Іди, Айрі! Не стовбич на сонці.

Наглядач обернувся, й тут перед ним постала інша проблема: чи то назавжди підкоритися чоловікові, а чи й назавжди відділити себе від роду людського — звільнити себе чи полоняника від крицевого ланцюга, що поєднав їх, і накивати п'ятами. Або ж ні: не втікати, не ноги на плечі й котись, бо ж хто стане, навіть останньої миті, руйнувати героїчний образ, що так несподівано склався? Тут треба було не вовтузитися з металевим-неживим ключем, а блискавично відтяти мечем чи там ятаганом зрадливе зап'ястя й утікати, піднісши фонтануючий кров'ю обрубок, неначе держално прапора чи ратище списа, який не відає поразок, навіть не в заклинанні, а в відреченні від людини з її порочністю.

Але вирішувати було вже запізно. Аби не впасти й не бути розтоптаним, він в оточенні юрби, пліч-о-пліч із полоняником, чи, точніш: трохи позад нього, зарухався через площу до будівлі суду; чиясь тверда рука вхопила його вище

ліктя й твердо підштовхувала вперед (приймавши свою посаду, він мріяв ночами, що саме так поведе злочинця, якщо той виявиться таким плюгавим чи плохеньким, що дозволить йому це), коридором, сходами до кабінету судді, де новоорлеанський адвокат здригнувся: спочатку від обурення, а потім від подиву, а тоді той самий спокійний, лиш невдоволений голос мовив: «Тут тісно. Ходімо до зали засідань!» Його (себто адвоката) також захлинула юрба (всі троє: він, наглядач і полоняник, несені, мов курники повинню, сповнювали тісну кімнату якимсь шерехом, гейби привиди Коука, Литтона, Блекстоуна, Наполеона та Юлія Цезаря враз попідскакували й відсахнулися в єдиному-суцільному шереху, в єдиному переляканому й шамотному скрику); й потягла за собою, через протилежні двері, до зали засідань, де адвокат не тільки зненацька висіпався з юрби, але й зумів (вельми спритно, як на його тілисту комплекцію: був-бо він не лише високий, а й огрядний, вбраний у розкішний темний костюм із тонкого сукна, в бездоганну пікейну камізель, а груди йому прикрашала чорна краватка з перлиною, схожою на яєчко небесного колібрі) видерти наглядача з полоняником, не гаючись, коліном розчахнув дверцята в низькому бар'єрі, що оточував суддівську лаву, місце для надання свідкових показів, ложу присяжних і столи адвокатів, заштовхав обох їх туди, заскочив туди ж таки слідком за ними й захряснув дверцята, ну а натовп тим часом заповнював залу.

Люди заходили вже не тільки через кабінет судді, але й через головний вхід у протилежному кінці зали, і вже не лише чоловіки й парубки, а й жінки — юні дівчата, що о восьмій-дев'ятій ранку вже попивали кока-колу в аптеках-забігайлівках, домашні господині, які вибирали м'ясо й капусту в рундуках і на ринку а чи мережива й гудзики біля галантерейних шинквасів, аж поки, врешті-решт, стало видаватися, ніби мешканці не тільки містечка, а й всієї округи, всі, очевидячки, хто бачив триногого коня на перегонах, адже більшість їх викинула долар-два (загальна ж сума вже сягала тридцяти тисяч), з якими цей старий негр-священик

утік і, безперечно, десь їх заховав,— рину́ли до приміщення суду, заповнюючи розміреним гуркотом коридор, сходи й лунку залу засідань, заповнюючи, ряд за рядом, жорсткі, мов церковні, лави; потім і останнє стук-грюк потонуло в зухвалому, несамовитому воркуванні голубів на годинниковій башточці й ламкому цвіріньканні та тріскоті горобців на подвір'ї посеред платанів та акацій, і знову пролунав отой самий спокійний, тільки невдоволений голос, от ніби вимовила це не одна лиш особа, а вся зала:

— Все гаразд, містере. Розпочинайте!

Й адвокат, стоячи зі своїм трофеєм за тією тендітною огорожею, затиснутий, по суті, поміж маленьким дерев'яним бар'єром, через який завиграшки переступила б і дитина, такий собі неначе градус широти чи чесності, й священною катедрою, уповати на котру він перестав, ще й не уздрівши її, не тільки не зважаючи на двох своїх компаньйонів, ба навіть не всупереч їм, а, по суті, через них, іще хвилину споглядав, як Людина спокійно вливається в храм, у вівтар останніх своїх племінних обрядів, входить без рішучості чи там виклику, і то чом би й ні? Храм належав їй, Людині, вона ж бо задумала й вибудувала його, спорудила тяжкою працею не внаслідок хоч би якої особливої потреби чи тривалих мук надії, адже вона не відала нестачі бодай чогось або довгої історії терзань і марних устремлінь, а тому, що так забажала, могла дозволити собі його побудову, а чи принаймні надумала вибудувати, незалежно від того, могла вона дозволити це собі чи ні: не символ а чи колиску дитячу, гавань, де неймовірна мушля неподоланної її мрії зазвучала б нарешті з не позначених на мапі широт її втрачених начал і де б голос її утвердження, немовби шум безсмертного моря, долинав би до атола-катедри його одностайності, де не просто дріб'язкове право, а сама сліпа справедливість неподільно панувала б посеред нескертних запахів її звитяг — плювків тютюнової жуйки та поту. Бо ж людина передовсім — то не вона, а вони, і вони тільки за спільним їхнім бажанням, адже насправді вона, людина, репрезентує собою Я, і вона ж далеко не немовля; що ж до не вказаних

на мапі її широт, то вона знає не тільки, звідкіля прийшла шість тисяч років тому, але й що за тричі по двадцять і ще десяток літ чи щось близько того знову повернеться туди; а для утвердження, прояву власної свободи існувало право сказати «ні», просто задля того «ні», що гарантувало їй одностайність; вона мала право й плювати на підлогу, адже не сама ж вона її стелила та оплачувала. Й адвокат, читавши, очевидячки, замолоду Гюго й Діккенса, дивився через той крихкий бар'єр не в хлів з отинькованої цегли, вибудований вчора богобоязливими дідусями не надто доброзвичайних, пристойних та богобоязливих фермерів, а в столітнє минуле, в кам'яну залу, древнішу за Орлеан, чи за Капета або за Карла Великого, заповнену дерев'янками-сабо, ще до вчорашнього дня пропахлими землею та гноєм, коли вони вимастили й осквернили поганьбленні лілії та шовки, які протрималися тисячу й мали намір триматися й ще десять тисяч літ, шапочками середземноморських рибалок, спецівками шевців, швейцарів і робітників-дорожників із засохлими червоними плямами на руках, які позривали й поскидали лілії-шовки на землю; він спозирав їх не зі святоблivityстю й шанною, тим паче не з тривогою, а з тріумфом та гордістю — гордістю за цей тріумф людини, й саме це, а не походження, не доба, не географія, робило його сином свого часу — квітня 1914 року в Сполучених Штатах Америки; де людина за сто сорок років так звикла до свободи, що простого незаперечного права відвідувати її регламентовані дії було досить для її супокою та вдоволення; поспоглядавши їх ще з хвилину, адвокат обкрутнувся, різко вдарив по кайданах, що видали майже мелодійне дзень-теленя, і насипався на наглядача:

— Та що це означає? Чи вам не відомо, що не можна двічі притягувати людину до відповідальності за одне й те саме діяння? — Тоді знову обернувся до зали й заговорив тим самим голосом, що нагадував гучання органа: — Цей чоловік був арештований неправосудно. Закон дає йому право порадитися зі своїм адвокатом. Ми зробимо перерву на десять хвилин.

Тоді він крутнувся знову, розчахнув дверцята, виштовхав цього разу в них обох, наглядача з арештованим, і пішов позад них до кабінету судді, навіть не озирнувшись, коли п'ятеро в глибині зали підвелися й вийшли у задвіркові двері; ввів негра й наглядача в кабінет, увійшов сам, зачинив двері, та — як потім розповідав наглядач — навіть не зупиняючись, підійшов до протилежних дверей, відчинив їх і чекав, поки з-за рогу з'являться ті п'ятеро, що були вийшли із зали.

— П'ять хвилин, джентльмени, — сказав їм адвокат. — Потім ми повернемося до зали. — Зачинив двері й знову підійшов до наглядача з негром. Але на негра він навіть не дивився; і наглядач, змучений, виснажений, ошалілий від сміливості й хвилювання, збагнув, виявив з якоюсь обуреною невірою, що адвокат, давши самому собі лише десять хвилин на те, що збирався зробити, намірився частину того часу присвятити палінню; він бачив, як той захисник добув сигару з кишені білої камізелі, а вигляд її ж такий, мовби тільки-но з-під праски в пралі, — з кишені, де лежали ще три такі самісінькі. Потім наглядач розпізнав марку сигари й, відповідно, її ціну: один долар, бо й йому якось-то дісталася одна така сигара (він викурих її вранці наступної ж неділі) завдяки помилці котрогось незнайомця, що вирішив, ніби це — шериф, і він одружений з його, наглядача, сестрою, а не той з небогою своячениці шерифа, а як переконався, то були гіркота й обурення, і повторилося те саме, тільки в тисячу разів прикріше; чоловік, що був піддобрився до нього тією сигарою, ні про що його й не попросив, а тут цей знає, чого хоче, домагається, весь час домагався, цей адвокат, підкуповуючи його, наглядача, долларовою сигарою, — отих сорока тисяч доларів, з якими чорнопикий утік і які заховав так надійно, що відшукати їх не спромігся навіть федеральний уряд. Потім гіркота й обурення перестали бути обуренням і тим паче гіркотою; вони обернулися тріумфом, гордістю й навіть радістю, бо ж адвокат програв ще до того, як уздрів чорнюка, він (адвокат) навіть здогадатися не міг про це, поки він

(наглядач) не зволить йому сказати; він мовчав, аж поки адвокат заговорив перший, і без органних ноток у голосі, твердо, спокійно й без хоч би яких дурниць, як висловлювався дядечко його дружини:

— Вам треба вивезти його звідси. Це ваш єдиний шанс.

Можливо, його (наглядача) голос був не надто спокійний, і, можливо, й звучав він не дуже твердо — для вух адвоката з великого міста. Але навіть такий поважний чоловік, як цей гість, повинен був уловити в наглядячевому голосі неохитність і, якщо він слухав уважно, зневагу, глузування та вдоволення.

— Є й інший шанс. От ним я і скористаюсь.— Потім до чорнюка: — Ходім! — І, попрямувавши до дверей, що вели в коридор, тягнучи чорнюка за собою та вже знімаючи з застискача на поясі кільце, де був ключ від наручників: — Ви думаете про гроші. Я ж — ні. Вони не мої, то й чого мені про них думати? Вони його, а точніш: половина їх, але що робити чорнюкові з половиною сорока тисяч доларів — то справа не моя та й не ваша. Зараз я зніму наручники — хай іде й забира їх! — тут уже крутнув ручку дверей, розчехнув їх, і тоді його зупинив голос — твердий, спокійний, навіть не гучний голос, що без хоч би якої інтонації пролунав у нього за спиною:

— Я про них не думаю. Бо ж ніяких грошей немає. Я навіть не думаю про вас. Я думаю про ваших поручників.— Почулося черкання сірника, наглядач обернувся й побачив, як широке полум'я лизнуло кінчик сигари й перший блідий клуб диму сховав на мить адвокатове обличчя.

— Дарма,— промовив наглядач.— Ось уже два роки я й так проживаю при тюрмі. Мені навіть не доведеться переїжджати. Гадаю, що зможу витримати й працю в кайданній команді.

— Дурниці,— мовив адвокат не крізь дим, а димом, димовим способом, клуб, струмінь, ясна, чудова, яскрава хмарина розпливлася, щезла, надавши твердому, спокійному, негучному слову простоти й твердості каменя чи картечини: — Заарештувавши цього чоловіка повторно, ви

порушили закон. Коли ж ви його звільните, йому не доведеться шукати адвоката, бо, очевидячки, вже добрий десяток їх: із Мемфіса, Сент-Луїса й Литл-Рока — вичікує там, на подвір'ї, сподіваючись, що ви не вигадаете нічого ліпшого, як відпустити його. Вони не хочуть запроторювати вас до в'язниці. Навіть порушувати проти вас справу не захочуть. Бо ж грошей у вас катма, й ви не знаєте, де їх добути, як і цей чорнюк. Вони захочуть притягти до відповідальності ваших поручників — хоч би хто вони були й хоч би чого від вас сподівалися — та вашого — ким він вам доводиться? — шерифа.

— Це мої...— він замалював не бовкнув «родичі», але ж то були родичі дружинині; мав він, звісно, й своїх власних родичів, але ні в кого з них, ба навіть у всіх їх, разом узятих, не було стільки грошей у банку, аби забезпечити поручництво. Потім він хотів сказати «друзі», але ж то були дружининої родини друзі. Але неважливо було, що він скаже, бо власник голосу вже й так прочитав його думки:

— ...Це ще гірше. Ви могли б ошукати сподівання своєї рідні, але ж то друзі шерифа, а вам доводиться щоночі спати з його небогою.

Це не відповідало дійсності ось уже три роки два місяці й тринадцять ночей, але важило не це, сигара вже диміла в суддівській попільничці, а голос вимовив: «Підійдіть сюди». І він повернувся, тягнучи негра за собою, вони зупинилися перед білою камізеллю з петлею годинникового ланцюжка, яка нагадувала борозенку, й голос мовив:

— Вам треба помістити його до якоїсь в'язниці, де зможуть протримати його, хоча б поки ви оголосите йому таке звинувачення, яке прийме закон. При бажанні його зможуть випустити за день чи й за хвилину; вам тільки треба, щоб правочинний службовець правочинного суду зареєстрував його як правочинно звинуваченого в злочині або переступі, й тоді, якщо його адвокати притягнуть до відповідальності ваших поручників за незаконний арешт, вони зможуть послати їх під три чорти.

— Яке звинувачення? — запитав наглядач.

— Де тут найближча в'язниця? Окружний центр не годиться — містечко, де мешкає не більше п'яти тисяч людей.

Наглядач сказав:

— Гаразд. Відвезіть його туди. Візьміть мою машину; я зателефоную своєму водієві. Тільки доведеться... але не мені пояснювати вам, як рятувати арештованого від юрби.

Це була правда. Наглядач мріяв і про це; він уже планував, знову й знову продумував усе до останнього помпезно-звисяжнього жесту від тієї хвилини, коли два роки тому поклав руку на Біблію і прийняв присягу; він не чекав, що таке станеться, але готувався до тієї хвилини, коли йому доведеться виявити не лише свою придатність до цієї посади, а й чоловічу честь і мужність, зберігши вірність своїй присязі перед лицем тих, із чия згоди він обіймав цей пост.

— Так,— мовив він.— Тільки...

— Гаразд,— зронив адвокат.— Зніміть к дідьку ті кайдани! Дайте мені ключ!

Взяв у наглядача ключ, зняв кайдани й кинув їх на стіл, де вони знову видали легке-мелодійне дзень-теленъ.

— Тільки...— знову почав наглядач.

— А зараз пройдіть коридором, зачиніть великі двері зали засідань і замкніть її ззовні.

— Це не зупинить... не втримає їх...

— Про них не турбуйтеся. Полишіть це на мене. Ідіть.

— Іду,— мовив наглядач і попрямував був до дверей, але потім зупинився знову.— А як же ті, що там, зовні?

Адвокат дві-три секунди не вимовляв ні слова, а коли заговорив, то здалося, ніби в кімнаті нікого немає, а чи, по суті, він просто міркує вголос:

— П'ятеро чоловіків. А ви служитель закону й озброєні. Ви можете навіть вихопити пістолет. Якщо бути обачливим, вони не є небезпечні.

— Ага,— сказав він і знову рушив до дверей, потім знову став, не озираючись, просто зупинився і заляк.

— Звинувачення в чім?

— У волоцюзтві,— відповів адвокат.

— У волоцюзтві? — здивувався він.— Дарма що йому належить половина сорока п'яти тисяч доларів?

— Дурниці,— кинув захисник.— У нього й півдолара немає. Ідіть.

Але цього разу наглядач не зрушив з місця; можливо, не озирнувся, але й з місця не зрушив, і спокійнісінько так заговорив:

— Не так. Навпаки. Закон відвезе чорнюка з тюрми й з міста, аби врятувати його від юрби, яка хоче відбити його й спалити. Всі ці люди хочуть тільки звільнити його.

— А ви не вважаєте, що закон повинен бути двосічним? — запитав адвокат.— Що він має захищати й тих, хто не крав сорока п'яти тисяч?

— Усе так,— мовив наглядач. І тепер він глянув на адвоката, його рука лежала на округлій ручці дверей, але він поки-що не прокручував її.— Тільки я хотів спитати не про це. Гадаю, що відповідь ви вже маєте, і сподіваюсь, що добру...— говорив він, спокійно, повільно й виразно.— Я все про те ж саме. Тож я протримаю його в Блестоні, до офіційної реєстрації звинувачення. А потім він може йти геть.

— Ви гляньте на його обличчя,— сказав адвокат.— Немає в нього аніяких грошей. Він навіть не знає, де вони можуть бути. Не знає ні цей, ні той, бо їх і не було, а той дріб'язок, що міг їм дістатись, цей кокні давно потратив на шльондр та віскі.

— Ви не відповіли,— нагадав наглядач.— Потім він зможе піти геть.

— Так,— мовив адвокат.— Спочатку замкніть двері до зали засідань. Потім повертайтеся по чорнюка.

Наглядач відчинив двері; ті п'ятеро стояли там, але він навіть не сповільнив ходи, пройшов посеред них, а потім зненацька, замість податися коридором до задніх дверей зали засідань, як звелів адвокат, він попрямував до сходів, швидко, але не бігом, просто шпаркою ходою, спустився і пройшов холлом до кабінету дядечка своєї дружини, де не було нікого, висунув шухляду стола, що стояв за переділкою,

і, навіть не попорпавшись у шухляді, вихопив з-під купи старих судових постанов, недописаних повісток, скріпок, гумових штампів і ручок з іржавими перами запасний службовий пістолет, запхнув його до порожньої кобури, вийшов у хол і піднявся іншими сходами до головного входу зали засідань, причинив двері, попри те, що одне обличчя, потім три, потім добрий десяток обернулися до нього, крутнув ключ у замку, вийняв його, запхнув до кишені й знову заквапився, вже й біжка припустив до кабінету судді, де адвокат почепив слухавку, відсунув телефон, потягся до покладеної в попільничку сигари й вперше звернув погляд на негра; розкурюючи повільними затягами сигару, вперше оглянув спокійне, без вікових ознак обличчя римського сенатора над старим, поношеним, ретельно вичищеним сурдутом, облямоване віночком шпакуватого волосся, що оповивало череп, мов Цезареві лаври, а тоді й заговорив, і розмова їхня складалася з коротких, прямих, майже монотонних запитань та відповідей:

— У тебе ж немає ніяких грошей, правда?

— Немає.

— І ти навіть не знаєш, де вони можуть бути?

— Не знаю.

— Бо їх і немає. І не було. І навіть коли й був який дріб'язок, твій білий друзяка тринькав їх, перш ніж ти...

— Це не так. Ви й самі в це не вірите. Бо я знаю...

— Гаразд. Можливо, то була ціла сотня доларів.

— Більше.

— Більше тридцяти тисяч?

І тільки ледь помітне вагання, не замішка, лиш пауза; голос лишився так само дужий, все так само нездоланно твердий та впевнений:

— Так.

— Наскільки більше тридцяти тисяч?.. Гаразд. Наскільки понад сто доларів? Ти мав хоча б сто доларів?.. Гаразд. Ти знаєш, що там було більше ста доларів, але не знаєш, наскільки більше. Так?

— Так. Але вам немає потреби турбуватись...

— І ти повернувся, щоб отримати бодай свої півсотні?

— Я хотів попроситись, поки він не поїхав додому.

— Додому? — квалливо мовив адвокат.— Себто в Англію? Він сам сказав це тобі?

Відповідь була несхитно спокійна, нездоланно тверда:

— Як він міг мені сказати? Таж йому й казати не треба було. Коли чоловік приїздить у таку місцину, де йому нічого тратити чи втрачати, він завжди повертається додому. Але вам нема чого турбуватись, бо я знаю, що ви хочете влаштувати: протримати мене в тюрмі, аж поки він прочитає про це в газетах і повернеться. І ваша правда: він так і вчинить, бо я також потрібен йому. І нічого вам потерпати, скільки там грошей,— їх стане на всіх адвокатів.

— Як хлібів і рибин? — запитав захисник. Але цього разу не було паузи, не було жодної відповіді, сама безжурна мовчанка, й порушити її довелося адвокатові:

— Отже, це ти йому потрібен. Одначе ці сорок тисяч таки в нього. Як може людина, що має сорок тисяч, потребувати тебе?

І знову мовчанка, неподоланна та безтурботна, і знову порушив її адвокат:

— Ти носиш духовний сан?

— Не знаю. Я свідкую.

— Перед ким? Перед Богом?

— Перед людиною. Богові я не потрібен. Звісно, я свідкую і перед Ним, але насамперед перед людиною.

— Найбільше людина може постраждати від правдивого перед Богом свідка.

— Тут ви помиляєтеся,— заперечив негр.— Людина сповнена гріха й гріховної природи, і все, що вона чинить, не зносить погляду, й багато з того, що вона говорить,— то страм і ганьба. Але жоден свідок не може їй зашкодити. Коли-небудь щось може здолати її, але тільки не Сатана.

Тут обидва вони обернулися на звук дверей, що відчиняються, й побачили: наглядач уже в кабінеті й силкується втримати двері, які ведуть у коридор, щосили опираючись їх повільному, невблаганному рухові, аж поки вони

й відчинилися навстяж, притиснувши його до стіни; з коридору ввійшли ті п'ятеро, але адвокат, заглядевши їх, підвівся, підійшов до дверей, що вели до зали, сказав через плече: «Сюди, джентльмени!» — відчинив двері й став збоку, притримуючи їх; він не зробив ні жесту, ні поруху, наказового чи бодай запрошувального, поки вони, покірливо й боязко, мов вівці, йшли до дверей вервечкою, немов п'ять однаковісіньких мішеней: качок, чи череп'яних люльок, чи там зірок, що тягнуться на нескінченному ланцюжку по крихітному простору тиру; вони вийшли, адвокат вийшов слідом за останнім, кинувши через плече наглядачеві, чи негрові, чи й нікому: «П'ять хвилин», — і пройшов крізь ту п'ятірку, яка зупинилася, скупчившись і заступивши вузький прохід, от ніби вони наштовхнулися на якийсь невидимий мур, у переповнену залу, що нетерпляче вичікувала; він пройшов у дверцята за бар'єр і став обличчям до зали майже на тому самому місці, що й десять хвилин тому, тепер уже сам-один, але аж ніяк не самотній у товаристві, на тлі мовби витканих чи вишитих золотом на гобелені титанів, котрі стали віхами вивищення людини: Цезаря й Христа, Бонапарта й Петра, Мазаріні й Александра, Чингіз-хана й Талейрана, Ворвіка, Марлборо й Бріана, Білла Санді, генерала Бута й Престера Джона, принца та єпископа, нормандця, дервіша, змовника й хана, — гігантів, які підкоряли, гнуздали, спрямовували, а іноді й вели незліченні свої орди не заради влади й слави, ба навіть не задля багатства — це ж було лише чимсь третьорядним і навіть неістотним, — але заради людини, аби змусити її рухатися в одному напрямі задля неї ж самої, бодай на якийсь час вивільнити землю, забрати її з власного шляху людини, — так він стояв там секунду, другу, третю, не приймаючи загальної уваги, а притягуючи її, мов ото дзеркало в темній кімнаті збирає в себе все світло, й вся решта стає видима тільки на його тлі; чотири секунди, п'ять, шість... не чути було ні звуку, ні зітхання, ані навіть дихання, а чулося тільки золоте дзюрчання годинникового ланцюжка й тонка, набридлива музика перлини; здавалося, ніби він тримає

в руці, мов віск, завмерлу в очікуванні людську масу, немов скульптор затримує на мить м'яку, покірну, безпристрасну глину а чи диригент — піднесену паличку, невагомий блиск якої містить у собі всю гучність шаленства, любові та страждання.

Потім він підніс руку, відчуваючи при цьому, що весь величезний тягар напруги й уваги зосередився на ній, мов на руці фіглярра, дістав годинника, відкрив накривку й, глянувши на стрілки, уздрів у матовій увігнутій поверхні накривки, мов у магічному кристалі пророка, тьмянний відбиток наглядача й негра, які мали б уже перебувати на площі чи навіть у завулку, що вів до готельного гаража; і тут до зали увірвався дедалі гучніший гуркіт двигуна, а потім заторохкотів і сам автомобіль, рвонувши вперед із виключною, нерозважною швидкістю; його пихатий негр-водій завжди їздив саме так, коли за розпорядженням свого пана возив пасажирів, яких вважав за недостойних чи його самого, а чи пишноти автомобіля, — самовдоволений напівд'Артаньян, мулат-убивця, якого адвокат був протримав у в'язниці рівно один рік і день, мов ото дресирувальник прив'язує вбитого птаха неслухняному мисливському собаці до шиї, й потім узяв на поруки, і не тому, що він (той адвокат) мав якесь співчуття до вбивці тієї жінки, а через спосіб, яким скоєно те вбивство: чоловік, очевидячки, з розкритою бритвою в руці, ганяв, виснажував жінку, не випускаючи її з халупи; ця сцена, як уявлялося адвокатові, мала скидатися на балет, потім жінка вирвалася і з криком вибігла на залляту місячним сяйвом стежину; безперечно, вона бігла шукати рятунку до білих, у яких працювала куховаркою, але чоловік легко наздогнав її і не схопив, не вчепився, а чиконув навідріг бритвою, непомильно, мов хірург, завмерши на мить, коли весь рух злився в один фатальний помах, недбало-точний і майже вишуканий, мов у матадора; вони ще пробігли пліч-о-пліч два чи три кроки, аж поки жінка й упала; чоловік навіть не забруднився кров'ю, і лезо лишилося чисте, от ніби він розтяв не шийну вену, а зойк, що гвалтував опівнічну тишу.

І тепер адвокат міг кинути все це, одне слово: змусити їх не рухатися зі своїх місць, от мов матадор одним рухом плаща змушує завмерти бика, увійти в кабінет судді, а звідтіля — в готель та й зібрати свої речі. Але ж не кинув: він мусив зробити цю дрібничку, мов той давній язичник, який, перш ніж вихилити повний келих, випліскував із нього у вогнище бодай крапельку — не для задобрювання, а просто на знак визнання тим, хто створив його сином свого часу; в одному з будинків на одній з найкращих вулиць одного з найспокійніших районів Нового Орлеана він мав полотно, картину — не копію, а оригінал, і до того ж відомий, а заплатив він за ту картину стільки, що й згадувати про це не любив, дарма що експерти потверджували її справжність до купівлі й ще двічі опісля, і йому двічі пропонували за неї в півтора рази більше, але він був байдужий до неї від самого початку й не певен був, що її розуміє, однак, коли вже картина стала його власністю, відпала й потреба прикидатися, нібито вона йому подобається — отому-то (хоча в це ніхто не вірив) він і придбав її; якось-то ввечері, сидячи самотою в кабінеті (не мав він ні дружини, ні дітей, і в оселі разом із ним мешкав лише той мулат-убивця, що безшелесно ходив у своїй білій куртці) він зненацька збагнув, що дивиться не на підвішений прямокутник хвилюючого середземноморського блакиту, жовтого та вохри, ба навіть не на афішу, що немовби суремно стверджувала незмінну влаштованість як підсумок його прожитого доти життя: дім на бездоганній вулиці, членство у створених ще до заснування штату клубах, де ім'я його батька не вимовлялось і не могло вимовлятися; загадкові комбінації цифр, які відкривали його сейфи, й постійне зростання переліку цінних паперів, — він дивився на символ своєї долі, яка нагадувала пошарпане вітрами знамено старого нормандського графа, під величезним прихистком котрого не тільки метушилися й наживалися банкіри та політикани, не лише блідли й тремтіли управителі й васали, але й шістдесят тисяч людей, що не носили мечів та острог, не мали прізвищ, що день Божий складали на прогнуті достатком столи, у двори

й навіть на псарні останню найвищу пожертву: добровільний дар своєї злиденності, й він (адвокат) подумав: «Та я ж не заслужив цього! Не встиг. Мені навіть не треба було заслугувати: людина, у своїй безмежній і незмірній дурості, накинула це мені, перш ніж я встиг учинити опір!» Він закрив годинника, запхнув його в кишеню камізелі, а потім голос, негучний, млявий, черевовіщунський, голос, що невідь звідки й взявся, от ніби навіть і не адвокат, а саме оточення, зала, безтілесне повітря вгорі, десь біля чи й довкола високих темних карнизів, не звернувся до людей, а спустився — не як звук, а як благословіння, як світло небесне на покірні, стійкі, тріумфальні голови:

— Леді й джентльмени... — Потім не гучніш, а тільки різко, безапеляційно й уривчасто, мов клацнув іграшковий пістолетик а чи короткий нагай хльоснув: «Демократи, четвертого листопада два роки тому з виборчих урн Америки піднеслося небачене сонце тисячолітнього миру й процвітання; четвертого листопада, за два роки, ми побачимо як воно й зайде, якщо спрут Волл-стріту й фабриканти-мільйонери з Нової Англії доможуться свого; вони-бо хочуть знову спорудити барикаду тарифу поміж південним фермером і голодними робітниками Старого Світу — Європи, яка вже увійшла в свій золотий вік миру та розуму, зітхнувши нарешті вільно після двох тисячоліть воєн і страху війни; вони прагнуть лише купувати у вас за прийнятними цінами пшеницю, кукурудзу й бавовну, а продавати вам, за приступні ціни, промислові товари, потрібні для вашого життя й щастя, для життя й щастя ваших дітей, знову підтвердивши невідчужуване право вільної торгівлі, яке запровадили наші отці-засновники сто двадцять шість років тому, право людини продавати продукт свого труду й поту де й коли вона побажає, без страху чи запобігання перед нью-йоркськими капіталістами чи новоанглійськими фабрикантами, котрі вже тратять, мов воду, гроші, нажиті на дитячій праці в їхніх потогінних майстернях, надсилаючи в щонайвіддаленіші куточки землі чесні прибутки вашого труду й поту, аби не ваші дружини й діти, а дружини й діти

африканських дикунів і китайських язичників отримували добрі дороги, школи, сепаратори й автомобілі...» Продовжуючи свою промову, він рушив, квалливо ступнув до дверцят у бар'єрі, й тут уся зала непоквапно підвелася й навіть не ринула, гойднулася в напрямі головного входу, бо щойно від тих дверей долинув голос: «Замикано!» — гойдання не припинилося, тільки напрям свій змінило й перетворилося на потік; негучно шкаргаючи ногами, юрба ринула у вузький прохід, що вів до суддівського кабінету; адвокат, квалливо вийшовши з-за бар'єру, став поміж ними й дверима, і, подумавши: «Моєю першою помилкою було те, що я не зостався на місці...» — він тут-таки припустився й другої.

— Назад, — вимовив він і навіть виставив руку долонею вперед, уперше бачачи, розрізняючи окремі обличчя й очі, які наразі видавалися аж ніяк не осібними; схоже було: на нього насувається єдине сукупне обличчя, тисне його, і зненацька він позадкував — не від удару, не від поштовху, а просто від обступлення, поглинення єдиною-рухомою масою; він спіткнувся, але тут-таки й відчув, як щось, схоже на добрий десяток швидких, міцних, безпристрасних рук, підхопило його, обернуло й зупинило; кілька душ пройшло повз нього, вони відчинили двері до кабінету; юрба ринула, навіть не відштовхуючи, не відкидаючи його, а відтираючи, притискаючи до стіни, через ту маленьку кімнату до дверей у протилежний коридор; кімната спорожняла, ще й не встигнувши наповнитись; він збагнув, що перші обійшли будівлю й відчинили головний вихід, і наразі не тільки коридор, а й весь будинок заповнився приглушеним, неквапливим шурхотінням ніг, а він стояв опостінь ще хвилину, з відбитком, не брудним, а лише темним, не квалливої, а тільки твердої, впевненої та спритної отієї чиєїсь долоні на бездоганно білій — доти — камізелі.

І раптом, у шаленстві передбачення, він рвонувся, метнувся до вікна, вже знаючи, що побачить, ще й не сягнувши його, і визирнув на майдан, де їх уже й зупинили: нагледяч, мацаючи й ніяк не намацуючи рукою під піджаком,

оглядаючись на будівлю суду; тільки тепер їх було вже троє, й адвокат подумав швидко, неуважливо, без подиву: «Ах так, хлопчик, що скакав на тому коні...» — й вже не дивився на наглядача, а лише спостерігав, як юрба несквапно виливається з головного входу і, розпливаючись, рухається до трьох статичних постатей, гейби невблаганний, непоспішливий потік чорнила по скатертині, й думав, що людина є звичайна та вразлива, коли вона зіпнеться на щонебудь, на хай там що завгодно: на коня, трибуну, флагшток чи трапецію, що на своїх ногах і в русі вона жахлива; думав подивовано, принижено й навіть гордо, що страшна не просто її нерухома маса, хай там яка велика й хоч би що вона коїла чи намислила скоїти, ба навіть не маса в русі на чомусь, коли страшна не окремішня людина, а те, що рухається, страшна маса, саморушна в одному напрямі й до однієї мети на своїх кволих, незграбно зчленованих ногах на ступнях — не ріг Чингіз-хана, не горн Мюрата, тим паче не золотий голос Демосфена, чи Ціцерона, чи суремний глас Павла, а чи Джона Брауна, а чи Пітта, а чи Колгауна, чи там Даніеля Вебстера, а діти, що помирають від спраги посеред міражів Месопотамії, дикуни, що навалилися на Рим із північних лісів, несучи на плечах навіть свої домівки, сорокарічні сміттярі Мойсея та високі люди з рушницею чи сокирою і мішком намиста, які змінили колір американської раси (й остання в адвокатовій пам'яті особина: ковбой, що всіяв весь Захід Америки кінськими кізяками й купами іржавих бляшанок з-під сардин у томаті й стертий з лиця землі напливом людей зі знадобами для натягування дротів та повними кишнями скоб), думав із гордістю й побожним страхом, що людина буває загрозлива тільки в русі, а небезпечна тільки у мовчанні; не в хтивості, не в пристрастях, не в жадібності криється її небезпечність, а в мовчанні й задумливості, в її здатності рухатися *en masse*^{*}, за власною спонукою та мовчанкою, в якій вона замислюється, а тоді зненацька починає діяти; і з захватом, бо ж ніхто не знав цього краще за володарів її масових устремлінь, герої, веле-

* Разом, спільно (фр.).

ти, що скеровували її бурхливу діяльність, використовуючи її щедротні сили, гнуздаючи та спрямовуючи її; так завжди було й завжди буде; одним зі світових велетнів став у сучасному Детройті колишній велогонщик, його прізвище звучало в устах цілого світу як символ, він-бо вже посадив на колеса половину родин континенту, а ще за двадцять п'ять років посадить і половину жителів півкулі поодинці, а ще за тисячу позбавить ніг і весь людський рід, достоту як давній і водночас навіть непомічений порух Космосу обернув моря в континенти й позбавив їхніх мешканців зябер. Але до цього ще було далеко: на це потрібен був спокій, а щоб його домогтися, треба було загнудати мовчання — мовчання, під час якого людина має час задуматися, а вже потім діяти, як вона вірила, що думала, чи то думала, що вірила; мовчання, в якому юрба повільно йшла-текла площею до трьох статичних постатей і в якому нагладач, вихоплюючи пістолета звідкілясь із-під поли піджака, крикнув писклявим, високим, нечоловічим голосом:

— Стійте! Рахую до трьох! — і почав відлічувати: — Один... два... — виклично, ба навіть люто витріщаючись на людей, які не кидалися до нього, а, здавалося, навіть не йшли, а ширяли попід і понад ним; він знову відчув, як пістолета в нього не висмикнули, не видерли, а спокійно відібрали, а потім уже інші руки схопили його.

— Дурисвіти! — кричав він, вириваючись. Але як було сказати їм? Як пояснити? Треба шанобливо ставитися до грошей, хоч би кому вони належали, а в супротивному випадку співчуття слабким не принесе їм користі, бо ж тоді вони дістануть від тебе саму тільки жалість. До того ж пояснювати все одно було вже запізно — тверді, добрі, майже ніжні руки не тільки підхопили його, а й навіть підняли, відірвали від землі й понесли, як ото двоє геть самітних старих парубків можуть понести дитину; його ступні пам'ятали землю, але вже не торкалися її; потім його підняли якнайвище, й він побачив поміж пліч і голів, які несли його, коло облич, не понурих і не лихих, а тільки одностайних та уважних, а в центрі того кола — старого негра в потертому

сурдугі й тонесенького хлопчика-негра з білками очей такого чистого, неймовірно білого кольору, який подибувався у фламандських живописців; потім власник спокійного невдоволеного голосу заговорив знову, й тільки тепер наглядач упізнав його: був то не адвокат, не крамар чи там банкір, чи ще хто з солідних громадян міста, а гравець, що вибрав собі найтруднішу гру — володіння маленьким тартаком, який раз-у-раз переходив із рук у руки, де він почав працювати в п'ятнадцять років як єдиний годувальник овдової матері й трьох незамужніх сестер, а тепер, у сорок, він мав і завод, і дружину, двох дочок і ще й одну онуку; тож він урешті порушив тишу, в якій годі було навіть чийсь дихання розчути:

— Скільки ви з тим чоловіком заробили на цьому скакуні? Сотню?

— Більше, — відказав старий негр.

— Тисячу?

— Більше.

І тепер не стало ні ворухіння, ні дихання, а тільки єдине загальне вичікування запанувало, от ніби весь яскравий квітневий ранок напружив слух.

— Сорок тисяч?.. Гаразд. Половину сорока тисяч? Скільки ти бачив? Скільки нарахував? Ти вмієш полічити до тисячі?

— Там була ціла купа, — мовив старий негр, і тепер вони задихали: один порух, один вдих, один рух; день і ранок заспокоїлися знову, а голос виголосив прощальну промову:

— За двадцять хвилин на станції буде потяг. Їдь ним геть звідсіля й не повертайся. Тут у нас не люблять грошовитих негрів.

— Тож ми сіли на потяг, — розповідав старий негр, — і доїхали до найближчої станції. Там зійшли й пішли далі пішки. Іти було далеко, та ми знали, де він буде, якщо його лишили в спокої...

Шлях їхній пролягав у блакитну, повиту серпанком далину на зіткненні штатів Джорджія, Теннессі й Кароліна; саме там він зненацька виник нізвідки наприкінці торішнього літа з тим триногим скакуном, старим негром-священиком

і негритянським хлопчиком, який їздив на коні вершником, і пробув два тижні, а кінь за цей час обскакав усю решту в радіусі п'ятдесяти миль і насамкінець ще й привезеного з Ноксквілла спеціально для змагання з ним рисака; потім (усі четверо) зникли знову, випередивши на шість годин орду федеральних полісменів, шерифів і спецчиновників, яка нагадувала збірну зграю на лисячому полюванні по всьому штатові чи й по всій країні.

— І ми таки правильно вгадали: він, певне, подався туди просто з міссурійської в'язниці, бо ще стояв червень. Нам розповіли про це. Недільного ранку, в церкві, перший загледів його священник, бо вже дивився у той бік, а вже потім і вся решта обернулася й теж упізнала поверненця: стояв у дверях, підпираючи одвірок, мов нікуди й не зникав...

Зв'язківець уявив це собі так, як уявив би й заступник начальника федеральної поліції:

— ....понурий, злий, лихослівний, недорікуватий (здебільша тому, що лиш іноді якийсь уривок його мови звучав для мешканців долини ледь схожим на те, що вони мали за англійську мову) чужинець, повитий ореолом не тільки неправонародженості й бурлацтва, але й бездомності, немов напівдикий, безпородний бродячий пес; без батька, без дружини, безплідний чи, можливо, навіть імпотент, лихий, потворний та неприємний, позбавлений спадку, непокірливий та невтішний усесвітній сирота, який зненацька з'явився у цій їхній сонній глушині, та ще в такому товаристві — незвичному, рухливому й разючому, от ніби побудований навколо комети іподром: двох негрів і скаліченого коня, подібного якому, навіть на чотирьох ногах, у цій долині, та й у цілому краю, ніколи-зроду не бачили; там кінь був просто немолочна тварина, здатна в будні тягати плуга чи воза, по суботах возити зерно до млина, а по неділях везти до церкви стількох членів родини, скільки спроможеться умоститись на його худій хребтині, і там не тільки не було, а й ніколи не бувало негрів; п'ятдесят років тому ці долиняни — від шістдесяти з чимось до тринадцяти-чотирнадцяти літ — полишали свої туманні, неприступні, не позначені на

мапі гнізда й тижнями тупали пішки (а з тими, хто лишався вдома, ніхто й знатися не бажав) на геть-то чужу їм війну, аби захистити свою землю від негра; було ж їм замало просто повстати й відкинути його зазіхання, їм неодмінно треба було об'єднатися з військом його ворога, вони скрадалися, продиралися (якось-то біля однієї харчівні на перехресті їхній загін улаштував щось на взір генеральної баталії з загоном рекрутів-конфедератів) ночами через позиції конфедератів, розшукували федеральні війська та в них уливалися, аби битися не супроти рабства, а супроти негрів, аби убезпечити негра, звільнивши його від тих, хто міг би привести з собою негрів; достеменно так само вони зняли б свої рушниці з кілочків чи оленячих рогів над коминками чи дверима, аби відбити, наприклад, комерційну компанію, яка б надумала повернути назад індіанців.

Почув він і ось що:

— То тільки першого разу ми пробули там не два тижні. П'ятнадцять днів. Перші два дні вони тільки придивлялися до нас. Тяглися до нас з усієї долини, хто пішки, хто на коні чи мулі, а чи цілою родиною в фургоні, зупинялися на дорозі перед крамничкою, де ми, сидячи на веранді, їли сир, печиво й сардини, і витріщалися на нас. А потім чоловіки й хлопці йшли за крамничку, де ми вбудували загорожу з тичок, обрізків дощок та мотузок, і видивлялися на коня. Потім ми почали влаштовувати перегони, на п'ятий день обскакали всіх коней в долині й виграли десятидоларову кукурудзяну ділянку на горі, а на сьомий день ми вже виступали супроти всіх коней, зібраних із сусідніх округів, розташованих за Ущелиною. Минуло ще шість днів, і долиняни тепер уже ставили на нашого коня, а тоді, на п'ятнадцятий день, привезли коня з Ноксвілла, того самого, що виступав на перегонах у Черчіл-Даунз; і цього разу не тільки мешканці долини, а й люди з усієї цієї частини Теннессі побачили, як триногий незасідланий кінь (ми не надягали на нього й вуздечки, а тільки оброть і попругу, щоб хлопчиків було за що триматися) перегнав того ноксвіллського коня вперше

на п'ять фарлонгів, а вдруге — на цілу милю, за подвоєних ставок, і тепер мешканці не тільки цієї долини, а й інших округів уже ставили на нього, отож кожна людина чи принаймні кожна родина в цій частині Теннессі дістала свою частку...

— Отоді його й прийняли в масони, — вставив зв'язківець. — Протягом цих двох тижнів.

— П'ятнадцяти днів, — підправив старий негр. — Так, там була ложа... А наступного ранку ще до схід сонця з Ущелини прискакав на мулі гінець, випередивши їх десь на годину...

І старий негр розповів зв'язківцеві, що сам почув за рік після тих подій. Коли ж зійшло сонце, перед крамничкою зупинився автомобіль — перший, котрий заїхав до цієї долини й котрого уздріли численні діди й діти; частину шляху по Ущелині він рухався своїм ходом, але його, безперечно, доводилося і штовхати, й тягнути, а де-не-де, можливо, навіть нести; до крамнички увійшли окружний шериф і міські чужинці в міських капелюхах, краватках і ботах, пропахлі чи то пак просмерділі, мов митні чи акцизні чиновники, а вчорашні коні, мули та фургони вже й потяглися з печер і з пагорбів назад, і тепер вершники та їздці незагадно спускалися на землю, затримувалися на хвилину, мовчки й допитливо розглядаючи автомобіль, гейби гримучу зміюку середнього габариту, потім упихалися до крамнички, аж поки вона й геть переповнилася, й дивилися не на міських заволок, що боязко скупчилися щільним гурточком біля запльованого ящика з піском, де стояла холодна пічка, так само запльована (на тих вони лиш кидали погляд і враз відверталися), а на шерифа, а що шериф був тутешній, носив те ж саме прізвище, що й половина долини, був одноголосно нею обраний і, по суті, якщо не брати до уваги їхніх комбінезонів та його п'ятицентової краватки, навіть виглядав такий самий, як і вони, то й видавалося, ніби долина видивляється сама на себе.

— Цього коня вони поцупили, — сказав шериф. — І господар тільки й хоче повернути його назад.

Але ніхто не обізвався; люди мовчки, серйозно, чемно дивилися на нього, навіть не слухаючи, а просто вичікуючи; потім один із зайд сказав пронизливим голосом:

— Стривайте!..— і швидко ступнув наперед, його рука вже була за бортом защебнутого міського піджака, але тут шериф сказав своїм глухим голосом горянина:

— Сам постривай.— Його рука теж була вже за бортом того самого защебнутого піджака; він видобув звідтіля й легко тримав своєю п'ятірнею маленьку міську руку й плаского міського пістолетика, і в ній вони потонули, мов іграшкові; пістолетика він не видер, а просто вичавив із руки, пхнув до кишені свого піджака й вже на ходу кинув:

— Що ж, хлоп'ята, ходімо.

Його супутці в білих сорочках, піджаках, вузьких штанцях і ботиках, начищених два дні тому в готелях Чаттануги, щільно збитою купкою йшли за ним, поки прохід лишався вільний: люди в крамничці мовчки розступалися й тут-таки змикалися знову; на веранді, на ганку їх так само мовчки пропускали й змикалися знову, аж поки гості добулися до автомобіля; йшов 1914-й рік, молоді горяни ще не навчилися виводити автомобіль з ладу, просто знявши розподільник запалення чи засмітивши карбюратор. Тому вони вдалися до того, що їм було добре знайоме,— до десятифунтової довбні з кузні, й, не ознайомлені з таємничою роботою деталей під капотом, перестаралися; перед очима шерифа та його супутців постали дрібнесенький порцеляновий порошок розбитих свічок, видерті й розплющені проводи, зіжмакані трубопроводи, ба навіть тупі, напівкруглі западинки посеред патьок мастила й гасу, й навіть сама довбня біля ноги, обтягнутої ногавицею комбінезону; тут містянин, люто й пронизливо лайнувшись, учепився обома руками в шерифів піджак; шериф ухопив ті обидві руки однією своєю п'ятірнею й не випускав; і тепер, коли він, стоячи біля розтрощеного двигуна, подивився на юрбу довкола себе...— так то ж просто долина ще раз, укотре, подивилася сама на себе.

— Машина не скарбова,— мовив шериф.— Вона його власна. Йому доведеться заплатити за ремонт.

Хвилину німувала тиша. Потім пролунав голос:

— Скільки?

— Скільки? — через плече повторив запитання шериф.

— Скільки? — повторив і міський.— З того, що я можу судити, тисячу доларів. Можливо, й дві...

— Вважатимемо — п'ятдесят,— вирік шериф, випустив його руки, зняв з його чолопка елегантського міського капелюха перлистої барви, другою рукою добув із кишені штанів невеликий жмут грошей, відділив один долар, кинув у капелюх і простяг той головний убір, мовби наживлений тією єдиною купюрою, найближчому з юрби.— Наступний!

— ...Тільки дивитися їм треба було швидко, адже, перш ніж священик виголосив благословіння, після чого люди могли підвестися й навіть привітатися з ним, він уже й зник знову. Але чутка, попри всю ту його невловність, розлетілася...

Того ранку в церкві було тридцять сім душ, уся, по суті, долина, і надвечір, чи принаймні до заходу сонця, кожна печера й стежина, кожен пагорб уже знали, що він повернувся: сам-один, без коня, пригнічений і голодний; він нікуди не пішов, а просто сховався, зник на час, і вони тямали, що їм треба тільки перечасувати, вичекати хвилину, яка й настала того вечора на горищі поштової контори та крамнички.

— ...То й було приміщення ложі. Там вони залагоджували політичні справи, влаштовували судові засідання, але здебільшого грали в покер і в кості, за їхніми словами, ще відколи вони заселили долину й побудували це приміщення. Там були приставні східці з поруччям, по яких підіймалися адвокати, судді, політикани, масони й найвищі чини ордену, але здебільшого всі користувалися вузькими східцями, прибитими до стіни: вели вони до заднього слухового вікна, хоча ніхто й не згадував, що бачив їх, а тим паче — що по них лазив. А на горищі був дзбан, постійно наповнений прозорим місцевим віскі, яке підіймали туди у відрі та в спеціальній тикві, про них знали всі, як і про

вузенькі східці, але ніхто не міг того бачити, поки там відбувались чи засідання суду, чи ложі, чи збори...

За годину по тому, як зайшло сонце, шестеро чи семеро людей (у тім числі й крамар), що сиділи на простеленій ковдрі під засвіченим ліхтарем («Був недільний вечір. По неділях вони грали тільки в кості. Грати в покер не дозволялося»), розчули, як він чалапає нагору східцями, потім уздріли, як залазить у слухове вікно, і вже й не дивилися на нього, бо ж ніхто не збирався пропонувати йому їжу чи позичити грошей на харчі, не дивилися навіть, як він обернувся й побачив біля своєї ступні, на підлозі, півдоларову монету, не дивились, як він підібрав її і на дві чи три хвилини урвав гру, змушуючи їх, одного по одному, не визнавати монету своєю; потім він сів у коло, поставив монету, кинув кості, відклав ті знайдені півдолара, зробив ще два кидки, потім віддавав кості, підвівся, залишивши знайдену монету на підлозі, там, де вона й лежала, підійшов до люка зі східцями, що вели в темне приміщення крамниці, спустився туди, не світлячи світла, й повернувся нагору з трикутним шматом сиру й пригорщею печива, знов урвав гру, подавши крамареві одну з виграних монет, узяв решту, потім присів під стіною і нечутно, тільки рівномірно рухаючи щелепами, попоїв — наскільки було відомо долині, вперше, відколи повернувся; він знову з'явився у церкві десять годин тому і — як їм видалося зненацька — вперше, відколи десять місяців тому був щез разом із конем та обома неграми.

— Вони прийняли його так, ніби він нікуди й не зникав. Ба більше! Ніби ніколи нічого й не було: ні коня, що вигравав перегони на трьох ногах (ті костирники, певне, навіть не спитали його, а що ж із ним сталось), ні двох негрів, як оце я й отой хлопець, ні грошей, аби поцікавитися, скільки ж він виграв, як усі випитували в Міссурі, ні навіть часу, що сплив поміж торішнім літом і нинішнім...

Ні осені, ні зими й весни поміж ними, ні червіні на листі ліщини й дуба, ні хвиських дощів зі снігом, ні цвітіння та буйної зелені лавру й рододендрону на схилах гір; та й сам

цей чоловік (зв'язківець, слухаючи цю бувальщину, оповідь, яскраво уявляв собі все це) не змінився й навіть ніскілечки не забруднився; ото тільки, що цього разу він був самотній (хоч і не такий-то й самотній, як це видалося б тому колишньому заступникові начальника федеральної поліції) — на передній веранді крамнички під рекламою патентованих ліків, тютюну й соди, під оголошеннями та обіцянками кандидатів у палату представників і на пости шерифа й окружного прокурора (йшов-бо 1914-й, парний рік; вони вже зазнали поразки й були забуті, лишалися самі тільки вибляклі їхні світлини, виготовлені за найвищу ціну в найдешевших ательє і геть-то несхожі, та хто б і сподівався схожості,— просто, як усі кандидати, котрі мають бодай якусь надію, вони розклеювали їх по всій околиці на телефонних стовпах, парканах, поруччі дерев'яних мостів і стінах хлівів; уже вибляклі від сонця, часу й вітру, світлини ці скидалися на зойки: застороги, благання, ридання) сидів той самий грубий та кривий мізантроп у брудній чепуристій картатій кепці, куртці з дешевої тканини під твід і кропив'яних штанях («Він називав їх галіфе. Туди влізло б троє таких, як він. Запевняв: їх пошито в Севайл-Роу, другому завбільшки герцогстві Ірландії»).

Спочатку він просто сидів там, нічого не роблячи, й ніхто не докучав йому, з ним навіть не намагались забалакати до неділі, коли він знову потрапить до церкви й сяде на останній лаві, звідки й зможе вийти перший після благословіння. Спав він на солом'яній постільниці в приміщенні ложі над крамничкою й харчувався з неї ж, бо ж йому вистачало на те грошей, виграних того першого вечора. Він міг би й роботу якусь отримати; мені розказали: якось-то вранці він сидів собі на веранді, а один хлопець привів до коваля коня, якому поранив ліву задню ногу, намагаючись самотужки його підкувати; кінь виривався, хвицався й відчайдушно іржав за кожного доторку до хворої ноги, і врешті-решт його вирішили зв'язати, а, можливо, навіть повалити на землю, аби зняти злощасну підкову, але тут цей чоловік підвівся, увійшов до кузні, поклав руку на шию

коневі й щось йому сказав, а тоді прив'язав вуздечку до кільця, підняв копито, зняв підкову й поставив її як слід. Коваль тут-таки запропонував йому постійну роботу, а він навіть не відповів, знову вийшов на веранду й сів, а потім, у неділю, він знову сидів у церкві на останній лаві, аби вийти першому, поки ніхто не встиг забалакати до нього. Бо вони не могли збагнути його серце.

— Його серце? — перепитав зв'язківець.

— Так, — сказав старий негр. — Потім він зник, а коли знову з'явився, вони впізнали його тільки за кепкою, бо замість отих ірландських бриджів на ньому були комбінезон і картата сорочка. І побачити це можна було, тільки як опинишся там, бо ж тепер він був наймит і, певне, мало що й отримував, крім їди, прання та даху над головою, адже прибутків тієї ферми й самим господарям ледве стачало на життя...

Тепер зв'язківець уявляв собі все це майже так, як уявив би й заступник начальника федеральної поліції: літня бездітна пара, спадкоємці злигоднів, немовби втягнуті останньою взаємною надією в шлюбну спілку, подібно до того, як геть інші причини можуть затягнути до цього й спадкоємців великих статків або членів королівських родин; однокімнатна хатина з прибудовою, майже халупа, не фарбована, притислася до схилу гори з безладно розкиданим кукурудзяним полем, убогий пам'ятник неймовірному труду, який надриває не тільки сили, а й серце, втілений у кожній миршавій стеблинці, схожому на Молоха символі тієї праці, що не винагороджує поту людини, а тільки виснажує її плоть; чоловік, що ще десять місяців тому перебував у товаристві гігантів та героїв, а ще вчора, навіть без того коня й один-однісінький, тішився під їхнім прекрасним, величезним прихистком, тепер у вибляклому комбінезоні доїв худющу гірську корову і (всіх їх трьох легко було розгледіти з будь-якої відстані, бо ж один у картатій кепці, а друга — в спідниці) дряпакував миршаву, полеглу кукурудзу, спускався суботніми вечорами посидіти на веранді крамнички, небалакучий, хоч і не безсловесний зовсім, а вранці

в неділю знову сидів у церкві на своїй задній лаві, незмінно в чистому, вибляклому комбінезоні, який не був регалією його метаморфози чи символом завзятої землеробської праці, а скрадав, навіть приховував кавалерійську кривизну його ніг, знищуючи, загладжуючи й останнє нагадування про колишній чванькуватий ореол старого парубка, блукача й вершника; таким-то чином (уже йшов червень), залишалася тільки та брудна, але дженджуриста картата кепка, що промовляла (не серце, яке б говорило про любов і втрату) посеред пустельних теннессійських пагорбів про чужу багатолюдну країну.

— Потім він подався геть. Настав серпень; поштовий кур'єр привіз через Ущелину чаттанузькі й ноксвіллські газети, і священник першої ж неділі прочитав молитву за всіх людей за океаном, утягнутих у війну, вбивства й раптову гибель; а ввечері наступної неділі, як мені сказали, він пройшов останній ступінь посвячення в масони, й тепер вони бажали поговорити з ним, позаяк чаттанузькі й ноксвіллські газети відтепер щоденно приставлялися через Ущелину й він також читав їх; про ту битву...

— Під Монсом,— підказав зв'язківець.

— Під Монсом,— потвердив старий негр.— ...Спитали його: «Там були й твої співвітчизники, правда?» — а почули таке, відповісти на що можна було хіба ударом. А коли настала наступна неділя, його вже не було. Тільки цього разу вони принаймні знали, куди він подався, й коли ми нарешті прийшли туди...

— Що? — здивувався зв'язківець.— Із Міссурі в Теннесі ви добувалися від червня до серпня?

— Не до серпня,— заперечив старий негр,— а до жовтня. Ми йшли пішки. Доводилось раз-у-раз зупинятись, шукати підробітку, щоб якимось прогодуватися. На це йшов час, бо ж цей хлопець був ще хлопчаком, а я не знав нічого, крім коней та молитов, і коли я займався тим чи цим, хто-небудь міг запитати мене, хто я такий.

— Отже, ви повинні були спочатку принести йому гроші, а потім отримати щось із них на дорожні витрати?

— Грошей не було,— відповів старий негр.— Не було зовсім, якщо не рахувати найпотрібніших. Ніхто, крім новоорлеанського адвоката, в них не вірив. Нам ніколи було вигравати купу грошей. У нас був кінь. Нам треба було рятувати цього коня, який не знав нічого й не хотів нічого, крім тільки скакати, випереджаючи решту, бо інакше його б відіслали на ферму в Кентуккі й зробили б до кінця його днів звичайним сплодителем. Ми повинні були рятувати його, скільки йому випаде прожити, все так само не знаючи й не бажаючи нічого, як тільки скакати поперед усіх. А в того спочатку була інша думка, інша мета. Але незабаром він облишив її. Ми йшли в Техас. Котрогось дня ми сховалися в лісі біля струмка, я порозмовляв із ним, а ввечері й вихрестив у свою віру, в тому струмку. Й відтоді він тямив, що закладатися на щось — то гріх. Іноді нам доводилося робити невеликі ставки, вигравати трохи грошей, аби якось прожити, купити кóрму для коня й харчів для себе. Та й по всьому. Богові це відомо. З Ним усе залагоджено.

— Ви носите сан священика? — запитав зв'язківець.

— Я свідкую,— відповів старий негр.

— Але ж ви не посвячений, не настановлений священик. Як ви могли обернути його у свою віру?

— Тримай язика за зубами, дідусю,— втрутився юнак.

— Стривайте! — мовив зв'язківець.— Я знаю. Він і вас зробив масоном.

— Припустімо,— відказав старий негр.— Ви з цим парубком міркуєте однаково. Гадаєте, що, можливо, я не мав права зробити з нього християнина, але знаєте, що він ніяк не міг зробити з мене масона. Але що, на вашу думку, легше взяти на себе: сказати чоловікові, щоб він чинив, як слід чинити на думку проводиря масонів,— це такий самий чоловік, що прагне збагнути, що справедливо, або сказати, що Владика Небесний відає, як треба чинити, і це Бог, Він знає, що справедливо, як полегшити страждання й рятувати людину?

— Гаразд,— мовив зв'язківець.— Був жовтень...

— Але тепер вони знали, де він. «Франція?» — допитуюсь я, а цей хлоп сіпає мене за рукав: «Ходім, дідусю, ходім, дідусю...»

— Де це? — питаю. — Теж у Теннессі?

— Ходімо, дідусю! — мені хлопець. — Я знаю, де.

— Так, — сказав зв'язківець хлопцеві. — Зараз ми побесідуємо. — І знову звернувся до старого:

— І ви прибули до Франції. Я навіть не питаю, як у вас це вийшло без грошей. Дяка Богові, чи не так?

— Дяка Товариству, — відповів юнак. Але вимовив він це слово по-французькому: *Société*.

— Еге ж, — мовив зв'язківець, уже до юнака. Й запитав його французькою, щонайблискучішою французщиною: шпарким, швидким, гарячковим арго, яке прийшло в міжнародні салони через нічні клуби з паризьких нетрищ: — Цікаво, хто спілкувався французькою за нього. Либонь, ти?

— Хтось та повинен був, — відповів юнак ліпшою французькою, мовою Сорбонни, інституту. Старий негр вислухав спокійно й безтурботно, а тоді сказав:

— Його мати з Нового Орлеана. Вона вміла розмовляти «по-індичому», рубаною балачкою. Ото звідти в нього й ця мова.

— Але ж не акцент! — заперечив зв'язківець. — Звідки він у тебе?

— Не знаю, — сказав юнак. — Просто я так розмовляю.

— А міг би ти «просто розмовляти» грекою, латиною чи іспанською?

— Не пробував, — сказав юнак. — Либонь, зміг би, якщо вони не трудніші за французьку.

— Гаразд, — мовив зв'язківець, звертаючись уже до старого негра. — Ви вже мали Товариство, коли покидали Америку?

І вислухав оповідь, теж плутану й невиразну, мовби зі сну. Були вони в Нью-Йорку, хоча ще рік тому й не уявляли, що земля розпросторюється далі, ніж від Лексингтона, штат Кентуккі, до Луїсвілла, поки не пройшли по ній,

не протупали ногами по твердій, стійкій землі з назвами Луїзіана, Міссурі, Техас, Огайо, Теннессі, а доти ж ці слова означали невідь-що, от як «Авалон», чи «Асталот», чи там «Ультіма Туле». І раптом в оповіді з'явилася жінка, «дама», немолода, вся в хутрах...

— Я знаю,— сказав зв'язківець.— Минулої весни, коли ви приїздили в Ам'єн, вона була з вами в автомобілі. Син її служить у французькій ескадрильї, яку вона забезпечує грішми.

— Служив,— уточнив юнак.— Її син загинув. Був він доброволець, один із найперших пілотів, які загинули на французькій службі. Її постачати гроші ескадрильї вона стала вже після синові смерті.

— Бо вона була заблукана,— вирік старий негр.

— Заблукана? — повторив зв'язківець.— А-а... Пам'ятник її синові — машина, призначення якої — вбити якомога більше німців, бо один німець убив його? Саме в цьому полягала її помилка, заблуканість? І щойно ви їй це сказали, як вона переродилася морально, мов конокрад того ранку в лісі, коли ви порозмовляли з ним, потім охрестили в струмку й тим спасли? Гаразд, розповідайте.

— Так,— мовив старий негр і продовжив оповідь: вони втрьох розплутували той маршрут, мов пригадували почерговість утілень котрогось індійського божества; спочатку, либонь, помешкання на Парк-авеню, потім, певне, контора на Волл-стріт, а далі інша контора, кімната — молодявий чоловік із чорною биндою на оці, дерев'яною ногою і рядочком зменшених медалей на піджаку, й старший віком чоловік, із маленькою червоною штучкою, схожою на пуп'янок троянди, в петлиці, вони «по-індичому» порозмовляли з дамою, а тоді й з молодиком...

— Себто звернулися до французького консульства? — уточнив зв'язківець.— Аби розшукати одного англійського солдата?

— Саме точилися бої під Верденом,— сказав юнак.

— Під Верденом? — повторив зв'язківець.— Це було торік. У шістнадцятім. І ще й до шістнадцятого року...

— Ми прошкували пішки й працювали. Потім дідусь почув...

— Їх було дуже багато,— сказав старий негр.— Чоловіків і юнаків, що місяцями йшли в ту брудну канаву убивати один одного. Дуже багато. Вже ніде й хоронити було їх. Убити можна лише тіло людини. А голос людський убити неможливо. І якщо тіл стільки, що ніде хоронити, то їх теж чути.

— Навіть якщо вони тільки запитують: «Навіщо?» — сказав зв'язківець.

— А що може стурбувати дужче, ніж запитання людини: «Скажи: навіщо? Скажи: як? Покажи мені шлях!»

— А ви здатні показати людині шлях?

— Я здатен вірити,— сказав старий негр.

— І тому французький уряд послав вас до Франції?

— Дама,— сказав юнак.— Це вона оплатила дорогу.

— Вона також вірила,— сказав старий негр.— Усі вони вірили. Гроші тут нічого не важили, бо всі зрозуміли, що самим грошима нічого не доможешся.

— Гаразд,— мовив зв'язківець.— Хай там як воно було, а зрештою ви приїхали до Франції...

І почув ось що: пароплав, у Бресті невеликий комітет з офіцерів-штабістів, його члени послали їх хай і неспеціальним потягом, але таким, що принаймні їхав швидше за всі невійськові ешелони; будинок, палац, порожній і лункий, уже чекав на них у Парижі. Щоправда, тієї полотнини над герцозькими ворітьми тоді ще не було, ще обмірковувався зміст напису. Але незабаром його вивісили, й дім, палац, недовго лишався порожній. Спершу почали з'являтися жінки в чорному, старі й молоді з дітьми на руках, потім і чоловіки-каліки в небесно-блакитній формі зі слідами окопної грязюки, вони приходили туди посидіти на тимчасових жорстких лавах, і навіть не обов'язково побачити його, адже він займався пошуками свого компаньйона, свого Містарі, тож розповів і про це: як їздив з військового міністерства у Парижі в державний департамент на Даунінг-стріт, на Вайтхолл, а потім і в Поперінг, аж поки, нарешті,

визначено місце перебування того чоловіка; він (бувальщину нью-маркетського коня на Вайтхоллі знали й пам'ятали) міг би, якби захотів, стати грумом у заступника командувача, але натомість записався до лондонського полку, а потім, заледве навчившись накручувати онучі, потрапив на розподільчий пункт і міг би й до кінця війни числитися грумом-коновалом-конюхом у полку гвардійської канцелярії, але він навчив свого сержанта грати в кості на американський штиб, виграв звільнення від цієї посади й ось уже два роки був рядовим у діючому батальйоні нортумберлендських прикордонників.

— Ото тільки коли ви нарешті його розшукали, він майже й не розмовляв з вами,— сказав зв'язківець.

— Він ще не готовий,— пояснив старий негр.— Ми можемо зачекати. Час іще є.

— Ми? — перепитав зв'язківець.— Себто Бог і ви?

— Так. Навіть якщо вона скінчиться наступного року.

— Війна? Таки це війна. Так сказав вам Бог?

— Дарма. Смійтеся з Нього. Він і це стерпить.

— А що ж мені ще робити? — спитав зв'язківець.— Хіба Він не віддає переваги сміхові перед слізьми?

— Він не глухий ні до сліз, ні до сміху. Для Нього все є єдине: Його можна опечалити і цим, і тим.

— Так,— сказав зв'язківець.— Забагато горя. Забагато битв. І надто вже часто вони відбуваються. Торік була ще одна баталія — на Соммі; винагороди тепер дають не за сміливість, адже всі люди смілють, коли їх як слід налякати. Ви, звісно, чували про цю битву, й вислуховували тих, хто брав у ній участь.

— Чував,— потвердив старий негр.

— *Les Amis a la France de Tout le Monde*,— зацитовав зв'язківець.— Просто вірити, сподіватися. Цього ж замало. Нікчемно мало. Люди, що настраждалися, сидять разом, вірять і сподіваються. І цього досить? Як знахаря, коли ви хворі: ви знаєте, що він допоможе зцілити вас самим лиш накладенням рук, і ви сподіваєтеся на це; вам тільки й треба, щоб хтось сказав: «Вір і сподівайся! Не сумуй!» Але

що, коли кликати знахаря вже запізно, що, коли потрібен хірург, уже звиклий до крові, бо там лється кров?

— Тоді Він подумав би й про це.

— Чому ж Він послав вас не туди, а в цей палац, де у вас гаряча їжа й чиста одежа?

— Можливо, Він знає, що я недосить сміливий,— відповів старий негр.

— А якби Він послав вас туди, ви пішли б?

— Я б спробував,— сказав старий негр.— Якби я вправся зі справою, то і Йому, й мені не важило б, сміливий я чи ні.

— Вірити й сподіватись,— провадив зв'язківець.— О так, я пройшов через нижню залу, я бачив їх. Ідучи вулицею, я випадково помітив гасло над вашими ворітьми. Йшов я зовсім не сюди, однак я також тут. Але не заради віри й надії. Бо ж людина здатна знести все, якщо вона зберегла дещо, якусь децицю чогось: свою цілісність як істоти настільки міцної та стійкої, аби не лише не сподіватись і не вірити, але навіть потреби в цьому не відчувати; настільки, щоб кріпитись, триматися до того спалаху, вибуху чи хоч би що воно там було, коли вона перетвориться на ніщо й все перестане бути важливим, навіть якщо людина була міцна й трималася до самого кінця.

— Слушно,— спокійно та безжурно мовив старий негр.— Видно, завтра вам повертатися назад. Тож, поки маєте час, ідіть і тіштеся Парижем!

— Еге ж,— на те зв'язківець.— Аве, Бахусе й Венеро, морітурі те салютант? Але ж ви маєте вважати це за гріх?

— Зло притаманне людині, зло, гріх і боягузтво так само, як і каяття й сміливість. Треба вірити у все або ж не вірити ні в що. Вірити, що людина здатна на все або ж ні на що не здатна. Якщо хочете, можете вийти в оці двері, аби не здибатися ні з ким.

— Дякую,— мовив зв'язківець.— Можливо, мені якраз і треба здибатися хоч би й з ким. Аби повірити. Не в щось — просто повірити. Увійти в нижню залу, аби тікати не від чогось, а в щось, ненадовго позбутися солдатчини. Навіть не

дивитися на ваше гасло на полотнині, адже, напевне, не всі можуть прочитати написане там, а просто посидіти в одній кімнаті з цим твердженням, з цією обіцянкою, цією надією. Коли б я тільки міг... І ви. І всі. Знаєте, в чому людині найтяжче злитися з іншими? Ну ще б пак! Ви ж тільки-но це сказали. У диханні.

— Пошліть по мене,— сказав старий негр.

— О так — коли б тільки я міг...

— Розумію,— мовив старий негр.— Ви також ще не готові. Але, коли будете, пошліть по мене.

— Буду?

— Коли я стану вам потрібен...

— Як ви можете стати потрібні, якщо війна скінчиться за рік? Мені треба тільки лишитися живим.

— Пошліть по мене,— мовив наостанок старий негр.

— До побачення,— сказав зв'язківець.

Коли він ішов до виходу тим самим шляхом, у величезній, схожій на собор залі все так само перебували люди, й не лише ті, кого він бачив, коли заходив, а й нові, що безперервно заходили одне за одним, навіть не для того, щоб подивитися на полотнину з гаслом, а просто трохи посидіти в одних стінах із цим наївним і непереможним твердженням. І він мав слухність: ішов серпень, і в Франції перебували й люди в американській формі, ще не бойові підрозділи, а одинаки, стажери; до них у батальйон і послали капітана й двох молодших офіцерів, вони зубрили подробиці битви на Соммі, навчаючись, готуючись повести собі подібних на таку саму різанину; він подумав: «О так, ще три роки, і Європа буде спустошена. Тоді ми — і гунни, й союзники — перекинемо війська на свіжі заатлантичні пасовиська, на незайману американську сцену, мов трупу мандрівних менестрелів!»

Настала зима; згодом йому здавалося, що це й справді була річниця Сина Людського; день випав сірий та холодний, сірі кругляки *Place de Ville* виблискували й рябтіли, мов камінчики на дні струмка; він уздрів невелику юрбу, що все росла, більшала; з цікавості підійшов і понад

сирими плечима барви хакі побачив невеликий гурт людей у небесно-блакитній, побруднілій у боях формі, їхній головний чи начебто-головний носив капральську лямівку; чужі, незвичні обличчя — принаймні декотрі — були позначені однаковою розгубленістю, от ніби ці люди сягнули певної точки, чи місця, чи розташування самою лише сміливістю і тепер не впевнені ні в чому, навіть у тій своїй сміливості; три-чотири достеменно чужинські обличчя нагадали йому про французький Чужоземний легіон, куди набирали, як гадав весь загал, з європейських в'язниць. І навіть якщо вони й розмовляли, то помовкли, щойно він підійшов і його впізнано; голови над сирими плечима барви хакі обертали-ся, обличчя, загледівши його, враз набували запитливого, потайливого й нашорошеного виразу, знаного йому відтоді, коли стало відомо (певне, від писаря-капрала), що він — колишній офіцер.

І він пішов геть. У канцелярії йому пощастило довідатися, що військових заведенцій ті не порушували; у декого з них домівки розташовані були в селах на території англійської зони, тож вони з перепустками ходили туди на гостину. Потім, переговоривши з батальйонним священником, він навіть здогадався чому. Не довідався — здогадався.

— Це штабна проблема, — сказав священник. — Так воно триває ось уже рік чи й два. Нині про них, напевне, знають уже й американці. Вони з'являються з правильно оформленими перепустками в розквартированих на відпочинок частинах. Їх знають і, зрозуміло, за ними стежать. Вся річ у тім, що вони не завдали... — і змовк, не договоривши. Зв'язківець не зводив з нього погляду.

— Ви хотіли сказати «не завдали жодної шкоди», — за співрозмовника договорив зв'язківець. — Шкоди? — м'яко перепитав він. — Проблема? А в чім проблема, в чім шкода, якщо люди на передових думають про мир, думають, що врешті-решт ми колись перестанемо воювати, якщо більшість нас цього захоче?

— Думати можна, а говорити — ні. Це бунт. Є способи робити справи, а є й способи не робити їх.

— Віддати кесареве кесареві? — підказав зв'язківець.

— Носячи це, я не можу обговорювати згадане питання, — відповів священник і торкнувся корони на вилозі рукава.

— Але ж ви носите ще й це, — зазначив зв'язківець, своєю чергою показавши на комірець і чорне V поміж одворотами священникового мундира.

— Хай допоможе нам Бог! — сказав священник.

— Чи ми Богові, — мовив зв'язківець. — Здається, час для цього якраз приспів.

І пішов геть. Наближалася весна — й чергова, остання битва, котра й покінчить з війною; він ще не раз чував про цих тринадцятьох, чутки про них доходили з тилів (уже трьох) армійських зон, за ними все так само стежили (вже) три відділи контррозвідки, але все так само безрезультатно, бо ж ті не коїли жодної шкоди, принаймні поки-що; і зв'язківець уже був почав думати про них як про офіційно ухвалений і навіть урегульований компроміс з одвічною природною солдатською вірою, що ось його принаймні не вб'ють, — так організовані партії повій посилаються в тил для компромісу з нормальним, природним чоловічим потягом; він (зв'язківець) думав спокійно і з гіркотою, як і доти: «Його прототип зіштовхувався тільки з природним людським потягом до зла, ну, а він зіштовхується з усією мідяно-червоною неприступністю генерального штабу».

І коли він (знову був травень, уже четвертий, котрий він бачив з-під сталеві каски; батальйон два дні тому виступив на передову, а він тільки-но повернувся зі штабу корпусу в Вільньов-Блан), знову побачив великий чорний автомобіль; свистки сержантів і брязкіт рушниць, якими солдати брали на караул, лунали так гучно, що спочатку йому видалося, ніби машина повна французьких, англійських та американських генералів, а потім роздивився, що там сидить лиш один-єдиний генерал — французький; потім упізнав усіх: на задньому сидінні, поруч із генералом, первостворену блакитну каску, чисту, не зачеплену негодою та влучаннями, немов неограничений сапфір, над римським обличчям,

і новесеньку небесно-блакитну шинель із капральськими лямівками, й юнака в однострої американського капітана на другому сидінні поруч з англійським майором-штабістом; зв'язківець, відштовхуючись ногами, впевнено підкотив до машини, зупинився за крок від неї, тоді зліз з мотоцикла, ступив крок уперед, клацнув закаблуками й дзвінким голосом звернувся до майора: «Сер!»...— потім по-французькому — до старого генерала-француза, командувача, коли судити за кількістю зірок на кашкеті, принаймні армії:

— Мсьє генерале!

— Доброго ранку, дитя моє,— відповів той.

— Дозвольте звернутися до мсьє священика, що вас супроводжує.

— Звісно, дитя моє,— дозволив генерал.

— Дякую, мій генерале! — відповів зв'язківець, а тоді звернувся до старого негра: — Ви знову зазнали з ним невдачі.

— Так,— визнав старий негр.— Він ще не зовсім готовий. І не забувайте того, що я сказав вам торік. Пошліть по мене!

— Та й ви не забувайте того, що сказав вам я,— відповів зв'язківець, ступив крок назад і знову зупинився.— Та принаймні я бажаю вам удачі. Він цього не потребує...— сказав зв'язківець, знову клацнув каблуками, відкозиряв і сказав майорові чи, можливо, й нікому тим самим дзвінким-порожнім голосом:

— Сер!

І це все, подумалося йому; більш йому не побачити нікого з них: ні цього поважного й шляхетного обличчя, ні того серйозного й дивного юнака. Але він помилився. Не минуло й трьох днів, як він, стоячи в канаві край темної дороги, поспостерігав, як вантажівки везуть до передової сліпі зенітні набої, і чотирьох — як прочнувся зі стогоном, захилинаючись власною кров'ю, потім якимось повернув голову й сплюнув (губа розтята, два зуби ледве трималися, а коли сплюнув знову, то й виплюнув їх — і згадав той удар

прикладом в обличчя), вже чуючи (від чоґо й прочнувся, прийшов до тями) цю жахливу тишу.

Він відразу ж згадав, де перебуває: де перебував завжди — уві сні або на чергуванні; лежав (хтось навіть укрив його ковдрою) на земляній приступці біля стіни крихітної печерки, що являла собою «вестибюль» батальйонної землянки. І був він тут сам-один: біля нього не сидів озброєний охоронець, чоґо, як дійшло до нього тепер, він сподівався, його навіть не зв'язали: вільно лежав собі на звичному місці, серед тиші, що панувала не тільки нагорі, але й тут; не було ні телефоніста біля комутатора, ні шуму — голосів, ходи чергівців, командирів чот і сержантів, які б приходили й виходили, — всьоґо упорядкованого безладу батальйонної канцелярії, що продовжувала свою діяльність на тісному просторі на глибині сорока футів під землею, безладу, який зазвичай долинав із самої землянки; там панував лише беззвучний рев землі, що незмірним тягарем лежала на підпорах, а від того ревища тваринки, попідземні мешканці: борсуки й кроти — глухли й насамкінець переставали його чути. Його годинник (дивно, що зацілів) показував 10.19 ранку чи то вечора — тут годі було дібрати, але, напевне, таки не вечора, не міґ-бо він пролежати двадцять годин, навіть сім годин; якщо це ранок, то все одно забагато. І нарешті він збагнув, де перебувають усі люди з канцелярії: полковник, ад'ютант, старшина й телефоніст з його тимчасово зрощеною і протягнутою лінією — нагорі, видивляються з-за бруствера в перископ на змовклі, спустілі позиції німців, а їхні німецькі «колеґи» геть так само дивляться з-за свого бруствера на це раптове спустіння, це безгоміння, так само вичікуючи насторожено та здивовано.

Однак він поки-що не рухався. Не тому, що могло бути вже запізно, він устиг відкинути цю думку. Річ у тім, що озброєний охоронець міґ перебувати в землянці, охороняти єдиний вихід. Він надумав видати якийсь звук, стогін, аби приманити його до себе, навіть вирішив, що тому скаже: «Як ти не втямиш? Ми не знаємо, що вони затівають, і, здається, тільки у мене є якісь страхи чи тривоги. Якщо

я не помиляюсь, ми всі помремо, раніше чи пізніше. Якщо моя правда, то всі ми, безперечно, погинемо!» Або краще ось що: «Стріляй! Я буду єдиним чоловіком, що за всі ці чотири роки загинув спокійно, незворушно, в спокої та сухій одежі, а не на бігу, задихаючись, по пояс у грязюці або обливаючись від голови до п'ят потом від виснаження й страху». Але навіть не писнув. Не було в цьому потреби. Землянка стояла пустою. Озброєний охоронець міг бути нагорі, а не біля підніжжя драбини, але ж там-таки мали перебувати й полковник, його помічники та перископи; до того ж йому світило десь здибатися, зіштовхнутися з рушницею, і то байдуже, де, бо в ній містилася (для нього) лиш одна куля, а те, чим був озброєний він, могло вмістити весь час і всіх людей.

Каску свою він знайшов зразу. Рушниця, звісно, була йому не потрібна, але, навіть відкинувши думку про неї, він виявив інше: це ж він стоїть біля стола старшини (о так, те, чим був озброєний він, навіть забезпечувало його, за потреби, тим, що робило його зброю нездоланною), де все ще лежала в старшинському столі перепустка, виписана в понеділок на дорогу до штаб-квартири корпусу й назад, і він збагнув, що нагорі східців, які п'ятдесятьма двома сходинками виводили у траншею, охоронця немає; там, як він і передбачив, була сама імпровізована канцелярія — полковник, старшина, телефон, перископи й вся решта; він уже розтулив рота, щоб заговорити, коли це старшина обернувся й побачив його.

— В нужник! — попросився він.

— Катай, — дозволив старшина. — Тільки швидко. І вертайся сюди.

— Слухаюсь, сер! — відказав він і вже за дві години знову опинився серед дерев, звідки два дні тому стежив за ліхтариками, що шастали по зенітній батареї; за три години в небі, де ось уже сорок вісім годин було порожньо, він розгледів три літаки — то були «SE-5», побачив і почув люту зенітну стрілянину над німецькою лінією фронту. Потім уздрів і німецький аероплан в оточенні білих вибухів

англійських набоїв, він летів понад нічиєю землею прямісінько, мов стріла, і, певне, не надто швидко, ті три «SE», в оточенні чорних вибухів німецьких набоїв, гучно набрали висоту й пікірували на нього; зв'язківець бачив, як один з них провисів у німця на хвості хвилину чи й дві, обидва літаки, здавалося, були нерозривно пов'язані тонкою лінією трасуючих куль. Але все ж таки німець летів собі й далі рівно та спокійно, відтак почав спускатися, пролетівши понад зв'язківцем і понад батареєю, за якою він зачаївся, а вона ж істерично вела, як і всі зенітні батареї, марний вогонь; німецький аероплан знижувався, ховаючись за деревами, а зв'язківець зненацька збагнув, куди — на летовище біля Вільньов-Блану, спускався він спокійно та непоквапно, аж до кінця оточений тією пустою подобою лютого вогню; троє «SE», з ревом набираючи висоту, пішли на останній віраж, і завмерлий, похололий зв'язківець дивився, як один з них спікірував, стрімко помчав уділ просто на батарею; ніс літака заморгав, замерехтів кулеметними спалахами, трасуюча черга вдарила по гарматах та зенітниках, що спокійно стовбичили поруч; літак пікірував усе нижче й нижче, й зв'язківцеві здалося, ніби він ось-ось уріжеться в батарею, але він вийшов з піке, і зв'язківець побачив, що трасуюча черга швидко рухається по землі до нього, потім уздрів просто перед себе мерехтливі спалахи кулемета й пілотове обличчя в окулярах та шоломі; воно було так близько, що, коли б їм згодом трапилося здибатись, вони напевне упізнали б один одного, — на якусь мить їх також пов'язала тоненька вогняна нитка подоби смерті (потім він пригадає легкий, але різкий удар по стегну, немовби хто легко й різко клацнув пальцями), літак вирівнявся і, ревучи, подерся вгору, потім натужний рев стих; зв'язківець, усе ще скутий холодом, заляклий, стовбичив посеред протяглою, дедалі тихішого гудіння двигуна й ледь чутного їдко-сірчистого духу вовни з поли однострою: затлілася.

Цього було досить. Зв'язківець навіть не сподівався піти до вільньовського летовища ближче, ніж перший

контрольно-пропускний пункт, і сам забалакав до капрала, озброєного не рушницею, а кулеметом:

— Я зв'язківець із... того батальйону.

— Нічого не можу вдіяти,— відказав капрал.— Тут немає проходу.

А, по суті, йому й нічого було пхатися туди. Все було зрозуміло. За десять годин потому він, в однострої вільньовського жандарма, знову опинився у Парижі, знову поблукав темними, тихими вулицями поїнятого страхом, завмерлого міста, що кишіло не тільки французькою поліцією, а й військовими полісменами трьох націй (їздили броньовиками туди-сюди), аж поки й увійшов у ті арочні ворота, над якими висіла та полотнина з гаслом.

ВЕЧІР СЕРЕДИ

Гомін юрби, що розходилася з *Place de Ville*, долинув до молодій жінки, яка чекала в старих міських воротах, довгим, притамованим шелестом, далеким і безособовим, мов шум водного потоку чи крил величезної перелітної зграї. Вона обернулася туди, стисла тонкою рукою зачочену на грудях блаженську шаль і, дивлячись на жовту вечорову заграву поміж фіалковим містом і блакитнувато-зеленавим небом, начебто майже безпристрасно дослухалася до того гомону, аж поки він і вщух.

Потім вона знову стала дивитися на дорогу, що вливалася в місто під старою аркою. Людський потік уже майже вичерпався, лиш останні — струминки, осад тяглися до арки й туди впадали; коли жінка обернулася до них, її обличчя, все так само бліде й стомлене, набуло майже байдужого виразу, от ніби ранкове страждання поступово притуплялося, аж поки, врешті-решт, його таки заглушили денне пильнування й вичікування.

Потім рука її розціпилася, сповзла додоу й раптом зупинилася. Жінка навіть перестала видивлятися на дорогу й, завмерши всім тілом, заходилася обмацувати крізь сукню свою знахідку, неначе ніяк не могла здогадатися, що ж там могло бути. Тоді сягнула рукою за викот сукні й добула те, що там було заховане: зігріту теплом її тіла шкуринку хліба, яку, майже дванадцять годин тому, їй тицьнув той чоловік на бульварі. Вираз жінчиного обличчя засвідчив: вона як була запхнула той хліб за пазуху, так зразу про нього й забула. І знову ж вона тут-таки й перестала думати про хліб, тільки жадібно стисла його в тендітному кулачку й, хапливо, по-пташиному, відкушуючи ротом шматочки, знову

задивилася на ворота, на людей, що поволі, зморено плуганили до них. Це вже йшли останні — геть старі й зовсім юні, котрі відстали не тому, що мешкали далі, а тому, що одні з них давно вже пережили рідних та друзів, які б могли позичити їм возика чи підвезти їх, а інші ще не встигли подружити з власниками візків і втратили рідних, які служили в цьому полку, під Бетюном, Сушезом і Шмен де Дам три роки тому, отож вони й сунули до міста, ледве переставляючи ногу за ногою.

Не перестаючи жувати, вона зненацька зірвалася з місця й побігла, промчала попід старою, тьмяно освітленою аркою, розминулася з бабусею і дитиною, що саме заходили, і, не збиваючись з кроку, а тільки перемінивши ногу, мов скакун перед стрибком, та викинувши шкуринку, шпурнувши її за спину в порожнє, невідчутне повітря, підбігла до гурту людей, що прошкували майже безлюдною дорогою: до старого й трьох жінок, одна з яких несла дитину. Та, що була з дитиною, побачила її й зупинилась. Друга й собі стала, хоча решта: старий з клуночком і з костуром під пахвою та, вочевидь, сліпа бабуся, на руку якої спирався старенький, — потюпали собі далі. Молода жінка пробігла повз них до старшої з дитям і стала перед нею — обличчя її знову зробилося наполегливим та відчайдушним.

— Марто! — сказала вона. — Марто!

Жінка тут-таки квапливо відгукнулася, відповіла, але не по-французькому, а якоюсь уривчастою мовою з безліччю грубих, квапливих шелестівок, відповідних і її обличчю — смаглявому, негарному, відкритому, кмітливому селянському обличчю з якоїсь стародавньої гірської коліски десь у Центральній Європі, але тут-таки перейшла на французьку, причім безакцентну французщину; в дитини ж, яку вона несла, личко було геть інакше — з блакитними очима та рум'янцем, які чи не з Фландрії проникли на захід. Вона тут-таки перейшла на французьку, от ніби, ледь глянувши на ту, молодшу, збагнула: якщо та й тямала колись іншу мову, то вже цілковито її забула. Тоді й сліпа, що вела старого каліку, зупинилася, обернулася і пішла назад,

і тепер можна було звернути увагу й на обличчя іншої жінки. Ця була дуже схожа на ту, що несла дитину; безперечно, вони були сестри. На перший погляд друга видавалася старшою. Потім — набагато молодшою. А вже потім з'ясовувалось, що обличчя її позбавлене вікових ознак, у ньому були всі віки або ж ніякого віку — безжурне обличчя недоумкуватої.

— Не галасуй,— сказала та, що з дитиною.— Його не розстріляють без решти.

Тут, тягнучи за собою старого, підійшла й сліпа. Вона стала обличчям до них і не рухалася, дослухаючись до дихання молодиці, потім визначила, де та стоїть, і звернула на неї свій злостивий незрячий погляд.

— Його взяли? — запитала вона.

— Та всі ж ми це знаємо,— швидко мовила жінка з дітьми і рушила.— Ходімо.

Але сліпа не зрушила з місця — карлувата й незряча, вона заступила іншим дорогу й не зводила темних своїх очей з молодшої.

— Ти,— сказала вона.— Я не про тих дурнів, що слухали його й заслужили за це смерть. Я кажу про того чужинця, анархіста, який їх погубив. Узяли його? Відповідай!

— Він теж там,— сказала жінка з дитиною, знову пориваючись іти.— Ходім.

Але сліпа й не зворухнулася, а тільки обернула обличчя до жінки з дитиною, щойно та обізвалася.

— Я питаю не про це:

— Ви ж чули: я сказала, що й його розстріляють,— запевнила стару жінка з дитиною. Вона простягла руку, мов хотіла доторкнутися до сліпої й відтрусити її. Але не встигла, бо стара, хоч яка сліпа, а враз ударила її по руці.

— Хай відповість вона! — І знову звернула сліпі очі на молодшу.— То його ще не розстріляли? Чого мовчиш? Ти ж хотіла багато чого сказати, коли підійшла до нас.

Але молодша тільки дивилася на неї.

— Скажи їй,— мовила жінка з дітьми.

— Ні,— прошепотіла та.

— Он як,— сказала сліпа. Кліпати очима було їй нічого та й ні від чого, але вона закліпала. Потім її обличчя стало швидко обертатися до простору, що розділяв молодшу й жінку з дитям. Не встигла сліпа заговорити, як молодша скулилася, перелякано дивлячись на неї. Тепер голос сліпої зробився м'який, улесливий.

— У вас також є рідні в полку, га? Чоловік, брат, жених?

— Так,— відповіла та, що з дитиною.

— У котрої? — допитувалася сліпа.

— У всіх,— відповіла та.— Брат.

— А може, й жених? — доскіпувалася стара.— Відповідай!

— Так,— мовила жінка з дитям.

— Отже, я не помилилась,— виснувала сліпа й різко крутнулася до молодшої.

— Ти,— сказала вона,— можеш прикидатися тутешньою, але мене не обдуриш. Не та в тебе говірка. А ти,— різко обернулася до матері з дитиною,— навіть не французка! Я збагнула це, коли ви обидві ще там вискочили казна-звідки й заявили, ніби віддали свого возика вагітній жінці. Обдурюйте тих, у кого немає нічого, крім очей,— їм тільки й лишається вірити всьому, що бачать. Але не мене!

— Анжеліко,— обізвався старий тонесеньким, тремким, невпевненим голосом. Сліпа не звернула на нього уваги. Вона стояла обличчям до обох молодих жінок. А чи й до всіх трьох — до третьої також, найстаршої з сестер, котра ще не зронила й слова; глянувши на неї, годі було збагнути, заговорить вона чи ні, та навіть коли б і заговорила, то була б не мова звичайних і знайомих пристрастей: підозри, зневаги, страху чи гніву; до молодшої жінки, що звернулася до її сестри на ім'я, ця навіть не привіталася, а зупинилася тільки тому, що її сестра стала, і, спокійно, незворушно зиркаючи то на цю, то на ту, котра тільки заговорить, вона, певне, просто вичікувала, з безжурним і нескінченним терпцем, коли ж сестра рушить знову.

— Отже, той анархіст, котрий губить французів,— твій брат,— виснувала сліпа. Не відвертаючись від жінки

з дитям, вона кивком голови показала на молодшу.— А як вона називає його — теж братом чи, може, дядечком?

— Вона його дружина,— пояснила та, що з дитям.

— Його шльондра, ти хочеш сказати,— виправила співрозмовницю сліпа.— А чи й ви обидві його шльондри, навіть якщо годитеся йому в бабусі. Дай сюди дитину!

Знову так само безпомильно, мов видюща, вона рушила на звук дитячого дихання і, перш ніж та, що несла маля, встигла ворухнутись, зняла дитину з її плеча й пересадила на своє.

— Убивці!

— Анжеліко! — благально мовив старий.

— Підійми! — різко звеліла йому стара-сліпа. У нього впав клуночок, і тільки вона, все так само стоячи обличчям до трьох жінок, уловила це. Старий обережно нахилився, поволі, надсадно перехоплюючи костура, підняв клуночок і, знову допомагаючи собі руками, випростався. Сліпа тієї ж миті, зі своєю разючою непомильністю, вхопила його за руку й потягла вперед, а дитя сиділо на іншому її плечі й мовчки озиралося на ту, що несла його досі; стара-сліпа не тільки підтримувала старого, але й буквально вела. Ось вони підійшли до арки й сховались за нею. Останні промені вечірньої заграви вже зникли навіть з рівнини.

— Марто,— озвалася молодша до тієї, в якій забрали дитину. І тут уперше заговорила інша сестра. Ця теж мала ношу — невеличкого кошика, охайно прикритого бездоганно чистою, ретельно підіткнутою шматою.

— Це тому, що дитина не схожа на тебе,— мовила вона з почуттям спокійного тріумфу.— Навіть міським людям це видно.

— Марто! — знову звернулася молодша. Тепер вона схопила її за руку й затрясла.— Вони всі так кажуть! Усі хочуть його смерті!

— Ось тому так і кажуть,— сказала інша сестра з безжурною та щасливою гордістю.

— Ходім! — сказала Марта, сіпнувшись, щоб рушити. Але дівчина не випускала її руки.

— Я боюсь! — призналася вона. — Мені страшно.

— Стоячи тут і боячись, ми нічого не виборемо, — заявила Марта. — Тепер нас не розділити. Смерть є смерть, і не важить, хто замовляє цю музику, виконує її чи платить скрипалеві. Ходім! Мо', ще встигнемо.

Вони підійшли до арки, вже оповитої сутінками, проминули її. Гамір юрби давно вже ущух. Але він відновиться, хай-но місто, попоївши, знову рине до *Place de Ville*. Але поки-що там стояв простий, буденний, негучний і заспокійливий гомін — уже не сумніву, жаху та надії, а спокійного, повсякденного насичення черева; навіть повітря забарвилось не так сутінню, як димом куховарства, який тягся з дверей та вікон, від жарівень і багать, розпалених (позаяк навіть великі будинки були геть переповнені) просто на кругляках бруківки, й червонясті одблиски вогню падали на шипучі шматки конини й казанки, на обличчя чоловіків та дітей, що повмощувалися довкола, й жінок, які з ложками чи виделками стояли над тим поранням.

Себто так воно було хвилину тому. Адже, щойно обидві сестри й молодша увійшли у ворота, вулиця, скільки сягав їхній зір, неначе вимерла, залякла у мертвотній німоті; чутка про них поширилася майже так само швидко, як доти — звістка про арешт їхнього полку, хоча вони вже не бачили ні сліпої бабусі, ні старого з костуром. Три молоді жінки тільки й бачили повернуті до них обличчя людей, що обсіли найближче багаття, і обличчя куховарки, що й собі до них обернулася, чи то нахиляючись до казанка, чи то випростуючись, а в її руці була чи то ложка, чи то виделка, а за ними — обличчя тих, що обсіли наступне багаття й саме оберталися до прихідьків, а ще далі — людей біля третього багаття, які зводилися на ноги, щоб розгледіти трьох молодих жінок... Тут навіть Марта зупинилася на мить, і молодша схопила її за руку.

— Ні, Марто! — мовила вона. — Ні!

— Дурниці, — відказала Марта. — Я ж говорила, що тепер нас не розділити.

Вона м'яко вивільнила руку й рушила вперед. Ішла спокійно, просто на вогонь багаття, на гарячий м'ясний чад, невиразні обличчя сидячих, які проводжали її поглядами, немов совиними, й зупинилася біля зімкнутого кола навпроти жінки з ополоником.

— Хай Господь буде з вами цієї ночі й завтра! — сказала вона.

— Оце, значить, і ви, — обізвалася жінка. — Шльондри того вбивці.

— Сестри, — виправила її Марта. — А молодша — його дружина.

— Чували ми це, — буркнула жінка.

Гурт людей біля сусіднього вогнища підвівся й попрямував до них, і від третього також. Але, здавалося, тільки молодша помічала, що вулиця по малу заповнюється людом, що юрба робиться дедалі густіша й густіша; котрі підходили, поки-що не дивилися на них, вони навіть опускали погляд або дивилися десь убік, і тільки виснажені діти невідривно дивилися не на трьох чужинок, а на прикритого кошичка в сестриній руці. Марта ж навіть ні разу не зиркнула ні на кого.

— Ми принесли харчів, — сказала вона. — Якщо дасте нам місце біля вогню, ми поділимося з вами.

Не обертаючись, вона щось сказала мовою гірської країни, простягла руку назад, і сестра тицьнула в неї ручку свого кошачка. Марта простягла кошачка жінці з ополоником.

— Беріть.

— Передайте сюди, — попрохала жінка. Хтось із сидячих узяв у Марти кошачка й передав куховарці. Та неквапливо опустила ополоника в казанок, помішала своє кукторення, понюхала пару, а тоді єдиним рухом і випустила ополоника, й крутнулася, і схопила кошачка та й швириць Марті в голову. Кошачок перевернувся у повітрі, але дбайливо підтикана шмата не випала. Ударившись об Мартине плече, кошачок відлетів, перевернувся ще раз, і тепер звідтіля все й висипалось (там були харчі), і, вже порожній, він улучив у груди іншій сестрі. Та підхопила його. Як по правді, то

цього руху ніхто й не завважив, але вона вже тримала однією рукою порожнього кошачка біля грудей, дивлячись на жінку, що його жбурнула, з безжурною цікавістю.

— Ви не голодні? — запитала вона. — Правда?

— Гадаєш, нам потрібне твоє їдло? — кинула жінка.

— То я й кажу, — відказала сестра. — І печалитись вам не треба.

Тут жінка схопила з казанка ополоника й пошпурила в сестру. Але промахнулася. Нахиляючись узяти черговий набій (ним виявилася пляшка з-під вина, до половини повна оцту), вона збагнула, що ополоник пролетів мимо, що нікотра з трьох навіть не пригнулася, от ніби ополоник, вилетівши з її руки, розчинився у повітрі. А вже жбурляючи пляшку, й зовсім їх не бачила. Пляшка вдарилася у спину когось із чоловіків, відскочила й щезла, і тут уся юрба захвилювалася, почала обступати трьох жінок щільним кільцем: так собаки обступають нерухому, але все ж таки неприступну тварину, не злякану, а таку, що геть їх спантеличує своїм порушенням усіх правил гонитви і втечі, й, подібно до того, як пси зупиняються й навіть перестають на мить вити, юрба перестала горланити й просто тримала жінок у кільці, а потім жінка, що допіру пожбурила ополоника, проштовхалася всередину тієї облоги, несучи бляшаного кухля й два брикети вугілля, і жбурнула й їх, не цілячись; юрба знову загула, захвилювалася, коли Марта обернулася, однією рукою підтримуючи молодшу, а другою підштовхуючи сестру, і спокійно пішла вперед; юрма розступалася перед нею й змикалася позаду, отож їх оточувало гнучке, нерозривне кільце, що нагадувало крихітний вир серед потоку; потім та сама жінка закричала, кинулася до купи кінських кізків на бруківці та й почала жбурляти сухі грудки, що від брикетів відрізнялися тільки барвою і твердістю. Марта зупинилася, обернулася; молодша майже висіла в неї на руці, з-за плеча цікаво визирало позбавлене вікових ознак обличчя сестри, а в трьох їх що тільки не летіло: недоїдки, сміття, дрючки, навіть кругляки з бруківки. Із кутика Мартиного рота зненацька зацебеніла струминка крові, але та хоч би тобі

зворухнулася; небавом вона отією своєю незрушністю немовби зупинила набої, що в них летіли, і скупчені обличчя з зяйливими ротами знову тільки горлали, вереск заповнив вулицю, перекочуючись від стіни до стіни, й незабаром його перекоти стали не просто люті, але й істеричні: вони відбивалися від стін, набирали сили, мчали від провулка до провулка, від вулиці до вулиці, й врешті-решт їх розчули і в респектабельних будинках на бульварах.

Патруль — то був кінний наряд військової поліції — зустрів їх на першому розі. Юрба розступилася, розсипалася, бо вершники вдерлися в неї. Вереск без переходу піднісся на цілу октаву вище й урвався, а три знову незрушні жінки дивились, як юрба мчить назад; стояли вони посеред якоїсь біжучої порожнечі, поки людський потік, роздвоюючись, мчав повз них перед кіньми, що невпинно скакали й позад, і посеред них. Брязкіт копит, що викрешували іскри, та довколишні зойки злилися з безберегим гамором усієї міської шамотні, й коли сержант (командир патруля) натягнув вуздечку й зупинив свого коня, що тхнув сечею і потом, на вулиці вже не було нікого, крім трьох жінок. Поки сержант розглядав їх, кінь басував копитами й гриз вудила.

— Де ви мешкаєте? — запитав жінок сержант. А ті, не відповідаючи, видивлялися на нього: бліда дівчина, висока, спокійна жінка та безжурна, схожа на неї сестра. Сержант на мить дослухався до подаленілого гамору, а тоді знову зиркнув на них.

— Ну гаразд, — хрипко мовив він. — Забирайтеся з міста, поки не пізно. Ідіть. Швидко!

— Ми теж тутешні, — запевнила його Марта.

Сержант іще мить дивився на них, видніючи, разом зі своїм конем, виразною, високою темною тінню на тлі неба, сповненого страждання й лютості.

— Чорт забирай, невже цілий світ сюди зібрався, аби розіп'ясти гада, котрого армія все одно не лишить живого? — неголосно мовив він з якимсь злостивим роздратуванням.

— Так, — відповіла йому Марта.

Сержант попустив вуздечку; підкови коня забрязкали по бруківці, викрешуючи іскри; слідом за ним потягся гарячий, ядучий дух поту, а потім брязкіт копит злився з міським гамором.

— Ходім! — сказала Марта.

І вони пішли. Спочатку здавалося, ніби вона веде їх далі від гамору, але незабаром стало видаватись, начебто до нього. Вона звернула в один провулок, потім в інший, цей був не менший, але вигляд мав пустельніший, занедбаніший, непривабливіший. Однак Марта, певне, знала, куди йти чи принаймні що шукати. Тепер вона майже несла молодшу; потім сестра, хоч Марта й не просила її, підійшла, перекинула порожнього кошачка в іншу руку й взяла на себе половину ваги молодшої; вони закрокували швидше, дійшли до кінця провулка, звернули за ріг, і там виявилось те, куди так упевнено йшла Марта, от ніби не тільки знала, де воно розташоване, але й бувала тут раніше: порожнє кам'яне стійло (корівник чи стайня), що загніздилося на задвірках міста, яке занурювалося в пільму. На кам'яній підлозі була навіть підстилка з сухої соломи, й тут, хоча гамір усе-таки забивався досередини, їм наче здалося, ніби вони уклали з тим хвилюванням перемир'я, згідно з яким воно могло лишатися в місті, але не наближатися до них. Марта нічого не сказала; вона підтримувала молодшу, а сестра поставила порожнього кошачка, стала навколінці й швидко, шпарко, поривчасто, мов дівчинка, що прибирає лялькову хатинку, розрівняла соломі, тоді скинула шаль, розстелила і, не підводячись з колін, допомогла Марті укласти молодшу, потім узяла іншу шаль, яку Марта скинула з пліч, і вкрила її. Потому вони й самі полягали обабіч, і коли Марта присунула ближче до себе молодшу, аби та не мерзла, сестра простягла руку, взяла кошачка і, дарма що звідтіля все було висипалося у всіх на очах, коли його пошпурила та жінка біля багаття, все так само подитячому поривчасто, незграбно, однак точно чи то вміло, а чи принаймні вдало, шаснула туди рукою і видобула надламаний шмат хліба, десь трохи більший за два стулені

докупи кулаки. Марта знову нічого не сказала, взяла в сестри хліб і почала розламувати.

— На три частини,— сказала сестра, взяла у Марти третій шматок і поклала в кошичок. Вони знову полягали й стали їсти. Було вже майже зовсім поночі. Залишки світла начебто скупчилися біля старого одвірка, ніжно-тьмяні, немов який старий, занехаяний ореол. Надворі було чи не так само темно, як і серед кам'яних стін; холодний запітнілий камінь начебто не пропускав і навіть не притамовував, а точив, мов вологу, гомін невгамовного міста, який діяв не лише на слух, але й на нерви, мов дихання хворої дитини чи щеняти. Але ось інший звук... і він змусив їх перестати їсти. Сестри припинили жування в одну й ту самісіньку мить, одночасно ледь підвелися, сіли і, завмерши з хлібом біля ротів, стали дослухатися. Цей гамір був тихіший за попередній, віддаленіший, і його також творили люди, але він був геть не такий, бо в попередньому чути було й жіночі зойки, сукупний голос предковічної та безмежної здатності жінок голосити, ридати, аби знести неймовірну муку, він міг лунати без сорому чи навіть ніяковості, адже, минаючи думку, йшов від серця просто до язика,— а новий гомін видавали чоловіки, й дві жінки, не відаючи, де розташований табір і навіть (ніхто ж їм про це не казав) що полк утримують десь у таборі, одразу здогадались, що воно таке.

— Чуєш? — безжурно, з радісним подивом запитала сестра, й вона так заслухалася того шуму, що підвела погляд на Марту, аж як та встала і вже нахилилася, щоб підняти молодшу; тоді вона знову простягла руку, з тією самою шпаркою, бездумною незграбністю, взяла у Марти її окраєць і разом зі своїм поклала в кошичок до третього, підвелася навколінці й стала допомагати Марті; коли вона заговорила, в її голосі чулося радісне чекання.

— Куди ми тепер?

— До мера,— відповіла Марта.— Візьми кошичка.

Сестра так і зробила, а ще ж їй довелося зібрати обидві шалі, й це їй трохи затримало, тож, коли вона підвелася на повен зріст, Марта, підтримуючи молодшу, вже встигла

дійти до дверей. Але все-таки вона постояла ще трохи, притискаючи до себе кошичка й дві шалі й ледь задерши обличчя з глибоким та радісним подивом, в тому останньому тьмяному світельці, яке ніби вносило до цих кам'яних сирих стін не лише страждання й лють міста, а й саме місто у всій його недосяжній величі. Навіть у цій одностійловій стайні воно начебто поставало блискучою мініатюрою, вежа і шпиль були такі високі, що, попри темінь, ширяли в заграві понад старими міазматичними туманами землі: певне, ті осяйні вершини, неперодоланні, вічні й величезні, аніколи не оповивалися пільмою.

— У нього буде красива шпага! — мовила вона.

Незадовго до вечірньої заграви натягли й останній шмат дроту навколо табору, потім закріпили й пустили по ньому електричний струм. Потому весь полк, за винятком тринадцяти особливих арештантів, поміщених в окрему камеру, вивели з бараків. Їх не випустили звідтіль, а вигнали, і то не групи охоронців, котрі одразу позаходили до всіх бараків, ба навіть не окремий загін, що, озброєний до зубів, боязко скупчився й квапливо заходів від барака до барака, — а поодинокі сенегальці. Озброєні хто рушницею з багнетом, хто самим лиш оголеним багнетом, тримаючи його в руці мов кинджал чи стек, а хто взагалі без хоч би якої зброї, вони зненацька, несподівано з'являлися в кожному приміщенні, виганяли його мешканців надвір, підштовхуючи, з недбалою та презирливою квапливістю, до дверей, і навіть не чекали, поки ув'язнені пройдуть, а виходили з ними; гурт іще не встигав підійти до дверей, а сенегалець уже опинявся посеред нього й починав розчищати собі дорогу прикладом рушниці чи руків'ям багнета; навіть не розштовхуючи юрби, сенегальці рухалися швидше неї, їхні голови й плечі пливли не просто над рухомою масою, а немовби по ній. Понегритянському видженджурені та презирливі, вони нагадували прикрашені дерева з якихось далеких країв, з диких південних полів, і ті «дерева» плавинням пливли, стійко та вертикально, начебто понад забарними, лінивими водами стічного каналу, що несе міське сміття. Тож виходило, що

по суті кожну групу, коли вона з'являлася на вулиці своєї чоти, очолював котрийсь сенегалець. Сенегальці не зупиняли їх, не чекали, поки вони «розберуться» по підрозділах, а начебто ступали крок, другий, тримаючи рушниці й багнети, мов ножі та списи для полювання на антилоп чи на левів, після чого зникали так само раптово й поодинці, як і з'являлися доти.

І коли полк, беззбройний, неголений, напіводягнутий, із непокритими головами, без команди почав по-овечому збиватися у колишні рої та чоти, з'ясувалося, що ніхто не звертає на те жодної уваги, що не видно навіть тих багнетів, якими їх вигнано назовні. Але все ж таки вони й далі топталися, шикувалися в колишні свої звичні шереди, мружачись від сонця після барачної п'янки. Потім полк рушив. Нізвідки не було жодної команди; підрозділи й рої просто вишикувалися поміж колишніми направляючими та замикаючими й почали стікатися, зливатися, немовби під дією якогось легкого й навіть невідчутного тяжіння, в чоти на вулицях поміж бараками, а потім — у батальйони на плацу. Там вони й зупинились. Однак то був не полк, а радше безформна маса, в якій лиш підрозділи й рої зберігали якусь єдність (подібно до того, як зв'язок поміж мешканцями евакуйованого міста існує тільки в родинах, їхні члени тримаються при купі не тому, що вони родичі, а тому, що вони довго разом їли, разом спали, горювали, й сподівалися, й чубилися одне з одним), і та маса непо-рушно й розгублено стояла біля високої неподоланної загорожі під прожекторними й кулеметними вишками та лінивими, презирливими охоронцями, чорніючи на тлі за-грави, от ніби той смертельний струм, пущений по дротах десять хвилин тому, позбавив їх рухливості аж до самого кінця часів.

Вони все ще стояли на плацу, коли місто знову захвилювалося. Сонце зайшло, горни просурмили й помовкли, у старій фортеці вистрелила гармата, перекоти пострілу вщухли удалині, й стоячий полк уже почав зливатися до купи, в єдину безбарвну масу, коли з міста долинув перший

слабенький вигук. Але спочатку вони тільки ще дужче завмерли, мов собаки тоді, коли наростає виття сирени, аби ось-ось сягнути нестерпної, неприступної для людського вуха висоти. І коли зчинили гамір, був він не людський, а звіриний; вони не кричали, а вили, незрушно стоячи в сутіні скупченою, безформною масою, що нагадувала без'язику та безголову Протоплазму, видиму й чутну завдяки не власним звукам чи рухам, а несамовитому гамору злиття її первісних, могутніх потоків, що потрясають повітря. Тим часом сенегальці на містках і вишках ліниво походжали собі з рушницями а чи підносили до цигарок вогники запальничок, склепаних із порожніх гільз. Здавалось, сутінки оголили те, що приховувало денне світло: що електричний струм, який скував тих, котрі, мовби вщент спалені, стояли на плацу, де-не-де залишив недотлілі жаринки.

Напевне, сутінки відкрили їм і освітлене вікно. Розташоване воно було в старій, колись увитій плющем стіні колишньої будівлі фабрики; вони уздріли навіть чоловіка, що стояв проти вікна, хоча, можливо, і самого того вікна вистачило б. Вони й рушили до нього, і то не з криком, а з ревом. Однак ніч насувалася швидше; вся їхня маса цілковито сховалася в п'їтми, перш ніж вони перетнули плац, і здавалось, ніби то гомін, ревище котиться до муру, б'ється об нього, відкочується й б'ється: знову, знову... Силует того чоловіка біля вікна був нерухомий; ревище відкочувалось і знову билось об мур, аж поки пролунали пронизливі свистки й тривожний клич горна; скупчений загін білих піхотинців вибіг з-за рогу й заходився відганяти їх короткими ударами прикладів.

Капрал стояв перед вікном і дивився вниз, аж поки й прийшов конвой. Усі тринадцятеро перебували у маленькій, геть голій, цілковито неприступній камері з єдиним вікном, яка, певне, слугувала кімнатою-сейфом за колишніх часів, ще коли фабрика була просто фабрикою. В центрі стелі за дротяною сіткою, схожою на мишоловку, тьмяно блимала електрична лампочка. Вранці, коли їх завели сюди, вона вже світила, а що службі забезпечення американського

експедиційного корпусу сплачено за електрику на день наперед, то відтоді вона й не гасла. Отож коли споночіло, обличчя тринадцятьох чоловіків, що спокійно сиділи собі на підлозі під стіною, не розпливлися блідими плямами, а навпаки: завидніли різкіш; не бліді, а неголені, й тому ще мужніші, вони увібрали в себе ще більше якоїсь понурої та лихої сили.

Коли сенегальці почали виганяти полк із бараків і перший шум руху поширився табором, ті тринадцятеро, що сиділи в камері під муром, начебто й не зреагували на нього — хіба що ще більша мовчазність і настороженість ніби передавалися від одного до іншого поміж дванадцятьох; вони оберталися й кидали швидкі, майже непомітні погляди скося в бік тринадцятого — капрала, котрий сидів посередині; він, капрал, навіть не зворухнувся, поки перший зойк, прокотившись плацом, не розбився, мов хвиля, об мур під вікном. Тоді капрал зіп'явся на ноги, не просто спокійно-непокwapно, а легко, як щирий горянин, підійшов до вікна і, поклавши руки на ґрати так само легко й невимушено, як вони лежали на горішній планці вантажівки, задивився на гамір. Начебто він і не дослухався до нього, а просто дивився, як це ревище котиться табором, аби з нечутним гуркотом розбитися об мур під вікном; тьмяне світло, що лилося з вікна, висвітлювало й людей: зціплені кулаки, окремішні бліді обличчя, які, навіть попри розверзнуті в крикові роти, він міг розпізнати після чотирьох літ, прожитих поруч із ними, сидячи за подірявленим кулями бруствером, або силкуючись, із прикушеним язиком, утиснутися в смердючу грязюку вирв під ураганим обстрілом чи вогневим валом, або лежачи нерухомо й не дихаючи під сичання й виляски ракет нічних патрулів. Незрушний та відокремлений, він, здавалося, не вслухався, а вдивлявся в той крик, коли пролунали пронизливі сюрчки, несамовито ревнув горн і підрозділ піхотинців, упавши на піддатливий фланг, став помалу відганяти його. Капрал не ворухився. Здавалося: то геть глухий чоловік дивиться, з цікавістю, але без подиву чи тривоги, на якийсь катаклізм чи навіть усесвітню катастрофу,

яка йому не загрожує й навіть не турбує його, бо ж він її зовсім не чує.

Потім у коридорі лунко загупотіли важкі чоботи. Капрал відвернувся від вікна, й цього разу обличчя решти дванадцятьох усі як одно підвелися й стали стежити за ходом невидимих ніг по той бік стіни; потім кроки вщухли, й усі погляди завмерли на дверях; вони розчахнулись, у дверному отворі постав сержант (то були не сенегальці й навіть не білі піхотинці, а військова поліція) і владно махнув рукою: мовляв, уставайте!

Все так само поперед начальника штабу, сповільнюючи ходу лише настільки, щоб ад'ютант устиг відчинити двері й відійти набік, командир дивізії увійшов до кімнати, лише трохи меншої за сучасну концертну залу. Колись вона являла собою будуар герцогині чи то маркізи, досі зберігаючи сліди тієї блискучої, безглуздої (і, як, можливо, вважала контрасть із герцогинь чи маркіз, — невід'ємної) розкоші в альковах з балдахінами, ліпній стелі, кришталевих панікадилах і канделябрах, дзеркалах та жірандолях, інкрустованих етажерках і полірованих шафках із фаянсовими дрібничками, в білому килимі, де чоботи, що втратили свою барву на війні, тонули по кісточку, мов у траншейній грязюці (припустімо) на місячній поверхні, в ніжному та м'якому, мов хмара, у всій цій пишноті, в глибині якої сиділи троє старих генералів.

Облямовані колихливим бордюром з ад'ютантів та штабних офіцерів, що стояли позаду, вони засідали за величезним-довжелезним столом, голим, пласким і величаво-суворим, немов віко на саркофазі якого рицаря чи єпископа; всі троє були в старечих окулярах, перед кожним лежали однакові товсті підшивки паперів, від чого вся група у блакитних та коричнюватих-сірих мундирах з мідяно-червоною та шкіряною зброєю мала парадоксальний, химерний, чудернацько-статечний вигляд, от ніби зграю диких лісових звірів убрали в регалії та й посадили в обставу сучасного кабінету, й вони дожидають, із добропристойною, мало не дрімотною терплячістю, коли ж ці троє старих ватажків відсидять

належний їм час над безглуздими паперами, які також являють собою регалію, і настане хвилина — не судити їй навіть не ухвалити вирок, а просто відкинути геть оці набридливі папери, одіння — та їй скарати на горло.

Гардини були підняті, вікна відчинені, й до кімнати проникали не тільки денне світло й повітря, але й відлунки міського хвилювання — не гамір, бо й голоси, навіть рапто-вий їх вибух, яким майдан *Place de Ville* зустрів командира дивізії та начальника штабу, не долинали туди. Швидше то було віддзеркалення, одблиск скупчених унизу осіб, який лився у відчинені вікна, мов полиск збриженої води; він ледь помітно тріпотів, пульсував на стелі, де навіть писарі й секретарі, що безугавно снували туди-сюди у своїх нескінченних, нікчемних справах, завважували його лиш тоді, коли, бува, глянуть випадком угору, якщо тільки що-небудь, як оце й тепер, не прискорювало биття пульсу; з цієї причини, коли комдив і начштабу заходили до кімнати, всі погляди вже були спрямовані на двері. Одначе щойно ті увійшли, як серцебиття і вгамувалося, й одблиск знову ледь тріпотів на стелі.

Командир дивізії досі ще їй не бачив цієї кімнати. Не розглядав він її й тепер. Тільки, увійшовши, він трохи зупинився, на якусь коротку, напружену мить; начальник штабу порівнявся з ним, і розділяти їх стала лиш шабля, що все так само перебувала у начштабу під пахвою. Потім обидва майже в ногу прокрокували по білому килиму й одночасно завмерли напружено перед столом. Начальник штабу відсалютував, дістав з-під пахви обкутану ременями мертву шаблю, схожу на абияк складену парасолу, й поклав її на стіл. Поки начальник штабу усно здійснював формальний обряд умивання рук, командир дивізії думав, напружено дивлячись у пустку: «Це правда. Він зразу впізнав мене!» Ба ні, навіть більше: цей дідусь згадав його набагато раніше, ніж про прибуття обох доповіли з якоїсь приймальні, й, очевидно, він пройшов весь шлях від тієї хвилини на спостережному пункті два ранки тому, коли обірвалася його кар'єра, лише для того, щоб переконатися

в тому, в що вірили всі, хто знав ім'я старого маршала: що старий пам'ятав прізвище та обличчя кожного чоловіка у військовій формі, якщо бодай раз його бачив,— не тільки товаришів по службі з того полку, «в який його посла-но після Сен-Сіра, й командувачів армій із командирами корпусів, яких бачив щодня, але й їхніх штабістів, полкових, батальйонних і чотових офіцерів з їхніми ординарцями, денщиками й зв'язківцями, усіх рядових, яких він тільки нагороджував, ганив чи віддавав під суд, сержантів-направляючих і рядових-замикаючих роїв та підрозділів, крізь чиї вишикувані для огляду лави був лиш одного разу квапливо пройшов тридцять чи сорок років тому, звертаючись до всіх: «Моє дитя!» — як називав і свого особистого ад'ютанта-красеня, й перестарка-денщика, й водія-баска зростом шести з половиною футів і з обличчям дітовбивці. Він (командир дивізії) не спостеріг жодного поруху: він пам'ятав, що, коли увійшов, старий маршал тримав перед собою розгорнуту підшивку. Одначе цієї миті підшивка була не тільки складена, але й відсунута трохи набік, старий маршал уже скинув окуляри й недбало тримав їх у своїй старечій руці з цятками, яка майже цілковито сховалася у величезному округлому отворі бездоганно білої манжети, прищербленої до накрохмаленої старомодної цивільної сорочки, й, зазирнувши на мить у ті очі без окулярів, комдив згадав, як Лальмон одного разу сказав: «Був би я злий — я б його ненавидів і боявся. Був би я святий — я б ридав. Був би мудрий та ще й до того ж чи святий, чи злий, чи такий і такий заразом, я впав би у відчай!»

— Так, генерале Граньйоне? — мовив старий маршал.

Знову дивлячись не на щось, а тільки просто перед себе, понад головою старого маршала, командир дивізії дослівно повторив свій рапорт (одразу впало йому в око: розмножений на мімеографі машинописний текст із його підписом лежав перед трьома генералами) і, витримавши коротку паузу, мов лектор, якому треба перегорнути сторінку чи ковтнути води, він учетверте повторив свою офіційну вимогу розстріляти весь полк; несхитний і стриманий, стоячи перед

столом, де лежали три меморіальні дошки його кар'єри, потрійний пам'ятник тому, що командувач групою військ назвав його славою, він учетверте викреслив полк зі списків дивізії, немовби знищений два дні тому вогнем кулеметної батареї а чи вибухом однієї-єдиної міни. У своїй вимозі командир дивізії був непохитний. Справедлива ж була вона тридцять шість годин тому, коли честь і обов'язок командира дивізії підказали йому це рішення, і не перестала бути справедливою й за секунду, коли він зрозумів, що висунути цю вимогу його примушує та риса вдачі, яка дала йому змогу стати командиром дивізії в обмін на посвячення своїх життя й честі військовій службі. Отже, вона лишалася справедливою і тепер, адже вимагати, наполягати його спонукав не високий чин, а незмінні честь та обов'язок, удостоєні трьох зірок генерал-майора.

Бо ж високий пост не потребував цього жесту. Як уранці дав йому навздогад командувач групою армій, те, що він говорив тепер, не мало з покладеним на стіл рапортом нічого спільного, крім дослівної збіжності. Ця промова існувала ще задовго до тієї хвилини на спостережному пункті, коли він збагнув, що її доведеться виголосити. Зачато ж її тієї самої миті, коли він довідався, що його послають до офіцерської школи, а народжено того дня, коли йому присвоїли звання, й вона, поруч із пістолетом, шаблею та зірочками молодшого лейтенанта, увійшла в екіпіровку для пожиттєвого служіння вірою та правдою своєму власному жеребові; аналогом її й перевесником був заряджений патрон, постійно бережений у барабані револьвера на той випадок, якщо добровільно покладений на себе обов'язок честі вимагатиме спокутування того, що цивільний назвав би невезінням чи безталанням, і тільки солдат — ганьбою; безталання полягало хіба лише в тому, що потреба наразі вимагала промови й водночас відкидала кулю. Наразі йому здавалося, що вони обидві, куля й промова, були аналогами й перевесницями не лише за народженням — аналогічність крилася і в самому розрізненні джерел, від яких, ще й не сформувавшись, вони йшли

до спільної мети — з надр видобуто шмат руди, який від вогню зробився міддю, а від потужного й точного пресування — патронною гільзою; з лабораторії взято пучку, децицю, понюх для прискорення первісного руху землі й повітря, потім вони поєдналися, зійшлися за крихітним, скошеним до носка шматочком металу, котрий ідеально підійшов до магазину цівки, але ще з ним не зазнайомився, подібно до кур'єра, найнятого по телефону через бюро найму, — половина Європи почала воювати з другою її половиною і врешті-решт утягла до війни половину Західної півкулі; план, задум, величезний у масштабі, вивищений в уявленнях, а по суті (й за метою своєю) страхітливий, був навіть не трьома старими генералами виношений, з їхніми компетентними співробітниками й радниками на організованій отут, у головній штаб-квартирі, нараді, а був зачатий через загальну лють, через перестрах трьох розділених океаном націй, якимсь безгріховним запиленням одночасно в Лондоні, Парижі й Вашингтоні, а з'явився на світ навіть не в головній штаб-квартирі, а на Ке д'Орсе, при зачинених і стережених дверях, на нараді, де компетентних військових спеціалістів, котрі посвятили себе війні так само безповоротно, як черниці — Богові, переважали кількістю ті, хто не вивчав воєнного мистецтва й навіть військової форми не носив: прем'єр-міністри й державні секретарі, члени урядів, сенатори й канцлери; їх переважали голови колосальних компаній, що виробляли боєприпаси, взуття й консерви, а також скромні, неоспівані, всесильні жерці самих тільки грошей; але навіть їх переважали політикани, лобісти, видавці й власники газет, сановиті слуги церкви й всілякі акредитовані представники гігантських кредитоспроможних організацій, братств і рухів, що керують із допомогою лестощів та сили духом і вчинками людини з усіма її прагненнями до утвердження чи заперечення, і все це величезне й потужне, яке навіть не має жаху представникові народу, вершачи всі справи демократії у світі, само собою доходить до війни й знаходить свій істинний апофеоз у залізному конклаві, що накидає

половині планети свій план, незмірний у своєму намірі стирати кордони й ще незмірніший — у лютому прагненні знищувати людей; конклав цей був такий єдиний, що навіть старий, сивий, непроникний верховний генерал з обличчям людини, котра хтозна як давно заслужила на право не вірити ні в що, крім безсмертного людського нерозуму, повинен був навіть не голосувати, а тільки головувати, сидючи на головному місці; він бачив зародження плану й згодом стежив за ним, навіть не мавши потреби керувати, адже той план набув свого заздалегідь визначеного, неухильного курсу, переходячи від союзних націй до націй утягнутих, до збройних сил, до груп армій, до армій та корпусів, і вся ця велетенська, довжелезна, складнюща хроніка звелася врешті-решт до безглуздої атаки одним полком якогось недоладного, надто маленького, аби стати зазначеним на мапі, пагорка, відомого тільки в навколишній місцевості за номером і кодовою назвою, даними менше чотирьох років тому, коли хтось дотямив, що з його вершини буде видно на чверть милі далі, ніж від підніжжя; до атаки, викликаної не воєнною потребою, а розташуванням дивізії та невитраченим боєзапасом, позаяк витратити його в інший спосіб було неможливо, і накинутої саме його дивізії тому, що атака, як її задумано, була приречена на провал, а його дивізією найпростіше було пожертвувати заради невдачі, як ото чиєюсь іншою — задля форсування річки й захоплення села; тепер він розумів, що передбачати бунт нікому не було потрібно, адже сам собою той заколот нічого не важив, бо потрібен був тільки провал атаки, а причини нікого не турбували; заколот тільки додався до призначеного результату з єдиною метою: поставити його, командира дивізії, перед цим столом, де в обкручених портупесею піхвах лежав труп його кар'єри, аби він, відкинувши кулю в лоб, повторив цю промову вчетверте — та й змовк.

— Весь полк, — повторив за ним старий маршал; голос його був непроникний, спокійний і до того позбавлений відтінків, аж міг видатися майже теплим, неуважливим,

майже байдужим.— Не тільки заводія та дванадцятьох його поплічників. Або ж дев'ятьох із дванадцяти — французів, що дозволили себе звести.

— Там не було заводія, призвідника,— хрипко й твердо сказав командир дивізії.— Просто весь полк збунтувався.

— Полк збунтувався,— повторив за ним старий генерал.— Припустімо, ми розстріляємо його. А як бути з іншими полками вашої дивізії, коли вони довідаються про це?

— Розстріляти,— відказав командир дивізії.

— А решту дивізій вашого корпусу? А інші корпуси з обох флангів?

— Розстріляти,— повторив командир дивізії й знову завмер, несхитний і стриманий.

Старий маршал відвернувся й неголосно, швидко переключав англійському й американському генералам, які сиділи поруч нього, а потім знову обернувся й сказав начальникові штабу:

— Дякую вам, генерале.

Начальник штабу віддав честь. Але командир дивізії не чекав на нього, він уже обернувся кругом, і начальник штабу знову затримався на частку секунди, позаяк мав завершити свій маневр, котрого навіть найкращий сержант-шереговик не спромігся б виконати так чітко, з меншою затратою часу; по суті, йому треба було ступити два ширші кроки, аби прилаштуватися до командира дивізії з правого боку; і знову він зазнав невдачі — чи то майже зазнав, і тому збоку біля комдива прилаштувався вже особистий ад'ютант старого маршала; начштабу відставав від них на півкроку, коли вони йшли по килиму до вже розчахнутих дверей, біля яких, вистягнувши руки по швах, чекав офіцер військової поліції; однак, коли вони підійшли до нього, командир дивізії випередив і ад'ютанта.

Тож вийшло так, що ад'ютант супроводжував до розчахнутих дверей начальника штабу, шанобливо крокуючи ліворуч від нього, а не командира дивізії, на якого чекав військовий жандарм.

Тим самим ад'ютант не тільки знищив враження від зда-ної шаблі, а й розвіяв усю воєнну атмосферу в приміщен-ні. Коли він швидко, легко й навіть ледь самовдоволено крокував до відчинених дверей, за якими вже сховалися командир дивізії і військовий жандарм, то здавалося, ніби, не побажавши притримати двері перед командиром дивізії (дарма що комдив сам відмовився від цієї ласки, не дожида-ючи її), він не лише відплатив молодшому генералові за те, що той не пропустив старшого вперед, але й показав своєю неувагою до молодшого, що й він, і начальник штабу тут геть чужі й глибоко байдужі до всього й усіх у кімнаті: дуже високий, стрункий капітан років двадцяти восьми — трид-цяти, з обличчям і тілобудовою незмінного кумира жінок, і його можна було уявити людиною з іншої планети, анах-ронічним, вільним, недоторканим, адже на будь-якій пла-неті він міг би почуватися мов у себе вдома; навіть у час вій-ни, перенісшись за допомогою зворотного втілення у світ, де рештки заблуканого й приреченого людства б'ються з останніх сил, аби прожити ще мить посеред руїн свого минулого, — чоловіком, що не потерпає, не страждає через те, що не має ні місця, ні справ на війні, й геть так само його можна було уявити таким, що виступає, попри всі ба-риші та втрати безжальної воєнної гри чи збожеволілих гинучих націй, в студентській мантії та шапочці (з золотою китичкою лорда, адже скидався він на нащадка вельможно-го роду більше, ніж будь-який герцозький син) подвір'ям Оксфорду чи Кембриджу, й ось чому ті, хто дивився на нього й начальника штабу, прощали йому ту його нейтралі-зацію військового духу навіть їхніх мундирів, обертаючи їх на звичайнісінькі костюми; він швидко, легко й дженджу-ристо випередив начальника штабу, взявся за ручку дверей, прикрив їх, клацнув засувкою, знову розчахнув і стукнув закаблуками, але, коли начальник штабу минав його, не ви-струнчився, а тільки ледь зігнувся в талії.

Потім він причинив двері, обернувся й попрямував був назад, але тут-таки й зупинився, вочевидь, здумавши ви-гнати з покою навіть той відгомін війни, який долинав із

Place; він стояв на передньому плані чудесної, але все дальшої перспективи, неначе окутаний ореолом безтурботної самотності й галантності, як арлекін Солюс у другій чи третій дії, коли завіса підіймається чи опускається, і, ледь обернувши голову, дослухався. Потім швидко й пружно закрокував своїми довгими, пружними ногами до найближчого вікна. Але він ще й не встиг ступити другий крок, як старий маршал неголосно сказав по-англійському:

— Не зачиняй вікон.

Та ад'ютант мовби й не чув його. Він підійшов до вікна, перехилився через підвіконня, дотягся до зовнішньої стулки й почав її зачиняти. Потім завмер. Неголосно мовив французькою, з якимсь замисленим подивом, незагадно та безпристрасно:

— Наче юрба на іподромі жде, коли ж відчиниться віконце для грошових ставок,— якщо таке буває. Ба ні, вони ніби дивляться, як горить ломбард.

— Не зачиняй,— все так само англійською повторив старий генерал. Ад'ютант, лишивши стулку напівзачиненою, обернувся й сказав бездоганною англійщиною без хоч би якого акценту, хай навіть оксфордського чи там біконгілського:

— То, може, впустити їх сюди? Адже їм усе одно не чути, що тут говориться.

Цього разу старий генерал відповів по-французькому.

— Вони не хочуть цього знати,— сказав він.— Вони хочуть тільки страждання. Лиши вікна відчинені.

— Слухаюсь! — по-французькому відповів і ад'ютант. Він знову штовхнув стулку назовні, тоді обернувся. А в цей час прочинилася одна стулка дверей у протилежній стіні. Відійшла вона рівно на шість дюймів, немовби сама собою, і завмерла. Ад'ютант навіть у той бік не глянув. Він вийшов на середину кімнати і, коли розчахнулися обидві стулки, мовив бездоганною англійщиною:

— Обід, джентльмени.

Старий генерал підвівся разом із двома колегами, але з-за стола не вийшов. Коли за останнім з ад'ютантів

зачинилися двері, він уже знову сидів. Потім відсунув згорнуту підшивку ще далі набік, сховав окуляри до старого футляра, запхнув його в одну з горішніх кишень мундира, зацібнув кишеню і, вже сам-один у тому великому пишному покої, з якого, коли згасли й останні одблиски на стелі, зникли навіть хвилювання й страждання міста, непорушно завмер у кріслі з різьбленою спинкою, що височіла над його головою, немов подоба спинки престолу, опустивши руки під величезну розкішну стільницю, яка приховувала більшу частину його тіла; здавалося, був він не просто нерухомий, а скутий блискотливою масою своїх галунів, зірок і гудзів, і скидався на дитину — хлопчика, що вмотився посеред золотих уламків усипальні не рицаря чи там єпископа, розграбованої під прикриттям ночі, а (його можна було прийняти й за мумію) фараона чи султана, яку (усипальню) серед білого дня осквернили християни.

Та ж сама стулка дверей прочинилася знову, рівно на шість дюймів, як і минулого разу, руки за нею не було видно, почувся тільки легесенький звук, аж видалося: того звучка, при бажанні, могло й зовсім не бути, але те, що таки прозвучало, було обережне, ледь приступним для слуху. Одтулившись на ті шість дюймів, стулка далі не рухалася, мовби вичікуючи, поки старий генерал вимовить своє: «Так, моє дитя». Тоді вона почала зачинятись, не видаючи ані найменшого шереху, бо в цьому більш не було потреби. Пройшовши половину шляху до другої стулки, вона завмерла й одразу ж стала відчинятися знову, безшелесно, але вже швидко — та так швидко, що розчахнулася на добрих вісімнадцять дюймів, і здавалося: той чи те, що її відчиняло, мало показатися, з'явитись, перш ніж старий генерал устигне що-небудь сказати. І він сказав: «Ні». Двері й завмерли. Не зачинились, а просто завмерли, немовби колесо у рівновазі, й не рухалося, аж поки старий генерал обізвався знову:

— Лиши вікна відчинені.

Двері й зачинились, цим разом щільно. Старий генерал підвівся, вийшов з-за стола й підступив до найближчого

вікна, от ніби, покінчивши зі справами дня, переступив через якийсь поріг, що відділяє день від ночі, адже, щойно стіл опинився у нього за спиною, горни незграйно просурмили три збори, а коли ступав до вікна, знизу долинули гупання чобіт і стукіт рушниць, а як уже став перед вікном, попередня й нова варти встигли вишикуватися обличчям одна до одної, вичікуючи першої ноти трьох сигналів до спуску прапорів і початку офіційної зміни. Однак старий генерал начебто й не звертав на це уваги. Він просто стояв перед вікном над переповненою, завмерлою площею, де терпляча маса людей юрмилася під залізною огорожею, і навіть не озирнувся, коли, цим разом зненацька, розчахнулися двері, й увійшов молодий ад'ютант із телефоном у руках (шнур тягся за ним по білому килиму, немов нескінченний хвіст якоїсь здобичі), підійшов до стола, ногою присунув одне крісло, сів, поставив апарат на стіл, підняв слухавку, змахнув другою рукою так, щоб бачити наручного годинника, й завмер, тримаючи слухавку біля вуха й дивлячись на циферблат. А генерал просто стояв, не впритул до вікна й не зовсім посеред нього, ледь одвівши гардину набік, тож коли б хто-небудь на площі надумав глянути вгору, то міг би й побачити його; потім ті незлагоджені мідяні заклинання змовкли, почувся брязкіт рушниць і тупіт чатових, що стали «вільно», настала хвилина тиші, вже не денної і ще й не зовсім вечорової, потім знову просурмили горни, цього разу всі три в розмірених і все-таки незграйний унісон: три голоси також гаркнули в унісон, але геть різні слова, обидва гурти важко озброєних чоловіків закликали один перед одним, немовби виконуючи якийсь племінний ритуал священних жертвоприносин. Старий генерал не міг розчути мовленого по телефону, бо ад'ютант, тримаючи слухавку біля вуха, назвав пароль, тоді з хвилину слухав, поклав слухавку й став чекати, поки помовкнуть горни, що горлали, мов півні в червоному промінні вечірньої заграви.

— Він приземлився, — доповів ад'ютант. — Висів з літака, дістав пістолет, скомандував пілотові «струнко» й вистрелив йому просто в обличчя. І їм невтямки: навіщо?

— То ж англійці,— мовив старий генерал.— Можеш іти.

— Авжеж,— сказав ад'ютант.— Я дивуюсь, як мало у них було ускладнень у континентальних війнах. Та й у всіх війнах. Слухаюсь! — Він підвівся.— Я вжив заходів, щоб ця лінія була вільна в п'ятьох пунктах між нами й Вільньов-Бланш і щоб вас інформували про його пересування..

— За такої мети воно буде непомітне,— мовив, не рухаючись, старий генерал.— Можеш іти.

Ад'ютант почепив слухавку, взяв телефонний апарат, знову обійшов довкола стола; гнучкий, нескінченний провід струменів по килиму, аж поки його витягли, дедалі меншою петлею, в коридор. Ад'ютант зачинив двері. Цієї миті вистрілила вечорова гармата: це був навіть не сигнал, а швидше якесь утвердження пустки, от ніби цей день війни, знову опинившись у порожньому череві, звідки його вивержено вранці, видав один гучний виляск; із-за вікна долинуло рипіння трьох блоків і шурхотіння трьох шнурів, що поповзли додолу; та ж сама дверна стулка знову прочинилася на шість дюймів, завмерла, потім геть безгучно, впевнено й невідь навіщо розчахнулася до краю; старий генерал усе так само стовбичив незрушно, внизу пролунали уривчасто три різномовні команди, кроки солдатів у мундирах трьох барв під трьома символічними шматами, що м'яко опускалися, заповнили тупотом двір, і далі, твердо, розмірено віддаляючись, лункі сутінки.

І тепер юрба за огорожею ринула, потекла по бульварах, що навсібіч розходилися від *Place de Ville*, щезаючи з поля зору, ще й не покинувши її, от ніби вечір своїм довгим тихим зітханням розвіював увесь цей людський туман. Нарешті місто, над яким стояв старий генерал, звільнилося — не лише від людської стійкості, а й від хвилювання. А чи, правильніш: вечір не так розвіював людей з центрального майдану, як оповивав його стійким людським стражданням і нездоланим пилом, тож місто не звільнилося від них, а просто вивищилося над ними. Бо ж вони тримались, як тільки може триматися стійкість: твердіш скелі, заповзятіш

безрозсудності, довше горя; темне й тихе місто грізно здіймалося з темних і пустих сутінків до похмурого неба, адже воно являло собою символ і силу; воно височіло несхитними ярусами понад цією незвичайною світлотінню, немов який величезний вулик, чия вершина за дня затуляла сонце, а вночі ховалася в імлі незліченних зірок.

На самому ж вершечку перебували три прапори й трое верховних генералів, що їм служили; освячений та помазаний тріумвірат, сузір'я, далеке, мов планети в їхній несхитності, могутнє, мов архієпископи у своїй триєдності, величаве, неначе кардинали у своєму почті, й незліченне, немовби браміни в сліпоті своїх послідовників; далі йшли три тисячі молодших за них генералів, їхні диякони й священнослужителі, ієрархат челяді їхньої, псаломників, носіїв дароносиць, проскур і кадил: полковники та майори, завідувачі портфелів, мап і паперів, капітани й лейтенанти, що відають зв'язком і донесеннями й не дають застаріти паперам-мапам, сержанти й капрала, носії портфелів із планшетами й головою за них відповідачі, фактичні побігаї, а ще рядовики, котрі ниділи біля мерехких комутаторів і о третій-четвертій годинах ранку, всюди гасали на мотоциклах у сніг і в дощ, водили автомобілі з зірками й прапорцями, варили їжу для генералів, полковників, майорів, капітанів і лейтенантів, стелили їм постелі, стригли їх та голили, начищали їм чоботи й мідні частини обмундирування, — найнижчі й навіть нікчемні в цій суворій, незрушній ієрархії; місто було таке переповнене генералами високого рангу з їхніми пихатими-блискучими штабістами, що лейтенанти й капітани, ба навіть майори й полковники, як порівняти з ними, були ніщо, а від цивільних відрізнялися хіба що формою; а ще ж була поміж них і чорна кістка — люди, що прибули із зони бойових дій, званнями майори й часом навіть полковники, закинуті в це блискуче тихе місто незбагненними химородами воєнного обміну речовин, який витворює з людиною все, що завгодно, але не відпускає її, нічого не бере до уваги, нічого не забуває і ніколи й нічого не губить — бодай аркушика паперу, чи хоча б недописаного запису, чи там невивершеної

довідки, хоч би яка незначна вона була чи навіть дріб'язкова; хтось із них завжди перебував у місті, таких бувало не багато, але й не мало; вимащені окопною грязюкою команди роїв, батарей, чот і заступники комбатів, які посеред цього масового блиску й мерехтіння зірок, емблем, галунів і мідяно-червоних петлиць трималися боязко та причмелено, нагадуючи розгублених, прицюцькуватих селян, пропахлих полем та конюшиною, коли їх викликано до замку, у Великий Дім, щоб із ними розібратися чи й покарати їх; їх мовби й не помічали, а на поранених, безруких, безногих та безоких видивлялися з тією самою зляканою, незичливою, гидливою жалістю, з тим самим обуренням та гнівом, що й на епілептиків, що б'ються в нападі своєї хвороби серед білого дня на жвавому перехресті; далі йшли цивільні: загальний тип — Антип, його друзі та друзі його друзів; торгівець, принц і єпископ, підбурювач, клакер і виправдувач, аби підбурювати до спроби, аплодувати намірові й виправдовувати невдалий результат, далі всі небожі й хрещеники Тіберія в далекому Римі, їхні друзі та друзі дружин і чоловіків їхніх друзів, що обідають із генералами й продають генеральським урядам набої, гармати й літаки, яловичину та взуття, аби генерали витрачали їх на війні, їхні секретарі, кур'єри й шофери, звільнені від військової служби, бо портфелі треба ж носити, а машини — водити, потім ті, хто жив як *paterfamiliae** на бульварах, проспектах і навіть на не надто фешенебельних вулицях ще до вступу міста в його чотиристалітній апофеоз, під час апофеозу, й житимуть там (як вони сподівалися), коли апофеоз скінчиться й забудеться: мер і бюргер, лікар, адвокат, інспектор і суддя, вони ж бо не отримували приватних листів від Тіберія в Римі, одначе в них були зв'язки з генералами й полковниками, а не з капітанами та лейтенантами, хай навіть зв'язки ці обмежувалися вітальнями та їдальнями, потім господар шинку, коваль, пекар, бакалійник і ремісник, котрі не мали зв'язків із капітанами й лейтенантами, навіть із сержантами, капрами й рядовими, бо то ж їхні дружини плели-виплітали за

* Господар дому (лат.).

оцинкованими шинквасами, продавали хліб, овочі й прали білизну на прибережних брилах біля річки; потім ішли жінки, що не були дружинами директорів чи пекарів, а торгували у воєнний час не наживи ради, а щоб якось звести кінці з кінцями, і в тому сенсі, як дві тисячі дев'ятсот дев'яносто сім генералів є одним-об'єднаним генералом, вони були однією жінкою, незалежно від того, чи схоплювалися штабні полковники при їхній появі, а чи жили вони на одному поверсі скромного пансіону з капітанами допоміжного корпусу, а чи варили суп для капралів зв'язку, а чи, будши самі військом, отримували партнерів для того, що йменується любов'ю і, можливо, навіть є нею, за сержантськими списками, як ото солдат дістає свою недоторкану пайку чи там чоботи, і її партнерові, вирушаючи в окоп, не доводилося надягати шинель чи мундир, бо сержант забороняв йому роздягатись, і нерідко жінка засинала з іще живим-теплим сім'ям небіжчика; і, нарешті, та безіменна, безлика маса, що заповнювала гуками-криками древній Єрусалим і древній Рим, коли час від часу правитель чи кесар жбурляли їм хліб чи видовище, мов у тій старій різдвяній виставі пастух кидає вовкам, утікаючи від них, недоїдки свого обіду, потім одягу й, нарешті, ягня,— робітники, у яких сьогодні є тільки те, що вони заробили вчора, жебраки й злодії, котрі не завжди усвідомлюють, що їхнє заняття — то жебрацтво і злодійство, прокажені під міськими ворітьми й дверями замку, які навіть не відають, що вони хворіють тією своєю хворобою,— вони не були ні військовиками, ні гендлярями, ні принцами чи єпископами, не діставали жодних вигод від військових контрактів і навіть не сподівались на таке, не жирували, існуючи, дихаючи поруч із багатством та марнотратством, які товаришать смертельній агонії нації,— та дивна й незмінна меншість, котра завжди відкидає будь-яку нагоду взяти участь у розкішному святкуванні сплюндрування своєї країни; вони ніколи не відають щастя, бо не мають родичів чи друзів, які мають родичів та друзів, що мають могутніх друзів, родичів та покровителів, і, по суті, вони не мають нічого, крім атавістичної стійкості, викликаної не гордістю

й не надією на краще, а якоюсь здатністю терпіння, котра навіть після чотирьох років існування на рідній землі в ролі терпимого та безправного відступника, позбавленого надій та гордості, все ж таки допомагала, хоча б своєю стійкістю, їм триматись, не просячи, не сподіваючись нічого, крім дозволу виказати її, мов якесь таке безсмертя. Місто здіймалося з цієї стійкої, звичної до страждань пилюки, з похмурого готичного видіння з його арками та контрфорсами; рицар, єпископ, херувим, ангели та святі на пілястрах та хрещатих склепіннях підносили це видіння вгору, до шпилья, що ширяє у піднебессі, й бельведера з вирізьбленими з холодного безмовного каменю гобліном і демоном, грифоном, Горгоною та гермафродитом, котрі здіймають своє виття до неба, що мерхне. Старий генерал відпустив гардину й почав відвертатися від вікна.

— Можеш зачинити...— мовив він. І завмер. Здавалося: він не просто передчув цей шум, а зарані знав про нього, коли у вікно вдерся пронизливий далекий крик — тепер уже не розпорошений, а несений від якогось місцевого джерела звуку, місцевого, навіть у русі, от ніби той крик був звернений на конкретний, не більший людини об'єкт, що повільно відступав, а крик не поширювався, а переслідував його... Генерал не обернувся знову до вікна, а просто заляк біля нього. Зненацька на площі загриміли копита, кінний загін перетнув її клусом, а на бульварі, що вів до старої міської брами, вже перейшов у чвал. Потім видалося, начебто тупіт копит улився в крик, потонув у ньому, й раптом вершники мовби вдерлися в нього, ніби в невагому купу сухого листу, здіймаючи, розкидаючи, розвіюючи його, а за секунду вже й вимчали, мов кентаври, лютим, безгучним чвалом, єдині в єдиній видимій хмарі звихрених відчайних зойків, що й далі кружеляли, мелькали в цьому легкому, несамовитому вируванні, коли вершники запевне мали б уже зникнути, зойки все ще пурхали, крутилися в якомусь незграйному димінуендо, коли пролунав ще якийсь гамір. Був він глухіший і долинав з рівнини за містом зовсім не як звук, а як світло: чоловічі голоси нагадували хорал, але робились

не гучніші, а ясніші, заливаючи, мов заграва, низький небокрай за вивищеним чорним громадям міста не шумом, а світлом; понад ним і в ньому кружляли й гасли, мов іскри над водою, ближчі, тонкі істеричні зойки,— і навіть коли вони вщухли, він усе ще заливав обрій низьким стугоном, гучним, немов заграва, що блякне, й холодним, як світанок; на його тлі чорне величезне місто немовби спрямовувалося, в єдиному закляклому ревінні, від несамовитого гону землі до її несамовито звихреної куряви, здиблене й нечуле, мов ніс залізного корабля серед незрушних, позбавлених почуття зірок.

Старий генерал відвернувся від вікна. Стулка дверей вже була прочинена на три фути, біля неї стояв, не виструнчившись, просто стояв, старий чоловік. Лець вищий дитини, не зігнутий, не згорблений, та й висхлим ніхто б його не назвав. Був він міцно збитий, незів'ялий і неушкоджений; довгий еліпсоїд його життя вже майже повернувся до висхідної цяти, де він, рум'яний та безгрішний, без пам'яті й поклику плоті, пхінькаючи, лисий та беззубий, знову володітиме самим лише шлунком, кількома шкірними нервами, аби відчувати тепло, кількома мозковими клітинами для сну, а більш нічого й не потребувати. Солдатом він не був. Груба піхотна шинель, сталева каска й рушниця за плечем тільки надавали йому геть невойовничого вигляду. Наразі на ньому були окуляри, полинялий кітель, ретельно вичищений і напрасований руками сліпуватого чоловіка, знятий з трупа першого (чи то останнього) власника: на місці споротих полкових номерів і сержантських лямівок збереглися темні плями, а на грудях, трохи вище місця, де сходяться одвороти, видніла охайно зацерована дірка, певне, від багнета; блискуча сталева каска та блискуча рушниця зі складу списаних речей, після чищення й санобробки (видно було, що її любовно чистили, берегли, мов якого списа дванадцятого віку з приватного музею), і він ніколи ж не стріляв із неї, ба й не знав, як слід стріляти, не став би стріляти й навіть патрона не взяв би, якби хоч хтось з усієї французької армії надумався запропонувати йому патрон. Був

він денщиком старого генерала вже понад п'ятдесят років (з яких випадали тринадцять, бо понад сорок років тому старий генерал, тоді ще капітан із блискучим, майже неімовірним майбутнім, був зник — не тільки з армійських списків, а й з кола людей, що вважали, ніби добре його знають, а за тринадцять літ знову вигулькнув у військових списках: уже зі званням бригадного генерала, й ніхто не знав, звідкіля й чому, хоча стосовно звання ясність була повна; й генерал перше, що зробив, це заходився розшукувати свого старого денщика, який тим часом зробився продавцем у військовій крамниці в Сайгоні, аби повернути йому колишній пост і чин); рум'яний, мов немовля, позбавлений віку та безжурний, в ореолі непогамовної відданості, нездоланно впертий, невиправно самовпевнений та свавільний, глухий до порад, пропозицій і зауважень, з уперто зневажливим поглядом на війну та всі її наслідки, незмінно й непогрішно надійний, незалежний і майже потонулий у своєму войовничому обладунку, вельми схожий на старого слугу в старовинному герцозькому домі, ритуально вбраного з нагоди річниці якоїсь печальної чи вікопомної події, котра відбулася в Домі так давно, аж решта слуг забули його сенс і значення, якщо взагалі коли їх знали; він стояв у дверях, аж поки старий генерал, повернувшись до стола, усівся знову. Тоді старий денщик крутнувся, вийшов і тут-таки повернувся з тацею, на якій були проста супова миска з сержантської чи навіть солдатської їдальні, маленький глиняний дзбан, цілушка хліба, стара олив'яна ложка й охайно складена дамаскова серветка, поставив тацю на стіл перед маршалом і, сяйнувши бездоганно начищеною рушницею, вклонився, випростався й відступив назад, а старий маршал узяв хліб і під закохано-владним, затятим денщиківим поглядом заходився кришити його в миску.

Сімнадцятирічним юнаком уступивши до Сен-Сіру, він начебто, окрім тих благ, яких годі було уникнути навіть там, прихопив із блискучого, полишеного за ворітьми зовнішнього світу сам лиш медальйон — маленьку, стару ритовану золоту дрібничку, вочевидь, коштовну чи принаймні

шановану, схожу на кишенькового годинника й, напевне, здатну вмістити два портрети — воно тільки й того, що здатну, бо ж ніхто з однокурсників жодного разу не бачив, щоб він того медальйона відкривав; власне, товариші довідалися про його існування лише тому, що хтось випадково укмітив у ванній медальйон, що на ланцюжку звисав з його шиї, немов розп'яття. Але навіть отаку скупеньку обізнаність небавом заступила вагомість тієї долі, від якої його не могли врятувати навіть ці ворота, адже він був не тільки небожем міністра, але й хрещеником голови правління величезної міжнародної федерації, що виробляла боєприпаси, які підходили, з незначною відмінністю в маркуванні, карбованому на снарядних та патронних гільзах, чи не до всякої рушниці, чи не до всякого пістолета й майже до всякої легкої гармати в цілій західній півкулі та в половині східної. І все ж таки, через те його самітне й піднаглядне, до вступу в академію, дитинство, світ поза межами передмістя Сен-Жермен майже й не бачив його, а світ, який починався поза межами паризької *banlieu**, нічого й не чув про нього, хіба що прізвище. Був він сирота, єдина дитина, останній чоловік роду й з пуп'янка ріс у похмурому, вибудованому на відшибі вулиці Вожірар будинку старшої сестри матері дружини міністра — чоловіка, що вирізнявся самим безжально-безмежним владолюбством; він потребував нагоди висунутися, дістав її завдяки грошам і зв'язкам дружини, і — вони були бездітні — в законний спосіб усиновив її родину, додавши, через дефіс, її прізвище до свого; до змужніння дитя зростало спадкоємцем не тільки дядечка, але й влади, багатства хрещеного батька — старого парубка, голови *Comité de Ferrovie*, найближчого друга свого покійного батька, але тим часом ніхто, крім сен-жерменського тітоньчиного салону, їхніх слуг та його вчителів, не міг пов'язувати його долю з чудовою забезпеченістю й надзвичайним майбутнім.

Отак воно й склалося, що до вступу в академію ніхто з однокурсників, з якими йому належало збути чотири роки (можливо, ніхто й з викладачів-професорів), ніколи його не

* Околиця (фр.).

бачив. І, певне, він пробув там цілих двадцять чотири години, перш ніж бодай хтось, крім одного, пов'язав його обличчя з його уславленою родиною. Той один був уже не юнак, а двадцятидволітній чоловік, він вступив до академії на два дні раніше і в день випуску опинився на другому місці після нього, й того першого дня він повірив і ще п'ятнадцять літ потому вірив, що одразу ж розгледів на тому сімнадцятирічному обличчі обіцянку Долі відродити (йшов 1873 рік, минуло якраз два роки після капітуляції та короткочасної окупації Парижа) славу й будучину Франції. Що ж до решти, то їхня реакція була реакцією зовнішнього світу: подив, здуміння й, на мить, цілковите невір'я; вони-бо просто приписали йому тендітність і слабкість, і тому, від тієї першої миті, коли він начебто і не ввійшов до воріт, а просто стояв там нерухомо, за ним закріпилася репутація цілковито й безнадійно нікчемного для цього обведеного кам'яним бастіоном залізного черева військового навчання, немов яка непояснена випадковість узяла й утелющила цю постать із церковного вітражу в проламаний мур форту. Вони вважали так, тому що для них він був людиною щасливої долі, спадкоємцем райської корони. Для них він був не просто щасливчик, а над щасливчиками щасливчик; для всієї академії і для цілого світу, що ширився-простягався від паризької *banlieu* до тієї риси, де закінчувався Париж, він був навіть не просто парижанин, а над парижанами парижанин: мільйонер та аристократ від уродин, сирота і єдиний нащадок, законний спадкоємець не тільки незмірного багатства (величина якого була відома хіба що банкірам та адвокатам, чиїм завданням було охороняти, берегти й побільшувати його), а й величезних могутності й впливу дядечка, першого члена Кабінету, дарма що цей титул і звання належали іншому чоловікові, та хрещеного батька, чиє ім'я відчиняло такі двері, які через таємні зв'язки та зобов'язання (голова *Comité de Ferrovie*) й статі їхніх посідачок (старий парубок) не могло відкрити навіть ім'я простого міністра; йому потрібне було тільки повноліття, аби успадкувати непорівнянне нещастя — привілей пускати життя за вітром — а чи,

сказати б інакше, вкорочувати його, тішачись незрівнянними благами, а був же він молодий, неодружений, знакомитий, багатий, безтурботний за правом народження парижанин — мешканець столиці, що репрезентувала собою цілий світ, адже була вона найвеличнішою з усіх столиць, про неї хто тільки не мріяв і обожнювали її всі, й то не тільки тоді, коли вона найдужче величалася в гордині своїй, а й тепер, коли її в тій гордині принижено. Бо й справді, ніколи ж не мріяли так про неї, ще ніколи так її не божествили, як нині, в дні її приниження, ніколи — через те, що й для будь-якого іншого міста було б приниженням. Ще ж ніколи не була ця столиця, як тепер, Парижем не Франції, а цілого світу, її осквернення було не тільки частиною обожнюваних безсмертя та бездоганності й тому невіддільним від них, але й, позаяк аж отака блискуча приниженість була недоступом для інших столиць, це робило її Парижем Усесвітнім; підкорена — чи то, радше, нескорена, адже як Париж Французький вона лишалася незачеплена, вільна від тієї залізної п'яти, під якою вся решта Франції (і позаяк ця столиця була Всесвітнім Парижем, то й решта світу так само) лежала простерта й принижена — неприступна й вільна, жадана, для всього цивілізованого світу незаймана й вічно безпутня — незаймано неплідна й ненаситна — коханка, що знов і знов утверджує свою неплідну непорочність кожнісіньким актом нечуваної нерозбірливості, Єва й Ліліт для кожного, хто замолоду спізнав блаженство й щастя бути допущеним у сферу її жадібної невситимості; й сам звитяжний вторженець, гунн, ошелешений не так своїм успіхом, як своїм несподіваним, просто неймовірним опиненням, який шаргає своїми стоптаними чобітьми в напахченій вітальні, мріяв про неї не менше, ніж хто народжений з цим незрівнянним таланом, ніж той, кому сама ця безсмертна столиця дарувала коротку божественність безсмертя в обмін лиш на його квітучу юність.

Одначе ж він в академії був одним із багатьох, хто присвятив своє життя не просто армії з її суворою субординацією, а тому війську, якому протягом найближчих п'ятдесяти

літ випало силкуватися тільки заціліти, піднятися з ганьби й катастрофи поразки, аби її не боялись як загрози, а тільки шанували — як пам'ятник. Англосаксонський розум міг би добачити, й чи не всякий американський добачив би, в цьому юнацьку мрію, де він уявляв себе коли не тим, хто рятує якоюсь безнадійною жертвою це обожнюване місто, немов прикуту Андромеду зі скелі, то принаймні тим, хто схопив щит і меч, як один із синів Ніобеї чи Рахілі. Але не латинський, не французький; для француза цю столицю не було від чого рятувати, вона здушила серце людству лиш одним із пасом своїх розпущених кіс Ліліт, неплідна, вона не мала дітей, то були самі її коханці, й коли вони йшли воювати, то заради слави падали перед олтарем її приступної свіжої постелі.

І тільки той один-єдиний однокурсник вірив, що не юнак відкинув рай, а рай відторг свого нащадка й спадкоємця, що вступив він сюди не з власної волі, а за наполяганням родини — родина змусила його піти до війська як у щось найліпше для нього, для його імені й становища — карантин, ізоляцію від тієї загрози, в яку він міг обернутися, і то в щонайгірше — мавзолей тієї ганьби, яку могла потягти за собою загроза, і — для нього — утечище від наслідків. Адже був він тим, ким був, — чоловіком, вічним парубком і спадкоємцем; родина використовуватиме свою владу, свій вплив, хоча їй і довелося ізолювати його, хто не став тим, ким міг стати й, напевне, таки став би. По суті, родина навіть не купувала йому спокутування гріхів. Навпаки: вона прагнула надати своєму славному імені додаткового блиску від золотих галунів, які в майбутньому прикрасять його кашкета й рукави. Бо ж навіть цей однокурсник вірив, що весь курс (потім — і вся академія) їсть і спить під одним дахом разом із тим, хто в сорок років стане генералом і — якщо протягом тридцяти літ трапиться нагода для воєнної звитяги, гідної такої назви, — маршалом Франції, коли нація поховає його.

Однак впливом родини він не користувався, принаймні протягом перших чотирьох років. У цьому навіть не

було й потреби. Випущено його не тільки першим на курсі, але й з найкращими оцінками, які тільки хоч коли бували в академії, а характеристику він мав таку, що однокурсники, яким цієї посади не запропонували б ні за яких оцінок, навіть не заздрили його капітан-квартирмейстерству, що, згідно з чутками, чекало на нього при виході з академії, неначе капелюх чи плащ у лакеєвих руках на виході з театру чи ресторану. Однак, коли він знову зустрівся з ними буквально наступного дня, коли вся решта курсу йшла в належну двотижневу відпустку перед тим, як заступити на службу, — то капітанського звання в нього ще не було. В Тулоні він з'явився без нього, майже не змінившись за ті чотири роки: не так тендітний, як некремезний, з чистою розрахунковою книжкою, потрібною йому не більше, ніж жебракові цвях від коваля королівських коней, а чи королю — жебрацький кухлик для датків; із новеньким спартанським екіпіруванням молодшого офіцера, з нерозрізаним примірником «Воєнної настанови» (і, звісно, з тим самим медальйоном, про який однокурсники вже й забули, бо вони, власне, й так знали, чиї портрети мали міститися в ньому: дядечка та хрещеного батька, і медальйон, по суті, був його розп'яттям, його талісманом, ладанкою), а проте капітанського звання таки ще не було при ньому — як у гостя чи в господаря, котрий полишає театр чи ресторан через задвіркові двері, не буде ні капелюха, ні плаща, коли він опиниться на бульварі.

Але всі вони — крім того одного — вважали, ніби знають, у чім тут річ. Гадали, що то жест не юнака, а його родини — один із жестів скромності, стриманості тих, хто такий могутній та потужний, що може дозволити собі стриманість і скромність; що він і вони чекають на одне й те ж саме: урочисто під'їде великий, чорний, немов катафалк, лімузин, із нього вийде не цивільний секретар, несучи капітанські погони на оксамитовій подушечці, неначе корону герцога, а сам дядечко-міністр, і повезе він небожа на Ке д'Орсе й там, де їх ніхто не бачитиме, здере з нього ту злиденну екіпіровку африканського субалтерна з холодною люттю, неначе ото, бува, кардинал висмикне баптистського псалтиря

з-під сутани коліновклінного кандидата в єпископи. Але цього не сталося. Лімузин чогось запізнювався. Адже, дарма що команда, до котрої мали його зарахувати, вирушала за два тижні й члени її ще навіть носа не потикали на базу, він, перебувши в Тулоні лиш одну нічку, відплив до Африки, просто до місця служби — тихо, майже тайкома, в чині молодшого лейтенанта й з тією самою злиденною екіпіровкою, яку, своєю чергою, мала отримати й вся решта.

І тепер ті, хто йому задрив (не лише вихованці Сен-Сіру, перевесники, старші та молодші, у яких не було дядечка-міністра й хрещеного-голови, але й кар'єристи, котрі мали батьків та опікунів, однак не міністрів і не голів *Comité de Ferrovie*, й ненавиділи його не за те, що йому запропоновано чин капітана, а за те, що він від того чину відмовився), могли заспокоїтись. Зрозуміло ж було, що їм уже ніколи не наздогнати його; він назавжди відходив від задрості й, відповідно, від ненависті й страху; всі троє: небіж, дядечко й хрещений батько — діяли швидко, нехтуючи навіть давню традицію протекціонізму; юнак поспішав до якихось далеких кордонів, де влада й воля його дядечка та хрещеного батька будуть воїстину всемогутні й де ніхто, крім випадкового генерал-інспектора, не спроможеться кинути їм виклик, бо ж не існувало ні меж фамільному шанобству, ні перепон його домаганням. Із часом їхні задрощі втихомиряться, й вони від того звільняться; років за два, коли він повернеться двадцятитрилітнім полковником, він буде вже далеко поза межами хоч би й чиїх (не те, що їхніх) ревнощів-задрощів. А чи, можливо, не потрібно буде й двох років, і вистачить навіть одного літа — отака велика була їхня віра не тільки в могутність і волю його дядечка та хрещеного батька, але і в ненаситність — спочутливу, всемогутню, всевидющу й всеосяжну; Ке д'Орсе якось-то зітхне тихенько, й хвилі офіційної пропаганди почнуть битися об цей розпечений африканський берег так довго та гучно, що не тільки затуманять обставини цього факту, але й відвернуть громадську увагу від цікавості до них; залишаться саме лиш звершення і головний його герой, що вигулькнули на

сцену без минулого, без історії, подібно до двох масок для пантоміми, видобутих із безкровної комірчини літератури, адже на той час він відійде не тільки від страху та ненависті, але й від довгого несхитного здійснення службовою драбиною нагору так само безповоротно, як дівчина від дівування; вони будуть — зможуть — навіть позирати на нього спокійно, безпристрасно, забувши про колишні терзання, зможуть навіть дивитись, як він під захоплені вигуки їде по оранській вулиці, повз маєво знамен і вишикувані війська, в автомобілі самого генерал-губернатора, сидячи праворуч від нього самого: герой двадцяти двох чи двадцяти трьох років, який не просто порятував якийсь там клаптик землі чи скалку імперії, а приніс нову славу французькій зброї, дарма що насправді то була лише крихта від славитих орлів, які сімдесят літ тому ширяли понад усією Європою, Азією та Африкою; вони подумки малювали собі, вже без заздощів чи навіть злості, а скорше з враженням захоптом, його не Францією, а непереможною Людиною — героєм, що не втратив зманіженості навіть після тих двох років під африканським сонцем, усе так само зовні тендітний і хирлявий, так юні дівчата здаються неймовірно ніжними й разом стійкими, немовби ті клуби імлі чи пари, що безперешкодно та безжурно плывуть собі ливарнею поміж чудиськ, що гуркочуть на бетонних підвалинах, — от тільки тепер видається він стійкішим, попри — ні, саме завдяки своїй тендітності, хирлявий, та водночас неушкоджений і недоторканий після того, що комусь іншому не просто зіпсувало, а згубило б кар'єру, як воно було зі святою в тій давній бувальщині — з дівчиною, що без сперечань і вагань зарані віддала свою незайманість поромникові за перевіз через річку в рай (переказ англосаксонський, адже тільки англосакс може вважати серйозно, ніби щось, куповане такою ціною, може бути гідне святості), — герой, дурна юрба, хоча нікому в ній діла немає до того, що він звершив, чи коли, а чи де, над ким чи над чим здобув звитягу, плеще в долоні, поки він їде, навіть не звертаючи уваги на гамір, радісним містом до бухти, звідкіля есмінець (можливо,

навіть крейсер, але есмінець — то вже запевне) повезе його до паризького тріумфу, а потім приставить назад — начальником управління й командувачем округу, коли не самим генерал-губернатором.

Але й того не відбулося. Він переплив Середземне море й щез безслідно. Коли однокурсники роз'їжджалися після відпустки, то довідалися, що він тієї ж самої ночі вирушив із цієї ж самої портової бази до місця свого призначення десь у глибинних районах, а куди саме й для якої служби, ніхто на базі не знав. Але вони й це передбачили. Вважали навіть, що знають, де він має бути: в місцині, затишненькій не просто завдяки тому, що воно розташоване далеко-далеко й дістатися до нього неможливо, як, наприклад, Браззавіль, де трійко білих: комендант-губернатор, новий субалтерн і метис-перекладач — забувають про субординацію й панібратствують, поблажливі, незбагненні й запальні, а ще загадкові, мов тотемний стовп американських індіанців у невинності негритянського раю, а в затишненькому по-справжньому: не пасивно ізольованому, а активно, навіть виключно усамітненому, неначе оаза посеред пустелі, глухішому за печеру й огороженому краще за мисливський табір: шовковисте, пропахле чудовими ароматами щатро, куди долинають лише розмірені удари лісоруба та звук ходи водоноса; там, на вкритому лев'ячою шкіурою дивані, він дождатиме подарунка забарної долі. Але вони помилялись. Він поквапився вирушити з портової бази в гарнізон, який у їхньому колі тішиться такою самою славою, що й Чорна Яма Калькутти: маленький сторожовий пост не тільки за п'ятсот кілометрів від бодай чогось, що нагадує цивілізовану фортецю чи бодай опорний пункт, але й за понад шістдесят від найближчої бази постачання; крихітний загублений табір, де під командуванням сержанта стояв рій Іноземного легіону, набраного з покидьків з усієї Європи, Південної Америки й Леванту, — колодязь, флагшток і єдина валькована будівля з бійницями посеред розпеченої безжальної пустелі, де самі лише пісок і сонце; послали туди війська для покарання їх чи для ізоляції невинних, поки

спекота й одноманітне життя, за надмірності спадкових та набутих пороків, не зведуть їх із розуму. Він вирушив туди просто з портової бази три роки тому й (єдиний там офіцер і, по суті, єдиний білошкірий) відслужив там не тільки свій річний строк на посту командира, а ще й строк свого наступника, й ось уже десять місяців служив за того, хто мав би бути наступником його наступника; першої миті, коли вони почули цю приголомшливу звістку, їм усім, крім того одного, видалося, ніби земля зійшла з орбіти й ніби вичерпалася ненаситність, якщо, хай там чим він завинив, зруйнувавши мрію чи надію родини сім, чи вісім, чи й десять років тому, хрещений батько з дядечком не змогли його врятувати; потім отой єдиний однокурсник відновив усю картину й подав її в істинному світлі.

То був нормандець, син каєнського лікаря; його прадід, буди студентом художньої школи в Парижі, став другом, а потім і фанатичним прибічником Каміля Демулена, й скінчилося це тим, що Робесп'єр обох їх стратив; правнук також прибув до Парижа, аби стати художником, але відкинув свою мрію заради військової академії в ім'я Франції, як його прадід — задля гільйотини в ім'я Людини; попри свій величезний селянський кістяк, він у двадцять два роки мав вигляд іще несталіший і дражливіший, ніж його кумир у сімнадцять; тож цей чоловік із широким хворобливим обличчям, із палким, пристрасним поглядом якось-то зиркнув на того, хто для всього іншого світу був просто сімнадцятилітнім юнаком, і відтоді не міг відірвати очей від нього, мов старий вдівець від стегон зомлілої дівчини; він узяв ті три постаті: дядечка, небожа й хрещеного батька, — мов які три паперові ляльки, покрутив і знову поставив у тих самих позах і положеннях, але задом наперед. Утім, це буде ще коли: за кілька років, а власне, майже за десять від того дня, як розпечене надбережжя за Ораном прийняло цього юнака, а потім і сховало, не лишивши й слідів, немов розмальовані театральні лаштунки, і не тільки без слідів, а ще й в непроглядності, й навіть не як лаштунки, а як дзеркало, але він не ступив крізь нього в нереальність, а, навпаки, прихопив

її з собою, аби утвердити там, де доти вона не існувала; сплигло чотири роки, а він усе так само скнів на своєму невеличкому, залитому сонцем і позбавленому прийдешнього сторожовому посту; хтозна, чи являв він собою коли-небудь справдешню загрозу, чи й ні, але тепер з нього стала загадка, бо ж він, мов страус, заховав свою голову від штабної комісії, яка б могла перевести його знову в Париж, до місць колишніх розваг; сплинуло і п'ять літ, почався вже шостий термін добровільної служби, яка мала випасти хоч би й котрому офіцерові у списку особового складу армії (хоч би кому й хоч би звідкіля), перш ніж дістатися йому, і (провина була така тяжка, що родині довелося запроторити його в таке місце, де не було не те що просування по службовій драбині, але й суворої почерговості відпусток) навіть кав'ярні Касабланки, Орана чи Алжира — що й казати про Париж! — ні разу його не бачили.

Коли ж минули шість років, він безслідно зник уже й з Африки, а куди — ніхто, крім того сповненого палких сподівань однокурсника-нормандця, не відав; зник не лише від людського знаття, але й від золотої основи та пітканневої нитки легенди, залишивши в армійських списках тільки прізвище з колишнім незмінним званням молодшого лейтенанта, а опісля — нічого: ні «загинув», ні «безвісти пропав»; на цей час усі, хто колись його побоювався, не тільки однокурсники, а й випускники наступних курсів, були вже розкидані, розсіяні по всіх краях землі, де тільки маяв прапор-трикольтор; і ось одного разу п'ятеро з них, у тім числі й той однокурсник-нормандець, та ще один штабний капітан, випадково зійшовшись у приймальні на Ке д'Орсе, сиділи за столиком на веранді найближчої кав'ярні; штабіст, хоча лише п'ять років тому скінчив Сен-Сір, уже чотири роки ходив у капітанах, а дід його попервах був різник, потім республіканець, потім — прибічник імператора, потім — герцог, а батько — спочатку рояліст, потім республіканець, а потім — усе ще живий і все ще герцог — знову рояліст; ось чому троє з чотирьох, дивлячись на нього та слухаючи, думали, що той є щирий щасливчик,

яким той, про кого мова, відмовився бути одинадцять років тому, і вперше розуміли, усвідомлювали, не ким той міг бути тепер, а — з такими родиною, походженням і владою — якої вершини міг би сягнути, адже цього щасливчика підтримували лише кілька банкірів та акціонерів; штабний капітан приходив до приймальні виклопотати собі чергове звання, троє з чотирьох прибули туди по нове призначення після трьох років служби в Азії, а четвертий, наймолодший, отримав там місце одразу ж після випуску; всі п'ятеро випадково зібралися за вузьким столиком на переповненій веранді, але всі троє — включно з велетом-нормандцем, який не те що сидів посеред них, а радше височів над ними, височезний, хворобливий і, здавалося б, нечулий, мов камінь, коли б не його брезкле палке обличчя й пристрасні-палкі очі, — слухали, як штабіст, гладкий, різкий, відворотно тупий і самовпевнений, та ще такий гучномовний, аж люди за сусідніми столиками оберталися, говорив про майже забутого молодшого лейтенанта на крихітному, загубленому в глибині пустелі посту; про того, хто міг стати кумиром, узірцем і надією не тільки для всіх офіцерів, але й для всієї золотої молоді, як Бонапарт став не лише для своїх солдатів, але й для всякого неродовитого француза, що спізнав бідність і недорого цінував свої життя й сумління; він (капітан-штабіст) чудувався, що могло бути отам, у тій пустелі, привабливішого за пост капітан-квартирмейстера для молодшого лейтенанта, котрий взяв під своє начало смердючий колодязь в оточенні восьми пальм та шістнадцятьох зарізяк, що позабували, хто якої національності; й що там було такого, з чим не могли зрівнятися й Оран з Касабланкою чи навіть Париж, що за рай в якомусь пропахлому верблюдятиною наметі, що то за куточок, старий, занедбаний, зате вабливий древніми втіхами, про які навіть монмартрські публічні доми (ба навіть сен-жерменські будуари) поняття не мають, одначе ж такі ефемерні, що провадять до пересичення й навіть огиди, що, перебувши там усього шість років, султан-володар покидає його...

— Покидає? — перепитав один із трьох. — То ти хочеш сказати, що він виїхав звідти? Його там уже немає?

— Та він ще там, — відповів штабний капітан. — І не виїде, поки не прибуде йому заміна. Врешті-решт, він присягав Франції, навіть він, хоч і має руку в *Comité de Ferrovie*. Його спіткала невдача. У нього пропав верблюд. А ще чоловік, хай навіть такий, що просидів більшу частину своїх п'яти строків служби під арештом... — І розповів таке: той солдат народився у марсельській клоаці й став лихою долею для однієї жінки: вісімнадцять років тому він спокусив її, ще дівчину, розтлив, зробив повією і врешті-решт прикінчив, після чого перебув вісімнадцять літ по занедбаних залагах на взір цієї, бо тільки там, на краю забуття, він міг жити, дихати, отримувати їжу й одягу; тепер він тільки боявся скоїти щось таке, що спонукає кого-небудь зробити його капралом чи сержантом і відіслати на який-небудь пост у межах дня дороги від населеного пункту, де є хоча б один полісмен, де не він захоче побачити незнайоме обличчя, а чиєсь незнайоме йому обличчя забажає побачити його; він, цей солдат, пропав разом з верблюдом, мабуть, потрапивши до рук поблизькій чи то банді, чи то племінній групі ріфф, через яку й довелося розташувати там добре озброєний гарнізон. І хоча той чоловік теж був державною власністю, хай і не надто цінною, верблюд таки є верблюд, неабищо. Одначе командир поста, вочевидь, навіть не намагався розшукати їх; і тут вони (слухачі) подумали, що єдиною невдачею командира стало те, що він запобіг місцевій війні. Але це було не так. Він не запобіг війні, а просто не зумів її розпочати. Він був випробуваний і визнаний придатним для свого поста, щоб берегти державну власність, а не запобігати війнам. Отож він зазнав невдачі, й напередодні його рапорт із проханням про заміну передано генерал-ад'ютантові...

Штабний капітан іще щось говорив, а нормандець уже підвівся; тож принаймні ці четверо знали, як він довідався про те, що посада командира там вільна, але навіть вони не знали, як йому поталанило її дістати: чоловікові без

родини, без зв'язків, без грошей — як по правді, то без усього, потрібного для просування по службі, крім сумнівної здатності його великого хворобливого тіла вистояти й другого місця в Сен-Сірі; завдяки тому місцю він був молодшим лейтенантом саперних військ, а завдяки місцю й хворобі, на додаток до того, що він відслужив належний строк в Індокитаї, йому до самого виходу у відставку було забезпечене місце на батьківщині, можливо, навіть у Парижі. Однак менше ніж за годину він опинився в кабінеті самого генерал-квартирмейстера, перший (і, вочевидь, останній) раз скористався своїм другим місцем, аби поставити перед цим столом, не відаючи й навіть у мріях не бачачи, що колись сяде за нього повновладним арбітром розмірів платні й місця служби всіх, хто носить французький однострій.

— Ви? Сапер? — мовив той, хто сидів за столом.

— І він також... — голос його був палкий, негучний, не те, що вимогливий, а радше наполегливий. — Зрозумійте, саме тому. Згадайте, що я був другий на курсі після нього. Якщо вже він залишає це місце, воно має дістатися мені.

— А ви згадайте про це, — сказав той, постукуючи пальцем по медичному висновку, що лежав перед ним. — Ось чому ви не повернулися в Сайгон після відпустки, ось чому для вас підшукали місце в штатному розкладі на батьківщині. З вашим здоров'ям ви й року не протягнете в цій...

— Ви хотіли сказати «дірі», — договорив за того він. — А хіба не на те вона існує — не на почесне усунення тих, хто переконався, що йому немає місця в штатному розкладі Людини?

— Людини?

— В такому випадку — Франції, — сказав він — і тринадцять днів потому вже видивлявся зі спини верблюда, через сліпучо-блискучі під сонцем піски, на флагштоки й вибілені сонцем стіни в оточенні морхлих зубчастих пальм, як — певне, перший прочанин дивився, за тисячу літ після події, на ледь розрізнуваний пагорок, де, за словами місцевого гіда, була колись-то... ну, звісно, не Голгота, а Гетсиманський

сад був; увечері, при вечоровій заграві, стояв він поміж них, незламний, самовідданий, і під спів горна, своєю чергою, приймав командування постом, а як повечоріло, то денщик оддалеки вичікував із двома верблюдами, що хрипко ревли, а він, хто шість років тому був другий на курсі, стояв із тим, хто був перший, і темрява майже ховала обох, і тільки чувся негучний, м'який голос, в якому звучали й радість страждання, і біль надії:

— Я знаю. Вони гадали, що ти ховаєшся. Спочатку вони боялися тебе. Потім виснували, що ти дурень і надумався стати маршалом у п'ятдесят років, а не в сорок п'ять; що, використовуючи владу та вплив у двадцять з чимось літ, аби уникнути маршальського жезла до сорока п'яти, ти не лишиш собі нічого для захисту в п'ятдесят, але ти використав уплив і владу, щоб уникнути впливу та влади, весь світ — аби сховатися від усього світу; аби стати незалежним від плоті, не вмираючи, не втрачаючи свідомості, що ти вільний від неї, ти не хотів позбуватися її і не міг забути про неї; тобі треба було тільки звільнитися від неї, постійно усвідомлювати, що ти просто замирив із нею — ціною постійної, недріманної пильності, адже без цього усвідомлення плоть не існуватиме й ти не зможеш бути вільним ні від неї, ні від хоч би й чого. О так, я знав мрію, жадання, чи то благаання англійського поета Байрона, щоб у всіх жінок були одні уста й він міг їх поцілувати; блискучий юнак, усе ще непорочний, відгородився муром від усієї плоті, відкинув її. Але мені було зрозуміло: ти шукав пустелі не як Симеон, а як Антоній, ти використав Мітрідата й Геліогабала не на те, щоб сховатися від погорди й зневаги, а заради права на печеру лева, — ті, хто раніше боявся тебе, вирішили, що шанобство й жадібність спасували у них на очах перед сімнадцятирічним хлопчиком, що неподільна, й досі нездоланна гегемонія безжальності й ненаситності виявилася нестрашною та нікчемною, якщо навіть такий дядечко й такий хрещений батько не змогли загладити твій злочин чи твою провину, от ніби жадібність і шанобство, які штовхають навіть твоїх дядечка й хрещеного батька, виявилися

такі жалюгідні та дріб'язкові, що ненаситність сама відкинула їх, свої чільні стовпи, свої вінець і німб.

Але цього не могло бути. Це не просто неймовірно — це годі уявити. Ненаситність не терпить краху, бо в супротивному випадку людина має заперечувати, що вона живе на світі. Вся її неосяжна, яскрава історія потверджує це. Вона не терпить краху, не може, не повинна терпіти. Не тільки одна родина з усієї нації може, завдяки їй, піднятися, мов комета, до осяйного зеніту, не тільки одну націю обрала вона в спадкоємиці того блискучого спадку; не тільки Францію, але й всі уряди та нації, що лишили свій слід в історії, породила вона, і то в ній, завдяки їй, закарбувалися вони навіки в разючому теперішньому й славному минулому людства; цивілізація — її пароль, а християнство — її шедевр, Шартр і Сикстинська капела, піраміди й порохові погребі в скелях під Геркулесовими стовпами — то її олтарі й пам'ятники, Мікеланджело й Фідій, Ньютон та Еріксон, Архімед і Крупп — її священики, папи та єпископи; довгий, безсмертний реєстр її слави — то Цезар і Баркас, обидва македонці, наш Бонапарт, і великий росіянин, і ті гіганти, що йшли крізь північне сяйво з вогняними німбами рудих чуприн, і менші, невідомі, котрі не були героями, але, славні у своїй невідомості, принаймні служили долі героїв: генерали й адміралаи, капралаи та доблесні рядові, джури-денщики й ординарці незабутніх, і голови рад, президенти федерацій, лікарі, адвокати, вихователі, священики, які дев'ятнадцять віків потому врятували сина небес від забуття й зробили його вже не просто лагідним спадкоємцем землі, а головою її торгової палати; й ті, у кого не було навіть імен та звань, які можна б забути: робітники, трудівники, що повирубували й попідіймали кам'яні брили, розписали стелі, винайшли друкарські машини й понарізали рушничні цівки, й аж до останнього несхитного голосу, що не просив нічого, окрім права говорити про надію в тій римській ямі з левами й стверджувати ім'я Боже з індіанського вогнища в канадських лісах, — твердо й неухильно заходить у глибину віків поза межі пам'яті людської. Ні, ненаситність не зазнає

краху! Припустімо, спадкоємець Мітрідата й Геліогабала використав свій спадок, аби втекти від своїх заповідачів, — але Мітрідат і Геліогабал усе одно залишаються Мітрідатом і Геліогабалом, а поспіх з Орану все одно залишається мишачим, тому що у Кота терпіння було вроджене, і вся ця бувальщина з Сен-Сіром — Тулоном — Африкою є просто втеча, не більше: так дівчина тікає від гвалтівника не до рятивного прихистку, а до потаємного куточка лише для того, щоб перемога запам'яталася, а здобич стала винагородою. Ненаситність не може зазнати краху — вона ж бо, як і вбогість, сама про себе дбає. Вона тримається стійко не тому, що вона є ненаситність, а тому, що людина є людина, стійка та безсмертна, і не тому стійка, що безсмертна, а безсмертна тому, що тримається стійко: і так само воно й з ненаситністю, якої несмертна людина ніколи не відкине, бо з неї дістає, черпає свою несмертність; безмежна, всесутня, спочутлива, вона промовляє людині: «Віруй у мене! Хай ти й засумніваєшся в мені до семи по сімдесят разів, тобі треба тільки повірити знову!»

Але я знаю. Я був там. І бачив: того дня, одинадцять років тому, ти стояв у тій залізній пащі війни, навіть не тендітний, а просто незрушний і вільний у тендітності, мов постать на вітражі; не пройшовши крізь дзеркало в нереальність, а просто вільний, рішуче й безповоротно порвавши з минулим; якщо для тебе й існували, бодай уві сні, чудові та блискучі бульвари, передмістя, де ти зростав, і втрачене становище, то тільки як сон, назавжди пов'язаний з твоїм минулим і назавжди відділений від твоєї долі; сон цей невіддільний від тебе, він — частина тебе самого, але ти наклав заборону на цю тугу, на цей біль і звільнився від них назавжди; він невіддільний від юнака, що нині став чоловіком, як оцей маленький, загублений, неплідний клопоть землі відтепер годі відділити від твоєї долі, — це ж бо зовсім не замок дядечка й хрещеного батька, а швидше утечище, аби відкласти посвячення до певного часу й місця — посвячення не юнака, а тендітності, щоб випробувати не юнака, а її, тендітність, зміряти її, звідати, опробувати; не вперта й вередлива

дитина-втікач, не дядечко й хрещений батечко, які стримують, гнуздають неслухняника виснаженням, голодом, а всі вони вкупі, вся трійця, все так само єдина, бо ж ніколи не була вона іншою, випробовують придатність тендітності для цієї долі й для цього посвячення, використовуючи пустелю яко мірило; так у колишні літа менший син збував останню ніч перед посвяченням у лицарі навколінці в порожній каплиці з кам'яною підлогою, де перед ним лежали на подушці незаймані ще шпори завтрашнього його лицарства.

Ось що вони гадають: нібито не людина підвела ненаситність, а тільки людина підвела людину; нібито підводить його власна тендітна плоть і кров: кров іще тече, але вже холоне, починається друга фаза короткого та несамовитого життя людини, коли повний шлунок важливіший за славу чи престіл, а згодом настає й третя, коли відправлення кишкови́ка хвилюють навіть дужче, ніж дівочі коси на подушці. Як їм уявляється, на тебе чигає саме така судьбина, отака доленька. І ще років за десять вони гадатимуть так само. А все тому, що твій час настане навіть не за наступні десять літ. Чекати його доведеться навіть довше. Для нього потрібен буде новий вік, потрібна буде нова доба, коли підуть у непам'ять наші колишні пристрасті й невдачі; вік, не схожий на цей, коли людина на мить віднайшла Бога й тут-таки Його втратила, — вік, що породжує нові надії та устремління; проміне понад двадцять літ до того дня, тієї години, коли ти з'явишся знову, без минулого, от ніби ти й не існував досі ніколи. Адже на той час ти вже існуватимеш тільки в загальних спогадах: вигаданим персонажем, не лише безживним, але й, подібно до міфу, таким, що постає повністю лише в злитті окремих частин; ніким не створеним, бо цей персонаж буде загальним витвором, який тішитиметься цілісністю й вивершеністю лише тоді, коли його творці випадково з'їдуться з різних куточків землі (я маю на увазі Французьку імперію), стулять фрагменти водно й на хвилину уявлять його цілим; ти невагомо лежатимеш на поверхні Франції від Мозамбіку до Мікелону, від Чортових островів до Трітіпорту подібно

до ледь зацілілого в пам'яті запаху, до слова, що завмирає, до звичаю, легенди — статуетки, розпиляної на сувеніри, але яка складається до купи, в єдине ціле тільки за столиком кав'ярні чи офіцерської їдальні в Браззавілі чи Сайгоні, Каєнні, Тананаріве — на хвилину чи на годину, немов фрагменти портретів акторок, генералів та президентів з цигаркових пачок, які складають та обмінюють хлопчачки; то буде навіть не тінь живого чоловіка, а щось штучне, вигадане, мов тіньове зображення від няньчиних рук на стіні, з яким дитина хоче заснути, повітряна куля, качка, Пульчінелла, котяча голова — тінь, що відкидається на ту суху завісу біля Орана, за якою ти сховався, і то не сонцем, а постом капітан-квартирмейстера, відмова від якого вразила їх страхом і люттю, а за двадцять літ ти, й навіть твої всесильні родичі, ви всі станете для них нереальними, а реальним лишиться тільки той старий вибляклий пергаментний папір, і то тільки тому, що ти своєю відмовою створив довкола нього легенду — той згорточок, що втратив привабливий вигляд і вже зробився безпечний, марно виманює тебе своїми вибляклими стрічками й печатками з-поза дірки, в яку ти сховався, як ото в найдавнішій з комедій: юнак утікає, а покинута, підстаркувата, але непогамовна наречена переслідує його, наполеглива, рішуча, страшна не загрозою, а вірністю, і так і в тих, хто боявся тебе, ненависть урешті-решт зміниться подивом, потім — презирством, а вже потім ти станеш для них нереальним, а наприкінці спровадять тебе в запилюжену комірчину літератури.

— Але тільки не я, — запевнив він, ледь видимий, немов який суворий, велетенський привид, хворий, несамовитий, і неголосно провадив: — Бо я все розумію. Я збагнув це тієї першої миті одинадцять років тому, заледве побачивши тебе, як ти став у воротах. Збагнув. Звісно, мене вже не буде на світі, я не зможу це побачити (судячи за моїм останнім медоглядом, ця чудесна, дивовижна штукенція — людське життя — як це висловлюють бури? — запрягається й розпрягається однією сторінкою сухого й прикрого медичного

жаргону. Звісно, вони не мають слушності. Я маю на увазі тих, на Ке д'Орсе. Мене ніяк не хотіли призначати сюди, адже тим самим, на їхню думку, вони тільки подвоїли б мороку канцеляристові, якому доведеться не тільки змінювати мене, але й викреслювати зі списків армії. А потім посилати мені наступника, перш ніж я відслужу свій термін), і спершу я трохи опечалився, бо гадав собі колись, що, можливо, знадоблюся тобі. Не на те, щоб нав'язати надію на порятунок людини. Так,— мовив він, хоча його співбесідник не видав ані звуку.— Смійся над цією мрією, над цією марною надією. Адже, хоч би куди ти вирушив, тобі не знадобиться ніхто, аби повернутися звідти. Затям: я не випитую, куди. Я мало не сказав: «Знайти того чи те, що знадобиться тобі як зброя», але вчасно прикусив язика. Тільки не треба сміятися з цього, бо я знаю: ти їдеш туди, куди їдеш, аби, коли настане час, хвилина, повернутися звідтіля втіленою людською надією. Можна, я обійму тебе?

— А чи треба? — сказав співрозмовник.— Чи варто? — Потім квапливо: — Авжеж.

Але не встиг він і ворухнутись, як високий, ледь видимий у п'їтмі нахилився, взяв руку нижчого зростом, поцілував її, випустив і випростався знову, по-батьківськи обхопив його обличчя долонями й тут-таки відвів руки.

— З Богом! — мовив він.— Тепер вирушай.

— Отже, мені випадає спасти Францію,— сказав той.

— Францію! — повторив він — навіть не різко, навіть не зневажливо.— Ти врятуєш людину. Прощавай!

І він мав слушність — протягом двох років. Коли точніш — майже помилявся. Він геть не пам'ятав, як його везли: на верблюді чи в паланкіні; пригадував лиш один момент (очевидно — безперечно! — в базовому госпіталі в Орані): якесь обличчя, чийсь голос, напевне, лікаря, що висловлював подив — не тому, що він зомлів на цьому спекотному, безводному шляху, а тому, що не позбувся життя; потім знову рух, сам лише рух: Середземне море, далі він спокійно, без хвилювання чи радості, лише спокійно, майже байдуже, не мавши сил (цього й не вимагалось) підвести голову

й роззирнутися, збагнув: це ж він уже в Європі, у Франції, вдома. Потім він спромігся повернути голову, почав підіймати руки, хоча його величезний кістяк нормандського селянина начебто все так само лежав собі окремо від його прозорої оболонки, й він вимовив слабким голосом, але таки вимовив, у голос, з якимсь супокійним зачудуванням, ледь чутно, але все-таки навчунку: «Я забув, яка буває зима». Тепер, обкладений подушками, він цілими днями сидів у постелі на веранді під Церматтом, видивляючись на Маттергорн, бачачи не як дні спливають один по одному, а швидше яка мала земля, адже велика вершина завжди передає іншій вершині, немовби в гігантській руці, пучечку світла. Однак служити йому відмовлялося тільки тіло, та й воно набиралося снаги; незабаром воно зміцніє, хай і не відновиться в колишній моці, навіть не таким, як бажалося б, а саме як треба, адже між першим і другим різниці й не було — тільки тіло; не пам'ять, бо вона не забувала нічого, навіть на секунду не забувала того чоловіка, який того дня, два роки тому, був молодший за столиком на Ке д'Орсе: той приїхав із Парижа спеціально побачити його...

— Не з Парижа, — виправив його гість. — Із Вердена. Ми будемо укріплення, й вони там уже не пройдуть.

— Вони? — спокійно перепитав він. — Уже запізно!

— Запізно? Дурниці. Запевняю тебе, войовнича лихоманка ще не минулася. Очевидячки, вона у них природжена, й вони не годні дати цьому ради. Але минуть десятиріччя, можливо, нове покоління вступить у життя, перш ніж справа дійде до нового нападу хвороби.

— Не для нас, — мовив він. — Запізно для них.

— А... — протяг гість, не зразу збагнувши, що той має на увазі; потім здогадався.

Далі гість сказав:

— Я привіз ось що. Вона вийшла, щойно ти вирушив до Африки. Напевне, ти ще не бачив її.

То була газета, виблякла, пожовкла, їй було майже три роки, гість тримав її розгорнутою, поки вдивлявся в сувору епітафію:

*Присвоєно звання підполковника
молодшому лейтенантові (прізвище)
29 березня 1885 р.
Прийнято відставку
підполковника (прізвище)
29 березня 1885 р.*

— Він так і не повернувся до Парижа,— сказав гість.—
Навіть до Франції...

— Ні,— спокійно мовив він.

— Тоді, очевидно, ти — останній, хто його бачив. Ти ж
бачив його, чи не так?

— Так.

— Тоді, можливо, ти навіть знаєш, куди він поїхав. Де
перебуває.

— Так.

— Він сам сказав тобі? Не вірю.

— Так,— сказав він.— Неймовірно, чи не правда? Мож-
ливо, він і не збирався казати це саме мені, але ж йому
треба було сказати це бодай комусь. Він у тибетському
монастирі.

— Що?

— Так. Схід, світанок, обличчям до якого лежать навіть
небіжчики, навіть язичники, аби перший промінь сонця міг
урвати їхній сон.

Тепер він відчував, що гість дивиться на нього і щось
там є особливе у виразі його обличчя, але він не надав тому
ваги; коли ж гість заговорив знову, щось дивне звучало і в
його голосі, але й цьому він не надав ваги.

— Йому дали стрічку,— повідомив гість.— Червону.
Він-бо не тільки зберіг для тебе свій пост, а й, можливо,
врятував Африку. Він відвернув війну. Звісно, їм довелося
його позбутись — запропонувати відставку.

— Слушно,— сказав він. А тоді перепитав: — Що?

— Верблюд і солдат, яких він утратив. Убивця — не-
вже не пригадуєш? Якщо він сказав тобі, куди їде, то,
звісно ж, і про це розповів.— Гість пильно дивився,

вдивлявся в нього.— Там була жінка (не його, звісно). Він казав тобі?

— Так,— відповів він.— Казав.

— В такому разі мені немає потреби розповідати.

— Так,— повторив він.— Казав.

— Тубілка племені ріфф, яка належала тому селу, селищу, табору чи що воно там таке, бо тож через нього й існують пост із залогою; ти мав би його бачити, коли перебував там. Рабиня, до того ж коштовна; видно, не мала вона ні батька, ні чоловіка, ні коханця, принаймні ніхто про них не чував; цілком придатна для продажу. Вона загинула, як і інша жінка в Марселі вісімнадцять років тому; влада того чоловіка над жінками була справді фатальна. А над ранок зникли верблюди, що належав особисто йому, комендантові, можливо, навіть улюблений, якщо людина взагалі забажає прихилитися до верблюда, й грум чи то погонич, чи магаут, чи як він там називається, а за два дні переляканий на смерть грум пішки повернувся з ультиматумом від вождя чи то верховоди. Вимога була: видати до світанку (причетних було троє, але вождь погоджувався задовольнитися головним винуватцем) чоловіка, винного в смерті жінки та у викраденні її як товару; в супротивному випадку вождь і його люди погрожували оточити пост і знищити разом із залогою, що цілковито було їм до снаги, хай і не зразу, але за одинадцять із чимось місяців до прибуття чергового генерал-інспектора запевне. І комендант викликав добровольця, згодного нишком вислизнути вночі, поки ультиматум ще не набув чинності й пост не оточено, дійти до найближчого поста і привести підкріплення. Перепрошую?..

Але він, нерухомий, наразі сам зтендітнілий, допіру ледве уникши смерті, нічого не говорив.

— Мені причулося, ти мовив «вибрав»,— сказав гість.— Йому не було потреби вибирати. Бо ж у того чоловіка це був єдиний шанс. Він міг би втекти будь-коли: запасати харчів, води й вислизнути вважай будь-якої ночі з тих вісімнадцяти років, дістатися до узбережжя й, можливо,

навіть до Франції. Але куди б він подівся, якби тільки зміг утекти з Африки: не від себе, не від давнього вироку, від якого його рятувала тільки військова форма, і тільки тому він і носив її засвітла, вдень.

Але тепер він міг піти собі. Він не тікав, він отримував — навіть не амністію, а виправдання; відтак уся велична споруда Франції ставала його поручницею і виправдачкою, навіть якби він і запізно повернувся з підкріпленням, бо він мав не тільки усні слова коменданта, а й папір з його підписом — папір, що підтверджував його подвиг і вимагав за це винагороди для нього.

Ось чому комендантові не треба було вибирати його, а тільки прийняти; надвечір гарнізон вишикувано, й цей чоловік вийшов із лави; комендантові годилося б зняти нагороду зі своїх грудей та пришпилити її до грудей цієї жертви, але ж у коменданта поки-що не було стрічки (о так, я теж подумав про той його медальйон! Зняти його зі своєї шиї й почепити на шию приреченому, але це бережеться для славнішого, достойнішого моменту в польоті цієї ракети, ніж виправдання вбивці чи збереження крихітного поста). І, безперечно, він перед вишикуваною залогою вручив йому той папір, що звільняв його від минулого; цей чоловік ще не знав, що вихід із лави уже звільнив його від усього, що могли з ним зробити; він відкозиряв, обкрутнувся кругом і вийшов з воріт у пільму. В смерть. І мені привиділося, ніби ти знову хотів заговорити, спитати, як же, коли ультиматум набував чинності лише на світанку, вождь племені довідався, що пластун спробує вийти вночі, й приготував засідку в гирлі пересохлої річки. Так: як? Той чоловік, вочевидь, поставив це запитання — в останньому здушеному крику чи то зойку звинувачення й заперечення, бо він не міг знати про цю стрічку.

В пільму, в ніч, у пустелю. В пекло. Такого не міг би уявити навіть Гюго. Судячи з того, що лишилося від цього чоловіка, йому довелося помирати цілу ніч; чатовий біля воріт когось гукнув, а потім ристю вбіг верблюд (звісно, не той, зниклий, вгодований, а старий, худючий, адже загибла

жінка коштувала дорого, і до того ж у рапобрті транспортному відділові верблюди всі однакові) з прив'язаним на спині трупом, з якого здерто одержу й більшу частину м'яса. І оточення, блокаду зняли: ворог відійшов, а ввечері комендант передав землі єдину жертву (не враховуючи найкращого верблюда й жінки, що, як-не-як, а дорого вартувала) з горнами й салютом, а потім його змінив ти, й він виїхав відставним підполковником зі стрічкою в гімалайський монастир, не залишивши після себе нічого, крім крихітного куточка Франції, який став мавзолеєм і пам'ятником чоловікові, котрого він хитрощами змусив урятувати його. То ж був чоловік, була людина, — мовив гість, дивлячись на нього. — Із плоті й крові.

— Вбивця, — мовив він. — Двічі вбивця.

— Народжений для вбивства у французькій клоаці.

— Але відкинутий всіма клоаками світу: двічі позбавлений національності, двічі позбавлений батьківщини, бо він, двічі втративши світ, утратив право на життя, адже був засуджений на смерть, чужий усім, бо ж він не був навіть своїм...

— Але ж був людиною, — сказав гість.

— ...розмовляв, думав по-французькому тільки тому, що, позбавлений національності, з необхідності мусив користуватися єдиною приступною йому міжнародною мовою; носив французьку форму тільки тому, що тільки у французькій формі вбивця міг урятуватися від страти...

— Але він ніс її тягар, носив принаймні без нарікань свою частку, якій ніхто не позаздрив би, величезного славного імперського тягара там, де мало хто зміг би чи посмів би: він навіть поводився по-своєму: в його паперах немає нічого, крім випадкових пиятик, дрібних крадіжок...

— Поки-що! — вигукнув він. — Тільки крадіжки, мужолозтво, содомія — поки-що.

— ...що було єдиним його захистом від присвоєння йому капральського чи сержантського звання, яке означало б смертний вирок. Він нікого ні про що не просив, аж поки сліпа й капосна доля не пов'язала його з тим, хто вже виснажив *Comité de Ferrovie* й французьку армію і був змушений

перебувати серед людських покидьків та клоак: він, уже позбавлений права на життя, нічого не був винен Франції, крім форми, яку носив, та рушниці, котру чистив і змащував; він, займаючи своє місце в шику, не вимагав за це нічого, крім права сподіватися на смерть у казарменій постелі; він не розкаювався, однак його хитрощами змусили віддати життя, не давши підготуватися до цього, за країну, що гільйотинувала б його за п'ятнадцять хвилин по тому, як він потрапив би до її цивілізованих рук.

— Він був людиною, — провадив гість. — Навіть небіжчики, ангели — сама справедливість — не стомлювалися боротись за нього. Тоді ще тебе не було там, то ти не чув і про таке. Трапилося це при підписанні указу про нагородження його стрічкою. Передаючи папір через стіл на підпис головнокомандувачу, писар (у приватному житті альпініст-любитель) спіткнувся й перекинув на той документ літрову пляшку чорнила, яке залило не тільки прізвище нагороджуваного, а й весь перелік його заслуг. Тоді написали новий папір. Він ліг на стіл, але коли головнокомандувач потягся по ручку, подув вітру налетів нізвідки (якщо ти знаєш генерала Мартеля, то тобі відомо: всяка кімната, де він затримується бодай на мить, аби скинути кашкета, має бути герметично закупорена) — нізвідки налетів, проніс папір по кімнаті метрів на двадцять і жбурнув у полум'я, де документ і згорів — пах! — мов целулоїд. Але чим це могло скінчитись, якщо ангели озброєні вогняними мечами наївної міфології, а *Comité de Ferrovie* хропе револьверами й тріскотливими чергами кулеметів-«максимів»? А теперечки він подався до тибетського монастиря. Каятись.

— Чекати! — вигукнув він. — Готуватися.

— Так, — сказав гість. — Вони теж так це називають: *Der Tag*. І, видно, я маю швидше повернутися у Верден — продовжити будівництво укріплень та установлення гармат, бо ми знаємо, що нам знадобиться і те й інше. О, я знаю. Я не був того дня біля воріт і не бачив його обличчя, як ти. І все ж таки воно й мені дісталось в спадок. Усім нам: не тільки вашому курсові, але й всім іншим, що йшли слідом

за вашим. І принаймні ми знаємо тепер, що успадкували: тільки страх, не страждання. Якийсь пророк позбавив нас страждання, застерігши про нього. Тепер нам слід бути готовими тільки до страху.

— Вбивця,— повторив він.

— Але людина,— своє повторив і гість, і пішов геть, лишивши його, можливо, ще не зовсім утеклим від смерті, але принаймні таким, що знову показав їй спину; зайшов він від неї аж так далеко, що почав дізнаватися про постійне зменшення числа старших від нього за званням; резервуар, у якому плавав човен його кар'єри, мав вичерпатися вже незабаром.

— І настане день, коли він дізнається, що той резервуар вичерпався та що його більш не наповнити жодному припливу чи потоку, жодній хвилі; все життя він вірив як не у свою стійкість, то принаймні у свій великий кістяк, убраний в нестійкість, і тому вже наступної хвилини як не втямити йому, що, чи вичерпався резервуар, чи й ні, а самого його ніколи не полишать напризволяще, що велична споруда, яка прийняла його величезний кістяк на службу, подбає, аби його неодмінно відділяв від нуля бодай один номер, хай навіть і його власний; і ось настав день, *Der Tag*, і вороги вторглися не через Верден, бо ж його гість, того ранку двадцять п'ять років тому, сказав правду й там вони б не пройшли, ото й пройшли через Фландрію, а рухалися ж як швидко — аж зайшли так далеко, що відчайдушна юрба зустріла їх на паризьких таксі й стримувала до потрібної відчайної хвилини, а він, усе ще перебуваючи на заскленій веранді, довідався, що той, хто був номером першим на їхньому курсі в Сен-Сірі, тепер став номер перший серед усіх відчайдухів, що уклали союз націй Західної Європи, й сказав собі: «Навіть звідсіля я побачу початок!» А ще за два місяці він постав перед столом, за яким уздрів обличчя, котрого не бачив тридцять років — котре вперше побачив сорок літ тому в Сен-Сірі й назавжди запам'ятав; воно здавалося не набагато старшим, і все так само було спокійне, стримане, а тіло, плечі під ним були, як і колись, слабенькі й тендітні, але приречені — ба ні: не приречені, а здатні — понести

страшний тягар страждань, жахить і, зрештою, надій людини. Посідач стола з хвилину дивився на нього, а тоді сказав: «Призначити квартирмейстера — це у моїй владі. Чи приймеш ти цей пост?» І він сказав собі, з якимсь супокійним виправданням — не надії, великої та відчайної, а простої причинності, логіки: «Я побачу навіть кінець, завершення. Навіть буду присутній при ньому!»

Але це коли ще буде: аж за чверть віку, як передрік гість десять хвилин тому; тепер він лежав зі спокійними сльозами на очах, сиділка зі згорнутою хустиною схилялася над ним, а він, слабкий, але непогамований, несхитно плекаючи надію, говорив, називаючи обох «він», от ніби сиділка могла його зрозуміти:

— Так, він був людиною. Але тоді він був ще молодий, майже дитина. Це ж сльози не страждання, а тільки горя.

Тепер кімнату освітлювали люстра, канделябри й жірандолі. Вікна були зачинені й затулені гардинами; кімната начебто висіла, мов водолазний дзвін, над гомоном міста, над площею, де вже знову збиралися люди. Дзбан із мискою забрали, й старий генерал знову сидів із двома колегами за порожнім столом, однак тепер там був ще один чоловік, непричетний, несподіваний, мов сорока в акваріумі з золотими рибками. Бородатий цивільний, він сидів між старим генералом та американцем у тому чорно-білому вбранні, яке править англосаксам за одіння для їди, спокушання та інших розваг, а європейцям і південноамериканцям — неодмінною формою для захисту чужих урядів і скидання власних. Перед ними стояв молодий ад'ютант. Він швидко й хвацько мовив по-французькому:

— Арештовані тут. Автомобіль з Вільньов-Бланш прибуде о двадцять другій годині. А ще — жінка з приводу ополоника.

— Ополоника? — перепитав старий генерал. — Ми відібрали в неї ополоника? Негайно віддайте!

— Зовсім нічого ми не забирали, — заперечив ад'ютант. — Це просто три невідомі жінки. Чужинки. Це справа його честі мера.

Старий генерал на мить завмер. Але в голосі його не прозвучало нічого.

— То вони вкрали ополоника?

В ад'ютантовім голосі теж не звучало нічого: твердий, хай і невиразний.

— Вона жбурнула в них ополоником. Ополоник зник. У неї є свідки.

— Котрі бачили, як одна з них підхопила ополоника й сховала,— сказав старий генерал.

Ад'ютант стояв незрушно, ні на що не дивлячись.

— А ще вона пошпурила в них кошиком. У кошику було повно харчів. Сталося те ж саме, навіть харчі не розсипались.

— Зрозуміло,— виснував генерал.— То вона прийшла сюди протестувати проти чуда чи просто заявити про нього?

— Саме так,— сказав ад'ютант.— Свідки вам потрібні?

— Давайте саму позивачку,— звелів старий генерал.— А чужинки хай зачекають.

— Слухаюсь! — відповів ад'ютант. Він знову вийшов у маленькі двері в кінці кімнати. Однак за секунду знову опинився у приміщенні, бо не встиг дати комусь дорогу. Його не ввіпхнули, а підхопили, внесли, бо наразі він височів — не на півголови й навіть не на цілу голову, а на півтулуба над щільним гуртом жінок у хустках та шалях, на чолі з міцною, кремезною особою років п'ятдесяти. Та потужна жінка зупинилася перед білим килимом, мов перед водою, й озирнула кімнату шпарким, зірким поглядом, потім кинула ще один шпаркий погляд на трьох стариганів за столом і непомилково попрямувала до генералісимуса, а за нею посунули й всі, крім ад'ютанта, що, нарешті визволившись, зайняв позицію біля дверей. Жінка ж твердою ногою підійшла по білому килиму й заговорила дужим, упевненим голосом:

— Ага, ага. І не думайте сховатись — принаймні за мера: тут вас забагато, не сховаєтесь. Колись-то я гадала, що прокляттям нашої країни є безліч мерських стрічок і шпаг, але тепер я переконалася: річ не в мерах. А після чотирьох

років цієї шамотні навіть дитина зразу впізнає генерала — як пощастить знайти його, коли треба.

— В такому разі це третє чудо,— сказав старий генерал.— Бо ваше перше твердження суперечить другому.

— Чудо? — підхопила жінка.— Дурниці. Чудо хіба що в тому, що чужинці за ці чотири роки не обібрали нас до нитки. А зараз ще й американці припхались. Та невже Франція дійшла до того, що вам треба не тільки відбирати у нас наш посуд, але ще й привозити американців, аби змогли воювати й далі? Війна, війна, війна. Чи ж вона осточортіє вам хоч колись?

— Безперечно, мадам,— відповів старий генерал.— Ваш ополоник...

— Він зник. Не питайте мене — куди. Он у них спитайте. Чи хай ваші капрала й сержанти їх обшукають. Щоправда, у двох навіть сержант не схоче нищпорити під одежею. Але жодна з них не заперечить проти такої процедури.

— Ні,— сказав старий генерал.— Не варто вимагати від капралів та сержантів більшого, ніж прості небезпеки воєнного життя.

І вимовив прізвище ад'ютанта.

— Слухаюсь! — обізвався покликаний.

— Вирушай на місце події. Знайди ополоника цієї дами й поверни їй.

— Я? — вигукнув ад'ютант.

— Візьми цілу чоту. А виходячи, спрямуй сюди арештованих. Ні, спершу тих трьох офіцерів. Вони вже тут?

— Так точно,— відповів ад'ютант.

— Добре,— мовив старий генерал. І обернувся до цивільного; той метушливо, з якоюсь переляканою готовністю, почав підводитися з крісла.

— З ополоником питання вирішено,— сказав старий генерал.— Вочевидь, зараз вашою проблемою лишається тільки скарга трьох чужинок, що їм ніде ночувати.

— А ще ж...— почав був мер.

— Так,— мовив старий генерал.— Скоро я їх прийму. Тим часом постарайтесь знайти для них житло або ж...

— Неодмінно, генерале, — пообіцяв мер.

— Дякую. В такому разі — на добраніч. — Він обернувся до жінок. — І вам добраніч.

Тут жінки підхопили, потягли вже мера — тепер він схожий був на сороку в зграї голубів, курей чи гусок — у двері, які ад'ютант тримав відчиненими, обурено й непорозуміло дивлячись на старого генерала.

— Ополоника, — сказав ад'ютант. — Чоту. Я ж ніколи не командував бодай одним солдатом, не те що чотою. Та навіть коли б я й міг, умів командувати, як мені знайти того ополоника?

— Не сумніваюсь: ти його знайдеш, — запевнив ад'ютанта старий генерал. — І це стане четвертим чудом. А зараз запроси тих трьох офіцерів. Тільки спочатку проведи трьох чужинок у свій кабінет, нехай зачекають там.

— Слухаюсь! — відкарбував ад'ютант, вийшов і зачинив за собою двері. Та вони розчахнулися знову, й увішли троє: англійський полковник, французький майор та американський капітан, обидва молодші офіцери з полковником посередині старанно промарширували по килиму й ретельно виструнчились, коли полковник козирнув.

— Панове, — звернувся до них старий генерал, — це не парад. І навіть не розслідування — просто розпізнання. Крісла, будьте ласкаві, — кинув він, не обертаючи голови, плеяді штабістів позад себе. — Потім арештованих.

Троє ад'ютантів принесли крісла. Тепер цей закут кімнати нагадував гальорку амфітеатру або секцію дешевих глядацьких місць в Америці; троє генералів і троє прибулих сиділи півколом на тлі стоячих ад'ютантів і штабістів; один із тих, що допіру принесли крісла, підійшов до маленьких дверей, розчахнув їх і відступив набік. І тут, ще й не побачивши солдатів, вони вчули їхній запах — тонкий, сильний, незнищений сморід передової: смердючої грязюки, паленого пороху, тютюну, сечі й немитих тіл. Потім увійшли тринадцятеро чоловіків, а поперед них ступав сержант із рушницею на ремені, позаду — рядовик, теж озброєний; усі тринадцятеро були з непокритими головами, неголені, відчужені, все ще

в окопній грязюці, й несли з собою ще одну суміш запахів: утоми, настороженості, трішки страху, але найбільше — недовірливості; коли сержант по-французькому віддав дві уривчасті команди, вони якось знехотя пошикувалися в одну шереду. Старий генерал звернувся до англійського офіцера:

— Полковнику?

— Так точно, сер,— незагаймо відгукнувся полковник.— Це той самий капрал.

Старий генерал звернувся до американця:

— Капітане?

— Так точно, сер,— сказав американець.— Це він. Полковник Біл каже правду... я хочу сказати, що це не може бути правда...

Але старий генерал уже звертався до сержанта:

— Капрал хай залишиться. А всіх інших виведіть у передпокій і чекайте там.

Сержант обернувся і різко скомандував, але капрал уже й вийшов з шереди й став, не зовсім на команду «струнко», але десь так, а решта дванадцяттеро зробили поворот, утворивши колону; озброєний рядовик тепер опинився спереду, а сержант позаду, але вони не вийшли, бо направляючий загаявся, позадкував, даючи дорогу особистому ад'ютантові старого генерала, той увійшов і сам ступив набік, колона вийшла, сержант, що виходив останній, причинив за собою двері, знову залишивши перед ними самого ад'ютанта, безхарактерного, високого, все ще спантеличеного й непевного, але вже не обуреного — просто стурбованого. Англійський полковник сказав:

— Сер!

Але старий генерал дивився на ад'ютанта. Запитав його по-французькому:

— Моє дитя?

— Ці три жінки,— сказав ад'ютант.— Вони у мене в кабінеті. Якщо вже вони тут, то чом би й не...

— О так,— мовив старий генерал.— Тобі не хочеться йти. Перекажи начальникові штабу, що ти вирушаєш на пошуки... скажімо, години на чотири. Цього вистачить.

І звернувся до англійського офіцера:

— Прошу вас, полковнику.

Полковник різко підвівся і вп'явся поглядом у капрала — а капрал, з його шляхетним обличчям горянина, спокійним, поважним, не стривоженим, а тільки нашорошеним, відповідав йому люб'язним та уважним поглядом.

— Богене! — вигукнув полковник.— Ти не пам'ятаєш мене? Лейтенанта Біла?

Але капрал тільки дивився на нього, люб'язно, запитливо, не розгублено, тільки непорозуміло й вичікувально.

— Ми вважали, що ти загинув,— сказав полковник.— Я... бачив тебе...

— А я не тільки бачив,— обізвався американський капітан.— Я хоронив його!

Старий генерал ледь підніс руку. Сказав англійцеві:

— Так, полковнику?

— Це трапилося під Монсом, чотири роки тому. Тоді я ще був лейтенантом. Цей чоловік служив у моєму рою, того дня вони... наздогнали нас. Він дістав удар пікою: Я... бачив, як вістря вийшло крізь спину, а вже тоді зламалося ратище. Потім проскакали двоє коней. По ньому. Я й це бачив, потім. Себто я дивився секунду чи дві, на що перетворилося його обличчя, аж поки мене...

Все ще пропікаючи капрала поглядом, він у відчаї знову звернувся до нього:

— Богене!

Але капрал усе так само тільки дивився на нього, люб'язно й вичікувально, виражаючи цілковите нерозуміння. Тоді обернувся й сказав старому генералові по-французькому:

— Прошу пробачення. Я тямлю тільки французьку мову.

— Я знаю,— теж французькою відповів старий генерал. А тоді англійською сказав полковникові:

— Значить, це не той чоловік.

— Бути цього не може, сер! — заперечив полковник. — Я ж бачив вістря тієї піки. Бачив, як розтовкли йому обличчя коні... До того ж я... я бачив...

Він змовк і сів, войовничий, весь у блиску червоних петлиць, знаків розрізнення й ланцюжків, що символізували кільчуги, в яких його полк бився біля Крессі й Азенкура сімсот і вісімсот років тому, а обличчя його над ними скидалося на смерть.

— То скажіть-таки, — чемно попрохав старий генерал, — що саме ви бачили? Ви бачили його потім, після того? Здається, я вже чув: привиди ваших стародавніх лучників там, під Монсом? У куцях шкіряних куртках, у рейтузах, з арбалетами, а поміж них — його, в хакі, в сталевій касці з рушницею Енфілда? Так?

— Так, сер, — промимрив полковник. Тоді випростався й голосно мовив: — Так, сер!

— Але чи може він бути саме тим чоловіком?

— Прошу пробачення, сер, — мовив полковник. — Я повинен у щось вірити.

— Хай навіть у саму лише смерть?

— Прошу пробачення, сер.

Тут старий генерал обернувся до американця:

— Капітане?

— Це ставить усіх нас у скрутне становище, чи не так? — мовив американський капітан. — Усіх нас трьох. І я не знаю, кому найгірше. Бо особисто я не просто бачив його мертвого — я поховав цього чоловіка посеред Атлантичного океану. Прізвище його... було — ні, цього не може бути, бо ж ось він стоїть переді мною... ні, не Брозний. Принаймні то-рік воно було інше. Воно було... хай йому біс! Перепрошую, сер: воно є — Бржевські! Він з одного шахтарського містечка під Пітсбургом. І я похоронив його. Себто я керував похоронною командою, прочитав молитву — вам відома ця процедура. Ми були національною гвардією — навряд чи ви знаєте, що це таке...

— Знаю, — запевнив старий генерал.

— Сер? — не зрозумів капітан.

— Я знаю, що це таке,— сказав старий генерал.— Продовжуйте.

— Слухаюсь, сер. Наші цивільні самі організували чоту, аби піти й померти за нашого дорогого старого Рутгерса, отака історія, вибрали собі офіцерів, написали до уряду, яке в кого звання, і вхопились за військовий кодекс, щоб визудити, скільки встигнемо, до затвердження звань. Відпливли ми в жовтні минулого року, на кораблі в нас почався грип, і, коли помер перший — то й був Бржевскі,— з'ясувалося, що ніхто, крім мене, не встиг прочитати в настанові, як хоронити загиблих солдатів,— я був тоді... е... другим лейтенантом, і вийшло так, що я прочитав це, дівчина дала мені відставку, і я здогадувався, чому. Себто я знав, хто був той хлопець. Ну, знаєте, як воно буває: думаєш, як його відплатити їй, змусити розкаятись, і ти лежиш мертвий, а їй треба переступити через тебе, і вже годі хоч би що вдіяти, й тут уже вона...

— Так,— зронив старий генерал.— Знаю.

— Сер?

— Я й це знаю.

— Авжеж, знаєте — принаймні пам'ятаєте,— сказав капітан.— Ніхто ж не зістарюється так дуже, щоб...— і нарешті спромігся зупинитись.

— Прошу пробачення, сер,— мовив він.

— Дарма,— відказав старий генерал.— Продовжуйте. Отже, ви його похоронили.

— Одне слово, того вечора просто випадково, а чи з цікавості, чи, може, то був особистий інтерес, я прочитав, що треба буде робити, аби потім здихатися мене й дати лад рахункам дядечка Сема, а коли Бр...— тут він змовк і квапливо зиркнув на капрала, але тільки на секунду, навіть менше, ніж на секунду, просто затнувся,— ...перший переставився, мене обрано, щоб я особисто посвідчив разом з офіцером медслужби, що цей чоловік помер, щоб підписав свідоцтво, вишикував підрозділ для салюту й дав команду опустити тіло за борт. Однак за два тижні, до самого прибуття нашого в Брест, і вся решта

напрактикувалася в цій справі. Бачите, що воно у нас виходить. Себто в нього, бо це з ним коїться казна-що: якщо я поховав його в жовтні минулого року посеред океану, то полковник Біл не міг бачити, як його вбили під Монсом у чотирнадцятому. А якщо полковник Біл бачив це, то він не може ж стояти отут, дожидаючи, щоб ви розстріляли його зав...— Капітан змовк. Потім квапливо мовив: — Прошу пробачення, сер. Я не...

— Авжеж,— сказав старий генерал м'яким, люб'язним, рівним голосом.— У такому разі полковник Біл помиляється.

— Ні, сер! — запевнив полковник.

— Отже, ви вірите полковникові Білу?

— Якщо він так каже, сер.

— Це не відповідь. Ви йому вірите?

Він пильно подивився на капітана. Капітан відповів йому впевненим поглядом. Потім додав:

— І в те, що я засвідчив його смерть і похоронив його.

Потім він кепською французщиною звернувся до капрала:

— Отже, ти повернувся. Радий тебе бачити, і сподіваюсь, що подорож була приємна.

Потім знову глянув на старого генерала — так само впевнено, як і той дивився на нього, так само люб'язно й твердо, і дивився, аж поки старий генерал сказав по-французькому:

— Ви розмовляєте і моєю мовою.

— Дякую вам, сер,— відповів капітан.— Досі цього не казав мені жоден француз.

— Не прибідняйтесь. Говорите ви добре. Як ваше прізвище?

— Мідлтон, сер.

— Вам, певне, років двадцять п'ять?

— Двадцять чотири, сер.

— Двадцять чотири. Коли-небудь ви станете дуже небезпечною людиною, якщо вже не стали.

Потім обернувся до капрала:

— Дякую, моє дитя. Можеш повернутися до свого рою.— І, не обертаючись, покликав одного з ад'ютантів, одначе, коли капрал обертався, ад'ютант уже вийшов із-за стола, він підійшов разом із капралом до дверей і зник за ними, американський капітан повернув голову й на мить знову стрів той спокійний, непроникний погляд, почув негучний, спокійний, майже люб'язний голос:

— Річ у тім, що й тут його прізвище — Бржевскі.

Старий генерал відкинувся на спинку крісла, він знову став схожий на хлопчика в маскарадному костюмі, що мав пує важкий, пишний тягар блакитного й червоного, золота, бронзи та шкіри, й навіть примарилося, ніби ті п'ятеро, що сиділи, повставали та обступили його. Він сказав по-англійському:

— Поки-що я маю залишити вас. Але майор Блюм розмовляє англійською. Звісно, гірше, ніж ви й навіть ніж капітан Мідлтон по-французькому, але дарма. Один з наших союзників, полковник Біл, бачив цього капрала вбитим, а інший — капітан Мідлтон — похоронив його, отож нам тільки лишається засвідчити його воскресіння, й ніхто не зуміє зробити це краще за майора Блюма: його ще 1913 року послали з академії в цей полк, і, значить, він перебував у полку ще до того, як цей всюдисущий капрал опинився там. Тому питання лише в тому...— старий генерал зробив секундну паузу; здавалося, він оглянув присутніх, навіть не зворухнувшись: витончене, тендітне тіло, тонке обличчя, гарне, безжурне й застрашливе,— хто здибався з ним перший: чи полковник Біл під Монсом у серпні чотирнадцятого, а чи майор Блюм під Шалоном у тому ж самому місяці — зрозуміло, що до того, як капітан Мідлтон поховав його в морі у сімнадцятому. Але питання це суто академічне, ідентичність його особи — якщо це можна саме так назвати — визначено (адже ніхто її й не заперечував); залишається тільки зробити резюме, й цим займеться майор Блюм.

Старий генерал підвівся; усі присутні, за винятком двох генералів, тут-таки й встали, і, хоча він квапливо сказав:

«Ні, сидіть, сидіть!» — троє офіцерів так і лишилися стояти. Старий генерал звернувся до французького майора:

— Полковник Біл запевняє, що бачив привиди своїх лучників у Бельгії; треба підкріпити це хоча б нашими архангелами на Ені. Не сумніваюсь, у вас це вийде: величезні, безтілесні тіні патрулюють нашу лінію фронту, з кожним кроком вони дедалі згущуються, ущільнюються, стають усе дужче схожі на архангелів, і, можливо, й наш капрал крокує разом із ними: триває звичайне перестрілювання, цього цілком досить, щоб розсудливий чоловік не витикав голови з траншеї й радів тому, що має свою траншею, одначе наш капрал нагорі, поміж бруствером і дротом, він іде спокійно, мов монах своїм монастирем, а величезні, яскраві, розпливчасті тіні плывуть понад ним у темному повітрі? Чи, можливо, й не плывуть, а просто висять над дротами, споглядаючи це спустошення, мов фермер поле своєї брукви? Постарайтесь, майоре!

— Я маю лиш майорську уяву,— вибачився той.— Їй далеко до вашої.

— Дурниці,— відмахнувся старий генерал.— Злочин — якщо тільки він мав місце — вже доведено. Мав місце? Доведено? Нам навіть не довелося нічого доводити: він-бо не тільки завчасно зізнався в ньому — він і загладив його. І тепер треба тільки домогтися поблажливості — спочуття, якщо ми зуміємо переконати його прийняти спочуття. Постарайтесь, розкажіть їм що-небудь.

— Була бувальщина з дівчинкою,— мовив майор.

— Так,— сказав старий генерал.— Шлюбний бенкет і вино.

— Ні,— заперечив майор.— Не зовсім так. Бачите, я можу — як це: *dementire? contredire?* — висловитись проти...

— Заперечити,— підказав американський капітан.

— Дякую,— мовив майор.— ...Заперечити вам: майорській уяві хіба що полкові плітки до снаги.

— То й розкажіть.

І майор розповів — однак уже після того, як старий генерал вийшов із кімнати. Маленька дівчинка, дитинка, сліпла

в одному з містечок на Ені, її врятувала б операція, яку міг зробити відомий паризький хірург, і цей капрал почав збирати в солдатів двох найближчих дивізій по франку, по два, аж поки набралася потрібна сума, й дитину повезли в Париж. Потім розповів бувальщину про старого діда. 1914 року той мав дружину, дочку, онука й невелику ферму, він надто довго даявся з евакуацією, майже до останньої хвилини, бо не мав моральних сил покинути своє господарство; дочка з онуком пропали в тому гармидері, що скінчився першою битвою на Марні, старенька дружина померла на дорозі від холоду, а старий, коли село звільнили, повернувся туди сам-один; він з'їхав з глузду, забув своє ім'я, своє горе й все на світі, мукав, пускав слину, харчувався покидьками солдатських кухонь, спав у канавах та живоплотах на тій землі, що колись належала йому, і врешті-решт капрал, потративши свою відпустку, розшукав у далекому селі когось із родичів того діда, знову зібрав гроші поміж солдатів полку й відіслав бідолаху до нього.

— І ось що,— сказав майор, обернувшись до американського капітана.— Як сказати *touche*?

— Ви програли,— відказав капітан.— І шкода, що його тут немає, бо я б послухав, як ви скажете це йому.

— Дурниці,— відмахнувся майор.— Це тільки німецькому маршалові не можна нічого сказати. А тепер ви програли мені завдяки йому. Бо мова піде про весільний бенкет і вино...

Й розповів ось що: минулої зими в одному селі біля Монфокона з'явилися американські частини; солдатам допіру видали платню, йшла гра в кості, підлога була всіяна франковими папірцями, довкола юрмилося півчоти американців, і раптом увійшов цей французький капрал та й, ні слова не зронивши, починає збирати розкидані гроші. Ну, заходилося на міжнародний скандал, але капрал урешті-решт зумів-таки розтлумачити американцям, пояснити, в чім річ: готувалося весілля молодого американського солдата й дівчини-сирітки, біженки звідкілясь із-під Реймса, вона прислуговувала в місцевому шинку; вона й той молодий американець були... були...

— Та вся чота гула, що вона від нього завагоніла,— сказав капітан-американець.— Але ми розуміємо, що ви мали на увазі. Розкажіть далі.

І майор провадив: справа скінчилася тим, що вся чота не тільки пішла на весілля, але й взяла на себе клопоту й видатки, закупила все вино в селі й запросила всю околицю, та й про молодят не забула: піднесла нареченій такий весільний подарунок, що вона могла жити як пані, дождати у своїй кімнатчині, поки чоловік повернеться зі своєї зміни на передовій — якщо взагалі повернеться.

Але все це буде вже після того, як старий генерал вийде з кімнати, а тим часом усі троє офіцерів повставали, щоб випустити його з-за стола, а він зупинився і сказав:

— Розкажіть їм. Розкажіть і як він отримав медаль. Тепер ми домагаємось не поблажливості, й навіть не жалості, а милосердя — якщо воно існує та й якщо він його прийме.— Відвернувся й попрямував до маленьких дверей — цієї ж миті вони й відчинились, і ад'ютант, уже вивівши арештованого, заляк, виструнчившись біля них, вичікуючи, поки старий генерал вийде, потім вийшов за ним і причинив двері.

— Так? — запитав старий генерал.

— Жінки в кабінеті де Монтіньї,— доповів ад'ютант.— Молодша — французка. Одна зі старших — дружина француза, фермера...

— Я знаю,— урвав його старий генерал.— А де розташована та ферма?

— Була розташована,— уточнив ад'ютант.— Біля села В'єнн-ля-Пуссель, на північ від Сен-Мішеля. Цю місцевість евакуйовано 1914 року. Вранці в понеділок В'єнн-ля-Пуссель перебувала за німецькою лінією фронту.

— Отже, ні вона, ні її чоловік не знають, чи вціліла їхня ферма? — запитав старий генерал.

— Ні,— відповів ад'ютант.

— Та-ак,— протягнув старий генерал. Потім запитав: — Так?

— Автомобіль з Вільньов-Бланш щойно заїхав на подвір'я.

— Добре,— мовив старий генерал.— Засвідчи гостеві моє шанування й проведи до мене в кабінет. Подай йому туди вечерю й попроси, щоб він прийняв нас за годину.

Ад'ютантів кабінет теслі спорудили з кутка — чи то в кутку — колишньої бальної зали, що встигла послужити ще й залом судових засідань. Ад'ютант зазірав туди щодня й, напевне, заходив бодай раз на день, бо в кутку, на вішалці, висіли його кашкет, шинель і дуже гарна лондонська складана парасоль — така ж несподівана та парадоксальна поруч кашкета й шинелі, як віяло чи «доміно», але згодом наставала та яснота, що він цілком міг там перебувати, з тієї самої причини, що й два інші предмети, цілком достойні уваги: дві бронзові статуетки, поставлені по краях порожнього стола: витончений ошалілий кінь, що невагомо заляк на одній нозі, й голова сонного дикуна, не сформована й відлита, а вирізьблена, ручна робота Годьє-Бржеської. Більш у кімнаті не було нічого, крім дерев'яної лави, що стояла опостінь навпроти стола.

Коли туди увійшов старий генерал, на лаві сиділи три жінки: старші обабіч, молодша посередині; поки він ішов до стола, молодша швидко, майже судомно, стрепенулася, мов пориваючись підвестися, але одна зі старших осмикнула її. І знову всі троє сиділи незрушно, не зводячи з нього очей, а він зайшов за стіл, сів і глянув на них: суворе, шляхетне обличчя горянки, так схожої на капрала, що, коли б не різниця у віці, їх можна було б прийняти за близнят; спокійне, безжурне обличчя її сестри, позначене всіма віками чи то нікотрим з них, і напружене, змучене обличчя молодшої, що сиділа посередині. Потім, ніби на який знак, тільки вичекавши, мов для дотримання чемності, коли й він сяде, заговорила спокійна — та, що тримала на колінах кошика, охайно накритого чистою шматою.

— Хай там воно як, а я рада вас бачити,— сказала вона.— Ви достеменно схожі на того, хто ви є.

— Маріє! — мовила друга старша.

— Не соромся,— відповіла перша.— Поганого в цьому нічого немає. Нам слід бути задоволеними, бо так багато людей не можуть його побачити.

І почала підводитися. Друга знов обізвалася до неї:

— Маріє! — і навіть хотіла втримати її, але перша вже йшла до стола, несучи кошика й підіймаючи на ходу другу руку, мов бажаючи щось звідтіля дістати, потім простягла руку й поклала на стіл. У тій руці був довгий металевий ополоник.

— Він такий славний молодий чоловік,— сказала вона.— Як вам не соромно. Послали його на цілу ніч блукати по місту з солдатами.

— Прогулянка піде йому на добро,— запевнив старий генерал.— Тут йому бракує свіжого повітря.

— А могли б і сказати йому.

— Я зовсім не казав, що ополоник у вас. Я тільки й сказав, що гадаю: ви могли б викласти його, коли вважатимете за потрібне.

— То ось він.

Вона розціпила пальці й легко опустила руку на другу, якою тримала накритого шматом кошика. Потім спокійно й незагайно, але без поквалливості, усміхнулася йому безжурно-довірливою усмішкою.

— Ви й справді нічого не можете вдіяти, так? Справді не можете?

— Маріє! — вкотре осмикнула її жінка, що мов прикипіла до лави. Усмішка так само незагайно, хоч і неквапливо, згасла. Не змінилася нічим, а просто щезла; обличчя як було, так і лишилося довірливе та безжурне.

— Так, сестро,— відповіла вона, обернувшись і пішла до лави, де вже підвелася друга з двох старших; молодша знову судомно стрепенулася, щоб і собі встати, але цього разу тверда й тонка селянська рука високої жінки лягла їй на плече й утримала на місці.

— Це...— вимовив старий генерал.

— Його дружина,— суворо сказала висока.— А ви за кого її прийняли?

— Так, так,— мовив старий генерал, дивлячись на молодшу, й запитав м'яким, безпристрасним голосом: — Марсель? Чи Тулон? — і вимовив розмовну назву вулиці, квартала. Старша хотіла відповісти, але старий генерал підняв руку.

— Хай вона відповість,— сказав і знову звернувся до молодшої:

— Моє дитя? Голосніш!

— Так,— мовила молодша.

— О так,— сказала старша.— Повія. Як, на вашу думку, могла вона дістатись сюди — виклопотати документи на мандрівку в таку далину, якби також не служила Франції?

— Але ж і його дружина.

— Тепер його дружина,— виправила жінка.— Почуйте це, навіть якщо не вірите.

— Чую і вірю,— відказав старий генерал.

Тут жінка, забравши руку з плеча молодшої, попрямувала до стола, підійшла майже впритул, стала і, от ніби тим двом, що лишилися на лаві, не було чути, запитала:

— Може, спершу вивести їх звідси?

— Навіщо? — сказав старий генерал.— То, виходить, ви Магда.

— Так,— сказала вона.— Не Марта, а Магда. Я стала Мартою, коли у мене з'явився брат, і мені довелося пройти половину Європи, аби опісля, за тридцять літ, подивитися на французького генерала, який своєю владою забере в нього життя. Не збереже життя — позбавить його; ні, навіть не позбавить — візьме його назад.

Висока, спокійна, вона стояла, дивлячись на нього згори вниз.

— Отже, ви навіть упізнали нас. Спочатку я хотіла сказати «не пам'ятаєте», бо ж ви нас ніколи не бачили. Але, можливо, я помиляюсь, і ви тоді таки бачили нас. Якщо так, то мали б запам'ятати, хоча мені було тільки дев'ять, а Марії одинадцять. Сьогодні, заледве глянувши вам в обличчя, я збагнула, що вам немає для чого ухилятися, ховатися від спогадів, що вони не лякають вас, не мучать, не жахають.

Марія могла й не помітити цього — дарма що спогади і її не лякають, не жахають, не мучать, вона також дивилася вам в обличчя, бо ж і їй довелося пройти весь той шлях до Франції, аби нашттовхнутися на відмову зберегти життя її зведеному братові,— але не я. Можливо, саме через Марію ви й запам'ятали нас, якщо взагалі нас помітили: їй було одинадцять, а в нашій країні одинадцятилітні вже не дівчатка, а жінки. Але я відкидаю це, навіть не зі страху образити нашу матір, тим паче вас... у нашої матері було щось — я маю на увазі не зовнішність — і воно вирізняло її з-поміж усіх у тому селі... ба навіть у всіх наших горах, у всьому краї... а в вас, безперечно, було — було? досі є щось, чого слід остерігатись, боятись і жахатися всій землі. Ображене було саме зло. Я говорю не про те зло. Маю на увазі Зло, в якому були якась чистота, суворість, ревнивість, як у Богові, була якась несправедна вимогливість, що приймає тільки найкраще й відкидає будь-яку підміну. В ньому було прагнення, була мета, протистояти яким виявилися безсилями і наша мати, й ви; ба навіть не тільки ви обоє, а й наш — мій і Маріїн — батько! Ви не вдвох, а втрьох чинили не як хотіли, а як були змушені. Це ж бо не люди, чоловіки й жінки, вибирають зло, приймають його й віддаються йому, а зло відбирає, спокусою і звабою, чоловіків і жінок, перевіряє, випробовує їх, а потім приймає назавжди, потім люди розтрачують, спустошують себе і, врешті-решт, перестають виправдовувати сподівання зла, бо в них більш не лишається нічого потрібного йому, й тоді зло їх знищує. Ось чому річ не просто в тім, що ви, чужинець, опинилися в далекій труднодоступній країні, де цілі покоління нашого народу народжувалися, жили й помирали, навіть не знаючи, не уявляючи, не задумуючись, чи є за нашими горами земля. Не просто в тім, що туди випадково потрапив чоловік, здатний привернути, зачарувати й спокусити слабку, нестійку жінку, й знайшов таку, що була не лише слабкою, нестійкою, але й вродливою (о так: вродливою, і якби вам довелося виправдовуватися цим, її красою і своєю любов'ю, то я перша простила б вас, бо винною виявилася б вона,

а не ви), лиш на те, аби погубити її родину, довіру чоловіка, спокій дітей і, врешті, її життя: спершу змусивши чоловіка порвати з нею тільки для того, щоб діти лишилися без батька, потім змусити її померти від пологів у хліві за придорожнім заїздом тільки на те, щоб діти лишились сиротами, й, нарешті, отримати право, привілей, обов'язок (називайте це як завгодно) приректи цю останню дитину — і єдину чоловічої статі — на смерть тільки для того, щоб те ім'я, яке вона зрадила, перестало існувати. Адже цього замало. Так мало, що менше нікуди. Річ тут, безперечно, в чомусь набагато сильнішому, величнішому, страшнішому: наш батько не покидав долини, щоб у чужих краях шукати красуню, яка б стала матір'ю спадкоємців його імені й виявилася фатальною, згубною жінкою, що знищить його ім'я; ви не випадково опинилися там, а доля вас послала, щоб зустрітися там із цією фатальною та вродливою жінкою; вона ж була не слабка в гордості й моральності, а відчужена від них своєю вродою, — всі ви троє мимоволі зійшлися там не для того, аби тільки викреслити це ім'я нелюдської бувальщини — хто поза межами нашої долини бодай коли-небудь чув його? Ні: саме для того, щоб породити сина, котрого одне з вас прирече на смерть, начебто в ім'я порятунку землі, світу, історії, людства.

Тут вона підняла руки до грудей, зціпила правицю й поклала кулак на долоню шуї.

— Авжеж, ви впізнали нас. А я гадала, що доведеться мені наводити вам доказ. І тепер я не знаю, як бути з ним, коли пустити його в дію, от ніби це ніж, яким можна завдати лиш один удар, а чи пістолет з однією кулею, яким я не ризикну скористатися зарано, але й не посмію вичікувати надто довго. Можливо, вам уже відомо, що було потім; я помилилась, гадаючи, що ви нас не впізнаєте. Як посудити з вашого обличчя, то не виключено, що ви знаєте й решту, кінець, хоча вас і не було там, бо ви скоїли те, що вам — чи принаймні їй — визначила доля, й щезли.

— Ну що ж, розкажіть мені, — попрохав старий генерал.

— А чи потрібно це вам? Так? Стрічки, зірки й галуни, що сорок років відвертали списи й кулі, не годні стримати язика однієї жінки? Чи, коли точніш, спробувати розповісти, бо я багато чого не знаю: мені ж тоді було дев'ять років, я просто бачила й запам'ятала; Марія також, хоч і мала вже одинадцять літ, бо навіть тоді її не могли жахати й мучити спогади. А ще ж нам, як і більшості мешканців долини, не було потреби дивитися на монастир, бо він бовванів там усеньке наше життя. Як ото інші пишаються вершиною, льодовиком чи водопадом, так ми — долина — пишалися ним (і в тій гордості була побожність) — тією цятою, тією глухою білою стіною, банею, баштою, хоч би що то було, яка перша стрічала й остання проводжала сонце, і бувала осяяна ще довго після того, як ущелина, в якій ми тулилися, занурювалася в пільму. Одначе сказати, що він розташований був високо, не можна: високо — не те слово, ним годі визначити місце його розташування. Просто він стояв вище, ніж видиралися чоловіки, навіть пастухи й мисливці. Не вище, ніж могли, а вище, ніж сміли видертися, і то був не храм, не святе місце, бо ж ми знали священників і навіть тих людей, що мешкали, перебували в монастирі й прислужували ченцям; передовсім вони були горяни, адже ми знали їхніх батьків, а наші батьки — їхніх дідів, і лише потім — священники, ченці. Радше то було гніздо, на взір тих, що мостять собі орли, куди люди — чоловіки діставалися немов повітряним шляхом (ви), не лишаючи слідів підйому, приходу (так, ви) чи відходу (о так, ви), подібно до орлів (о так, і ви: якщо ми з Марією і бачили вас тоді, то не пам'ятаємо ні цього, ні коли ви побачили нас, якщо тільки ви нас помітили, а не просто знали зі слів матері; я мало не сказала: «і чи бачив вас наш батько» — та, звісно ж, бачив, бо ви, певне, самі подбали про таке: джентльмен, по-джентльменському шляхетний та ще й сміливий, адже для цього потрібна була сміливість, наш батько на той момент уже втратив забагато, втрачати йому було більш нічого), ви сходили туди не тремтіти, уклякнувши навколінці, на кам'яній підлозі, а думати. Думати: то були не мрійливі надії, бажання й віра (але

переважно самі сподівання), що ми мали за роздуми, а якась затята, несамовита зосередженість, здатна в будь-який час: завтра, сьогодні, наступної миті — незагадно змінити образ землі.

Розташований невисоко, але височів поміж нами й небом, немовби яка проміжна станція на шляху в рай, то й не дивно, що, коли хто з нас помирав, решта вірила, що душа, вочевидь, не лишилася там, а тільки затрималася, аби дістати дозвіл поплинути далі; то й не дивно, що, коли тієї весни наша мати подалася десь на тиждень, ми з Марією здогадалися, куди: вона ж не померла, ми її не ховали і їй не треба було переходити через цю станцію. Означе пішла, безперечно, саме туди, куди ж іще вона могла піти — зі своєю зовнішністю, невластивою, чужою для нашої долини, тим паче що навіть ми, її діти, відчували, що їй, із такою її вродою, немає місця в наших горах і взагалі серед таких людей, як ми; то куди ж, як не туди? Не думати — їй неприступний був цей піднесений і страхітливий стан, бо її краса і те, що за нею ховалося, не попускали цьому, але принаймні пожити там, зануритися в це несамовите розмірковування. Дивно, що вона взагалі повернулася. Не для долини, а для нас із Марією дивно. Бо ми були діти й багато чого не знали: ми тільки дивилися, бачили й намагалися поєднати, зв'язати водно приступні нам нитки; в нашому уявленні оте саме щось, яке ховалось за її вродою, неприступне ні батькові нашому, ні нам, хоча вона була йому дружиною, а нам — матір'ю, скоїло те, що від самого припочатку приречене було скоїти. Вона не відкинула назавжди цей дім, це домашнє вогнище, це життя; відійшовши десь на тиждень, вона вже цим порвала всі зв'язки, а повернулася тільки аби відмовитися від того, що й так уже було покинуте. Принаймні вона була тут чужою, тимчасовою гостею і не могла повернутися просто так. Отож ми з Марією, навіть будши дітьми, тямили краще, ніж наша долина, що повернення до минулого немає. Сподівана десь на зиму дитина, ще одна: братик чи сестричка, чи ким вона б нам доводилася, нічого для нас не важила. Хоча ми, хай і діти, а знали дещо про

немовлят; у нашій країні про це довідуються рано, бо у нас, серед суворих, безжальних гір, людям потрібні, необхідні діти, мов мешканцям країн, що кишать небезпечними тваринами, рушниці й кулі: щоб захистити, зберегти себе, вижити: ми бачили в цій дитині не тавро гріха, як наш батько, а неспростовне утвердження чогось, із чим і він міг би змиритися. Він не вигнав її з дому. Не думайте так. Це ми, вона. Він хотів сам піти геть, забути домівку, минуле, всі мрії та надії, пов'язані з домівкою; забути лють, безсилля, скривджену чоловічу гідність і, звісно ж, сердечну рану. Це вона, наша мати, розірвала той зв'язок і подалася геть із великим животом, бо наближалися пологи, вже настала зима, нам годі було вирахувати, коли вона народить, але ми бачили багато жінок із великим животом і розуміли, що незабаром.

І ми подалися геть. Увечері, коли споночіло. Батько пішов зразу ж після вечері, ми навіть не знали, куди, тепер мені здається: просто шукати темряви, самоти, простору й тиші, яких він завжди був позбавлений. І тепер я знаю, чому.

Нам — їй — треба було рухатися на захід, і хтозна де взяли гроші, яких нам вистачило на певний час, потім нам не стало чим платити за проїзд, і ми пішли пішки, бо вона — ми — взяли з дому тільки те, що було на нас, свої шалі й невеликий запас харчів, які Марія несла в оцьому самому кошику. І тут я могла б сказати: «Але вам нічого не загрожувало; цього було замало», однак не скажу, бо в вас є те, перед чим могли б сплотіти навіть небеса. Отож ми йшли пішки на захід: можливо, за той тиждень вона там не навчилася думати, але принаймні пізнала дещо з географії. Потім скінчилися харчі, й ми живилися тим, що нам подавали, але пологи були все ближче, і ми все одно нікуди не встигли б дістатися, навіть якби мали гроші на проїзд. А потім настала та ніч, ми ж вирушили в путь уже взимку, й наблизилися Різдво, Святвечір; я вже й не згадаю, чи нас вигнали з заїзду, чи й не пустили туди, а чи, можливо, мати сама рвала навіть цей зв'язок із людиною. Пам'ятаю тільки

солону, темний хлів і холод, і не згадаю, котре з нас, Марія чи я, побігло по снігу й загрюкало в зачинені кухонні двері, аж поки хтось вийшов; пам'ятаю тільки, що нарешті з'явилося світло, ліхтар, над нами схилилися чужі, незнайомі обличчя, потім кров, лімфа, сирість; я, дитина дев'яти літ, і моя одинадцятирічна несповна розуму сестра намагалися вкрити, чим могли, цю покривджену, зраджену й забуту наготу; мати тицяла зціпленого кулака мені в долоню й силкувалася щось сказати, її рука стискала, здавлювала те, що було в ній, навіть коли я дала обіцянку, клятву...

Вона дивилася на нього згори вниз, зціплений кулак однієї руки лежав у долоні другої.

— Не заради вас — заради нього. Ні, неправда: вже заради вас, задля цієї хвилини вона тієї ночі, тридцять три роки тому, ввіпхнула медальйон у мою руку й силкувалася щось сказати; навіть у дев'ять років я мала розуміти, що я принесу його вам, пройшовши пів-Європи, й що це виявиться намарне. Якийсь фатум, якась доля передалася, лягла на мене, щойно я доторкнулася до медальйона; потім я відкрила його й почала думати-гадати, чий же то в нім портрет, потім я — ми — знайшли гаманця, гроші, на які згодом добувались сюди. О, ви були щедрі! Ніхто цього не заперечував. Адже ви не могли собі уявити, що гроші, які мали купити вам звільнення від наслідків вашої юнацької нерозважності, — посаг, якщо народиться дівчинка, клопоть пасовиська й стадо, яке там пастиметься, а якщо хлопчик — то він із часом жениться, і в будь-якому випадку внуки назавжди втримають співучасницю вашого шаленства на безпечній для вас відстані, послужать геть протилежній меті, що ми поїдемо на ті гроші в Бейрут, а що залишиться, те й послужить своєму первісному призначенню: стане посагом.

Адже ми могли залишитися там, у наших горах, у нашій країні, серед людей, яких ми знали і які знали нас. Ми могли зостатись і в заїзді того села, бо ж люди насправді добрі, вони справді здатні на жалість і спочуття до слабких, безпомічних, осиротілих, бо це — жалість і спочуття,

а ті — слабкі, безпомічні, осиротілі — теж люди, хоча, звісно, ви не зможете, не посмієте в це повірити: ви смієте вірити лише в те, що людей треба купувати, використовувати до краю, а потім викидати на смітник. В тому заїзді ми прожили майже десять років. Звісно, ми там працювали: варили їсти, доїли корів; Марія, попри недоумкуватість, уміла доглядати просту домашню небитливу живність: корів та гусей, цілком задоволених тим, що вони корови й гуси, а не леви та олені; але ми так само працювали б і вдома, куди, попри всю свою добрість, а, можливо, й по доброті своїй, ті люди умовляли нас повернутись.

Але я не хотіла повертатись. Чи не фатум тяжів над ним, але прокляття поквапити його, довести до кінця тяжіло все-таки наді мною. Тепер уже я носила той потаємний талісман, символ, не на згадку про матір і не як гірке нагадування про віддану вірність і порушену обітницю; він торкався мого тіла під одежею, пік, мов тавро, лихоманка, жарина, острога, й гнав мене (тепер я була його матір'ю; той фатум, що рухав ним, мав спочатку порухати мною; уже в дев'ять, десять, одинадцять років я була матір'ю двом: маленькому братикові й недоумкуватій сестрі, старшій за мене на два роки, — аж поки знайшла в Бейруті батька їм обом), гнав до тієї години, хвилини, миті, коли він своєю кров'ю виправдає одне й спокутує друге. Так, над ним тяжів фатум, але я була допомагачка тому фатумові: я повинна була принести вам медальйон. Але у мене не було приводу; треба було спочатку ввести до сфери вашого впливу того, хто надасть мені привід, і до того ж нагальний, пильний. А вишло гірше: увівши його до вашої сфери, привід створила я сама, й цей символ, залишений мені відчайдушний кидок, не зможе його виправдати.

Прокляття й фатум повинні були з часом зіпсувати найдобріших людей, що прихистили нас. Бачу, вам уже кортить запитати, що, як нам надало їхати до Західної Європи через Малу Азію, і я поясню вам. Це не ми. Це село. Ба ні, все разом: і вони, й ми. Франція — слово, назва, ім'я — воно знаменне, але абстрактне, мов цнота, вівторок чи карантин,

туманне й далеке, і то не тільки для нас, а й для невчених добрих людей, серед яких ми знайшли рай для осиротілих та бездомних; вони ж ледве й чули щось про Францію і не думали про неї до нашої появи; ось чому здавалося, ніби саме завдяки нам, через наше посередництво, вони започаткували з нею живий зв'язок, хоча ми тільки й знали, що Франція розташована на заході й що ми — я, взявши з собою решту, — повинні вирушити туди; незабаром ми стали відомі всьому тому селу, всій долині, околиці як маленькі *франчіні*; троє, що вирушають — відходять — прагнуть до Франції, як ото людина може прагнути потрапити в якесь незвичайне місце, звідки немає вороття, наприклад, у монастир чи на вершину Евересту — не в рай; усі вірять, що він вирушить туди, хай-но лиш остаточно утвердиться в своєму рішенні, в це незвичайне, далеке, загадкове місце, куди, власне, якщо хто й збирається, то тільки в пустих мріях, а тим часом кидає певний одблиск слави на громаду, де був прийнятий той відхідник і яка стала свідкою його збирання в путь.

Річ у тім, що ми ніколи й не чували про Бейрут; треба було стати старшими й непрактичнішими, ніж ми були, аби дізнатися про існування Бейрута, тим паче про те, що там є французька колонія, залога, офіційно — по суті сама Франція, і до цієї Франції ми перебували ближче. Себто справжня Франція, можливо, була розташована від нас не далі, але шлях туди пролягав суходолом, тож був дорогий, а ми бідні... Розплачуватись за дорогу ми могли тільки своїм часом і дозвіллям. Само собою, ми ж мали того гаманця, але цих грошей нам трьом могло не вистачити на найшвидшу дорогу до Франції, а ще ж була й куди важливіша підстава не чіпати гаманця. Отож ми витрачали те, що могли, мандруючи, як можуть лише дуже вбогі чи дуже багаті; швидко мандрують тільки ті, хто надто багатий, щоб мати час, але занадто вбогий, щоб мати дозвілля: морем, витративши лише стільки, скільки потрібно, аби добутися до найближчої цяти офіційної Франції, і зберігши, скільки було можливо. Бо мені вже було дев'ятнадцять років, і в мені ми мали

щось таке, що пов'язувало нас міцніше, ніж гаманець, він був потрібен мені тільки на те, щоб не з порожніми руками приїхати туди, де можна буде вийти заміж за француза, котрий послужить нам перепусткою в ту країну, де на нашого брата чекала його доля.

Ось чому ми подалися в Бейрут. Ніколи не чула я про нього, але як я могла сумніватися, коли не сумнівалося ціле село? Хай-но у свій чи в Божий час забовваніє Бейрут — там на мене чекатиме мій муж-француз. І він чекав. Доти я ніколи не чула його імені й навіть не пам'ятаю всіх обставин нашої зустрічі: пригадую, що незабаром ми побралися, він був — і є — хороший чоловік, він став мені добрим мужем, Марії — братом і батьком тому, через кого, вочевидь, і терпіла я всі муки, крім перших,пологових; я також старалася — й старатимусь — бути йому доброю дружиною. Він був солдатом у гарнізоні, себто відбував вояцьку повинність, бо народився фермером і строк його служби вже закінчувався; о так: кінець його служби вже був близько; ще б один день — і я б не здибалася з ним, і це мало остерегти мене, що на нас не чекає, а чигає, і не просто доля, а фатум, адже тільки доля може бути незграбною, забарною, а фатум — ні. Але тоді я ще не тямала того. Знала тільки, що ми повинні втрапити до Франції, і ми втрапили туди; ферма... не стану й казати вам, де вона розташована...

— Я знаю, де вона розташована,— запевнив старий генерал.

Вона весь час стояла, не ворущаючись, то й не могла за вмерти ще незрушніш — висока, дихала так спокійно, немовби й не дихала зовсім, і дивилася на нього згори вниз, міцно стиснувши зціплений кулак другою рукою.

— Оце ж ми й підійшли до цього,— мовила вона.— Звісно, ви довідалися, де розташована ферма: аби, не вагаючись, дозволити мені поховати там плоть і кість від тієї плоті й кості, що ви колись любили — принаймні палали до неї пристрастю. Ви навіть знаєте вже заздалегідь, що врешті-решт я подам вам цю вимогу, адже обоє ми вже знаємо,— не розціплюючи рук, вона ледь підняла зціплений

кулак і опустила його,— що від цього не буде жодного пуття.

— Так,— обізвався старий генерал.— Я й це знаю.

— І зарані погодились, бо тоді він більше вже не являтиме жодної загрози? Ні-ні, поки-що не відповідайте! Не позбавляйте мене певності, що ніхто, навіть ви, не зможе стримати почуття природного спочуття, як неможливо стримати пронос. Про що я вела мову? Ага, про ферму. На пароплаві, що плив до Бейрута, я чула розмови про берег і гавань; у Бейруті я навіть зрозуміла, що малося на увазі під гаванню, і, нарешті, у Франції я повірила, що ми — він — здобули їх. Дім, доти він ніколи не бачив домівки: чотири стіни й вогнище, куди можна повернутися наприкінці дня, адже то були і його стіни, й його вогнище; тяжко — заради платні чи ночівлі на сіннику або їжі, залишеної під кухонними дверми; а тому, що результати роботи належали і йому, він сам вирішував, за що братись. Бо ж він був уже не просто вродженим фермером, а вправним господарем, от ніби в ньому прокинулися та кров, той спадок, ті закладені здібності, що були селянськими, коли доля знайшла його й обдарувала ділянкою, землею, доброю, родючою та невиснажною, отож над кінець другого року він став спадкоємцем мого мужа й був би співспадкоємцем, якби у нас знайшлися наші власні діти. І не тільки дім він здобув, а й батьківщину, бо вже був підданцем Франції, а ще за десять років став би й французьким громадянином, повноправним французом, і не грало б жодної ролі його позашлюбне походження.

І нарешті ми: я, він — забули про вас. Ні, ми не могли забути, бо ж саме завдяки вам прибули туди, здобули нарешті бухту, гавань, де, як подейкували на пароплаві, можна було кинути якір, улаштуватися надійно та міцно. До того ж він ніяк не міг би забути, бо ніколи й не чув про вас. Швидше то я простила вам. Тепер, нарешті, мені не треба було поспішати, тягати за собою по всій землі ще двох, шукаючи вас, аби глянути вам в обличчя, дорікнути й домогтися хоча б чогось; не забувайте, я була ще дитина, хоч і замінювала

матір від дев'яти років. Здавалося, то я, у своєму невіданні, помилилася у вас, мала б почувати вину перед вами й соромитися, а ви в своїй мудрості знали завжди, що друга віддяка буде неприйнятна для нього, бо через ту невігойну половину селянської крові всяка інша дотичність, пов'язаність з вами принесла б йому тільки нещастя, а, можливо, навіть погубила б його. О так, я тут повірила, що вам уже відома ця бувальщина: не тільки, де ми перебуваємо, але й як живемо, чим займаємось; я сподівалася — так, вірила, — що ви свідомо все розраховали й підготували, хоча, можливо, й не передбачили, що просто у вас на порозі я влаштую бухту, гавань, домівку, й не тільки для нього, але ще й для нас — для себе й Марії: всіх нас чотирьох, не тільки вас і того, кого ви зачали, але й нас двох, до чиєї появи на світ ви непричетні, пов'язала нерозривними узами та пристрасть, що дала життя нам трьом і назавжди змінила його течію, принаймні образ життя вашого; всі ми четверо навіть звели нанівець невинне минуле тієї пристрасті, до якого ви не були причетні: ви забрали її пристрасть у свого попередника й навіть перекреслили його першість у мені й Марії, її першій дитині, ба навіть присвоїли собі взяття її незайманості. Навіть більше: ми з ним двоє (вже без Марії, бо вона, буди дурною та недоумкуватою, не могла нести вам загрозу й, не відаючи зла, була невразлива навіть для вас, бо недоумки знають лише втрату й відсутність, не горе), він і я, були не тільки вашим виправданням, але й спокутою гріха вашого, от ніби, домігшись свого, ви вже передбачили цю хвилину, і, коли вона дорікнула вам своїм падінням, ви задалегідь надали мені право й привілей славити силу сталості вашої покинутої покійної коханки.

Тож мені навіть не треба було прощати вас: усі ми четверо вже перебували в цьому реальному, загальному, ані пристрасному, ані безпристрасному замиренні, нам було не до взаємних докорів чи пробачень, адже заповідалося ствердити, укріпити спокутування вашого гріха й ту віддяку, яку ми — він — отримали завдяки вам. Я жодного разу не бачила вас і вже повірила, що ніколи й не побачу,

що й потреби не буде бачити вас, що, коли ви нарешті зустрінетесь, аби глянути одне на одного, я буду зайва, і йому не потрібні будуть ні мій дозвіл, ні моя підтримка. Ні, це я простила, змогла нарешті простити саме минуле, змінила своє гірке й люте безсилля на домівку, бухту, гавань, прийнятну, підхожу для нього, він навіть сам вибрав би її, коли б мав вибір, здобуту, навіть якщо ви не бажали, щоб вона була у Франції, завдяки вам, і тепер, позаяк він був вільний від вас, ми з Марією могли бути вільні також. Потім стали призивати його вік. Він пішов до війська майже з радістю — наскільки я розумію, не піти він не міг, однак ж, як вам відомо, неминуче можна приймати по-різному. Але він пішов мало не з радістю, відслужив свій строк — я мало не сказала «відбув», але ж хіба я не сказала, що він подався туди майже залюбки, — й повернувся додому, і тут я повірила, що він вільний від вас — що ви з ним порахувалися, поквиталися відповідальністю й загрозою; тепер він був французький громадянин і француз не лише юридично, а й морально, бо ж дата його народження потверджувала право на перше й він допіру скинув форму, в якій сам підтвердив своє право й свій привілей на друге; я повірила, що не тільки він вільний від вас, але й ви обидва вільні один від одного: ви звільнилися від відповідальності, адже, давши йому життя, ви тепер створили змогу прожити його достойно, заможно й тому не винні йому нічого; він звільнився від загрози, бо ви вже не шкодили йому й могли більш не боятися його.

Так, нарешті він звільнився, став вільний від вас; принаймні так мені здавалося. Чи то, швидше, ви були вільні від нього, адже боятися слід було все-таки йому. Якщо в ньому й зачалася якась дешиця небезпеки для вас, він сам знищив би її найнадійнішим засобом: шлюбом, дружиною та родиною; йому довелося б узяти на себе стільки господарчих клопотів, що ніколи було б і подумати про свої моральні права; родина, діти — найміцніші, нерозривні зв'язки, аби надійно оповити в теперішньому, міцно пов'язати в майбутньому й назавжди відгородити від горя

й страждань (звісно, їх у нього не було — в тому сенсі, що я кажу, бо він усе ще нічого не чув про вас) минулого.

Але, певне, я помилялася. Завжди помилялася, приписуючи вам думки, почуття й страхи, пов'язані з ним. І найдужче помилялася тепер, коли, як на мене, ви повинні були вирішити, що, підкупивши його незалежністю від себе, ви тільки вирвали у змія жало, але не знищили його, адже шлюб створює для вас загрозу в дітях, які можуть і відмовитися від підкупу фермою. Будь-який шлюб, навіть оцей. І спочатку здавалося, що ваш син, немовби у якійсь інстинктивній синівській відданості, прагне відгородити, захистити вас від цієї загрози. Ми давно складали плани, на кому б його женити, й тепер, коли він був вільний, дорослий чоловік, громадянин, спадкоємець ферми, адже ми (ми з чоловіком уже переконалися, що у нас не буде дітей, а військова служба — так ми тоді гадали — лишилася вже назавжди позаду) почали підшукувати йому наречену. Але він двічі відмовився, відкинув двох наречених, яких ми підбрали для нього: цнотливих, багатих, гарних, і навіть ми не могли збагнути, чи дівчат він відкидає, а чи саме одруження. Може бути, він відкидав і те, й те (ваш син, як не як), хоча, наскільки мені відомо, він усе ще не знав про ваше існування; не виключено, що і те, й те він успадкував від вас: заперечення шлюбу, бо ж і сам він з'явився на світ поза шлюбом; прискіпливий вибір пари, позаяк своїм народженням він був зобов'язаний лише палкій пристрасті й, своєю чергою, відчував, і вважав, і вірив, що, за правом свого народження, заслуговує на кращу.

Або ще гірше для вас: воїстину ваш син, він вимагав не помсти вам, а кари: відмовився від двох наречених, яких ми йому вибрали, не тільки багатих, але й цнотливих, заради оцієї, й віддав їй перевагу перед обома тими. Я не знала, ми не знали, бо тільки й знали, що він відмовився, відкинув — саме так, як я й сказала, і це було не так відмовою, як запереченням, і ми вирішили: він ще не готовий женитися — можливо, йому хочеться натішитися ще трохи парубоцькою, не обмеженою шлюбними обов'язками свободою,

яку він отримав — отримав? — здобув тільки вчора, коли скинув військову форму. То й що? Ми могли зачекати й чекати; час спливав, і нам здавалося, ніби того часу ще море, бо шляб — довгий шлях. А тоді — зненацька, несподівано для нас, що знали тільки роботу й хліб, а не політику й славу, — розпочалася війна, і вже не важило, чи досить лишалось часу, чи й ні, та чи слушно він чинив, вичікуючи. Бо ж тепер він уже не став чекати, а пішов у перші ж дні війни, діставши зі скрині стару, пропахлу нафталіном форму. І ми також вирішили піти геть. Ви ж знаєте, де розташована та ферма — була розташована (ба ні, все ще розташована, бо вона повинна заціліти, стати підґрунтям для того, що ви врешті-решт дозволите нам), і немає потреби пояснювати, чому ми змушені були її покинути, адже вам, за посадою, доводиться мати справу з розгубленою, змученою масою цивільних, що покидали свої оселі, аби вивільнити місце для ваших перемог.

Він навіть не став чекати, коли призвуть його вік. Той, хто не знав його, міг би виснувати: молоденький, ще парубок, він приймає навіть війну як останній, відчайний шанс уникнути шлюбних в'язил, але, зрозуміло, то була б хибна думка, що він і потвердив за два роки. Але ми чудово розуміли, в чому тут річ. Він-бо тепер був француз. Франція вимагала від нього — за цей привілей, за це право, за цю впевненість і незалежність — лише готовності захищати її і їх, і він пішов виконувати свій обов'язок. А потім зненацька Франція (і вся Західна Європа) зачула ваше ім'я; ваше обличчя впізнавала кожна дитина в країні, бо ви повинні були врятувати нас — ви, найголовніший з усіх, повинні були не командувати нашими арміями та військами союзників, бо командувати ними не було потреби, адже вони переживали той самий страх, ту саму загрозу, що й усі, їх треба було тільки вести, заспокоювати, підбадьорювати, й робити це мали ви, бо вони вірили, довіряли вам. Але я знала більше. Не краще — просто більше. Ще до війни мені досить було надіслати цю річ, — вона знову ледь ворухнула зціпленним кулаком, що лежав у долоні другої руки, — в редакцію

будь-котрої газети, аби довідатися не тільки про ваше прізвище, а й про ваш пост, і місце вашого перебування. Ні, ні, ви розпочали війну не на те, щоб піддати його подальшому випробуванню як свого сина й француза, а швидше, коли вже спалахнула війна, його доля, судьба скористалися нею, аби зазнайомити батька з сином. Розумієте? І ви, й він — обидва рятуєте Францію, він — на своєму непримітному місці, ви — на своєму високому й недосяжному посту, і в день перемоги ви нарешті зустрінетеся один з одним вічна-віч, і він усе так само буде непримітний, якщо не враховувати сміливості, відданості й вірності, які символізуватимуть і стверджуватимуть медаль, яку ви пришпилите йому на груди.

Звісно, вся річ була в цій дівчині; оце ж і є та кара й помста, яких ви боялися: повія, марсельська шльондра мала стати матір'ю ваших онуків. Він сказав нам про неї, коли приїхав у відпустку на другому році війни. Ми — я — звісно, повстали проти цього, але він успадкував від вас і здатність домагатися свого. О так, він розповідав нам про неї: хороша дівчина, сказав він, ото тільки через лиху долю, вбогість, потреби (має вона стареньку бабусю) провадить життя, яке їй не личить. І він казав правду. Ми переконалися в цьому, щойно він привіз її до нас. Його правда. Вона хороша дівчина, принаймні тепер, у всякому разі відтоді, як зазнайомилася з ним; можливо, вона й завжди була хороша дівчина, як гадає він, а чи, можливо, стала хорошою відтоді, як полюбила його. Врешті-решт, як могли ми супротивитися їхньому шлюбові, якщо тут видно, що може зробити любов: або занастити жінку, або врятувати її. Але тепер не це важливо. Ви нізащо не повірите, можливо, не ризикнете, не посмієте повірити, що він ніколи не мав би до вас жодних претензій, якби діти цієї повії носили прізвище не його батька, а мого. Ви нізащо не повірите, що вони ніколи не довідалися б, чия кров тече в їхніх жилах, як не дізнався б і він, коли б не цей випадок. Але вже запізно. Все це позаду; я уявляла собі, що ви вперше побачите його на бойовищі останньої звитяжної баталії, пришпильюючи медаль йому до

мундира; але ви вперше побачите його — ні, навіть не побачите, вас там навіть не буде, — прив'язаного до стовпа; ви побачите його — якщо прийдете глянути на нього, але ж ви не прийдете, — понад плечима солдатів і націленими в нього рушницями.

Тут її зціплена рука злетіла, майнула майже невловно для ока, й маленький старий медальйон із карбованого золота блиснув у повітрі, ковзнув по стільниці порожнього стола — й розкрився, мов кишеньковий годинник, і завмер, а з нього завидніли дві мініатюри на слонокості.

— Значить, у вас і справді була мати. Насправжки. Коли тієї ночі я вперше побачила всередині друге обличчя, то спершу подумала, що то ваша дружина чи кохана, чи любаска, — й зненавиділа вас. Але тепер я все знаю і прошу прощення, що приписувала вам таку слабкість — здатність заслужити тепло людської ненависті. — Вона подивилася на нього згори вниз. — Виходить, я занадто довго чекала, щоб це вам показати. Ні, я знову помиляюсь. Пізно було б у будь-яку мить: хай-но я б надумала використати його як зброю, пістолет дав би осічку, лезо склалося б при ударі. Ну й, звісно ж, ви знаєте, в чому полягатиме моє наступне прохання.

— Знаю, — відповів старий генерал.

— І, звісно ж, задалегідь погодилися, бо тоді він уже не буде загрозою для вас. Але все ж таки йому ще не пізно отримати цей медальйон, хоча ця річ і не може врятувати його. Принаймні це ви можете пообіцяти мені. Ну, скажіть-бо: «Йому не пізно отримати його».

— Не пізно, — запевнив старий генерал. — Він його отримає.

— Значить, він має померти. — Вони подивилися одне на одного. — Ваш син.

— Хіба він не просто отримає від мене, у свої тридцять три роки, те, що я заповідав йому від самого початку?

Судячи з розмірів і розташування, та кімната, яку старий генерал називав своїм кабінетом, була колись спальнею, келією улюбленої фрейліни чи камеристки маркізи,

але тепер вона скидалася на бібліотеку, привезену повністю з англійського заміського будинку, а потім позбавлену книг та умеблювання. Полиці на трьох стінах були порожні, та й на четвертій також, тільки в куточку були охайно виставлені кілька військових настанов і довідників. Під цією поличкою опостінь стояло вузьке армійське ліжко без подушки, охайно застелене сірою армійською ковдрою, а в ногах стояв старий похідний столик старого генерала. А ще кімнату займав масивний, ніби вікторіанський, чи й навіть американський, стіл, обставлений чотирма кріслами, в яких сиділи четверо генералів. Німецький генерал уже повечеряв, і стіл стояв прибраний; денщик якраз відносив останню тацю з брудним посудом. Перед старим генералом стояв кавовий сервіз, а ще перед ним була таця з карафками й келихами. Старий генерал налив кави в чашечки й роздав колегам. Потім узяв одну з карафок.

— Вам, звісно, шнапс, генерале,— сказав він німцеві.

— Дякую,— відповів німець.

Старий генерал наповнив келих і передав німцеві. До британця старий генерал не звернувся, а просто передав йому карафку з портвейном і порожнього келиха, потім ще одного.

— Позаяк генерал,— (тут він назвав прізвище американця),— сидить ліворуч від вас...

І, ні до кого не звертаючись особисто, ще раз назвав прізвище американця:

— ...як правило, не п'є пообід. Одначе не сумніваюсь, що на сьогодні він скасує своє правило.

Потім уже й звернувся до самого американця:

— То, можливо, ви питимете й коньяк?

— Дякую, генерале,— тільки портвейн,— відказав американець.— Адже ми лише послаблюємо нашу спілку, а не розриваємо її.

— Дурниці,— кинув німець. Він сидів незрушно, блискучи орденами, непрозорий монокль із жорстким матовим блиском (але без шнурка й стрічки, неначе невидимий з правої очниці, мов справжнісіньке очне яблуко)

вступився в американця.— Спілки-союзи. Ось що завжди зле. Помилка, якої ми — наша країна і ваша — і ваша — і ваша,— жорсткий матовий монокль обертався від обличчя до обличчя,— припускаємося щоразу, от ніби ніяк не порозумнішаємо. А тепер за неї поплатимося ми. О так, ми. Невже ви не розумієте, що ми знаємо, як і ви, незгірш, що діється й чим усе це скінчиться за рік? Рік? Дурниці. Й року не мине. Кінець настане вже взимку. Ми усвідомлюємо це краще за вас,— звернувся він до англійця.— Ви наразі відступаєте й не маєте часу ні на що інше. Та навіть якби й не відступали, то все одно не втямили б, бо ви — не войовничий народ. А ми — войовничий. Наша національна доля — це війна і слава; для нас у них немає нічого загадкового, й ми розуміємо, що на нас чекає. Отже, розплачуватись за цю помилку будемо ми. А що це світить нам, то й вам — і вам, і вам,— тут холодний безживний полиск монокля зупинився на американцеві,— хоча ви й гадаєте, ніби вступили до війни запізно, аби наразитися на ризик,— також доведеться розплачуватись.

Після цих слів він більш не дивився вже ні на кого; здавалося, він зітхнув — швидко, тихо, спокійно, одначє не зробив жодного жесту, не ворухнувся.

— Але я перепрошую. Наразі для цього вже запізно. Наша проблема не терпить зволікання. Але спершу...

Він кинув на стіл зіжмакану серветку, підняв наповнений коньячний келих і зірвався на ноги так різко, аж крісло, рипнувши, відїхало назад і було б перекинулось, коли б американець не підхопив його; потім заляк із келихом у руці, й шпетний його мундир видався немнучким, мов кільчуга, як порівняти з просторим, схожим на лісникову куртку, кітелем британця, чи зі схожим на маскарадне вбрання кітелем американця, чи й зі старого генерала кітелем, що мав такий вигляд, ніби генералова генеральша добула його з нафталіненої скрині, обкраяла дещицю тканини, а на решту понашивала галунів, стрічок та гудзів.

— Гох! — вигукнув німець, вихилив шнапс у рот і, не вагаючись, шпурнув келиха через плече.

— Гох,— чемно повторив старий генерал. Він і собі випив, але порожнього келиха поставив на місце.

— Ви маєте вибачити нам,— сказав він.— У нас інше становище: ми не можемо дозволити собі бити французькі келихи.

Він узяв із таці ще один коньячний келих і почав наливати в нього.

— Сідайте, генерале,— попрохав він.

Німець і не зворухнувся.

— А чия це вина,— заговорив він,— що ми були — *ја*, двічі — вимушені нищити французьку власність? Не ваша і не моя, в цьому не винен ніхто з тут присутніх і ніхто з тих, кому чотири роки довелося дивитись одне на одного через колючий дріт. Винні політикани, цивільні телепні, які змушують нас виправляти, в кожному поколінні, прорахунки свого міжнародного гендлювання...

— Сідайте,— повторив старий генерал.

— Відставити! — викрикнув німець. Тоді похопився, зробив півоберта до старого генерала й клацнув каблуками.— Я забувся. Перепрошую.

Тоді зробив ще півоберта назад, але каблуками цього разу не клацнув. Голос його зм'якшився, принаймні став спокійніший.

— Та ж сама помилка, бо щоразу одна й та сама спілка: тільки фігури пересуваються та міняються. Можливо, вони мусять скоювати, повторювати одну й ту саму помилку; можливо, будши цивільними й політиканами, вони тут нічого не здатні вдіяти. Або ж не сміють. Бо вони перші згнули б за того союзу, який створили б ми. Подумайте про це, якщо не задумувалися досі: союз, що владарював би над усією Європою. Європою? Дурниці. Над цілим світом — ми з вами, французами, і з вами, Англією... — тут він начебто похопився знову й крутнувся до американця,— і ви, як... з вашої ласки...

— Молодший акціонер,— підказав американець.

— Дякую,— мовив німець.— Союз, такий союз, який підкорить усю землю: Європу, Азію, Африку, острови,—

вивершить те, чого не вийшло в Бонапарта, про що мріяв Цезар, на що забракло життя Ганнібалові...

— А хто буде імператором? — запитав старий генерал.

Сказано це було так чемно та м'яко, що спершу видалося, ніби ніхто цього й не розчув. Німець глипнув на нього.

— Так, — сказав і британець, так само м'яко. — Хто ж?

Німець глипнув на британця. На його обличчі нічого не здригнулося — монокль просто випав з очниці, ковзнув по обличчю, тоді по мундиру, блиснув раз, другий, перевертаючись у повітрі, й упав у підставлену долоню; п'ястук зціпився, потім розкрився знову, монокль уже опинився між великим і вказівним пальцями — а ока на його місці не було: ні рубця, ні навіть шва, де б зажило, — сама тільки порожня западина без повік зирила згори вниз на британського генерала.

— Може, вам іще? — запитав старий генерал. Але німець хоч би зворухнувся. Старий генерал поставив налитий келих перед його порожнім кріслом.

— Дякую, — зронив німець.

Не відводячи погляду від британського генерала, він добув із рукава хустину, протер монокль і вставив його в очну западину; тепер на британця дивився матовий овал.

— Знаєте, чому ми повинні ненавидіти вас, англійців? — запитав він. — Тому, що ви не солдати. Можливо, і не спроможні бути солдатами. Та це дарма. Якщо такі справи, то це не ваша вина. Ненавидимо ми вас не за це. Навіть не за те, що ви й не намагаєтеся ними стати. Ми вас ненавидимо за те, що ви навіть не бажаєте намагатись. Ось ви берете участь у війні; так чи інак, ви її пройдете й навіть уцілієте. Через крихітні розміри вашого острівця вам не пощастить стати дужчими, й ви це знаєте. І тому ви знаєте, що рано чи пізно вам знову доведеться воювати, але ви знову навіть не підготуєтеся до війни. О, ви пошлете жменьку молодих людей у свої військові коледжі, де їх досконало навчать сидіти на коні й виконувати зміну варті перед палацом; вони навіть набудуть деякого практичного досвіду, перенісши весь цей ритуал на який-небудь

аванпост посеред рисових полів чи чайних плантацій та козиних стежок у Гімалаях. Але тільки й того. Ви дождатимете, поки ворог загрюкає вам у ворота. Тоді ви підведетесь, щоб відбити його, як ото село, з прокльонами й лайкою, схоплюється зимової ночі, аби врятувати підпалений сінник; зберете своїх волоцюг, наволоч із нетрів, зі стаєнь та іподромів; вони ж навіть одягнуті будуть не як солдати, а як орачі, грабарі й візники, а офіцери скидатимуться на товариство, що вийшло з заміського будинку пополювати фазанів. Уявляєте? Вони виходять, озброєні самими стеками, й кажуть: «Ходімо, хлопці! Там, здається, вороги, й схоже, їх чимало, але я не сказав би, що їх дуже багато»,— а потім гайда вперед, мов на прогулянці, навіть не озираючись, чи йдуть за ними новобранці, чи не йдуть, бо й озиратися немає потреби, бо слідком за ними таки йдуть, лаючись та буркочучи, все так само не підготовлені, але йдуть і гинуть, усе так само лаючись та буркочучи, так і не ставши солдатами. Ми повинні ненавидіти вас. У цьому є якась неморальність, кричуща неморальність, бо ви навіть не зневажаєте слави — ви просто байдужі до неї, в голові у вас сама тільки вигода.

Він стояв нерухомо, спокійно і, дивлячись згори вниз на британського генерала, неголосно сказав, зі стриманим, але безмежним презирством:

— Знаєте, ви — свині.— Тоді мовив: — Ні,— і тут в голосі його забриніла ще й якась недовірлива лють,— ви гірші. Ви неймовірні. Коли ми з вами на одному боці, ми перемагаємо — завжди; й цілий світ віддає честь звитяги вам: Ватерлоо. Коли ж ми проти вас, ви програєте — завжди: Пассендейл, Монс, Камбре й завтра Ам'єн,— і ви ж навіть не усвідомлюєте цього...

— Прошу вас, генерале,— вимовив своїм м'яким голосом господар кабінету. Німець мовби й не чув. Він обернувся до американця.

— І ви теж.

— Свині? — перепитав американець.

— Солдати,— уточнив німець.— Ви не кращі.

— А може, не гірші? Вчора ввечері я прибув із Сен-Мішеля.

— Тоді, можливо, завтра ви зможете побувати в Ам'єні, — припустив німець. — Я вас супроводжуватиму.

— Генерале, — умовляв господар кабінету.

Цього разу німець заговірив і навіть глянув на старого генерала. Сказав:

— Поки-що ні. Я — як це у вас називається? Прохач. — І ще раз повторив: — Прохач.

Потім засміявся нижньою половиною обличчя, аж до мертвого, непогамовного ока, й заговорив, не звертаючись ні до кого, навіть до самого себе, — а тільки до свого лютого й сліпого невірства:

— Я, німецький генерал-лейтенант, прибув за вісімдесят сім кілометрів, аби просити, *ja*, домогтися в англійця й француза поразки для своєї нації. Ми — я — міг би врятувати її — простою відмовою зустрітися з вами. Я міг би врятувати її зараз, просто пішовши звідси геть. Я міг би це зробити — сьогодні на вашому летовищі, приклавши до своєї скроні пістолет, який я використав інакше, прагнучи навіть у поразці зберегти чистоту того, що все це, — він зробив швидкий, уривчастий жест: ледь ворухнувши рукою, показав на весь свій мундир з ременями, гудзиками, галунами, орденами та всім іншим, — знаменує, заслужило право знаменувати, в ім'я чого віддали життя ті з нас, хто загинув. До того ж війна, ця помилка попів, політиканів та цивільних пристосуванців, закінчується — по суті, вже й скінчилася три дні тому. Але я не складаю зброї, і не мине й року, як ми — не достеменно ми, — знову, не рухаючись, показав він на свій мундир, — а ті, чию помилку ми намагалися виправити, будуть переможені, побиті; а з ними й ми, адже ми вже невіддільні від них, — о так, і ми також, нехай американці турбують наш фланг скільки їм заманеться — і вони також не пройдуть через Верден; завтра ми проженемо вас, — звернувся він до британця, — з Ам'єна, можливо, навіть заженемо вас у те, що ви називаєте своєю канавою, а в майбутньому місяці ваші співвітчизники, — тепер він

звертався вже до старого генерала, — в Парижі ховатимуть свої священні талісмани в портфелі, тікаючи до Іспанії чи Португалії. Але буде вже запізно, війна скінчиться, завершиться; ще рік, і ми — не вони, а ми, — будемо змушені благодати вас зберегти їм життя на ваших умовах, позаяк їхні життя вже невіддільні від наших. Бо я передовсім солдат, потім німець, потім — точніш: сподіваюся стати ним, — звитяжний німець. Але це навіть не друге, а тільки третє. Адже це, — тут він знову показав на мундир, — важливіше за будь-якого німця й навіть за будь-яку звитягу.

Тепер він дивився на всіх, тон його був уже спокійний, майже невимушений.

— Це наша жертва: вся німецька армія за один французький полк. Але ваша правда. Ми марнуємо час.

Він дивився на них, усе ще стоячи прямо, але вже не як бовван.

— Ви тут у себе. Я... — Подивився на них знову й сказав: — Дурниці. Наразі нам не до секретів. І я мушу повертатись за свої вісімдесят сім кілометрів. Як висловлюєтеся ви, — він глянув на американця й клацнув каблуками, звук цей пролунав гучно в тихій відокремленій кімнаті, — це просто лише передих — не замирення.

Все так само не ворушачись, він знову перевів погляд на англійця, потім знову глипнув на американця.

— Вами можна захоплюватись. Але ви не солдати...

— Всі молодики сміливі, — мовив американець.

— Продовжуйте, — підохотив німець. — Договорюйте. Навіть німці.

— Навіть французи, — м'яким своїм голосом мовив старий генерал. — Якщо ви сядете, всім нам буде зручніше.

— Хвилинку! — сказав німець. На старого генерала він навіть не глянув. — Ми, — все так само не рухаючись, він швидко переводив погляд з одного на іншого, — ви обидва і я ретельно обговорили це питання, поки ваш, — як це сказати: офіційний чи загальний — головнокомандувач був відсутній. У тому, що потрібно зробити, ми дійшли згоди: це не було проблемою. Тепер нам треба тільки домовитися

зробити це протягом того невеликого строку, що лишився нам після чотирьох років протистояння, коли ми, німці, з одного боку, а ви, англійці, французи і,— він обернувся до американця, знову клацнули закаблуки,— ви, американці, також — я не забув про вас — використовували тільки чверть наших потуг, бо решта три чверті знадобилися нам на те, щоб захищати свої тили від своїх попів і політиканів. Під час цієї дискусії, до появи головнокомандувача, дещо було сказано про рішення.

І знову повторив:

— Про рішення.

Але цього разу він навіть не сказав: «Дурниці».

Німець кинув швидкий погляд на британця, потім знову на американця.

— Ви,— сказав він.

— Так,— обізвався американець.— Під словом «рішення» розуміють «вибір».

Німець глипнув на британця.

— Ви.

— Згоден,— мовив британець.— І хай споможе нам Бог.

Німець витримав паузу.

— Перепрошую?

— Винен,— визнав британець.— У такому разі просто «так».

— Він сказав: «Хай споможе нам Бог»,— звернувся американець до німця.— Чому?

— Чому? — повторив німець.— Ви ставите це запитання мені?

— Цього разу наша правда, нас обох,— визнав американець.— Принаймні нічого сушити над цим голову.

— Отже,— мовив німець.— Це ви двоє. Ми троє.

Він нарешті сів, узяв зіжмакану серветку, присунувся разом із кріслом до стола, підняв келих, випростався й закликав, із тією самою церемонною шанобливістю, як і тоді, коли стоячи проголошував тост за господаря, тож навіть тепер у цій його нерухомості був якийсь стриманий виклик,

неначе в нечутному клаці закаблуків; келиха він тримав на рівні жорсткого матового поблискування монокля; все так само не рухаючись, він, здавалося, кинув швидкий погляд на келихи колег.

— Прошу вас наповнити келихи, панове,— закликав він. Але ні британець, ні американець не зворухнулись. Німець, сидячи з церемонно піднятим келихом навпроти них, сказав несхитно і стримано, навіть не зневажливо:

— Отже. Нам лишається тільки ознайомити вашого головнокомандувача з тією частиною нашої дискусії, яку він забажає почути. Затим — офіційна ратифікація нашої угоди.

— Офіційна ратифікація чого? — перепитав старий генерал.

— У такому разі загальна ратифікація,— сказав німець.

— Чого? — запитав старий генерал.

— Угоди,— відповів німець.

— Якої? — зчудувався старий генерал.— Хіба нам потрібна угода? Портвейн у вас напхвату, генерале,— звернувся він до британця.— І собі налийте, й передайте.

ЧЕТВЕР

ВЕЧІР ЧЕТВЕРГА

Цього разу їхня зустріч відбулася у спальні. Поважне, шляхетне обличчя дивилося на зв'язківця з подушки, з-під фланелевого ковпака з пацьорками. Крізь розхристаний комір нічної сорочки, теж фланелевої, видніла не першої свіжості торбинка, що звисала з шиї, а в торбинці, либонь, містилося щось пропахле ладаном. Біля ліжка стояв хлопець у грезетовому халаті.

— Набої були не бойові, — стиха розповідав зв'язківець байдужим голосом. — Літаки — всі чотири — пролітали просто крізь вибухи. Німецький аероплан ані разу не звернув убік, летів собі спокійнісінько, навіть коли один з наших зайшов йому в хвіст і цілу хвилину строчив у нього з кулемета. Я сам бачив, як трасуючі черги влучали в ціль. І той самий — наш — літак спікірував на нас, і на мене; я навіть відчув, як один заряд із кулемета влучив мені в ногу. Коли б не тхнуло, не смерділо паленим фосфором, було б так, наче мала дитина видула горошину в рурку. А все тому, що в аероплані сидів німецький генерал. Я маю на увазі, в німецькому. Та й мав би бути, бо ж годилося чи нам послати когось туди, а чи німцям свого сюди. А що пропозиція, ініціатива виходила від нас чи від французів, то, вочевидь, нашим правом, привілеєм, обов'язком було виступити в ролі господарів. Тільки знизу це мусіло мати вигляд повітряного бою, адже як вони б могли — принаймні як би посміли — наказати солдатам з обох боків одночасно заплющити очі й лічити до ста, а тому вдалися до майже так само надійного способу приховати від усіх...

— Що? — запитав старий негр.

— Ви не збагнули? Вони не можуть попустити, щоб війна скінчилася отаким чином. Себто щоб її припинили ми. Не сміють. Адже якщо ми здогадаємось, що самі можемо припинити війну так просто, як припиняють роботу стомлені робітники, тихо й спокійно вирішивши...

— Я питаю про ваш костюм, — уточнив старий негр. — Це ж однострій полімена. Ви просто взяли його, чи не так?

— Та довелося, — з тим самим безжурно-страхливим супокоем відповів зв'язківець. — Мені треба було піти звідітля. Й повернутись. Принаймні туди, де я заховав свій однострій. Досі ж бувало вельми нелегко проходити туди й назад. А тепер повернутися назад буде майже неможливо. Але ви не хвилюйтесь; мені тільки треба...

— А він живий лишився? — допитувався старий негр.

— Що? — не втямив зв'язківець. — А, полімен. Не знаю. Певне, що так. — А тоді з якимсь подивом уточнив: — Сподіваюся, так. — І провадив далі: — Позавчора ввечері — у вівторок — я збагнув, що вони задумали, але не мав доказів. І я намагався утовкмачити йому в голову. Але ж ви його знаєте; ви, певне, й самі намагалися втовкмачити йому те, чого не могли довести чи в що він не хотів вірити. Тож доведеться діяти інакше. Не доводити йому, не переконувати — часу на це немає. Ось чому я прийшов сюди. Треба, щоб ви зробили мене масоном. А чи, можливо, й на це вже немає часу. Тоді просто покажіть мені знак — десь отакий...

Він ворухнув, махнув рукою біля стегна, намагаючись повторити бачений два роки тому, в день свого прибуття в батальйон, жест того солдата.

— Цього буде досить. Має вистачити. Я ошукаю решту...

— Стривайте, — закликав старий негр. — Поясніть не так поквапно.

— Пояснюю, — сказав зв'язківець із тим самим застрашливим супокоем. — Усі солдати в батальйоні віддають йому платню за тиждень, якщо доживуть, щоб її отримати, а він — щоб у них забрати. І домігся він свого, поробивши їх усіх

масонами чи принаймні змусивши їх повірити, що вони вже й масони. Розумієте, вони в його руках. Вони не годні відмовити йому. І коли б він тільки...

— Стривайте,— мовив старий негр.— Заждіть.

— Як це вам невтямки? — нетерпеливився зв'язківець.— Якщо ми всі, весь батальйон, хай навіть один батальйон, один-єдиний підрозділ на всьому фронті, якщо ми почнемо, покажемо приклад — залишимо рушниці й гранати в траншеях, вилізем беззбройні на бруствер, вийдемо за дроти й підемо вперед із порожніми руками — не з піднятими, не здаючись, а просто з відкритими долонями, показуючи, що в них нічого немає, що ми не хочемо нікому завдати шкоди, і не бігом, не спотикаючись, просто будемо йти вперед, як вільні люди,— всі як один... Уявіть собі одного чоловіка й помножьте на цілий батальйон; уявіть цілий батальйон нас, які прагнуть тільки повернутися додому, одягнути чисту одіж, працювати, ввечері випити кухлик пива, побазікати, потім лягти, заснути й нічого не боятися. І, можливо, тільки можливо, що стільки ж і німців, які теж не хочуть більш нічого, або, можливо, бодай один німець, котрий не бажає більш нічого, відкинуть свої рушниці й гранати і також повилазять із порожніми руками не для того, щоб у полон здатись, а щоб усі бачили, що в них нічого немає, що вони не хочуть нікому завдати шкоди...

— А раптом не повилазять? — запитав старий негр.— А раптом вони почнуть стріляти в нас?

Але зв'язківець навіть не розчув цього «нас». Він провадив:

— А хіба вони все одно не стрілятимуть у нас завтра, коли позбудуться страху? Хай-но генерали з Шольнемона, Парижа, Поперінга і той, хто прилетів у німецькому літаку, зустрінуться, вони влаштують нараду, достеменно визначать, де загніздилася загроза, небезпека, й знищать її, і знову розпочнуть війну; вона триватиме завтра, завтра, завтра, аж поки дотримані будуть усі правила цієї гри, останнього скаліченого гравця винесуть із поля, а перемогу піднесуть на олтар, подібно до футбольного кубка в клубній вітрині. Оце

й усе, чого я хочу. Оце й усе, що прагну зробити. Але, можливо, ви маєте слухність. Тоді переконайте мене.

Старий негр закректав. Те кректання було спокійне. Він виткнув руку з-під ковдри, відкинув її, пересунув ноги на край ліжка й сказав хлопцеві:

— Подай мені черевики й штани.

— Послухайте,— мовив зв'язківець.— Часу немає. За дві години світанок, а я повинен вернутись. Ви тільки покажіть мені, як подати знак, сигнал.

— Ви ж не зумієте зробити його правильно,— сказав старий негр.— А якщо й зумієте, я все одно піду з вами. Можливо, я також на це чекав.

— Та ви ж самі казали, що німці можуть відкрити по нас вогонь,— сказав зв'язківець.— Не розумієте? Небезпека, ризик ось у чому: дехто з німців може й вийти нам назустріч. Тоді стріляти почнуть і ці, й ті, з нашого боку й з їхнього — аби загородити нам дорогу вогняним валом. Вони так і зроблять. Нічого іншого їм не лишається.

— То що, ви передумали? — запитав старий негр.

— Ви тільки покажіть мені знак, сигнал,— благав зв'язківець. Старий негр, опускаючи з ліжка ноги, знову закректав, спокійно, майже безтурботно. Чистий, незаплямований капральський мундир був охайно почеплений на стілець, під стільцем були акуратно виставлені черевики зі шкарпетками. Хлопець узяв їх і тепер стояв навколінці біля ліжка, підставивши шкарпетку, щоб негр увіпхнув у неї ногу.

— І ви не боїтеся? — запитав зв'язківець.

— Хіба попереду в нас мало справ, аби зачіпати ще й це питання? — роздратовано відказав старий негр.— І я знаю, що ви запитаєте потім: як я гадаю діставатися туди? Можу відповісти: я без труднощів добувся до Франції, тож гадаю, що зможу подолати ще якихось шістдесят миль. І я знаю, що ви скажете на це: я не зможу ходити там у цьому французькому вбранні, якщо зі мною не буде генерала. Тільки відповідати мені й не треба, адже відповідь ви вже самі знайшли.

— Убити ще англійського солдата? — поцікавився зв'язківець.

— Ви ж сказали, що він живий.

— Я сказав: можливо.

— Ви сказали: «Сподіваюсь, він живий». Не забувайте цього!

Зв'язківець був останній, кого чатовий хотів би побачити. Але він виявився перший, кого чатовий удрів того ранку, як не рахувати охоронця, що приніс йому сніданок і тепер сидів навпроти, притуливши рушницю до стінки.

Чатовий був під арештом уже майже тридцять годин. І тільки й того: лише під арештом, от ніби тими лютими ударами кольбою позаминулої ночі він не тільки заглушив набридливий до нестерпного голос зв'язківця, але й якимсь робом відділив себе від усього людства, от мов ця приголомшлива переміна, це припинення чотирирічного кровопролиття серед грязюки й супутній йому спазм тиші закинули його на цей прихований під землею приступок, де не побачиш людей, а тільки охоронці змінюють один одного: принесе йому попоїсти й сидить собі навпроти, аж поки прийде йому зміна. Двічі за весь цей час у вхідному отворі зненацька з'являвся сержант, що супроводжував чергового офіцера, кричав: «Струнко!», й він підхоплювався з непокритою головою, охоронець віддавав честь, заходив черговий офіцер, квалливо кидав належне за статутом запитання: «Маєте скарги?» — і йшов геть.

Напередодні він був спробував заговорити з одним із охоронців, що змінювали один одного, потім хтось із них намагався заговорити з ним, але тільки й того, й ось таким чином він понад тридцять годин, похмурий, понурий, невинний лихослів та буркотун, лиш сидів чи спав на своїй земляній полиці, байдуже очікуючи, що зроблять із ним чи з тишею, а чи і з ним, і з нею, коли (та якщо) врешті-решт ухвалять якесь рішення.

А потім удрів зв'язківця. І тієї ж самої миті завважив і те, як майнув пістолет: зв'язківець ударив ним охоронця поміж вухом і краєм каски, підхопив пораненого, коли той

став падати, уклав на полицю, тоді відійшов, і тут чатовий побачив пародію на солдата: на ногах невміло накручені навивачі, мундир, що ніяк не сходився на черевці, що виростало не від сидячого способу життя, а від старості, й під каскою — обличчя шоколадової барви, яке чотири роки тому він намагався запхнути в згорнуту книгу свого минулого й лишити там.

— Це вже п'ятий,— сказав старий негр.

— Дарма, дарма,— квапливо й жорстко відказав зв'язківець.— І цей живий. Гадаєте, я за ті п'ять разів не напрактикувався в цьому ділі? — І поспішив заспокоїти чатового: — Не хвилюйся. Від тебе вимагається тільки бездіяльність.

Але чатовий і не глянув на нього. Він дивився на старого негра.

— Я ж казав тобі: облиш мене, дай мені спокій! — сказав він. Але відповів йому зв'язківець, усе так само квапливо та жорстко:

— На балачки немає часу. Я обмовився: від тебе вимагається не бездіяльність, а тільки мовчання. Ходім. Затям: у мене пістолет. Як знадобиться, пущу його в дію. Вже п'ять разів я вдавався до нього, але діяв самим тільки руків'ям. А для тебе я натисну на спусковий гачок.

Потім тим самим квапливим, жорстким і майже відчайним голосом сказав старому негрові:

— То й що? Цей гігне. Тоді вже ви щось та придумаете.

— Тобі це так не минеться,— пообіцяв чатовий.

— Авжеж,— отримав відповідь.— Тому нам і не можна гаяти час. Ходім. Знаєш, тобі доведеться повиплачувати отримані внески; після такого передиху вони ще й не з таким завзяттям розпочнуть усе заново, тим паче, що їм уже дійшло, до чого може призвести людей у військовій формі тривале безділля, й весь батальйон може бути знищений, хай-но нас знову поженуть під вогонь. Не виключено, що це станеться сьогодні ж. Вчора до них літав німецький генерал; до вечері він запевне був уже в Шольнемоні з нашими головними вояками й з американськими також, вони вже чекали на нього, і всю справу залагоджено

ще до подавання на стіл портвейну (якщо німецькі генерали п'ють портвейн, хоча чом би й ні, адже ми могли переконатись за чотири роки, навіть якщо історія досі ще не переконала нас, що двонога істота, якій поталанило стати генералом, перестає бути німцем, англійцем, американцем, італійцем чи й французом, позаяк та істота й людиною не була), й тепер, безперечно, він повертається назад, і обидві сторони тільки дожидають, поки він прибуде на місце, — так затримують гру в поло, поки хтось із прибулих на матч раджив не з'їде з майданчика...

Чатовий — за той час, що йому лишався, — ані на мить не забував про це. Він зразу втямив, що зв'язківцеві слова щодо пістолета — не жарт, і тут-таки дістав наочне тому потвердження, принаймні стосовно руків'я, мало не спіткнувшись об простерті в проході тіла чергового офіцера й сержанта. Але йому здавалося, ніби то не тверде дуло пістолета, яке вперлося йому в поперек, а голос — невгавний, негучний, квапливий, відчайдушний, страшний голос — веде, жене його до сусідньої землянки, де перебував цілий рій, солдати, хто сидів, а хто лежав на земляній полиці, й всі обличчя, до одного, обернулися до нього, коли зв'язківець заштовхав його до приміщення дулом пістолета, а тоді підштовхнув уперед старого негра, примовляючи:

— Зробіть їм знак! Ну ж... Зробіть! — схвильований, негучний, відчайдушний голос не змовкав навіть тепер, і чатовому здавалося, що він не змовкне ніколи.

— Та дарма: можна обійтися і без цього знаку. Ви й так мусите повірити мені. Ось цей чоловік прибув здаля. Власне кажучи, я також, і якщо хтось сумнівається в моїх словах, то досить буде глянути на нього; дехто, можливо, навіть розпізнає на його мундирі орден Горна «За видатні заслуги». Але не хвилюйтесь. Горн живий, як і містер Сміт із сержантом Бледсоу. Руків'ям цієї штуки, — він підняв на мить пістолет, щоб усі його бачили, — я навчився діяти точно й уміло. Річ у тім, що наразі ми маємо нагоду покінчити з війною, припинити її, позбутися її, а не тільки вбивства, смерті, бо

вони — тільки частина цього кошмару, цієї гнилої, смердючої, безглуздої...

Чатовий пам'ятав: налаштований він був усе так само, як і доти, й мовчав-німував, цілковито впевнений, що жде, вичікує моменту, коли чи він один, чи двоє-троє разом зненацька накинуться на зв'язківця й задушать його; дослухаючись до того незмовчного квапливого голосу, дивлячись на повернуті до нього обличчя солдатів, він усе ще був переконаний, що бачить на них тільки подив, здуміння, яке ось-ось перейде в те почуття, якого він сподівався.

— І ми не дісталися б сюди, коли б не його перепустка з Військового міністерства в Парижі. Ви поки-що навіть не знаєте, що з вами зробили. Вас оточили — весь фронт від Ла-Маншу й до Швейцарії. Щоправда, судячи з того, що я вчора вночі бачив у Парижі, — не тільки французьку, американську й нашу військову поліцію, але й звичайну, — я міг би подумати, що їм ніким оточити нас. Але вони мають ким: сам полковник не зміг би повернутися сюди сьогодні вранці, якби на його перепустці не було підпису того старого, що засів у своїй шольнемонській фортеці. Це ніби ще один фронт із військ трьох армій, які не розмовляють мовами тих держав, чию форму вони понадягали, прибувши зі спекотних країн сюди помирати від холоду й сирості: сенегальці, марокканці, курди, китайці, малайці, індуси, полінезійці, меланезійці, монголи й негри, які не можуть ані збагнути пароль, ані прочитати перепустку, ото хіба запам'ятають все там написане як єдиний загадковий сукупний ієрогліф. Але у вас немає перепусток. Тепер ви не зможете навіть вийти звідси, а тим паче повернутися назад. Нічия земля вже не перед вами. Вона позаду. Раніше ті, хто дивився на нас із-за рушниць та кулеметів, принаймні мислили, як ми, хоч і не розмовляли ні по-англійському, ні по-французькому, але ж ці навіть думають інакше. Вони чужі нам. Їм на все начхати. Чотири роки вони вбивали німців, прагнучи повернутися додому від холоду, грязюки й дощу білих людей, але у них нічого не вийшло. То, можливо, якщо вони переб'ють оточених тут французів, англійців та американців, тоді їм

пощастить, і вони вирушать додому завтра ж?.. Тож нам лишається тільки йти на захід...

Тут чатовий прочнувся від заціпеніння. Себто він ще не ворушився, не смів; він здригнувся, судомно стисся й з лайкою загорлав у заляклі, захоплені обличчя:

— Чого вуха розвішали?? Чи не тямите, що ми всі за це поплатимось?! Вони ж убили лейтенанта Сміта й сержанта Бледсоу!..

— Дурниці,— заперечив зв'язківець.— Вони живі. Я ж сказав, що навчився діяти руків'ям пістолета. Річ у його грошах, от і все. Весь батальйон у боргах перед ним. Він хоче, щоб ми сиділи, згорнувши руки, аж поки він отримає свій щомісячний прибуток. А потім нехай війна розпочинається знову, аби ми з ним билися об заклад на двадцять шилінгів у місяць, що протягом тридцяти днів нас не вб'ють. А у них саме така мета: розпочати її знову. Ви всі бачили вчора чотири літаки й стрілянину зеніток. Зенітки стріляли сліпими набоями. А в літаку гуннів сидів німецький генерал. Учора ввечері він побував у Шольнемоні. А інакше навіщо б йому прилітати? Навіщо було пролітати крізь розриви сліпих набоїв та під вогнем трьох «SE-5», які поливали його сліпими чергами? О так, я був там, я бачив, як позавчора вночі підвозили ці снаряди, а вчора стояв недалечко від однієї з батарей, що ними стріляли, й коли один з тих «SE-5» — той пілот, звісно ж, був хлопчак, надто юний, щоб вони посміли зарані його застерегти, він-бо ще не знав, що правда й факт — не одне й те саме,— спікірував, дав чергу по батареї й влучив мені чимсь у полу мундира — не знаю, що то могло бути,— то мене тільки трішки обпекло. Навіщо було потрібне все це? Звісно, щоб уможливити зустріч німецького генерала з генералами французьким, англійським та американським у резиденції головнокомандувача союзників потайки від нас, решти двоногих істот, що народилися не генералами, а просто людьми. А що вони, всі четверо, розмовляють своєю генеральською мовою, хоча висловлюватись їм довелось якоюсь окремою національною, то вмиль і дійшли

порозуміння; німецький генерал, вочевидь, наразі повертається до себе, й тепер сліпі набої вже не потрібні; хай-но він прибуде на місце, як гармати знову наладнують справжніми, бойовими, аби змести, знищити, стерти назавжди це жахливе, неймовірне ускладнення. Тож часу в нас немає. Можливо, нам не лишилося й години. Але години вистачить, якщо тільки ми, весь батальйон, будемо заодно. Не на те, щоб перебити офіцерів; вони ж бо самі скасували вбивства на три дні. До того ж усім нам разом немає в цьому потреби. Мали б ми час, то можна було б кинути жеребок: один солдат на одного офіцера, потримати його за руки, аж поки ми вийдемо за дрiт. Але руків'ям пістолета швидше й, по суті, не небезпечніш, як скажуть вам, прийшовши до тями, і містер Сміт, і сержант Бледсоу, й Горн. І потім ми більше й не доторкнемося до пістолетів, рушниць, гранат і кулеметів, ми назавжди покинемо траншеї, вийдемо за дрiт і підемо вперед із порожніми руками, аби й німці сміливо, без страху вийшли нам назустріч.

Потім квапливо, з холодним відчаєм, додав:

— Гаразд: ви скажете, що вони зустрінуть нас кулеметним вогнем. Але ж їхні набої вчора також були сліпі, не бойові.

І звернувся до старого негра:

— Зробіть же їм знак! Ви вже ж довели, що він може означати лише братство й мир.

— Телепні! — крикнув чатовий, себто вжив він інше слово — злостиве, непристойне, з його злиденного, обмеженого лексикону, й, начхавши на пістолет, почав вириватися в лютому протесті, ще не усвідомлюючи, що те невеличке залізне кільце більше вже не впирається йому в спину — що зв'язківець просто тримає його; й раптом обличчя, заляклі, як йому видавалося, в подиві, аби начебто перейти в гнів, однакові, ворожі, — грізно рушили, мовби злившись водно, на нього; потім його схопили стільки міцних рук, що він уже й ворухнутися не міг. Зв'язківець тепер стояв перед ним, тримаючи пістолет за цівку й викрикуючи:

— Перестань! Припини! Вибирай, тільки швидше: або ти підеш з нами, або я застрелю тебе. Вирішуй!

Він пам'ятав: вони були вже нагорі, в траншеї, він бачив мовчазну шамотню юрби, в якій, чи під якою, щезли майор, двоє командирів чот і троє чи четверо сержантів (ад'ютанта, старшину й капрала-зв'язківця вони захопили в землянці-канцелярії, а полковника — в ліжку), бачив праворуч і ліворуч солдатів, що вилазили зі своїх нир та мурашників; усе ще ошелешені, вони мружилися від світла, одначе обличчя їхні вже виражали здумілу невіру, яка перетворювалася, з чудесною злагодою, на боязку надію, що ще не вірила. Міцні руки все так само тримали його; коли ж вони підняли, жбурнули його на вогневу сходинку, а тоді вже й через насип бруствера, він побачив, як зв'язківець вискочив нагору, простяг руки вниз і витягнув старого негра, підсадженого знизу іншими руками; ось вони обидва вже стали на бруствері обличчям до траншеї; голос зв'язківця, вже пронизливий, гучний, лунав із тим самим рішучим і непогамовним відчаєм:

— Знак! Знак! Зробіть його нам! Ходім! Якщо це називається лишитися живим, то чи схотіли б ви на цих умовах жити вічно?

Тут він знову почав віриватись. Він навіть не мав наміру це робити, але раптом з'ясував, що б'ється, завдає удари, лається, відкидає чийсь руки, відбивається від них, сам не тямлячи навіщо, для чого, потім опинився біля дроту, де звивався прохід, яким користувалися нічні патрулі, й, б'ючи, завдаючи ударів по тих, що напірали ззаду, почув свій голос в останньому протесті:

— Розтуди вашу... Педерасті ви всі!

Він уже повз, але не перший, тому що, коли підвівся й побіг, поруч нього надсадно сапав старий негр, і він крикнув йому:

— Так тобі й треба, розтуди твою!.. Чи не казав я два роки тому, щоб ти не пхався до мене? Не казав?

Потім біля нього опинився зв'язківець, схопив його за руку, обкрутив назад і крикнув:

— Подивись на них!

Він глянув і побачив, став дивитись, як солдати повзуть навкарачки крізь прорізи в дроті, немовби з пекла; їхні

обличчя, руки, одежа і ве було начебто назавжди забарвлене безіменним, суцільним кольором бруду, в якому вони, мов тварини, ниділи чотири роки; повзуть, а тоді спинаються на ноги, от ніби всі ці чотири роки вони не стояли на землі й ось тепер вийшли на світло та повітря з чистця, немов примари.

— А зараз сюди! — крикнув зв'язківець, знову обкрутнув його, й він побачив удалині, біля німецьких дротів, якийсь рух, шамотню, й спершу не міг збагнути, що то, а потім розгледів людей, що вставали, випростувалися; тут його охопила якась страшенна квапливість і щось ще, він ще не міг збагнути, здогадатися, визначити, що воно таке, почувуючи, відчуваючи сам лише поспіх, і то не свій поспіх, а загальний, не тільки свого батальйону, а й батальйону німецького, чи то полку, а чи якогось там підрозділу; наразі ці й ті бігли одні до одних без зброї, він уже став бачити, розрізняти окремі обличчя, але все ж таки то було якесь одне обличчя, один вираз, і зненацька він збагнув, що й його обличчя має такий самий вигляд, як і в решти: запитливий, здумілий та беззахисний, а потім почув голоси й раптом утямив, що й його голос лунає так само: негучно, тонко, вивищуючись до неймовірного безгуччя, мов ото заблукані беззахисні птахи кричать у відчаї; й тут він дотямив, чим іще був охоплений, крім поспіху, ще навіть до того, як з англійського й німецького боків несамовито засичали, злітаючи вгору, ракети.

— Ні! — крикнув він.— Ні! Не стріляйте в нас! — навіть не усвідомлюючи, що сказав «нас», а не «мене», чи не вперше у житті й запевне вперше за чотири роки, навіть не тямлячи, що наступної миті знову вживає першу особу однини, коли обернувся й крикнув старому негрові: «Що я казав тобі? Я ж казав: облиш мене, дай мені спокій!» Тільки перед ним стояв не старий негр, а зв'язківець, і тут гахнув перший вибух пристрільних набоїв. Він не чув ні його, ні виття й гуркоту двох вогняних валів, не бачив і не чув, цієї останньої секунди, нічого, тільки голос зв'язківця кричав із безгучного полум'я, яке охопило майже все його тіло, від п'ят аж до підборіддя:

— Вони не зможуть повбивати нас! Не зможуть! Не те, що побоятся,— не зможуть!

Але сидіти там він міг тільки протягом фізично строго обмеженого часу, адже наближався світанок. Хіба що сонце не зійде вранці, як навчають у тому підрозділі філософії, що називається діалектика, який силкуються визудити, зудячи розділ освіти, поймаєнований філософією: цілком припустимий аргумент. Тоді чом би не засидітися тут і за світання, й на цілий день, адже фізично обмежити його в цьому зміг би лише той, хто має владу й потребу оспорювати цю умову юнака з погонями другого лейтенанта, укляклого на землі біля складаного будиночка, якщо увагу того приверне до будиночка горн чи свисток; а ще ж його цілком могла спростувати та важливіша умова, через яку вчора три геть не дешеві літаки шугали в небі зі сліпими набоями в кулеметах.

Потім перше обмеження відпало, адже був уже день, і ніхто не знав, куди поділася ніч; тепер уже не діалектика, а він сам не міг дати відповідь, куди так швидко, так хутко завіялася ніч. А чи, можливо, все-таки діалектика, адже, наскільки йому було відомо, тільки він один бачив, як відходила ніч, а що не спав тільки він один, споглядаючи, як вона відходить, для всієї решти, досі послуних, вона ще затримувалася, мов дерево, яке поночі вже не зеленіє, а якщо він, хто бачив, як ніч відходить, все ж таки не знав, куди вона запропала, то й для нього все ще стояла ніч. Потім, щойно він надумав обмізкувати це, аби позбутися подібних заморок, його потурбував горн, просурмивши підйом, і цей звук (досі він ніколи не чув цього, ані хоча б про це: щоб горн сурмив уранці на прифронтовому летовищі, де люди озброєні самими картами й розвідними ключами) навіть підняв його на ноги: це було запереченням заперечення важливішого засновку. Власне кажучи, будь він ще курсантом, то навіть знав би, в якому злочині міг би звинуватити його той, хто застав би його тут: у тому, що він неголений. І, вже стоячи, збагнув, що забув і про свою проблему. Він сидів там цілу ніч, гадаючи, що в нього вже немає та й не буде жодних

проблем, от ніби таке тривале засиджування в тому спокійному смороді позбавляло його слух чутливості, а чи, можливо, комбінезон — його запаху? І тільки як підвівся, відновилося і те, й інше. Йому навіть спало на думку розгорнути комбінезон і глянути, чи далеко поширилося тління, але ж, якби він зробив це, процес горіння на повітрі пішов би швидше, й він подумав, з якимсь спокійним зачудуванням, дослухаючись до себе: «Бо воно повинне тривати — і край: не тривати до, а тільки просто тривати».

Все ж таки брати комбінезон до кімнати не хотілось, тож він поклав його опостінь, обійшов будиночок і ввійшов. Берк, Генлі й Де Марчі не заворушились — отже, для декого дерево ще не зазеленіло. Взяв бритвене приладдя, тоді знову підібрав комбінезон і подався до умивальника; дерево й там ще не мало цілковито зазеленіти, а якщо вже там, то й у вибіральної запевне. Однак він помилився, бо сонце підбилося вже височенько; й, знову гладенько виголений, з комбінезоном, що спокійно тлів собі під пахвою, він угледів людей біля їдальні й раптом пригадав, що нічогосінько не їв після вчорашнього підобідку. Але з ним був комбінезон, і тут він згадав, що комбінезон може йому й цього разу прислужитися, крутнувся й пішов геть. Вони — хтось — підкотили його літака до ангара й завели досередини, а він ішов, топчучи довгу свою тінь, тільки до тієї порожньої каністри, запхнув у неї комбінезон та й заляк на місці, спокійний і голодний; день прибував і потроху вкорочував йому тінь. Начебто заповідалося на дощ, але дощі йшли щодня; себто в ті дні, коли він бував вільний від вильотів, він ніяк не міг утямити, чому це він — надто зелений новачок.

— Дотумкаєш,— сказав йому Монаган,— хай-но намочиш у штани, вимовивши останнє слово на американський манір.

Тепер можна було йти в їдальню: хто встав, ті вже й поснідали, а решта проспить до самого підобідку; він навіть вирішив захопити туди бритвене приладдя, щоб не вертатися в будиночок, і тут завмер на ходу: навіть пригадати не міг, коли ж востаннє чув його, цей недобрий та уривчастий,

цей басовитий, неперервний, несамовитий гуркіт, що йшов із північного сходу; він і знав, звідки саме, бо напередодні пролітав над тим місцем, і спокійно подумав: «Я поспішив вернутися на лєтовище. Коли б просидів ніч там, то міг би побачити, як вона розпочинається знову». Вмить завмерши, він дослухався, чув, як гуркіт усе наростає, сягає свого крещендо... а тоді й урвався — але в його вухах лунав іще довго, аж поки він здогадався, що насправді дослухається до співу жайворонка. І таки його була правда: комбінезон йому прислужився ще краще, ніж можна було сподіватися: він і на час підобідку лишатиметься сам із собою наодинці, бо йшла вже одинадцята година. Звісно, якщо зможе «докласти воза», бо страви: яєшня з беконом, мармелад — зазвичай бували геть несмачні, тож помилявся він тільки в цьому. Але небавом з'ясував, що він помилився у своїх побоюваннях, і непоквално їв у безлюдній їдальні, аж поки днювальний сказав йому, що грінки скінчилися.

Куди краще, ніж можна було сподіватися, адже під час підобідку будиночок буде порожній, і він зможе почитати, лежачи на ліжку; раніше він уявляв собі, що отак читатиме в перервах між вильотами; герой, що проживає, за дорученням, життя інших героїв у перервах між одноманітними вершинами власних героїчних діянь; він читав ще хвилину чи й дві після того, як Брайдсмен з'явився у дверях, а тоді підвів погляд.

— Ідеш на підобідок? — запитав Брайдсмен.

— Дякую, я допіру поснідав, — відповів він.

— Випити хочеш?

— Дякую, потім, — відказав він і заквапився геть, прихопивши книгу; на валу, біля видолінка, де йшла дорога на Вільньов-Бланш, росло велике дерево; він надібав на нього ще першого тижня свого перебування тут: старе, з двома великими коренями, схожими на бильця крісла, там можна було посидіти, «мов у кріслі», тримаючи лікті на коренях, а в руках книгу, далеким від війни і все ж таки на війні — в ті недавні дні, коли воно називалося війною; вони, напевне, ще не вирішили, як назвати її тепер. І, либонь, часу

сплигло таки достатньо; Брайдсмен уже мав би знати, що сталося вранці: перш ніж підвестися, він, усе ще тримаючи книжку розгорнутою, спокійно подумав: «Еге ж, знати він уже повинен. Йому доведеться вирішувати, розповідати мені чи ні, але щось він та вирішив».

Відносити книжку не було потреби, можна було й ще почитати. Він увійшов до Брайдсменового будиночка й вийшов звідти з книжкою, все ще закладеною пальцем на тому місці, де читав, усе так само неквапливо (він узагалі ходив нешвидко), і врешті-решт зупинився, голодний, спокійний, споглядаючи, ледь-ледь кліп та кліп очима, порожнє лотовище, вервечку зачинених ангарів, їдальню й канцелярію, куди раз у раз заходили люди й виходили назад. Було їх, однак, небагато; певне, Кольєр дозволив відвідини Вільньов-Бланшу; наближався вечір, і раптом він згадав про Кідара, та лиш на мить, бо й що той міг сказати йому чи обидва вони одне одному? «Знаєш, капітане, Брайдсмен сказав мені, що один наш батальйон сьогодні вранці кинув зброю, видерся з траншей, вийшов за дрiт і стрівся з таким самим неозброєним німецьким батальйоном, а потім з обох боків по них відкрили вогонь з гармат. І тепер нам тільки й лишається чекати, поки той німецький генерал повернеться до себе». А Кідар відповість: «Саме так, сер. Я чув те ж саме».

Повечоріло. Він ішов до тієї каністри з-під гасу, дивлячись на вечорову заграву й вже не топчучи жодних тіней. Однак, згадавши не про комбінезон, а про тління-горіння, він чи не одразу прискорив ходу; комбінезон лежав у каністрі вже понад дванадцять годин, і від нього там уже навряд чи й що лишилось. Але встиг він саме вчасно: ото тільки бляшанка так розпеклася, що й доторкнутися годі; копняком він її перекинув і видобув комбінезон, якому теж годилося б трохи прочахнути. От він і прочах. Уже й не вечір був, а справжня ніч; у нього вдома ця травнева ніч була вже майже літня; і в нужнику дерево знову вже не зеленіло; ото тільки комбінезон усе смердів та й смердів. Йому набридло носитися з ним, то й кинув у мийницю, а вже там комбінезон немовби демонстративно розгорнувся в останньому

запереченні — тягуче, задушливе, чадне тління, яке він побачив у дірках, що ого як розповзлися, майже припинилося, й залишалась тільки крихітна іскринка, але, можливо, на самому припочатку була мить, коли лиш одна-єдина іскра лежала на поверхні п'їтьми й спадних вод; і він відійшов від мийниці; в одній з кабін зсередини був дерев'яний засув для тих, хто завітає сюди перший, отож, будши першим, він замкнув невидимі двері, добув із кишені мундира невидимого пістолета й великим пальцем спустив застережник.

Кімната була знову освітлена панікадами, свічниками й жірандолями, вікна були знову зачинені, а гардини опущені, аби досередини не вдирався невсипущий болісний гомін переповненого міста; знову старий генерал видавався, у своєму білому-блискучому кабінеті, яскравою цяцькою; щойно він надумався покришити цілушку хліба в поставлену перед ним миску, як відчинилися маленькі двері й з'явився молодий ад'ютант.

— Він тут? — запитав старий генерал.

— Саме так, — відповів ад'ютант.

— Нехай увійде, — звелів старий генерал. — Потім не впускай більш нікого.

— Слухаюсь, — відповів ад'ютант, вийшов, причинив за собою двері, та хутко й розчахнув їх знову; старий генерал не ворухнувся, тільки поклав непокришений хліб біля миски; ад'ютант увійшов і став біля дверей наввипинки, а за ним увійшов генерал-квартирмейстер: ступив два кроки й зупинився, завмер; ад'ютант вийшов й причинив за собою двері; генерал-квартирмейстер — сухорлявий, величезний селянин із хворобливим обличчям і палким, обуреним поглядом — постояв ще з хвилину, ще з хвилину обидва старі чоловіки видивлялися одне на одного, а потім генерал-квартирмейстер махнув рукою і підійшов до стола.

— Ти обідав? — поцікавився старий генерал.

Генерал-квартирмейстер не відповів.

— Я знаю, що сталося, — заговорив він. — Я сам дозволив, допустив це, а то б цього не сталось. Але я хочу, щоб ти

мені це сказав. Щоб не признався, не погодився, а заявив, сказав мені в обличчя, що це влаштували ми. Вчора німецький генерал перелетів лінію фронту й прибув сюди, в цей будинок.

— Так,— відповів старий генерал. Але його візаві мовчки стояв, несхитно вичікуючи.

— Так, це влаштували ми,— дав повнішу відповідь старий генерал.

— Сьогодні вранці безбройний англійський батальйон зустрівся на нічийй землі з безбройними німецькими солдатами, й артилерія з обох боків розстріляла їх.

— Так, це влаштували ми,— повторив старий генерал.

— Влаштували ми,— луною підхопив генерал-квартирмейстер.— Ми. Не ми: англійці, американці й французи — проти них, німців, не вони, німці, проти нас: американців, англійців та французів, а Ми проти всіх, бо ми більше вже не належимо самим собі. І це не наш виверт, аби збентежити ворога й ошукати його, не ворожий викрутас, щоб спантеличити й ошукати нас, а Наш, аби зрадити всіх, бо всім доводиться відкидати Нас у простому жахові самозбереження; це не вогонь, який відкрили ми чи навпаки, щоб захиститися від ворога, який біжить на нас із багнетами та ручними гранатами — а чи навпаки, а це вогонь, який відкрили Ми обидва, аби одна порожня, безбройна рука не торкнулася іншої порожньої, безбройної руки. Ми, ти і я, все наше духовно не оновлене й не оновлюване коло; не тільки ти і я, наша чіпка, щільна, заздрісна, беззаперечна ієрархія за одним дротом і супротивна до нас німецька за іншим дротом,— а ще ж більше, ще й гірше: вся наша підла, відцурана, та безхатня порода, чужа вже не лише людині, а й навіть самій землі, позаяк нам довелося піти на цей останній, підлий, жахливий крок, аби зберегти наше останнє, жахливе й ненадійне місце на ній.

— Сядь,— запропонував старий генерал.

— Ні,— відказав його співрозмовник.— Я стояв, коли приймав своє призначення. То й відмовитися від нього зможу стоячи.

Він квапливо шаснув великою кощавою рукою за борт мундира, вийняв її й знову завмер, тримаючи в руці складений папір і згори вниз дивлячись на старого генерала.

— Річ у тім, що я не тільки вірив у тебе. Я й любив тебе. Від тієї хвилини, коли я побачив тебе в тих воротах сорок сім років тому, я вірив, що тобі судилося спасти нас. Що тебе обрала доля завдяки винятковості твого походження, що ти відкинув своє минуле, аби звільнитися від людського минулого, аби стати єдиною людиною на землі, вільною від влади слабкості, страху та сумнівів, які роблять усіх нас нездатними до того, на що здатен ти; що своєю силою ти навіть урятуєш нас від краху, обумовленого нашими слабощами та страхами. Я не маю на увазі людей, що наразі перебувають там,— його ручисько з тим складеним папером зробило швидкий, незграбний жест, що якимось зумів означити, змалювати в цьому яскраво освітленому покої всю зовнішню пітьму з її ремством і стражданням, аж до самих передових ліній: колючі дроти, траншеї, заповнені мовчущими, принаймні поки-що, гарматами й здумілими, спроневіреними людьми, що ждуть, вичікують, нашорошені, ошелешені, боячись повірити своїй надії,— вони не потребують тебе, вони самі спроможні себе врятувати, як засвідчили ці три тисячі солдатів чотири дні тому. Їх треба тільки захистити, врятувати від тебе. Вони не чекали цього й навіть не сподівалися, а тільки потребували цього — але ми підвели їх. Не ти, хто зробив навіть не те, що хотів, а те, що повинен, бо ти — це ти. А я і ще декілька таких, як я... у мене досить високі пост, становище і влада, от ніби сам Господь Бог уклав це призначення мені в руку три роки тому, але я підвів їх і Його й тому повертаю це призначення назад.

Його рука злетіла, майнула й кинула складений папір на стіл, папір упав біля миски, дзбана й неторкнutoго хліба, по обидва боки яких спочивали руки старого генерала, з пляминками й набухлими венами.

— Повертаю його тобі з рук в руки, як і був отримав від тебе. Воно мені більш не потрібне. Знаю: я надто пізно

повертаю те, що зовсім не мав би приймати. Якби тільки я знав, які будуть наслідки, я б із самого початку збагнув, що не зможу зарадити тому, що станеться опісля. Я відповідальний за це, вина це моя, і тільки моя: без мене й призначення, даного мені три роки тому, ти не спромігся б це влаштувати. Як ти, головнокомандувач усіх союзних військ у Франції, так і я, їхній генерал-квартирмейстер, міг би оголосити всю зону, в яку входить Вільньов-Бланш (чи й будь-який інший пункт, якому ти міг би загрожувати), закритою, забороненою для всіх людей, що вели вантажівки зі сліпими набоями, ба навіть забороненою для вильоту цього єдиного німця. Але я не зробив цього. І я відповідальний за це навіть більше, ніж ти, бо в тебе не було вибору. Ти робив навіть не те, що хотів, а тільки те, що міг, бо ти нездатен ні на що інше, походженням і долею позбавлений цього. А я мав вибір між «можу» й «хочу», між «зроблю», «повинен» і «не можу», між «повинен» і «не смію», між «роблю» і «боюсь», я мав цей вибір, і я злякався. О так, злякався. Але чом би мені не боятися тебе, якщо ти боїшся людини?

— Я не боюсь людини,— заперечив старий генерал.— Страх свідчить про незнання. Де немає незнання, там потрібен не страх — тільки повага. Я не боюся здібностей людини. Я їх тільки поважаю.

— І користуєшся з них,— закинув генерал-квартирмейстер.

— Остерігаюсь їх,— сказав старий генерал.

— Так чи інак, тобі випадає користатися з них. Коли-небудь і скористаєшся. Я, звісно, ні. Чоловік я старий, вичерпаний; я мав шанс — і не скористався ним, то кому, й навіть, я тепер потрібен? Якій купі гною чи сміття, особливо тій, що на Сені, з золотим куполом, якій супротивився чоловік, молодший за тебе званням, позаяк він був повстав супроти всіх армій Європи, аби вигубити імперію дрібних політиканів, а ти об'єднав усі армії обох півкуль і, врешті-решт, навіть німецьку, аби вигубити світ для людини.

— Ти дозволиш мені сказати слово? — запитав старий генерал.

— Авжеж, — відповів співрозмовник. — Я ж сказав, що колись любив тебе. Хто може стримати це почуття? Все, про що ти посмієш нагадати мені, — це присяга, контракт.

— Ти кажеш, вони не потребують мене, аби врятуватися від мене й від нас, бо й самі врятовуються, якщо їх лишити в спокої, захистити, відгородити від нас і від мене. А як, по-твоєму, ми довідалися про це вчасно — саме в цю хвилину з чотирьох років і саме в цій точці на всьому протязі фронту від Альп до Ла-Маншу? Просто завдяки пильності? Ні, не тільки пильності, а й завдяки готовності знаходити, виявляти й знищувати саме в цьому місці та в цей час те, що кожного вишколеного солдата навчено сприймати як один із чинників війни, подібно до постачання, клімату й браку боєприпасів; і це за чотири роки фатальних і небезпечних хвилин, на тисячах кілометрів фатальних і небезпечних місць — фатальних і небезпечних, бо ми поки-що не знайшли нічого ліпшого, ніж використати там оцього самого чоловіка? Як, на твою думку, ми вчасно довідалися про це? Не знаєш? А ти ж, якщо так віриш у здібності людини, мушиш знати їх бездоганно.

Тепер генерал-квартирмейстер завмер, нерухомий, понурий, величезний, його хворобливе обличчя стало ще хворобливіше від передчуття й відчаю. Одначе голос його був спокійний, майже м'який.

— І як же? — запитав він.

— Доніс один з них. Чоловік з його підрозділу. Один з його сподвижників — як завжди. Як зазвичай чинить той, чи ті, чи принаймні хтось із тих, заради кого людина важить, як їй здається, життям, хоча стверджує, що свободою або честю. Прізвище його — Полчек. Опівночі минулої неділі він пішов до санчастини, і ми б довідалися про це за годину, але, певне, й зрадникові (називай його так, якщо хочеш) доводиться чекати в черзі. Тож ми могли й не довідатися про це вчасно, командир дивізії за годину до світанку вирушив на спостережний пункт, де йому нічого було робити, але один лейтенант (галасливий і затятий ексцентрик, його кар'єра, вочевидь, на цьому й скінчиться, бо ж тут він

поставив безпеку рідного краю вище безпеки дивізійного начальства; звісно, він отримає свою винагороду, але більш нічого понад те, й лейтенантські погони йому доведеться носити — не зносити, до самої старості) тут-таки зателефонував до штаб-квартири армії, вимагаючи кого-небудь зі старшого командування. Оце так ми дізналися про це, і в нас ледве стало часу законтрактувати з супротивником та запропонувати вихід з хаосу.

— Отже, я слушно зрозумів,— сказав генерал-квартирмейстер.— Ти боявся.

— Я поважав його як створіння з почленованою мовою, здатне пересуватись і дбати про свої інтереси.

— Ти боявся,— наполягав на своєму генерал-квартирмейстер.— З двома арміями, вже раз розбитими, й третьою, ще необстріляною, ти все ж таки спромігся зупинити найдужчу, найвправнішу та найдосвідченішу армію в Європі, одначе змушений був попросити в супротивника допомоги супроти простої злютованої надії та мрії простої людини. Ні, ти боїшся. А отже, боятися треба й мені. Ось чому я повертаю своє призначення. Воно лежить перед тобою. Торкнись його, візьми в руку. А чи повір на слово, що воно щире, справжнє, незаплямоване, бо то я заплямував себе, відмовившись від нього під час війни, а знищити цей документ людської неспроможності — це твоє право, твій привілей.

— Але як ти міг принести його сюди? Мені? — м'яко запитав старий генерал.

— А чом би й ні? Адже я отримав його з твоїх рук.

— Як ти міг? — наступав старий генерал.— Чи ж посмієш ти просити в мене такої послуги, а тим паче прийняти її? Отакої послуги,— мовив старий генерал м'яким і мало не байдужим голосом.— Той чоловік має померти тією смертю, яку світ назве найницішою та найганебнішою: його чекає страта за боягузтво при захисті рідної землі, хоча насправді вона його тільки усиновила. Так назве це світ-невіглас, бо ж він не дізнається, що той помер за такий принцип, для захисту якого, коли судити з твого самокатування, ти не

здатен ризикнути життям і честю. Одначе ти не вимагаєш зберегти йому життя. Ти тільки й вимагаєш, щоб тебе звільнили з поста. Подвиг. Мучеництво. Чи порівнянне ж воно з його мучеництвом?

— Він не прийме життя! — закричав велет.— Хіба якщо...— Й змовк, приголомшений, здумілий від передбачення й сповнений відчаю, а м'який голос провадив:

— Хай-но він прийме життя, збереже його собі, то цим він відкине свій подвиг, своє мучеництво. Якби сьогодні я зберіг йому життя, то сам нанівець звів би те, що ти йменуєш надією та мрією його самопожертви. А позбавивши його життя завтра вранці, я стверджу тим самим назавжди, що він даремно жив і тим паче помер. Скажи ж мені тепер, хто тут боїться?

Тут генерал-квартирмейстер почав обертатись, поволі, невпевнено, мов сліпий, потім опинився обличчям до маленьких дверей і завмер, мов не побачив, а визначив місце їх розташування якимсь не таким сильним і точним чуттям, на взір нюху; старий генерал дивився на нього, аж поки він відвернувся від нього, а тоді нагадав:

— Ти забув свій папір.

— Так воно і є,— визнав той.— Забув.

Невпевнено обернувся знову обличчям до старого генерала, квапливо покліпуючи очима; рука його з хвилину обмацувала стільницю, потім він таки знайшов свій складений папір, запхнув назад, за борт мундира, й все ще стояв, і далі все так само квапливо покліпуючи.

— Такої,— мовив іще.— Забув.

Тоді відвернувся до дверей, все так само якось незграбно, але пішов він тепер майже швидко, принаймні прямо, й добувся по білому килиму до дверей; вони ж тут-таки й відчинилися, ввійшов ад'ютант і завмер, притримуючи двері; генерал-квартирмейстер ступнув крок до них якось трохи задерев'яніло, незграбно, такий високий, худий, відчужений, тоді зупинився, обернувся до стола й мовив:

— До побачення.

— До побачення,— відповів старий генерал.

Гість ступнув ще крок, він був уже мало не на порозі й почав нахилитися, мов від давньої звички заходити-виходити в надто низькі для нього двері, потім зупинився майже у дверному отворі, голова ледь похнюплена, навіть коли обернувся трохи не зовсім до того місця, де видженджурений, мов дитяча цяцька, старий генерал нерухомо сидів за й досі ще нечіпаною мискою супу та ще не покрише-ним хлібом.

— І ще дещо,— обізвався генерал-квартирмейстер.— Сказати. Ще дещо...

— З Богом! — кинув старий генерал.

— Авжеж,— погодився генерал-квартирмейстер.— Саме так. Саме це я й казав тобі.

Брязнули, відчиняючись, двері; перший увійшов сержант із рушницею на ремені, слідом за ним рядовик, тримаючи в руці, немов мисливець, що хоче прослизнути крізь щілину в живоплоті, неймовірно довгу, через приладнованого багнета, рушницю. Вони поставали обабіч дверей, тринадцятеро арештантів обернулися до них і мовчки задивились, як ще двоє внесли довгого, з прицвяхованими лавами стола з їдальні, поставили посеред камери й вийшли.

— То що, надумали спочатку відгодувати нас? — поцікавився котрийсь з арештантів.

Сержант не відповів — саме колупався в передніх зубах золотою зубочисткою.

— Як принесуть ще й скатертину, то так і дожидаймо священика! — докинув інший арештант.

Але він помилився. Одначе слідком за цим прибули поставці, каструльки й інший посуд (у тім числі й казанок, чи не з супом), а потім і хтось третій з цілим кошиком пляшок і купою столового причандалля, і все це діяло на нерви десь так само, як діяв би й священик, незгірш; тепер сержант забалакав, не вийнявши, втім, зубочистки з рота:

— Та ще постривай з цим. Хай вони хоч руки приберуть зі стола.

Але арештанти ще не збиралися накидатися на стіл, на страви: вони тільки стояли півколом та переминалися з ноги

на ногу, поки третій днювальний розставляв на столі вино (там було сім пляшок), а тоді взявся за чаші, келихи, якщо так можна було назвати ті місткості: бляшані кухлі, взяті з їдальні, декілька надбитих склянок, дві посудинки з розтятих навпіл фляжок.

— Не вибачайтесь, гарсоне, — сказав дотепник. — Досить і того, що внизу вони мають дно, а вгорі — отвір.

Днювальний поквапно відступив до дверей, слідком за першими двома, й сховався в коридорі, рядовий з багнетом знову просунув свою семифутову зброю в двері й став боком, притримуючи їх для сержанта.

— Гаразд, виплодки, — кинув їм сержант. — Свинячте.

— Ви за себе, відповідайте, метре, — відчикрижив дотепник. — Якщо вже нам доводиться обідати в смороді, то нам би хотілося нюхати лиш наше власне.

— І тоді зненацька, з несподіваною одностайністю, діючи начебто й не за планом, не змовившись попередньо, навіть не на певний знак, а за натхненням, що налетіло на них мов шквалом, вони насипалися на сержанта, чи то навіть і не на сержанта, й не на тих, що їх стерегли, а тільки на рушниці, багнети й сталеві, з засувом, двері; і не рушили, й не кинулись, а тільки закричали — крик той був хрипкий, гучний, без слів, не погрозливий і не звинувачувальний; то було просто хрипке одностайне ствердження чи то заперечення, й протривало воно ще секунду по тому, як сержант вийшов, знову грюкнувши дверми. Тоді вони змовкли, однак не кинулися до стола; вони все ще зволікали, обступивши його півколом, майже боязко, тремко ворущачи ніздрями, мов кролі, коли чують дух їжі; брудні, немиті, все ще пропахлі передовою, невпевненістю й, можливо, відчаєм; на їхніх зарослих обличчях не проглядали ні тривога, ні злостивість, а тільки знемога — то були обличчя людей, що вже стерпіли не тільки більше, ніж сподівалися, а й більше, ніж мали за можливе для себе, й розуміли, що це ще не все, і — з якимсь зачудуванням, навіть із жахом, — що, хоч би скільки їм випало ще, вони й те все стерплять.

— Ну ж бо, капе,— пролунав голос.— Почнімо!

— Гаразд,— погодився капрал.— Налітайте!

Але поспіху, хапливості все ще не було. Просто почалася тиснява, штовханина, шамотня, майже хлоп'яцька, але не через голод, порожні шлунки, а радше через навмисне молодецтво людей, які ходили — досі принаймні — в ногу, й яким незалежність видавалася чимсь на взір напівзабутої чарівної казки, тож навіть лаялися вони якось по-дитячому, безособово, байдуже, здушеними голосами, коли вони втискалися на прицвяховані лави, п'ятеро з одного боку, шестеро з протилежного, а дванадцятий приніс єдиного на всю камеру стільця, поставив на чолі стола, а сам примостився на вільному місці скраю, мов Заступник Голови в задвірковій кімнаті діккенсівської харчівні: кремезний, дужий, обвітрений чоловік із блакитними очима, рудавою чуприною та бородою бретонського рибалки чи капітана власного човна, міцного та надійного, який, звісно, возить контрабанду. Капрал розливав суп по мисках, а вони передавали їх із рук в руки. Але жадібності як не було, так і не з'явилося. Відчувалася якась нетерплячка, але спокійна, майже безпристрасна; вони сиділи, попіднімавши все ще сухі ложки догори, мов залога човна — весла.

— Схоже, справи кепські,— зронив один.

— Ба гірше,— підхопив інший.— Сурйозні!

— Це нам така вільгота,— мовив третій.— Кухторив для нас явно не механік із гаража. І якщо вже вони зволили зійти до таких клопотів...

— Перестань,— урвав його бретонець. Той, хто сидів навпроти нього, був невисокий і дуже смаглявий, через всю його щелепу тягнувся давній рубець. Він щось квапливо говорив якимсь джерготливим середземноморським діалектом — мідійським? Чи баскським? Вони подивилися один на одного. Зненацька обізвався ще один. З лиця він був немовби вчений, гейби професор.

— Він хоче, щоб хтось прочитав якусь молитву.

Капрал глянув на мідійця.

— Ну то й прочитай.

Той знову проджерготів щось нерозбірне. І знову схожий на вченого переклав:

— Він каже, що не знає молитов.

— А хто-небудь знає яку молитву? — запитав капрал.

Ті знову презирнулись. Потім один сказав четвертому:

— Ти ходив до школи. Прочитай!

— Ходив він надто швидко, то навряд чи й чув її, — сказав інший.

— Та вже прочитай, як знаєш, — сказав капрал четвертому. І той хвацько прохарамаркав:

— Бенедіктус. Бенедікте. Бенедіктіссімус! Годиться?

— Годиться, Люлюку? — переадресував капрал запитання мідійцеві.

— Так, так, — запевнив мідієць. І всі заходилися коло їди. Бретонець узяв одну з пляшок і показав капралові:

— Розливати?

— Розливай, — дозволив капрал.

Шестеро рук розібрали решту пляшок; вони їли, наливали й передавали вино іншим.

— Щодо відтермінування, — обізвався третій. — Вони не посміють стратити нас, поки ми не поглинемо цієї поранки. Подібною наругою над тим, що ми вважаємо за найперше з мистецтв, обурилася б уся нація. От як вам сподобається така думка? Ми розділимо це їдло, їстимемо поодинці, кожен у певний час, це буде тринадцять годин, і завдяки цьому проживем мало не до завтрашнього полудня...

— ...коли нам знову подадуть їсти, — сказав інший, — ми залишимо їду на обід, а обід — на завтрашній вечір...

— ...і їстимемо-їстимемо, аж поки так постарієм, що вже й їсти несила буде...

— Отоді вже хай і розстріляють нас. Хто проти? — сказав третій. — Ба ні. Ця сволота сержант удереться сюди зразу ж після кави, з відрядженою для розстрілу командою. Ось побачите.

— Та ні, пізніш, — заперечив перший. — Ти забув, що ми рахуємося і з найпершою з чеснот. З ощадливістю. Вони зачекають, поки ми перетравимо їжу та до вітру сходимо.

— І навіщо б це їм? — здивувався четвертий.

— Добриво! — пояснив перший.— Уявіть-но куточок того города, удобрений концентратом нашого їдла...

— Погноєм зрадників,— докинув четвертий.

Він мав несамовите й замріяне обличчя мученика.

— В такому разі чи не стануть кукурудза, квасоля, картопля рости у зворотному напрямі чи принаймні ховати голову, якщо не зуміють зачаїти її під землею? — сказав другий.

— Припиніть,— сказав капрал.

— І не тільки ж куточок того города,— сказав третій.— А ще й падло, яке ми завтра заповімо Франції...

— Припиніть! — уже гримнув капрал.

— Христос відпустить нам гріхи,— мовив четвертий.

— Чудово! — зрадів третій.— Тоді ми зможемо навихнутися до нього. Чи ж йому боятися небіжчиків!

— Вгамувати їх, капе? — запитав бретонець.

— Та вгомоніться вже,— попрохав капрал.— Їжте! Бо потім до самого ранку шкодуватимете, що нічого на зуб покласти. Відкладіть свою філософію до того моменту.

— Теж мені дотепник! — сказав третій.

— Тоді лишимося голодні,— озвався перший.

— Або нестравлення нам буде,— припустив третій.— А за сьогоднішній вечір ми начулися не так уже й багато веселого.

— Досить,— сказав капрал.— Скільки можна пасталакати? Що ліпше: хай наше черево нам заявить, що наситилося, чи хай прийде сержант і проголосить, що вечерю закінчено?

І всі знову заходилися коло їди — крім того, котрий сидів по ліву руч від капрала. Він раптом зупинив ножа з порцією їжі напівдорозі до рота.

— Полчек не їсть,— спостеріг він.— І навіть не п'є. В чім річ, Полчеку? Боїшся, що насмердиш, не добігши до вбиральні, й нам доведеться спати в тому смороді?

Чоловік, до якого він звертався, сидів біля капрала праворуч. Мав він розумне, майже красиве солдатське обличчя, самовпевнене, але не зарозуміле, безпристрасне, спокійне,

і тільки як зненацька перехопиш його погляд, то можна було завважити, який він стурбований.

— Видно, день відпочинку в Шольнемоні не пішов на користь його животу,— припустив перший.

— Зате *coup de grace** старшини завтра вранці піде на користь,— сказав четвертий.

— Сподіваюсь, він і вас позбавить — переживання за те, чому я не їм і не п'ю,— огризнувся Полчек.

— А в чому річ? — запитав його капрал.— У неділю ввечері, перед виступом на передову, ти бігав до санчастини. Ще й досі не видужав?

— Відчепіться від мене,— сердився Полчек.— Чи ж це тема для розмови? Так, у неділю ввечері мені заболів живіт і досі болить, але я не нарікаю. Я не збираюсь напихатись, а декотрі простаки раденькі скористатися з цього.

— І для тебе це не тема для розмови? — зчудувався четвертий.

— Постукай у двері,— сказав капрал бретонцеві.— Скажи сержантові, що тут у нас хворий.

— А зараз хто робить із цього тему для розмови? — звернувся Полчек до капрала, перш ніж бретонець устиг би ворухнутись. І підніс догори свою склянку вина.

— Нумо вип'ємо! — закликав він капрала.— До дна. Якщо, як каже Жан, мій живіт не змириться з вином, то завтра вранці старшина звільнить його від вина своїм пістолетом.

І звернувся до всіх:

— Нумо вип'ємо! За мир! Чи ж не домоглися ми врешті-решт того, чого домагалися чотири роки? П'ємо! — різко майже вигукнув він; на його обличчі, в погляді й голосі на мить прозирнула якась гарячковість. І те ж саме почуття, стримана гарячковість, вигулькнуло на всіх обличчях; усі підняли свої склянки — крім одного: четвертого, з обличчям горянина, нижчого зростом за всіх їх; на його обличчі замріло якесь страждання, майже відчай; він різко ледь підняв свою склянку, але до рота так і не доніс, не випив разом

* Смертельний удар, яким добивають конаючого.

з усіма. Коли ж решта спорожнила свої химерно-недоладні келихи й стукнула ними, ставлячи назад на стільницю, й руки знов потяглися до пляшок, у коридорі загупала чиясь хода, брязнули, відчиняючись, двері, й увійшов сержант зі своїм солдатом; у руці сержант тримав розгорнутого папера.

— Полчек! — назвав він.

На секунду Полчек завмер. Потім той, що не став пити, сучомно сіпнувся, і, хоча, поки Полчек підводився, той тут-таки й заляк, вони обидва якусь мить перебували в русі, й сержант, що хотів щось сказати Полчекові, промовчав і пильно подивився спочатку на одного, потім на другого.

— Ну? — мовив він нарешті.— То котрий з вас? Ви що, прізвищ своїх не знаєте?

Ніхто не відповів. Усі, крім Полчека, дивилися на того, хто не пив.

— Ти знаєш своїх людей? — запитав сержант капрала.

— Полчек — оце він,— показав на нього капрал.

— То чого ж він?..— обурився сержант і звернувся до непитущого: — А твоє прізвище ж як?

— Я...— видавив той і знову, в стражданні та відчаї, халливо роззирнувся, не дивлячись ні на кого й ні на що.

— Його прізвище...— сказав капрал.— Ось у мене його документи...

Він сягнув рукою до кишені мундира й добув брудний, обстріпаний папірець, чи не призначення в полк.

— П'єр Бук.

А тоді ще й номер якийсь назвав.

— У цьому списку немає ніякого П'єра Бука,— сказав сержант.— Як він тут опинився?

— Геть мені невтямки,— відповів капрал.— Якось приліпився до нас у понеділок уранці. Ніхто з нас не знає ніякого П'єра Бука.

— Чого ж він досі мовчав? — допитувався сержант.

— А хто б його став слухати? — відказав капрал.

— Це правда? — спитав того сержант.— Ти не з їхнього підрозділу?

— Дай відповідь,— сказав капрал.

— Ні,— прошепотів той. Потім голосно повторив: — Ні!

Він непевно підвівся.

— Я не знаю їх! — сказав він, вихитуючись, і мало не перевалився навznak через лаву, мов від удару, та сержант його підтримав.

— Майор розбереться,— запевнив присутніх сержант.— Дай-но сюди папір.

Капрал віддав.

— Виходьте,— звелів сержант.— Обидва.

І тут усі, хто сидів у камері, уздріли за дверима ще одну вервечку озброєних солдатів, вочевидь, нових, що вичікували. Обидва арештанти попрямували до дверей і вийшли, за ними й сержант, потім солдат; брязнули залізні двері, й звук цей видався однокамерникам багатозначним, зловісним. За дверима Полчек сказав, не стишуючи голосу:

— Мені обіцяно коньяк. Де ж він?

— Заткай пельку,— звелів сержант.— Отримаєш належне, не потерпай.

— Так воно краще буде,— сказав Полчек.— А то глядіть: як не одержу...

— Я ж йому вже сказав,— долинув голос сержанта.— Якщо він не замовкне, вгамуй його.

— Залюбки, сержанте,— відповів чийсь голос.— Це я вмю.

— Веди їх! — наказав сержант.

Одначе капрал, як ще й не стих брязкіт дверей, сказав, неголосно, лиш поквалливо, все так само м'яко, не владно, тільки твердо:

— Їжте!

Той самий чоловік спробував був щось сказати, але капрал випередив його:

— Їжте! Наступного разу він забере звідси все.

Одначе вони пустили це повз вуха. Майже незагайно двері розчахнулися знову, ото тільки сержант цього разу ввійшов сам-один, одинадцяттеро ще не забраних арештантів

обернулися до нього, а він заговорив до капрала, що сидів на чільному місці за заставленим стравами столом.

— Ти!

— Я? — перепитав капрал.

— Так, — потвердив сержант.

Але капрал і не зворухнувся. Знову перепитав:

— Ти маєш на увазі мене?

— Так, — відповів сержант. — Ходім.

Капрал підвівся. Кинув швидкий погляд на десять облич, обернених тепер до нього — брудних, неголених, напружених, виснажених довгим недосипом, стривожених, але цілковито поєднаних — навіть, власне, не в надії, не в сподіванні, а можливо, тільки в нерозривності, в неподільності.

— Ти будеш за старшого, Полю, — сказав він бретонцеві.

— Гаразд, — погодився той. — До твого повернення.

Однак цього разу коридор був порожній; сержант сам зачинив двері, прокрутнув важкого ключа й поклав його до кишені. Не видно було нікого там, де він, капрал, розраховував побачити озброєних чоловіків, що вичікували б, коли ті, з біло-блискучої палати, пошлють по них востаннє. Потім сержант одійшов од дверей, і тут він, капрал, збагнув, що вони навіть трішечки поспішають: геть не скрадаючись, навіть не обережно, а тільки квапливо, шпарко крокують коридором, який він уже проходив тричі: вперше напередодні вранці, коли їх зсадили з вантажівки й відвели до камери, та двічі за проминулу ніч, коли їх возили до готелю й назад; важкі чоботи їхні (його й сержантові) не бряжчали, бо (така сучасна була фабрика — коли ще фабрикою була) під ногами лежав не камінь, а цегла лежала, отож вони створювали глухо-тяжкий звук, який видавався тільки гучнішим від того, що ступали тут тільки їхні чотири чоботи, а не двадцять шість плюс чоботиська охорони. І гадалося йому, ніби й не існує тут іншого виходу, крім одного, — іншого шляху, крім прямого, й саме тому він мало не проскочив повз невеличку арку з замкненою залізною хвірткою, але сержант зупинив його й завернув назад. Здавалося, ніби ні в коридорі, ні поблизу нікого немає, отож він розгледів силует шолома

й рушниці аж тоді, коли солдат відімкнув зовнішню хвіртку й розчахнув її.

Не зразу розгледів він і автомобіль, сержант не торкався капрала, а просто, не вповільнюючи ходи, вів його, гейби лише своєю власною близькістю, через хвіртку, в прохід, до глухого муру, під яким стояв великий чорний автомобіль, якого він був не помітив через тишу — не через ту лунку порожнечу, в якій допіру лунали їхні кроки, а через якийсь її глухий кут. Він, сержант, обидва охоронці: той, котрий відімкнув їм хвіртку й потім знову замкнув, і його напарник із другого боку, котрі стояли навіть не вільно, а недбало, з рушницями, приставленими біля ноги, нерухомі, очужілі, немовби не бачачи тих, для кого самі вони були невидимці, перебували неначе в якомусь вакуумі тиші, оточеному далеким і незмовчним гомоном міста. Аж потім він уздрів автомобіль. Він не зупинився, це ж була тільки заминашка, сержант ледве встиг торкнутися його плеча. Водій і не подумав вийти; сержант розчахнув дверцята сам, його плече й, цього разу, рука твердо та настійно вперлися капралові в спину, бо він був заляк, випроставшись, і не зрушив, не ворухнувся, навіть коли з автомобіля почувся голос: «Сюди, моє дитя!» Після цього він ще з секунду простовбичив непорушно, а тоді нахилився й заліз до салону, розгледівши при цьому легкий полиск околички та обриси обличчя над чорним плащем, що щільно охоплював стан свого господаря.

Сержант лише захряснув за капралом дверцята, й машина рушила, а в ній з ним були тільки двоє: старий чоловік надто високого чину, аби носити смертоносну зброю, навіть якщо й не занадто вже старий, аби нею користуватися, та водій, чиї руки все одно були зайняті, навіть якби він і не сидів спиною до капрала, а за проминулі чотири дні біля нього ж постійно перебували не один чи там двоє, а від двадцяти до тисячі озброєних чоловіків, які вже тримали пальця на спусковому гачку. Ось машина й виїхала з табору і, хоча від старого в кашкеті з галунами та в плащі барви ночі, котрий сидів у кутку навпроти капрала, водій не дістав ні вказівки, ні наказу, помчала не в місто, а передмістями, та

все швидше й швидше, заповнюючи гучною луною вузькі вулички пустельних кварталів, роблячи різкі повороти, от ніби сама знала місце свого призначення; потім передмістя лишилося позаду, дорога подерлася нагору, й капрал почав здогадуватися, куди вони їдуть. Місто, відходячи назад, уділ, починало відкриватися перед ними. Старий усе так само не зронив ані слівця, а машина просто зупинилася, й капрал, дивлячись повз вишукано тонкий профіль під немовби нестерпучим тягарем кашкета з околичкою та галунами, удрів не *Place de Ville* — вони ж були ще не так-то й високо над містом, — а начебто заграву її невпинної та безсонної тривоги, що прийняла блиск і сяйво світла.

— Швидше, моє дитя, — сказав старий генерал, цим разом не йому, а водієві. Автомобіль рушив, і це вже капрал остаточно здогадався, куди вони їдуть, бо попереду бовваніла тільки стара римська фортеця. Але якщо він при цьому відчув приплив якогось інстинктивного й суто фізичного страху, то це годі було помітити. І якщо цієї хвилини розум промовляв йому: «Дурниці! Твоя таємна страта в тихому куточку унеможливила б те, задля чого вони зупинили війну й замкнули до камери всіх тринадцятьох», — то цього ніхто не розчув би; він сидів випростаний, не відкидаючись на спинку сидіння, нашорошений, але цілковито холонокровний, зосереджений і стриманий; автомобіль, уже на другій швидкості, але все так само швидко проходив останні круті, звивисті закрути, а потім, нарешті, кам'яне громаддя фортеці немовби насунулося й нависло зловісною тінню; автомобіль, подолавши останній закрут, зупинився, бо їхати далі було неможливо, і не водій, а сам старий генерал розчахнув дверцята, виліз і притримав їх, капрал висів слідом за ним, випростався і хотів був позирнути на місто, але старий генерал сказав: «Ні, поки-що не треба!» — й обернувся в інший бік. Капрал подерся слідом за ним по останньому, крутому й кам'янистому схилу, де пересуватися можна було тільки пішки; стара твердиня не височіла над ними, а все припадала до землі; вона була не готична, а римська: не здіймалася з нездійснених мрій людини до зірок, а, вирізняючись

на їхньому тлі, немовби щит чи зціплений к'улак, нагадувала людині про смертність її.

— А зараз обернись і поглянь,— мовив старий генерал. Але капрал уже й сам обернувся, задивився: вділ, у чорноту, де лежало місто, мерехтячи, немов купа сухого недотлілого листу, міриадами вогнів страждання й неспокою, ще густіших, щільніших за зорі, от ніби вся непроглядна п'ятьма й весь непозбутній жах наринували суцільним валом, хвилею на *Plae de Ville* й затопили її.

— Дивись. Слухай. Запам'ятовуй. Одну хвилину, а тоді й викинь це з голови. Забудь про те страждання. Ти змусив їх боятись і страждати, але завтра ти знімеш з їхніх душ тягар того й іншого, і вони тільки ненавидітимуть тебе — з лютості через те, що ти привів їх у жах, із вдячності, що позбавив їх від нього, а ще через те, що ти вже будеш неприступний ні тому, ні іншому. Тож викинь це з голови й скинь тягар зі своєї душі. А зараз подивися далі. Перед тобою вся земля, а точніш — половина її, ціла половина, до самого небокраю. Щоправда, вона темна, але темна тільки звідсіль; її темрява — це тільки та ж сама невідомість, яку людина може зімкнути, мов завісу, за своїм минулим, і не лише коли її змусить до цього відчай, але й коли їй захочеться цього для спокою та усамітнення. Звісно, наразі в ній їй відкрито лиш один шлях: на захід, тільки одна — західна — півкуля наразі їй приступна. Але й вона досить велика для усамітнення на рік, адже цей стан протриває не більше року, й потім людині вже буде приступна вся земля. Вони попросять зустрічі для вироблення умов уже цієї зими; в майбутньому році ми навіть доможемося того, що назвемо миром,— на короткий час. Просити про нього будемо не ми; просити будуть вони — німці, найкращі на світі солдати нашого часу чи й навіть протягом останніх двох тисяч років, адже навіть римляни не спромоглися їх підкорити,— єдиний на землі народ із покликанням і пристрастю навіть не до слави, а до війни; вони провадять війну не для підкорення та завоювання, а як звичайне заняття, як роботу, й програють оцю, нинішню, саме з цієї причини: бо вони найкращі на світі

солдати; не ми, французи й англійці, хто приймає війну лиш як останній засіб, коли все інше не принесло успіху, а вони, німці, що не відступили ні на фут відтоді, як майже чотири роки тому перейшли бельгійський кордон. І відтоді кожне рішення було або їхнє, або ж нічиє; вони не зупиняться навіть тепер, хоч і розуміють, що ще одна перемога згубить їх; можливо, вони здобудуть ще дві-три перемоги (кількість не матиме ваги), а тоді й змушені будуть капітулювати, бо ж характерною властивістю війни є її гермафродитизм; першопричини перемоги й поразки криються в одному тілі, й необхідний супротивник, ворог — це тільки ложе, на якому вони виснажують одне одного, порок, тільки ще моторошніший і фатальніший через те, що поміж них немає перепони чи межі, здатної зцілити їх тільки нормальною відстанню, неможливістю злягатися, від чого їх не рятує навіть оргазм; це наймарнотратніший і найфатальніший порок з усіх, які тільки вигадала досі людина, й порівняно з ним звичайні розпуста, п'янство й азартні ігри, здатні, як безглуздо вірить людина, згубити її,— не більше за льодяника, коли порівняти з пляшкою, куртизанкою та гральним столом. Порок цей закоренився в людині так давно, що вже став гідною засадою поведінки, національним олтарем людської любові до кровопролиття і славних жертв. Навіть куди більше: необхідною умовою не панування нації, а її виживання, ми з тобою добачали у війні останній прихисток політики; я, звісно, ні, але ти побачиш — зможеш побачити, якщо захочеш,— як вона стане останнім порятунком від банкрутства, ти побачиш — зможеш побачити, якщо захочеш,— той день, коли нація, зубожіла від перенаселеності, оголосить війну багатому й великодушному супротивникові, що розгромить її в щонайстисліші строки й стане годувати її народ зі своїх припасів. Але сьогодні ця проблема не стоїть перед нами, і навіть якби стояла, то, перебуваючи в спілці з найбагатшим звитяжцем, ми — Франція та Англія — опинилися б у сприятливому становищі, яке давало б змогу нам висотати з нашої перемоги майже стільки, як німці добудуть зі своєї поразки. Наша — якщо волієш, назви її моєю,— проблема

невідкладніша. Ми живемо на землі. Половина її наразі в твоєму розпорядженні; дуже може бути, що на Новий рік у твоїй обладі буде вже вона вся, всі її Межі, за винятком оцієї крихітної гноянки, яку люди називають Європою,— і хто відає? — з часом, за певної стриманості та обачності, ти, якщо забажаєш, знову здобудеш і її. Візьми мій автомобіль — ти вмієш водити, чи ж не так?

— Умію,— відповів капрал.— І поїхати геть?

— Послухай,— провадив старий генерал.— Візьми авто. Якщо ти вмієш водити, той прапорець на капоті проведе тебе в будь-яке місце Європи, котре західніш німецької лінії фронту. Якщо ти водиш добре, двигун під капотом доправить тебе до узбережжя — в Брест чи Марсель — за два дні; у мене приготовано папери, що дозволять тобі сісти там на будь-який корабель і давати накази капітанові. Потім — Південна Америка... Азія... тихоокеанські острови... Викинь усе це з голови, відмовся від своєї пустої, марної мрії. Ні-ні,— кwapливо провадив він,— ти й не думай, що я маю про тебе ницу думку: в понеділок ти за п'ять хвилин зупинив війну, яку німці, найкращі в Європі солдати, за чотири роки так і не вивели з глухого кута. Звісно, ти отримаєш гроші, але тільки в такій сумі, що надасть тобі незалежність орла чи розбійника. Я не підкуповую тебе грошима. Я надаю тобі свободу.

— Покинути їх,— мовив капрал.

Швидким, коротким порухом руки старий генерал показав на змучене, невсипуще місто, що розпросторилося внизу,— в тому його жесті не було ні зневаги, ні будь-чого іншого; рука тільки простяглася й знову щезла, сховалася під плащем барви опівночі.

— Їх? Де ж вони були, від самого понеділка? Чому вони голими руками, адже їх предостатньо, не розібрали по цеглинці мури, для зведення яких вистачило куди менше рук, або ж не зірвали з завіс двері, для замкнення яких вистачило й однієї руки, та й не звільнили всіх вас, ладних загинути заради них? Де дві тисячі дев'ятсот вісімдесят сім душ решти, що були — чи ти тільки гадав, ніби були,— з тобою

в понеділок на світанку? Чому, коли ти вийшов за дрiт, усі вони не кинули рушниць і не поквапилися слідом за тобою, якщо теж вірили, що володіють зброєю та захистом з арсеналу невразливих людських прагнень, надії та віри? Чом же бодай ці три тисячі — їх би вистачило — не розвалляли муру й не зірвали дверей, адже, хоча б п'ять хвилин! — вони так вірили, щоб піти на той ризик, і ви ж знали, чим важите, — три тисячі, точніш: без дванадцяти душ, замиканих в одних стінах разом з тобою? Де ж були навіть ці дванадцяттеро? Один з них, твій співвітчизник, побратим, можливо, навіть родич, адже ви там усі колись та були кривими родичами, — один зетлані відрікся від тебе, а інший — зетлані чині, родич а чи ні, але прийнятий до вашого братства надії та віри, — Полчек — зрадив тебе ще в неділю вночі. Тямиш? У тебе є ж навіть заміна в твоїй справі: так Бог сотворив ягня, яке врятувало Ісаака, — якщо Полчека можна назвати ягням. Ось завтра я візьму Полчека й страчу його, з барабанним дробом та фанфарами. Цим ти не лише помстишся за себе й три тисячі зраджених — ти знову здобудеш повагу всіх тих унизу, хто навіть не лягає в ліжку, так несамовито прагнучи проклинати тебе. Віддай же мені Полчека і прийми свободу!

— Лишаються ще десятеро, — мовив капрал.

— А нумо, випробуймо ось що. Ми залишимося отут, я відішлю автомобіля з наказом відімкнути й відчинити ті двері, а тоді покинути ту будівлю кожному, хто там перебуває, не звертаючи уваги ні на кого й не показуючись нікому на очі, — тишком-нишком відімкнути ті двері, відімкнути й ту хвіртку — і шукай вітра в полі! Скільки часу сплине до того, як ці десятеро відречуться від тебе — зрадять тебе, якщо ти спроможешся назвати цей їхній вибір зрадою?

— Збагніть і ви, — сказав капрал. — За десять хвилин їх стане вже не десятеро, а сто. За десять годин їх буде вже не тисяча, а десять тисяч. А за десять днів...

— Так, — урвав його старий генерал. — Це я зрозумів. Та хіба я не сказав, що не так-то вже й низько ціную тебе? О так, сформулюймо це інакше: твоєю загрозою. А то б навіщо

мав я пропонувати за свою — нашу — безпеку те, чого люди здебільшого не тільки не бажають, а, навпаки, бояться — від чого тікають, — волю й свободу? О так, я можу знищити тебе завтра вранці й порятувати нас — на певний час. По суті, до кінця свого життя. Але тільки на певний час. І я вчиню це, якщо буду змушений до такого. Бо я вірю в людину — в рамках її здібностей та обмеженості. Я не тільки вірю, що вона, людина, здатна вистояти й вистоїть, але й що вона повинна вистояти, допоки бодай винайде, вигідає, створить для заміни самої себе якесь краще знаряддя, ніж є вона. Не відмовляйся від мого автомобіля й свободи, і я віддам тобі Полчека. Прийми найвищу з утіх — спочуття, жалість; насолодись прощенням того, хто мало не завдав тобі смертельної шкоди: воно, прощення, є той клей, каталізатор, котрий, як навчили тебе вважати любомудри, скріплює землю. Прийми цю землю!

— Лишаються ще десятеро, — повторив капрал.

— Чи ж я забув про них? — здивувався старий генерал. — Чи ж не сказав уже двічі, що не помиляюся в тобі? Не погрожуй мені! Я знаю, що проблемою є вони, а не ти. Ми сперечаємось не через тебе, а через них. Тому що для твоєї ж вигоди я повинен знищити всіх одинадцятьох і вдесятеро побільшити вартість твоєї погрози й жертви. Задля своєї вигоди я повинен відпустити і їх, аби вони свідкували всій землі, що ти їх не покинув; адже, хоч би як гучно й довго вони промовляли, хто повірить у цінність, правильність віри, яку вони проповідують, якщо ти, її пророк і засновник, віддав перевагу свободі перед мучеництвом заради неї? Ні, ні, ми ж не двоє грецьких, чи вірменських, чи єврейських, а чи навіть нормандських селян, що торгуються за коня; ми — двоє поборників, хай навіть і самообрані, але все ж таки зобов'язані не так захищати, як випробовувати дві супротивні засади, і то не з нашої вини, а тільки через тісноту, обмеженість арени, на якій вони зішлись; їм-бо доведеться зіштовхнутись і — одному з двох — щезнути: я репрезентую земну справу, що започаткувалася не з моєї волі, і я за неї не відповідаю, але, позаяк я причетний до неї, вона не

тільки повинна припинитись, а й припиниться ще за мого життя, тоді як ти представляєш певну таємничу сферу необґрунтованих надій людини та її безмежного прагнення — бачення, пристрасті до незбутнього. Власне, вони навіть не протилежні, поміж них немає боротьби; вони можуть навіть існувати пліч-о-пліч на цій тісній арені, та й існували б, коли б твоє не заважало моєму. Ось чому я пропоную тобі ще раз: прийми цю землю. А зараз відповідай! Хоча я й так знаю вже твою відповідь: «Залишаються ще десятеро!»

— Залишаються ще десятеро, — луною повторив капрал.

— Тоді прийми мир, — мовив старий генерал. — Я визнаю тебе за свого сина. Ми викинемо це відхилення з голови й назавжди забудемо про нього. Потім я покажу тобі такий світ, якого не бачили ні кесар, ні султан, ні хан, — світ, який і не снився ні Тиберію, ні Кублі, ні всім імператорам Сходу: не Рим і Байї, бо то лиш склад для награбованої здобичі й місце для останніх утіх перед поверненням до похмурої пустелі, аби розширити там свої володіння або вдома потрапити до лабет найманих убивць, яких підішлють найближчі сподвижники, жадаючи зцілити імператора від потреби в цьому й тому; не казковий Китай — то мрія поетів, не реальніша за рай мусульманина — символ і виправдання потягу до втечі від смердючих вулиць чи палючих пісків неunikненої його коліски; не Занаду Кубла-хана — то навіть не є вивершена поетична мрія, а блискавиця очамрілого від наркотиків англійського поета, яка вбила його блиском, на який він навіть не міг дивитися досить довго, — вбила, аби зсадити його на землю, — то були лише випадкові й недовговічні сузір'я на небесах світової історії... — а Париж! Столицю, що являє собою цілий світ, як небеса виступають сумою сузір'їв; не той, де кожен може отримати все це: Рим, Китай і Занаду, якщо в такого чоловіка є якісь зв'язки і йому не доводиться лічити гроші, бо тобі все це не потрібне. Я ж бо вже двічі сказав, що не помиляюся в тобі. Ні — той Париж, який тільки мій син може успадкувати від мене; Париж, якого я зовсім не відкидав у свої сімнадцять літ, а беріг до того дня, коли стану батьком, аби заповісти його спадкоємцеві,

гідному такого величезного й такого страхотливого спадку. В ньому доля, частка, моя й твоя, єдина й неподільна. Незрівнянна й незмірна могутність! О ні, я не помилився в тобі — я ж бо вже законний спадкоємець цієї могутності й я скористався ним, щоб стати повновладним, незаперечним вождем союзу, який переможе, придушить і тим самим усуне єдиний загрозливий для нього чинник; і ти, хто спромігся переконати три тисячі людей піти на певну смерть, віддати перевагу їй перед імовірною можливістю лишитися поміж живих, коли сферою твоєї діяльності була заледве одна дивізія, п'ятнадцять тисяч душ, а засобом — самі лиш власні твої сили, — ти дістанеш цю могутність. І чого ти не зможеш, чи не схочеш, доскочити, не здобудеш, якщо сферою твоєї діяльності стане світ, а засобом — спадок, який я можу дати тобі? Ставши королем, імператором, котрий зберігатиме плив і владу над людьми, аж поки з'явиться інший, спроможний дати їм більше кривавих цирків та більше смаковитого хліба? Ти будеш богом, що владарює за допомогою куди потужнішого засобу, ніж звичайні пристрасті й прагнення людини, — її триумфального й невибавного нерозуму, непройдешньої пристрасті до того, щоб її вели на повідку, містифікували та ошукували.

— Отже, ми вступимо до спілки — об'єднаємось, — підсумував капрал. — Ви так боїтеся мене?

— Я вже шаную тебе. А боятися мені немає потреби. Я можу обійтися без тебе. І обійдуся. Звісно, в такому разі ти не побачиш цього — і який печальний коментар: та остання, щонайгіркіша пігулка мучеництва, без якої його й не існує, бо ж інакше воно — не мучеництво; навіть якщо, за якоюсь неймовірною випадковістю, правда виявиться на твоєму боці, то ти про це й не довідаєшся — і парадокс: тільки добровільне зречення від привілею довідатися хоч коли-небудь, що ти мав слушність, дає тобі змогу ту слушність мати. Не кажи, я знаю: якщо я можу обійтися без тебе, то й ти так само обійдешся без мене; для мене твоя смерть — лише звичайний туз, а для тебе — туз козирний. Ні, я вже казав про підкуп, а зараз я його пропоную: я старий, ти — молодий; я помру

за кілька років, і ти зможеш скористатися моїм спадком, аби завтра виграти ту взятку, якої сьогодні позбавила тебе моя двійка. Бо й я піду на цей ризик. Навіть не кажи...— Він змовк, квапливо вихопив руку з-під плаща, виставив її долонею вперед і сказав: — Стривай! Поки-що не відповідай. Тоді прийми життя. І подумай як слід, перш ніж відповісти. Врахуй, що цей гаманець уже порожній; у ньому залишається тільки одне. Прийми життя. Ти молодий, а молоді навіть по чотирьох роках війни все ще здатні вірити у власну невразливість, от ніби загинути можуть усі, але тільки не вони, молоді. Їм і не треба надто дорожити життям, бо вони не можуть осягти, прийняти можливість його кінця. Але з часом і ти постарієш і вздриш смерть. Тоді й ти збагнеш, що ніщо-ніщо-ніщо — ні могутність, ні слава з багатством, ні насолода, ні навіть позбуття болю — ніщо не є таке цінне, як змога просто дихати, просто жити, навіть з усіма печальними споминами й муками незцілимого, виснаженого тіла,— як саме лиш усвідомлення того, що ти — живий... Ось послухай. Сталося це в Америці, в глухій місцині, що носить, як видається мені, індіанську назву Міссісіпі. Один чоловік, що скоїв звіряче вбивство, з якихось нищих мотивів,— чи то заради вигоди, чи то з помсти, а чи просто щоб позбутися однієї жінки й одружитися з іншою (не це важливо) — кричав, поставши перед судом, про свою невинуватість, волав про неї, коли його визнано винуватим і засуджено, горлав про неї навіть у камері смертників, чекаючи на шибеницю,— аж поки до нього прийшов священник (звісно, не вперше, і не вдруге, а може, навіть і не втретє, але ж і не востаннє),— й тоді вбивця признався нарешті у злочині супроти людини, замирив отаким чином з Богом, і небавом стало здаватися, ніби священник і вбивця помінялися місцями: тепер уже не священник, а вбивця був твердий і спокійний, являючи собою тверду, стійку скелю навіть не трепетної надії, а переконаності й несхитної віри, яка могла навіть священникові послужити опертям, коли забракне сили й мужності, й так тривало до самого ранку страти, вбивця чекав на неї мало не з нетерпінням, немовби прагнув мерщій покинути цей

скорботний і тлінний світ, який призвів його до душогубства; от ніби вимагав власною смертю спокутувати скоєне й прийняв від нього прощення, і тривало це до самої шибениці (а в Міссісіпі, як я тямлю, вішають не в камері, а на подвір'ї в'язниці, за високим штахетним парканом, аби приховати смерть злочинця від очей зіпсутого й цікавого люду, однак на те видовище приїздили за багато миль, в каретах і на возах, прихопивши з собою їжу: чоловіки, жінки, діти й старі дожидали біля високої огорожі, поки дзвін — годинник чи що там іще таке, що мало відзначити розлуку тіла з душею,— проб'є та й дозволить їм роз'їхатися по домівках; як по правді, то вони могли побачити навіть менше, ніж посталого під зашморгом чоловіка: ось уже тиждень вільний від тлінного-смертного тіла, позбавити якого й могла тільки страта, стояв він мовчки, спокійно, банальний зашморг уже й обліг йому шию, і перед його поглядом видніли тільки останній клопоть неба, на яке, як навчали його богослови, він ось-ось перенесеться, та єдина гілка дерева, що росло поруч, простяглася понад парканом, немовби благословляючи, останнім жестом одпущення гріхів од землі, дарма що він і так уже давно розірвав свій останній неміцний зв'язок із землею... але раптом на ту гілку пурхнула пташина, сіла й завела пісеньку — і тут він, хто лиш секунду тому вже готовий був ступити від земних мук і страждань у вічний супокій, зненацька він відкинув небеса, спасіння, безсмертну Душу й все таке і закричав: «Я невинуватий! Невинуватий! Я не вбивав!» — силкуючись виплутати зв'язані руки й зірвати з шиї зашморг, навіть коли і люк, і земля, й світ, і все інше вислизнуло йому з-під ніг,— і все через ту пташину, невагоме й ефемерне створіннячко, яке могло попастися чи яструбові в кігті, чи в сильце, а чи сісти на гілку, намащену пташиним клеєм, а чи випадково бути вбитою камінчиком збитошного хлопчика ще до заходу сонця,— але ж тільки завтра, аж на той рік, буде інша пташина, інша весна, та ж сама гілка знову зазеленіє, й інша пташина заспіває на ній, якщо тільки він зможе почути її, залишиться жити... Ти мене слухаєш?

— Так,— відказав капрал.

— Тоді прийми цю пташину. Зречись, покайся, скажи, що помилився; скажи, що ти очолив тільки — очолив? — та нічого ти й не очолив, а тільки взяв участь — в атаці, що провалилась. Прийми від мене життя, попроси милосердя — і прийми його. Я можу подарувати його навіть за військову невдачу. Генерал, що командує твоєю дивізією, вимагатиме — він уже вимагає жертви — не заради Франції чи перемоги, а заради власної репутації. Але оцього кашкета носить не він, а я ношу.

— Лишаються ще десятеро, — мовив капрал.

— Які ненавидимуть тебе — аж поки й забудуть. Вони навіть проклинатимуть тебе — аж поки й забудуть, кого та чому проклинали. Ні, ні, відкинь цю безглузду мрію. Оберни погляд в інший бік і, можливо, ти побачиш, зумієш розгледіти, тільки сутінь, але в будь-якому разі помітиш і ту гілку, ту саму гілку, що завжди готова буде прийняти свою невагому й ефемерну ношу. Прийми цю пташину!

— Не бійтесь, — сказав капрал. — Боятися не треба нічого. Ніщо не заслуговує на страх.

Спочатку здалося, ніби старий генерал не розчув; він стояв, ледве дістаючи капралові до плеча, немов придавлений нестерпучим тягарем генеральського кашкета, оплетеного золотим галуном та прикрашеного золотим листям. Але ось він заговорив знову:

— Боятися? Ні, ні, це не я, а ти боїшся людини; не я, а ти віриш, ніби врятувати її може тільки чиясь там смерть. А мені ж бо краще знати. Я знаю, що в людині є така риса, завдяки якій вона зможе пережити навіть війни, і риса ця довговічніша за всі людські пороки, навіть за оцей, останній і найстрашніший; завдяки тій рисі людина зможе пережити навіть чергову стадію рабства, в якій наразі вона й опинилася, а поневолило, уярмило ж її демонічне породження її власної пристрасті до механізмів, і звільниться вона від того рабства тим самим випробуваним методом, яким завжди звільнялися раби: накинувши володарям свої рабські вади — в цьому випадку войовничість і ту саму рису, яка, по суті, є не порок, а запорука й гарантія її безсмертя, — своєю

невибавну нерозсудливість. Людина вже ставить на колеса свій внутрішній двірочок, свої веранду й ганок; можливо, навіть я доживу до того, що оселя буде потрібна їй лише для розташування ліжка, печі, бритви та переміни одягу. А ти ще молодий, ти можеш (згадай ту пташину) дожити до того, що людина винайде свій власний приватний клімат, перенесе свої піч, ванну, ліжко, кухню, гардероб і все інше в автомобіль, і слово «оселя» зникне з її лексикону; людина перестане навіть висідати з автівки, бо й потреби в цьому ж не буде. Всі гори й ріки пощезнуть, земля перетвориться на суцільний бетонний майданчик для машин, без жодного тобі деревця, кущика, будинку чи ще там чогось такого, що могло б привернути увагу чи обмежити видимість, і житиме людина у своїх незліченних автомобілях-амфібіях голісінька від народження, в індивідуальній оболонці, яка облягатиме її, мов пальчатка руку, з трубками й шлангами, що тягтимуться з підземних резервуарів і постачатимуть її рідкою сумішшю, яка одночасно живитиме паливом її двигун, насичуватиме її черевом, удовольнятиме її пристрасті й розпалюватиме її мрії; вічно рухома, невгамовна й давно вже незліченна, людина врешті-решт помиратиме від клацу автоматичного вимикача на дискові якого-небудь спідометра і, давно позбавлена кісток, органів та нутрощів, залишатиме громадським сміттям тільки іржавий, позбавлений запаху панцер, з якого вона ніколи й не вилазитиме: спочатку через непотрібність, а потім лише тому, що й не посміє, адже панцер цей буде єдиним її захистом від схожих на град залізних скалок її воєн. Адже на той час війни позбавлять людину всієї решти, просто розоривши її; її тендітна тілобудова просто не дозволить їй продовжувати їх, зносити їх, брати в них участь. Людина, звісно, намагатиметься успішно воювати і якийсь час навіть матиме успіх у цій справі; вона будуватиме танки все більші, все швидші й невразливіші, наділяючи їх дедалі більшою вогневою потугою; вона будуватиме літаки все більші, все швидші, здатні переносити все більші вантажі й творити все масштабніші руйнування, і якийсь час вона ще водитиме їх, управлятиме ними, гадаючи, ніби

володіє ними,— навіть після того, як збагне нарешті, що б'ється не з таким самим, як вона, тендітним і смертним ворогом своєї політики чи своїх уявлень про національні кордони, а з чудовиськом, яке загніздилося в ній самій. Буде то не хтось такий, що стріляє в неї через хвилинну ворожнечу. То буде її власний Франкенштайн, котрий, у жорстокості свого мстивого приниження, заживо смажитиме її на вогні, душитиме швидкістю, видиратиме з неї ще живі її нутрощі. Й людина вже стане неспроможна продовжувати війну, дарма що війна дасть їй на час невинно-хибне уявлення, нібито вона, людина, може з землі керувати війною за допомогою кнопок. Згодом минеться і те хибне її уявлення, сплунуть роки, десятиріччя, віки відтоді, як людина востаннє відгукнеться на його, того свого Франкенштайна, поклик; навіть забуде людина, де війна розпочалася, бо побачить її востаннє того дня, коли, вся тремтячи, виповзе зі своєї холодної нори й скорчиться посеред тонких пагінців фантастичної геометрії своїх антен під брязкітливим дощем падаючих приладів, лічильників, вимикачів та клаптів безкровної металевої епідерми, дивлячись, як останні двоє б'ються в останній грандіозній сутичці на тлі зникомого неба, позбавленого навіть темряви й оглушуваного монотонним ревінням двох механічних голосів, що викрикують одне одному нескінченну патріотичну нісенітницю без жодного дієслова. О так, людина переживе війну, завдяки отій самій рисі вистоїть, навіть коли залишиться сама тільки остання нікчемна омертвіла твердь, що поволі холонутиме в останніх променях багряного негрій-сонця, адже ця найближча зірка в блакитному безмірі простору вже глухнутиме від гамору висадки людини, її слабкий незмовчний голос і далі все так само лунатиме, все так само говоритиме про плани на майбутнє; й коли навіть там дзвін долі відкалатає востаннє й завмре, все одно чутиметься і ще один звук: її, людини, голос, що все так само розводитиметься про плани, про прагнення побудувати щось іще вище, швидше та гучніше — куди потужніше, гучніше та швидше, ніж досі, але й воно кульгатиме тією ж самою недовершеністю, бо врешті-решт виявиться безсилим

зітерти людину з лица землі. Я не боюся людини. Навпаки: я поважаю її й захоплююсь нею. І пишаюся! Я вдсятеро дужче пишаюсь тим безсмертям, яким вона тішиться, ніж вона — безсмертям небесним, плодом власної самоомани. Бо ж людина та її нерозсудливість...

— ...вистоять,— договорив за старого генерала капрал.

— І навіть більше,— гордо мовив старий генерал,— переможуть! Поїдемо назад?

Вони повернулися до автомобіля й сіли в нього; знову поїхали лункими, порожніми вулицями, що оточували далеку, заповнену людьми *Place de Ville*. Ось вони й знов опинилися там, звідки були виїхали; автомобіль зменшив швидкість і зупинився навпроти маленької замкненої хвіртки, а там зчепилося п'ятеро, й понад ними, мов люті вигуки, розривали повітря багнети чотирьох рушниць. Капрал глянув на ту шарпанину й неголосно мовив:

— Тепер їх одинадцять.

— Тепер їх одинадцять,— так само неголосно повторив і старий генерал, зробивши ще один жест тонкою, гарною рукою з-під плаща,— Постривай. Роздивімось: той, кого вивели звідтіля, рветься назад, дарма що добре тямить: то — камера смертників.

І вони з хвилину сиділи, спостерігаючи, як п'ятий (той самий, кого дві години тому були вивели геть охоронці, що прийшли забрати Полчека) завзято й люто виривається з рук чотирьох, але в напрямі не геть від хвіртки, а до неї. Потім старий генерал висів з машини, капрал вийшов слідом за ним, і генерал запитав, усе не підвищуючи голосу:

— Що тут відбувається, сержанте?

Всі п'ятеро так і завмерли у напружених позах. Арештований озирнувся, а тоді вирвався й перебіг дорогу до старого генерала з капралом; четверо кинулися за ним і знову його схопили.

— Стояти! — просичав сержант.— Струнко! Його звати П'єр Бук. Він зовсім не з цього рою, але ми виявили цю помилку лиш тоді, коли один із них,— тут він кинув погляд на капрала,— ти — зволив показати свій список. Ми схопили

його, коли він спробував повернутися назад. Він заперечує своє ім'я і навіть не показав свого призначення, аж поки силomicь забрали його в нього.

Тримаючи однією рукою того невисокого розлюченого чоловіка, він добув із кишені зіжмаканого папірця. Арештований тут-таки вихопив його в сержанта.

— Брешеш! — крикнув він сержантові. І, перш ніж йому встигли б перешкодити, пошматував призначення на клаптики й шпурнув їх в обличчя старому генералові.

— Брешеш! — крикнув він і йому. Ті клаптики вилися, мов конфетти, а чи невагомі сніжинки, а чи пушинки побіля золоченого кашкета й спокійного, байдужого, непроникного обличчя людини, котра бачила все й не вірила ні в що.

— Брешеш! — знову крикнув він. — Мене звати не П'єр Бук. Я — П'єтр... — і щось додав різкою, майже музичною середньосхідною мовою з таким переважанням шелестівок, що окремі слова майже годі було дібрати. Потім обернувся до капрала, квапливо упав навколінці, схопив того за руку й щось сказав йому тією самою незрозумілою мовою, капрал відповів йому нею ж, однак цей чоловік міцно тримав капралову руку й не підводився з колін; капрал знову заговорив тією ж мовою, немов повторюючи сказане й ще чимсь його доповнюючи — можливо, ім'ям, потім звернувся до нього втретє — з третьою незначною зміною звуків, і тут цей чоловік підхопився й витягся в струнку перед капралом; капрал знову щось сказав, і цей чоловік обернувся, чітко виконав стройові півоберта, четверо охоронців квапливо кинулися до нього, але капрал сказав їм по-французькому:

— Не треба його чіпати. Тільки відімкніть хвіртку.

Але старий генерал за цей час ані ворухнувся; він завмер під чорним плащем, стриманий, спокійний, навіть не задуманий — просто непроникний, і вимовив без хоч би якої інтонації:

— Він тобі сказав: «Прости мене, я не відав, що чиню». А ти йому: «Будь людиною!» Але це його не зачепило. Потім ти сказав: «Будь зетлані!» І це також не подіяло. Тоді ти йому сказав: «Будь солдатом!» — і він став солдатом.

Він відвернувся, знову сів до автомобіля й завмер під тим широким м'яким плащем у кутку сидіння; сержант квапливо підійшов до капрала й знову став у того за спиною, і тоді старий генерал заговорив тією самою різкою мовою без голосівок:

— І він став солдатом. Ні, знову став солдатом. На добраніч, моє дитя.

— Прощавай, батьку,— відповів капрал.

— Не «прощавай»,— заперечив старий генерал.— Я теж міцний, я теж не легко здаюсь. Не забувай, чия кров у тобі кинула мені виклик.— Потім уже французькою кинув водієві:

— Їдьмо додому.

Автомобіль поїхав геть. Капрал із сержантом обернулись, сержант знову опинився за капраловим плечем, але його не торкався; вони увійшли в залізну хвіртку, її розчахнув перед ними один з чатових, потім знову зачинив і замкнув. Капрал машинально був попрямував у коридор, що вів до камери, але сержант зупинив його й спрямував у низький тісний прохід, по якому, пригнувшись, могла пройти лиш одна людина: однобічний таємний хід, що вів у найнадряніші надра в'язниці. Сержант одімкнув якісь важкі двері й знову замкнув їх за капралом. Тепер це вже була справжня, заллята різким світлом тюремна камера, ледь більша за комірчину, в ній були довгі дерев'яні нари замість ліжок, бляшане відро замість туалету й вже перебували двоє ув'язнених. Один з них мав самовдоволене обличчя, зухвало-глузливе, шахраювате й добродушне, з тонкими вусиками; на ньому були навіть брудний берет і пов'язана навколо шиї хустина, в кутику рота тулилася мокра цигарка; він сидів, спиною спершись на стіну своєї вузької монмартрської алеї, заклавши руки в кишені й закинувши ногу на ногу. Другий, нижчий зростом, стояв біля нього зі спокійною й терплячою вірністю сліпого пса — кремезний, схожий на горилю чолов'яга з маленькою мавпячою головою, брезклим обличчям і слинявими губами, а його величезні порожні й нерухомі руки звисали майже до колін.

— Ласкаво просимо! — сказав капралові перший.— То й тебе сюди? Клич мене Кроликом — у префектурі хто завгодно підтвердить, що це моє прізвисько.

Не виймаючи рук із кишень, він показав ліктем на того, хто стояв поруч.

— А це — Кастет, коротше — Кінь. Ми ж вирушаємо в місто, га, Коню?

Другий видав якийсь невиразний звук.

— Чуєш? — сказав перший.— Він може вимовити «Париж», як і хоч би хто, незгірш. Ну, скажи ще раз, куди ми вирушимо завтра?

Другий видав плаксивий звук. Таки правда — тепер капрал розібрав сказане.

— А чому він у військовій формі? — поцікавився капрал.

— Ці сучі діти налякали його,— пояснив перший.— Я не про німців. Як ти гадаєш, вони вдовольняться, розстрілявши одного чоловіка з усього полку?

— Не знаю,— відповів капрал.— А він що, завжди такий був?

— Цигарки є? — запитав перший.— У мене скінчилися. Капрал простяг йому пачку. Навіть не повертаючи голови, той виплюнув недокурок набік і добув з пачки цигарку.

— Дякую.

Капрал дістав запальничку.

— Дякую,— мовив той.

Він узяв запальничку, клацнув нею і, вже — чи ще — говорячи, запалив неслухняну цигарку, тоді згорнув на грудях руки й пальцями обхопив лікті.

— То про що ти питаєш? Чи завжди він був такий? Ні-і. Макітра не так щоб дуже варила, але був при тямі, аж поки... Що?

Капрал дивився на нього, простягнувши руку.

— Запальничку.

— Перепрошую?

— Мою запальничку,— уточнив капрал.

Їхні погляди схрестилися. Кролик ледь вбрухнув руками й показав капралові порожні долоні.

Капрал усе дивився на нього, не опускаючи руки.

— А хай йому всячина,— лайнувся Кролик.— Не розбивай мені серця. Не кажи, ніби ти бачив, що я з нею зробив. А якщо бачив, то їхня правда; просто чекали днем довше, ніж треба.

Тут він зробив ще один швидкий рух рукою, а коли розімкнув пальці, то на долоні вже лежала запальничка. Капрал забрав її.

— Ото які химороди, еге ж? — мовив Кролик.— Як з'ясувати, то людина являє собою суму не пороків своїх, а просто звичок. От помізкуй: після завтрашнього дня вона вже нікому з нас не буде потрібна, а в кого вона побуде доти — неважливо. І все ж таки тобі вкрай треба повернути її назад, бо ти звик, що вона твоя, а от мені треба спробувати присвоїти її собі, позаяк це — одна з моїх природних звичок. Певне, через них і затівається назавтра вся ця катавасія: вони виведуть на плац цілу залогу, аби тільки позбавити трьох паршивих вишкребків паскудної звички дихати. Правда, Коню, га?

— Париж,— прохрипів той.

— Отож-бо й воно,— сказав Кролик.— Саме цього й хочуть позбавити нас завтра: паскудної звички ніяк не потрапляти до Парижа після всіх наших намагань за чотири роки. Та дарма, тепер таки втрапимо. Ось і капрал подасться з нами доглянути, аби все відбулося як слід.

— Що ж він накоїв? — поцікавився капрал.

— Та не церемонься,— підохотив Кролик.— Не він, а ми. Вбивство. Та стара дама сама була винна; мала б тільки сказати, де гроші заховала, а тоді й прикусити язика. А вона натомість лежала в ліжку й репетувала, мов коза недорізана, то й довелося її придушити, бо не було б за що добуватися до Парижа...

— Париж,— плаксивою луною повторив другий.

— Тільки це нам і потрібне було,— запевнив Кролик.— Тільки таку мету ми й мали: добутися до Парижа. Однак

люди вічно посилали його не туди, вказували хибний шлях, нацьковували собак, від поліцаїв він тільки й чув: «Та йди, іди собі!» Знаєш, як воно буває. І коли ми з ним здибалися — у Клермон-Феррані, 1914-го, — він уже й не пам'ятав, скільки блукав, адже ми не знали, скільки йому років. Тільки й знали, що довго, а почав він ще змалечку... Ти ж знав, що тобі треба в Париж, іще тоді, коли не знав, що тобі знадобиться жінка, га, Коню?

— Париж, — хрипко вичавив другий.

— ...Потроху підробляв, коли щастило знайти роботу, спав у кущах та по стайнях, поки вкотре не нацькують собак чи поліцію, вкотре скажуть тобі: «Іди, йди собі!» — навіть не уточнюючи, в який саме бік треба йти, і врешті-решт він надумав, що ніхто у Франції й не чував про Париж і тим паче не збирався — не їздив туди. Га, Коню?

— Париж, — завчено вторував другий.

— А потім ми й здибалися в Клермоні, збалакались, і справи пішли на лад, війна вже ж почалася, нацуп на себе військову форму — і ти вже й вільний від поліцаїв, від цивільних і від усього людства; тільки знай, кому треба віддавати честь, і роби це чимжвавіш. Отож ми піднесли пляшку коньяку одному знайомому сержантові...

— Й від усього людства? — спитав капрал.

— Атож, — не заперечив Кролик. — От глянеш на нього, то й не подумаєш, можливо, але поночі він може рухатися безшелесно, мов мана, а бачити — як кіт. Погаси на хвилину світло, й він витягне в тебе з кишені запальничку, й ти навіть не здогадаєшся. А зараз і він...

— А швидко він цього навчився? — поцікавився капрал.

— Авжеж. Тільки доводилося наглядати, щоб він не давав волі рукам. Адже він нічого такого не хотів — просто не усвідомлював своєї сили, як отієї ночі минулого місяця.

— І справи у вас пішли на лад, — мовив капрал.

— Як по маслу пішло. Тепер і він був у військовій формі, іноді нам навіть щастило прокататись державним коштом, і ми все наближались до Парижа, та минуло трохи більше

року, й ми опинилися під Верденом, а всякий бош може сказати тобі, що це майже поруч Парижа...

— І все йшло гладенько, як по маслу,— сказав капрал.

— А чом би й ні? Якщо за мирного часу люди клали гроші в банк, то куди їх можна сховати під час війни, як не в комин, чи під матрац, а чи в настінний годинник? А чи куди завгодно, де вони, здавалося б, надійно сховані,— та для нас це не мало аніякої ваги, бо в Коня таке чуття на десятифранкові папірці, як у льохи на трюфелі. Й так було аж до тієї ночі минулого місяця, і стара дама сама ж винна: от сказала б, де сховала грошики, а потім лежала б собі нищечком, але ж її це не влаштувало; вона лежала й верещала, мов недорізана скотинка, аж поки Коневі довелося заткати їй горлянку,— сам тяміш: він і не думав завдавати їй шкоди, а просто трішечки потримав за горло, аби можна було спокійно пошукати гроші. Тільки ж ми забули про його руки, і коли я повернувся...

— Повернувся? — перепитав капрал.

— Я був унизу, шукав гроші. ...Повернувся, а воно вже й запізно. І нас запопали. Можна було подумати, що вони оцим і вдовольняться, тим паче що гроші вони ж у нас відібрали...

— Ти таки знайшов їх? — спитав капрал.

— Ще б я не знайшов! Поки він її вгамовував. Але ж ні, їм здалося: цього замало...

— То ти відшукав гроші, пішов із ними геть, а тоді повернувся?

— Що? — перепитав Кролик.

— Чому ти передумав? — доскіпувався капрал.

За мить Кролик попрохав:

— Дай ще закурити.

Капрал пригостив його цигаркою, простяг йому запальничку.

— Дякую,— мовив Кролик. Він клацнув запальничкою, прикурив і загасив полум'я. Знову швидко завертілися його зап'ястя, тоді завмерли, й він кинув капралові запальничку,

знову згорнув руки, обхопив пальцями лікті й заговорив, не виймаючи цигарки з рота:

— То про що я? Ах, так. Але ж їх це не влаштувало. Просто відвести нас десь тихенько-гарненько та й розстріляти для них було замало; їм треба було затягти Коня до якоїсь камери й налякати до нестями. Потрібна, бачте, справедливість. Захист наших прав. Просто схопити нас їм було замало — ми повинні були підтвердити, що ми це вкоїли. Я й сказав їм, але цього, як з'ясувалося, було замало, тож Коневі довелося просто горланити про це — казна-нащо. Але тепер усе гаразд. Більш вони нам не завадять.

Він обернувся й різко ляснув другого по спині:

— Завтра вранці будемо в Парижі, хлопчику. Не сумнівайся.

Тут відчинилися двері. З'явився той самий сержант. Не заходячи, він сказав капралові: «Ходімо знову!» Й притримував двері, поки капрал виходив. Потім зачинив їх знову й замкнув. Цим разом вони прийшли до кабінету коменданта в'язниці, й там був чоловік, якого він — капрал себто — попервах прийняв за звичайного сержанта, але потім розгледів на прибраному столі знадобки для останнього причастя: урну, дзбан, епитрахіль і розп'яття — і тільки потому вкмітив маленького вишитого хрестика на його комірці. Впустивши капрала до кімнати, сержант зачинив двері, й вони лишилися вдвох, капрал і священник, священник підніс руку, накреслив у невиднім повітрі невидного хреста, а капрал стояв під дверми, наразі навіть не здивований, лише нашо-рошений, і тільки дивився на того: коли б у цій кімнаті був ще хтось третій, він би звернув увагу, що обидва вони майже перевесники.

— Заходь, сину мій,— запросив священник.

— Доброго вечора, сержанте,— привітався капрал.

— Можеш ти звернутися до мене: «отче»? — спитав священник.

— Звісно,— запевнив того капрал.

— То так і звернись.

— Авжеж, отче,— звернувся капрал. Він підійшов ближче й кинув швидкий, спокійний погляд на ритуальне причандалля, що лежало на столі. Священик поспостерігав його.

— Та ні,— сказав він.— Поки-що ні. Я прийшов запропонувати тобі життя.

— Отже, вас підіслав він,— виснував капрал.

— Він? — перепитав священик.— Кого ти можеш мати на увазі, окрім Творця всього життя? Навіщо Йому послати мене сюди з пропозицією життя, яке Він уже подарував тобі? Чоловік, на якого ти натякаєш, може, попри свої високі чин і владу, лише відібрати його в тебе. Твоє життя ніколи не належало йому, він не годен дарувати його тобі, позаяк, попри свої галуни та зірки, перед Богом він також лише пучка тлінного, ефемерного праху.

І ніхто сюди мене не посилав: ні Той, хто вже дав тобі життя, ні інший, хто не годен дати життя ні тобі, ні іншим. Мене послав сюди обов'язок. Не це,— тут його рука доторкнулася до вишитого на комірці хрестика,— не моє одіння, а моя віра в Нього; і навіть не як Його оповісника, а як людини...

— Француза? — перепитав, уточнюючи, капрал.

— Хай буде й так,— мовив священик.— Так, коли ти так волієш, і як француза... звелів мені прийти сюди й звеліти тобі — не попросити, не запропонувати,— звеліти зберегти своє життя, яким ти не міг і не зможеш розпоряджатись, аби врятувати чиєсь інше життя.

— Врятувати чиєсь інше життя? — перепитав капрал.

— Життя командира твоєї дивізії,— пояснив священик.— Він загине за те, що весь відомий йому світ — єдиний світ, який він знає, бо цьому світові він присвятив своє життя,— назве провалом, а ти помреш за те, що бодай сам назвеш перемогою.

— Значить, вас підіслав він,— виснував капрал.— Пошантажувати мене.

— Майся на бачності! — застеріг священик.

— Тоді не кажіть мені цього,— мовив капрал.— А кажіть йому. Якщо я можу врятувати життя Граньйона, лише чогось

там не чинячи, то я вже не можу, та й не міг, зробити хоч би й що. Скажіть це йому. Я теж не хочу помирати.

— Майся на бачності! — повторив священик.

— Я мав на увазі не його, — уточнив капрал. — Я казав...

— Я знаю, про кого ти говорив, — мовив священик. —

Ось чому я застеріг тебе: майся на бачності! Майся на бачності перед Тим, над ким ти глузуєш, приписуючи свою гордість Тому смертному, хто прийняв смерть дві тисячі літ тому, аби людина ніколи-ніколи-ніколи не мала влади над життям і смертю когось іншого, — звільнив і тебе, й того, про кого ти говориш, від цього страшного тягаря: тебе — від права, а його — від потреби владарювати над твоїм життям; тоді жалюгідну смертну людину навіки звільнено від страху вини й від мук відповідальності, які потягла б за собою влада над долею людини й які стали б її прокляттям, бо ж Він відкинув, в ім'я людини, спокусу таким пануванням, відкинув страшну спокусу тією неосяжною, безмежною владою, сказавши Спокусникові: «Віддайте кесареві кесареве!» Я знаю, — квапливо додав він, перш ніж капрал устиг хоч би що відповісти: — Шольнемонові шольнемонове. О так, твоя правда: насамперед я француз. Тепер і ти міг би зачитувати мені Святе Письмо, чи ж не так? Гаразд. Цитуй.

— Я не вмію читати, — сказав капрал.

— Тоді я зачитую за тебе, пошлюсь за тебе, — пообіцяв священик. — Це не Він перетворив світ Своїм смиренням, жалістю й жертвою; це сотворив — Його мучеництвом — язичницький і кривавий Рим! Полум'яні та завзяті мрійники несли цю мрію з Малої Азії триста років, аж поки останній з них вишукав собі такого дурного кесаря, що той розп'яв його. І ти маєш слухність. Але, в такому разі, й він також. (Я говорю не про Нього, а про того старого чоловіка в білому кабінеті, на чий плечі ти волієш перекласти свої право та обов'язок на свободу волі й рішення). Адже не тільки Рим міг зробити, звершити це, й навіть Він (тепер я мовлю про Нього) знав це, почував, відчував це, дарма що був мрійником, полум'яним та заповзятим. Тому що Він сказав Сам: «На сім камені Я воздвигну Церкву Мою...»,

хоча навіть не розумів — і не зрозумів — істинного значення своїх слів. Він мав це за поетичну метафору, за синонім, алегорію; вважав, що камінь означає нетверде, нестале серце, а церква — легковажну віру. І навіть Його перший та улюблений облесник не збагнув сенсу цих слів, позаяк був він невігласом та завзятцем, як і Він. Збагнув Його Павло, він передовсім був римлянин, а вже потім — людина, і тільки потім-потім — мрійник, і завдяки цьому лиш саме він один з усіх виявився здатним правильно витлумачити цю мрію і зрозуміти, що для того, щоб вистояти, потрібна не туманна й легковажна віра, а церква, уложення, етика, в межах якої людина могла б користатися своїм правом та обов'язком на свободу волі й рішення, і то не заради винагороди, схожої на казку, що має заколисати дитину в пітьмі; він бачив винагороду в здатності порозумітися, не зраджуючи себе, з непіддатливим, стійким світом, у якому (чи знав він, чи не знав, навіщо, те не мало ваги, бо ж тепер він міг порозумітися і з цим) він опинився. Церква, не обплутана тонкою павутиною надій, страхів та сподівань, які людина йменує своїм серцем, а укріплена, зміцнена, аби вистояти, на тому камені, синонімом якого стала заснована столиця тієї суворої, непіддатливої, стійкої землі, з якою людині треба було якось порозумітись — або зникнути. І, як бачиш, він мав слушність. Не Він, не Петро, а Павло, тільки на третину мрійник, а на дві третини — людина й до того ж напівримлянин, зумів порозумітися з Римом. Він домігся навіть більшого: віддавши кесареві кесарево, підкорив Рим. Ба навіть більше: знищив те, що лишалося від того Риму. Тільки отой камінь, ота твердиня. Отож віддай Шольнемонові шольнемонове. Навіщо тобі гинути?

— Скажіть це йому, — відповів капрал.

— Врятуй інше життя, яке спалить твоя мрія.

— Скажіть це йому, — відказав капрал.

— Згадай... — сказав священник, — але ж ні, ти не можеш пам'ятати, ти не знаєш цього, бо не вмієш читати. І знову доведеться мені бути й цим і тим: заступником і прохачем. «Перетвори ці камені на хліби, й всі люди підуть за тобою».

І Він відказав: «Не хлібом єдиним живе людина». Бо ж Він, хоч і був заповзятим, полум'яним мрійником, розумів: Його спокушають, аби Він спокусив і повів за собою людину не хлібом, а чудом хліба — оманною, ілюзією, манною хліба; спокушають, аби Він повірив, що людина не тільки схильна до цієї омани, піддатлива для неї, але навіть прагне її, що навіть якщо ілюзія цього чуда призведе до того, що хліб у людини в животі знов обернеться каменем і вб'є її, діти її прагнутимуть отримати, своєю чергою, ілюзію цього чуда, яке і їх повбиває. Ні, ні, дослухайся до Павла, бо йому не було потреби в чуді й мучеництві. Врятуй те життя. «Не убий».

— Скажіть це йому, — відказав капрал.

— Прийми завтра свою смерть, якщо тобі це так треба. Але зараз урятуй його.

— Скажіть це йому, — відповів капрал.

— Влада, — повів далі священник. — Тією спокусою простого чуда. Йому пропонувалася не тільки влада над нікчемною землею, але й куди страшніша влада над усесвітом — ця страшна влада дала б Йому панування над долею — над таланом смертної людини, якби Він відкинув перед лицем Спокусника третє й найстрашніше — спокусу безсмертям: якби Він захитався чи поступився, царствіє Отця Його згинуло б не тільки на землі, а й на небі, бо тоді згинуло б і саме небо, адже яку цінність на шкалі людських надій та устремлєнь, який вплив на людину чи яке домагання до неї могло б мати небо, здобуте отаким ницим засобом — шантажем; людина, стомившись від свободи волі й рішення, права першого та обов'язку другого, на підставі єдиного лиш прецеденту кинулася б у безодню, сказавши, кинувши виклик самому Творцеві: «Дай мені впасти — якщо посмієш...»

— Скажіть це йому, — відповів капрал.

— Врятуй те життя! Визнай, що право вільної волі стосується твоєї смерті. Але обов'язок вибору — не твоєї. Його. Смерті генерала Граньйона.

— Скажіть це йому, — відповів капрал.

Вони подивилися один на одного. Потім священник начебто зробив страшне, напружене, конвульсивне зусилля

заговорити чи промовчати — незрозуміло було, навіть коли він вимовив, немовби змиряючись — не з поразкою, не з безвихіддю, навіть не з відчаєм, — а з капітуляцією:

— Згадай ту пташку.

— Значить, вас підіслав він, — виснував капрал.

— Так, — мовив священник. — Він послав по мене. Віддати кесареві... — І додав: — Але він повернувся.

— Повернувся? — перепитав капрал. — Він?

— Той, хто зрікся тебе, — сказав священник. — Хто повернувся до тебе спиною. Звільнився від тебе. Але він повернувся. Їх тепер знову одинадцяттеро.

Він підійшов до капрала й зазирнув йому в обличчя:

— Спаси й мене!

І вкляк навколінці перед капралом, притиснувши до грудей зціплені руки.

— Спаси мене!

— Встаньте, отче, — сказав капрал.

— Ні, — відповів священник.

Він сягнув до нагрудної кишені однострою й дістав молитовника з обстріпанними кутиками й заляпаного окопною грязюкою; книжчина, коли священник простяг її капралові, сама розгорнулася на місці, закладеному червоною стрічкою.

— Тоді прочитай мені оце.

Капрал узяв молитовника.

— Що? — перепитав він.

— Передсмертну молитву, — пояснив священник. — Але ж ти не вмієш читати, чи не так?

Тоді забрав молитовника й, не підводячи голови, притис його до грудей.

— Тоді спаси мене, — попрохав він.

— Встаньте, — сказав капрал, нахилиючись, щоб узяти священника за руку, але той уже почав підводитися, встав і неслухняними руками запхнув книжчину назад, до кишені; обертаючись, скуто й незграбно, він якось ніби спіткнувся й мало не впав, але випростався, перш ніж капрал устиг підтримати його, й під капраловим поглядом попрямував до

дверей, уже простягнувши руку до неї чи то до стіни, а чи просто простягнувши, мов сліпий; потім капрал нагадав йому:

— Ви забули свої знахідки.

Священик зупинився.

— Так,— не обертаючись, сказав він.— Таки забув. Геть забув.

Тобі обернувся, підійшов до стола, зібрав речі: урну, дзбан, епитрахіль, розп'яття — неоковирно згріб їх в одну руку чи то поклав на одну долоню, потягся до свічок і зазмер; капрал тільки дивився на нього.

— Ви можете послати когось по них,— підказав він.

— Так,— відповів священик,— можу.

Крутнувся, знову рушив до дверей, знов зупинився, потім знову потягся до них, але капрал, випереджаючи його, квапливо постукав кісточками пальців у дошки; двері майже тут-таки й відчинилися, за ними стояв сержант; священик постояв іще секунду-другу, притискаючи до грудей символу свого таїнства. Потім струснувся.

— Так,— сказав він,— я можу й послати когось по них,— і вийшов у двері. Більш він уже не зупинявся, навіть коли сержант наздогнав його й запитав:

— Віднести їх до каплиці, отче?

— Дякую,— відповів священик, віддаючи тому свою ношу. Ось він уже й вільний і йде далі, ось він і в безпеці; на вулиці ж сама весняна пільма, тепла й безпросвітна над голими неосвітленими стінами й поміж ними ніч, яка заповнювала собою відкритий небові прохід, проїзд, у кінці котрого видніла далека дротяна загорожа, місток, розтятий різким світлом ламп згори на частини, розтяті, своєю чергою, червоними вогниками цигарок чатових-сенегальців; далі лежала темна рівнина, а там, за рівниною, видніло кволе невсипуще світло безсонного міста; й тепер він міг пригадати, як побачив їх уперше, все-таки побачив, урешті-решт наздогнав їх узимку два роки тому біля Шмен де Дам — за Комбле чи Сушезом, дай Боже пам'яті; брукована *Place* у теплих сутінках (ба ні: теплі сутінки... отже, то була ще осінь, ще не почалася під Верденом та остання зима приреченого

й проклятого людського роду), знову вже спустіла, бо він знову спізнився на кілька хвилин; руки, пальці показували йому дорогу, зичливі голоси давали суперечливі вказівки, їх було навіть забагато: і зичливих вазівок, і голосів; потім на решті один чоловік пройшов із ним аж до кінця села, аби показати правильну путь і навіть махнути рукою на далеку ферму — обведені парканом будівлі: будинок, корівник і все таке інше; були сутінки, й він розгледів їх, спершу вісьмох, що спокійно стояли біля кухонного ганку, потім іще двох, зокрема й капрала; вони сиділи на ганку в байкових чи цератових фартухах, капрал скуб курку чи курча, інший чистив картоплю в поставлену поруч каструлю, а ще на ганку стояли жінка з дзбаном і дитина — дівчинка років десяти, з кухлями й склянками в обох руках; потім з-за корівника вигулькнули й решта троє разом із фермером і пішли через подвір'я з відрами молока.

Він не підійшов, навіть на видав своєї присутності, а тільки дивився, як жінка з дівчинкою віддали їм дзбан і склянки, що їх капрал підставляв і передавав, потім вони ритуально підняли свої келихи й виціпили — чи то за мирну роботу, чи то за мирне закінчення дня, а чи за мирну вечерю при світлі гасниці... а потім п'ятьма, ніч, справжня ніч, бо ж другий раз був якраз під час Верденської битви, — крижана ніч Франції й людства, адже Франція була колискою свободи людського духу; в руїнах Вердена, звідки долинали, чулися страждання фортів, Года й Валомона; він не підійшов до них і цього разу, а тільки стояв, здаля спостерігаючи, відділений спинами зі слідами бруду й страждань від цих тринадцятьох, що, вочевидь, стояли в центрі кола; розмовляли вони чи ні, виголошували чи ні промови, він так і не довідався, не посмів довідатися. «Так, — подумав він, — навіть тоді не посмів»; а втім, їм і не треба було виголошувати промови, адже досить було просто вірити; подумав: «Так, тоді їх було тринадцятеро, й навіть тепер їх усе-таки дванадцятеро»; подумав: «Був би навіть один, тільки він, то й цього було б досить, більш, ніж досить»; подумав: «Він лиш один стоїть поміж мною та безпекою, мною і впевненістю, мною — і спокоєм»,

і, дарма що непогано знав табір та його околиці, на мить утратив орієнтацію, як те трапляється іноді, коли заходиш поночі до незнайомої будівлі, а виходиш уже при світлі, або коли входиш в одні, а виходиш в інші двері, але тут причина була інша, і священник подумав спокійно, без бодай найменшого подиву: «Так, певне, від тієї хвилини, коли він послав по мене, я знав, у які двері вийду, який вихід мені залишився». Тривало це секунду-дві, можливо, й навіть менше: невловну, запаморочливу мить — і кам'яний мур знову набув свого відведеного йому й навіки занехаюваного місця; ріг, закрут, чатовий стояв там, де й годилося йому стояти, він навіть не ходив своїм маршрутом, а просто стовбичив біля залізної хвіртки, спираючись на рушницю.

— Доброго вечора, сину мій,— привітався священник.

— Доброго вечора, отче,— відповів солдат.

— Скажи, можна позичити в тебе твій багнет?

— Позичити що? — не втямив солдат.

— Багнет,— повторив священник, простягаючи руку.

— Не можу,— відказав чатовий.— Я ж на службі — на посту. Якщо капрал... може прийти навіть черговий офіцер...

— То скажеш, що я взяв його.

— Ви взяли?

— Реквізував,— пояснив священник, не опускаючи руки.— Ну?

Потім його рука неквапливо видобула багнет із піхов.

— Скажеш, що то я забрав його,— вже відвертаючись, додав священник.— На добраніч.

Можливо, солдат навіть відповів; можливо, в тому безлюдному, тихому проході навіть прозвучала, завмираючи, остання луна останнього теплового людського голосу, що прогучав у теплому людському протесті, чи в подиві, а чи в простому виправданні, яке не розмірковує, такого собі є — просто лише тому, що воно є — і край; і все, промайнула думка: «То ж був спис, отже, треба було забрати й всю рушницю — і край...» Він подумав: «У лівий бік, а я ж праворукий»; і ще подумав: «Але ж Він не був убраний в солдатський однострій і сорочку з крамниці Лувр, то, значить, я можу це

вкоїти!» Розцібнув однострій, скинув його, потім розхристав сорочку й відчув тілом холодне лезо, а потім холодний різкий шерех леза, як воно входило в тіло, й тонко зойкнув, неначе зчудувався, що все сподіялося так швидко, одначе, зиркнувши донизу, вздрів, що в тілі сховався сам лише кінчик, і спокійно вимовив уголос: «Що ж далі?» «Але ж і Він не стояв,— сяйнула думка.— Він був прицвяхований, і Він простить мене...» І священник кинувся додолу та вбік, тримаючи багнет так, щоб руків'я уперлося в цегляну кладку, обернувся так, що щока торкнулася ще теплої цегли, й почав видавати тонкий, мелодійний зойк невдачі й відчаю, а потім рука, що тримала багнета, дійшла — доторкнулася до тіла, і зойк урвався — з рота зненацька молодійно забулькотів теплий густий струмінь...

Безперервно сигналячи — не сварливо, не примхливо, навіть не роздратовано, а з якоюсь наполегливо-пересиченою галлською безпристрасністю,— французький штабний автомобіль повз по *Place*, от ніби люб'язно-наполегливо розсував юрбу клаксоном. Невелике то було авто. Ні генеральського прапорця не було на ньому, ні хоч би яких емблем; то був просто маленький, безперечно французький автомобіль, і вів його французький рядовик, і в ньому сиділо ще троє рядовиків — але американських, що і в вічі одне одного не бачили до тієї зустрічі в штабній канцелярії в Блуа, де чотири години тому їм подали оцю саму французьку машину; один сидів попереду поруч водія, двоє позаду, й автомобіль, петляючи, гудками пропихався посеред стомлених, блідих, безсонних людей.

Один із тих, що сиділи на задньому сидінні, виткнувся у віконце й з жадібною цікавістю витріщався не на юрбу, а на будівлі, що обступали *Place*. В руках він тримав велику карту, всю в бганках від повсякчасного її згортання й розгортання. Це був ще зовсім молодий чоловік із карими спокійно-довірливими, мов у корови, очима на відкритому, самовпевненому типовому обличчі сільського мешканця — фермера, приреченого любити свій мирний аграрний

спадок (його батько, як судилося згодом і йому, вирощував в Айові свиней та кукурудзу, аби кукурудзою вигодовувати кабанчиків та льох на продаж) із тієї причини, що до кінця його безжурних днів (те, що мало статися з ним протягом найближчих тридцяти хвилин, звісно, переслідуватиме його час від часу, але тільки по ночах, як кошмарне сніво) йому ніколи не заскочить до голови така думка, що можна було б знайти якесь інше заняття, котре ліпше вартувало б любові,— він нетерпляче витикався у віконце, геть не звертаючи уваги на незліченних людей, і нетерпляче допитувався:

— Котрий же з них? Ну котрий?

— Котрий що? — перепитав його той, що сидів спереду.

— Штаб! Готель.

— Постривай, поки ввійдеш туди. Ти ж зголосився піти добровольцем і подивитися на те, що там усередині.

— А я хочу побачити його і ззовні,— наполягав айовець.— На те й зголосився, а решта мене не обходить. От спитай у нього,— показав пальцем на водія.— Ти ж знаєш мову цих жабоїдів.

— Не так, щоб аж так,— відказав той.— Моя французька не годиться для таких палаців.

Але в цьому й не було потреби, адже обидва хутко побачили трьох чатових: американця, француза й англійця,— що стояли біля дверей. Потім автомобіль заїхав у ворота, й солдати побачили подвір'я, заставлене мотоциклами та штабними автомашинами з трьома різними емблемами. Одначе їхній автомобіль усе ще не зупинявся. Викеровуючи поміж стоячим транспортом на воїстину запаморочливій швидкості, він підкотив до останнього ганку барочної будівлі, що викликала побожний захват («Ну, то й як? — запитав той, що сидів спереду, в айовця, який все ще витріщався на вікна, що миготіли перед його очима.— Ти сподівався, що нас запросять у парадні двері?» — «Все гаразд,— відказав айовець.— Таким я й уявляв собі цей будинок»), де американський військовий полісмен, стоячи біля дверей підвального поверху, сигналив їм ліхтариком. Автомобіль підлетів до нього й зупинився. Поліціант одчинив дверцята. Але

через те, що айовець загаявся, силкуючись скласти свою карту, перший виліз той, що сидів спереду. Прізвище його було Бухвальд. Його дід був рабином у мінській синагозі й скінчив життя під копитами козачого коня, батько був кравцем, сам він народився на четвертому поверсі бруклінського будинку без ліфта й гарячої води. На другий рік після ухвалення «сухого закону» він, озброївшись самим лише кулеметом Льюїса, стане володарем підпільної імперії, яка орудувала мільйонами на цілому атлантичному узбережжі від Канади й до тієї флоридської бухти чи то піщаної виспи, звідкіля тієї ночі вели вогонь. Мав він ясні, майже безбарвні очі й наразі був жилавий та сухорлявий (одначе згодом, майже за десять років опісля, лежачи в труні, вартій десяти тисяч доларів і обкладеній квітами на половину зазначеної суми, він буде дебелий, майже пухтій). Поліціант зазирнув до задка автомашини.

— Вилазьте, вилазьте,— підохотив пасажирів.

Айовець висів з авта, тримаючи в одній руці абияк складену мапу й поляскуючи другою по кишені. Він проскочив повз Бухвальда, мов футбольний півзахисник, метнувся до фар автівки й тиць карту під світло, все так само поляскуючи себе по кишені.

— Туди к дідьку! — лайнувся він.— Олівець загубився.

Вже слідом за ним з'явився і третій. Це був негр, геть чорний. Виліз він з елегантською грацією танцівника — не манірною, не жевжикуватою, не стриманою, радше мужньою і водночас дівоцькою, а як точніш — то безстатевою, і випростався з майже нарочитою недбалістю; тим часом айовець крутнувся, пробіг цим разом поміж трьома: Бухвальдом, поліціантом і негром — і, тримаючи в руці саморозгорнуту мапу, протисся до пояса в машину, сказавши поліціантові:

— Дай-но ліхтарика! Певне, я його впустив на підлогу.

— Та облиш! — кинув Бухвальд.— Ходім.

— Це ж мій олівець! — закомизився айовець.— Я купив його в останньому великому місті, що ми проїздили... як його там називали?

— Можу покликати сержанта,— сказав поліціант.— Хочеш?

— Не варто,— мовив Бухвальд. І звернувся до айовця: — Ходім. Там у кого-небудь та знайдеться олівець. Вони ж тут теж уміють читати й писати.

Айовець облишив машину, випростався й знову почав згортати мапу. Слідом за поліціантом вони підійшли до дверей підвального поверху та почали спускатись, а айовець знай витріщався на здійнятий у небо купол будівлі.

— Так,— мовив він.— Авжеж!

Вони спустилися східцями, увійшли в двері й опинилися у вузькому коридорі; поліціант розчахнув інші двері, й вони увійшли до кімнати, а поліціант двері за ними зачинив. У кімнаті були стіл, ліжко, телефон, стілець. Айовець підійшов до стола й заходився розкладати на ньому мапу.

— Ти що, не можеш запам'ятати, де побував, без позначок на мапі? — запитав Бухвальд.

— Та я ж не для себе,— відповів айовець, бабраючися з мапою.— Це для дівчини, з якою я заручений. Я обіцяв їй...

— Вона теж любить свиней? — поцікавився Бухвальд.

— ...що? — перепитав айовець. Він замовк, обернувся і, не розгинаючись, кинув на Бухвальда поблажливий, відкритий, упевнений та безстрашний погляд.— Аякже! Що поганого в свинях?

— Та гаразд,— мовив Бухвальд.— Ти пообіцяв їй.

— Атож,— провадив айовець.— Коли ми довідалися, що мене посилають до Франції, я пообіцяв їй узяти мапу й позначати всі місця, де тільки побуваю, особливо ж ті, про які всякчас торочать, на взір Парижа. Я побував у Блуа, в Бресті й поїду в Париж за те, що зголосився поїхати сюди, а зараз я ще зазначу Шольнемон, головну штаб-квартиру всієї цієї завертюхи, от тільки хай олівця знайду.

І знову взявся обмацувати стіл.

— А що ж ти з нею робитимеш? — поцікавився Бухвальд.— З мапою. Як додому повернешся.

— Вставляю в рямця й почеплю на стіні. А ти ж як гадав?

— І ти певен, що тобі потрібна буде та позначка? — допитувався Бухвальд.

— Що? — не втямив айовець. Потім ще спитав: — А що таке?

— Ти хоч знаєш, на яке діло зголосився?

— Та вже ж. Щоб побувати в Шольнемоні.

— І тобі ніхто не сказав, що доведеться тут зробити?

— Видно, ти недавно у війську, — виснував айовець. — Тут не допитуються, що робити, а просто роблять і все. Взагалі, в будь-якій армії треба жити, не допитуючись, що робити й навіщо це потрібно, а просто робити й тут-таки щезати з очей, аби тебе випадком не укмітили й не знайшли тобі ще якогось діла, і тоді їм доведеться спершу вигадати якесь діло, а вже потім підшукати когось для його виконання. А хай йому. Здається, і в них тут немає олівця.

— То, може, в чорного знайдеться? — сказав Бухвальд і зиркнув на негра. — А ти навіщо зголосився, коли не рахувати триденної відпустки в Париж? Теж побачити Шольнемон?

— Як ти мене назвав? — перепитав негр.

— Чорним, — відповів Бухвальд. — Тобі так не подобається?

— Мене звати Філіп Меніголт Бічем, — сказав негр.

— Ну-ну! — мовив Бухвальд.

— Пишеться Меніголт, але вимовляється Менніго, — уточнив чорношкірий.

— Та заткайся, — кинув Бухвальд.

— Маєш ти олівця, друже? — запитав айовець негра.

— Ні, — відказав негр, навіть не глянувши на айовця. Він невідривно дивився на Бухвальда. — А ти гадаєш нажитись на цій справі?

— Я? — мовив Бухвальд. — Ти з якої частини Техасу?

— Техасу? — зневажливо перепитав негр. Він глянув на нігті правиці, потім квапливо потер їх об бік. — Я зі штату Міссісіпі. Хай-но скінчиться ця завертюха, подамся в Чикаго. Буду трунарем, як хочеш знати.

— Трунарем? — повторив Бухвальд. — А що, тобі подобаються небіжчики?

— Та невже ні в кого на цій клятій війні не знайдеться олівця? — вибухнув айовець.

— Так, — визнав чорношкірий. Високий, стрункий, він стояв, ніскілечки не хизуючись. Зненацька він кинув на Бухвальда викличний і воднораз боязкий погляд. — Мені подобається ця робота. Ну й що тут такого?

— Тому ти й зголосився?

— Може, так; а може, й ні, — відказав негр. — А ти чого зголосився? Коли не рахувати триденної відпустки в Париж?

— Бо я люблю Вільсона, — заявив Бухвальд.

— Вільсона? — перепитав айовець. — То ти знаєш сержанта Вільсона? То ж найліпший в армії сержантюга!

— Тоді я його не знаю, — запевнив Бухвальд, не дивлячись на айовця. — Всі сержанти, яких тільки я знаю, то сучі сини. — І звернувся до негра: — То тобі сказали чи ні?

Тут айовець зашастав поглядом з одного на другого.

— Що тут затівається? — сполошився він.

Відчинилися двері. До кімнати увійшов американський старшина. Шпарко так увійшов і шпарко трьох оглянув. У руці він тримав портфеля.

— Хто у вас старший? — запитав він. Подивився на Бухвальда. — Ти. — Він відкрив портфеля, дістав звідтіля щось і простяг Бухвальдові. То був пістолет.

— Німецький, — визначив айовець.

Бухвальд узяв зброю. Старшина знову сягнув рукою в портфель і цим разом дістав звідти ключа — звичайного дверного ключа, й простяг Бухвальдові.

— Навіщо? — спитав Бухвальд.

— Тримай, — сказав старшина. — Чи ви бажали б засісти тут навіки?

Бухвальд узяв і ключа й запхнув, разом з пістолетом, до кишені.

— Чого ж ви, паскуди, самі не взялись? — дорікнув він.

— Ми послали по вас у Блуа не на те, щоб гарикатися поночі,— сказав старшина.— Ходім. Справа не жде.

І він попрямував до дверей. Але тут пролунав гучний голос айовця.

— Послухайте! — гукнув він.— Що тут коїться?

Старшина зупинився, глянув на айовця, потім на негра й мовив Бухвальдові:

— Вони в тебе уже перепуджені.

— Та не хвилюйся,— сказав йому Бухвальд.— Чорний у цьому не винен, страх у нього — це, сказати б, звичка, або звичай, або й традиція. А отой поки ще й не знає, що таке страх.

— Гаразд,— мовив старшина.— Це твої люди. Готові?

— Стривай-но,— сказав Бухвальд. Він навіть не обернувся до стола, де стояли ті двоє, витріщаючись на нього й на старшину.— А що й справді тут діється?

— Я гадав, вам сказали... У них із ним заковика. Його треба вбити спереду, заради нього ж самого, а що й казати про інших. Але, вочевидь, вони не можуть змусити його обернутися обличчям. А він має бути вбитий саме спереду, й то німецькою кулею — зрозуміло? Тямиш тепер? Убито ж його в понеділок уранці, під час отієї атаки; йому віддадуть усі почесті; того ранку йому нічого було там робити: генерал-майор, він міг до самого кінця ошиватися ззаду й примовляти: «Ану, дайте їм перчику, хлоп'ята!» Так ні ж! Вискочив наперед і повів усіх до перемоги в ім'я Франції, вітчизни. Йому навіть почеплять ще одного ордена, ото тільки він його ж не побачить.

— А чого він комизиться? — запитав Бухвальд.— Знає ж бо: йому більш не топтати рясту, чи ж не так?

— Самою собою,— погодився старшина.— Він знає, що йому капіць. Питання не в цьому. Зі смертю він змирився. Тільки не дає зробити це як слід, присягається, що змусить застрелити себе не спереду, а ззаду, от мов який старший сержант чи молодший лейтенант, бува, вважає, буцім він занадто вже сміливий, щоб боятись, і надто міцний, щоб отримати рану. Хоче, розумієш,

показати цілому світові, що то ж не вороги, а свої його вкокали.

— Невже не можна було потримати його?

— Ні,— заперечив старшина.— Не можна тримати французького генерал-майора й стріляти йому в обличчя.

— Тоді як же нам бути? — ще не розумів Бухвальд.

Старшина тільки подивився на нього.

— А...— протягнув Бухвальд.— Здається, втямив. Не можна французьким солдатам. Можливо, наступного разу це вже буде американський генерал, і троє жабоїдів здійснять мандрівку до Нью-Йорка.

— Еге ж,— мовив старшина.— Тільки дали б мені вибрати того генерала. Ну, готові?

— Так,— відповів Бухвальд, але й не зрушив з місця.— Але все ж таки, чому ми? Якщо це французький генерал, то чом цього не скоїли французи? Чому саме ми?

— Можливо, тому, що американський піхотинець — єдина тварюка, яку можна купити мандрівкою до Парижа,— сказав старшина.— Ходім!

Але Бухвальд знову не зрушив з місця; погляд його ясних, суворих очей був замислений і спокійний.

— То й ходім,— сказав він.— Веди нас.

— Якщо хочеш відмовитись, то чом не відмовився ще до від'їзду з Блуа? — спитав старшина.

Бухвальд непристойно вилаявся.

— Веди,— сказав.— Пора кінчати.

— Слушно,— схвалив старшина.— Вони все розподілили. Французам доведеться розстріляти той бунтівний полк, бо він французький. В середу довелось везти сюди німецького генерала, пояснювати, чому вони збираються розстріляти французький полк, і дісталось це англійцям. Тепер їм треба застрелити французького генерала, аби пояснити, навіщо привозили сюди німецького, й це дісталось нам. Можливо, жеребок тягли. Ну, все?

— Так,— несподівано захриплим голосом відповів Бухвальд і лайнувся.— Так. Кінчаймо вже з цим.

— Стривайте! — гукнув айовець.— Ні! Я...

— Не забудь своєї мапи,— нагадав йому Бухвальд.— Сюди ми більше не повернемося.

— Не забуду,— запевнив айовець.— Що, по-твоєму, я весь час тримаю в руках?

— Чудово,— мовив Бухвальд.— Коли тебе запроторять до в'язниці за непідлеглість, познач на ній ще й Лівенворт.

Вони вийшли в коридор, геть порожній, лише під стелею блимало кілька тьмавих лампочок. Інших ознак життя не було видно, й зненацька їм видалося, що й не буде, поки вони не вийдуть звідти. Вузкий коридор не вів углиб і не мав більше жодних сходинок. Здавалося, це земля, в якій його прокладено, опустилася, немов кабіна ліфта, залишивши його цілісіньким, безживним та безгучним, коли не брати до уваги тупоту їхніх чобіт. Побілений камінь пітнів, тримаючи на собі страхітливий тягар спресованої історії, нашарувань колишніх традицій, придавлених згори готелем: монархії, революції, імперії та республіки, герцога, фермера-генерала й санкюлота, трибуналу та гільйотини, свободи, рівності, братерства, смерті й народу — Народу, що завжди вистоює, й перемагає; компанія, група, тепер щільно скупчена, йшла швидко, а тоді знову закричав айовець:

— Ні, ні! Я...

Бухвальд зупинився, змусивши зупинитися й весь гурт, обернувся й неголосно, але люто, кинув йому:

— Катай звідсіль!

— Що? — викрикнув айовець.— Я ж не можу! Куди мені йти?

— Ходім,— сказав старшина.

Пішли вони далі. Ось підійшли до дверей. Замкнені. Старшина відімкнув їх.

— Доповісти треба буде? — запитав Бухвальд.

— Мені — ні. Можеш навіть узяти цього пістолета собі на згадку. Машина чекатиме на вас,— і вже хотів зачинити двері, але Бухвальд, квапливо зазирнувши до кімнати, обернувся, заклав між двері й одвірок ногу й знову заговорив спокійним, хрипким-лютим, але стриманим голосом:

— Ті сучі діти, чорти б їх похапали, невже не могли прислати йому священика?

— Намагаються,— сказав старшина.— Когось послали в табір по священика дві години тому, але посланий ще не вернувся. Певне, ніяк його не знайде.

— Отже, доведеться чекати на нього? — сказав Бухвальд із тією ж самою спокійною, нестерпучою люттю.

— Хто тобі таке сказав? — заперечив старшина.— Забери ногу!

Бухвальд забрав ногу, двері за ними зачинились, брязнув замок, і всі троє zostалися в густо побіленій камері — кімнатчині з електричною лампочкою без абажура, стільчиком-триніжком, на який сідає доярка, щоб подоїти корову, й французьким генералом. Себто в цього чоловіка було французьке обличчя, і, судячи з його виразу та погляду, він давно вже звик до високого звання й цілком міг бути генералом, до того ж на ньому були погони, повні груди орденських планок, широкий ремінь і шкіряні краги, одначе трималося все це на простому солдатському однострої та штанях, які, очевидячки, зносив якийсь там сержант-кавалерист; схопившись на ноги, він стояв прямо й незрушно, немовби осяяний ореолом, що розходився від того його різкого руху.

— Струнко! — скомандував він по-французькому.

— Що? — спитав Бухвальд негра, що стояв поруч.— Що він сказав?

— А звідки мені знати, хай йому всячина! — обізвався негр.— Швидше! — мовив він, важко дихаючи.— Це айовське щеня... Займись ним.

— Гаразд,— погодився Бухвальд, обертаючись.— А ти тримай жабоїда.

І ступив крок до айовця.

— Ні-ні! — вигукнув айовець.— Я не хочу...

Бухвальд ударив його так майстерно, що й удар годі було простежити, але айовець відлетів до стіни й сповз на підлогу. Бухвальд обернувся до французького генерала й побачив, що негр уже схопив того; коли ж Бухвальд спустив

застережник, приречений різко крутнувся обличчям до стіни, кинувши через плече по-французькому:

— Стріляй, суче поріддя! Я до тебе не обернусь.

— Оберни його! — сказав Бухвальд.

— Постав застережника на місце! Хочеш і мене застрелити? Іди сюди. Треба схопити вдвох!

Бухвальд поставив застережника на місце, але з руки пістолета не випускав, поки вони втрюх боролися чи то вдвох відтягували французького генерала від стіни, аби обернути лицем до себе.

— Треба оглушити його, — видихнув негр.

— Чорти б його побрали! Як оглушити вже мертвого? — видихнув Бухвальд. — Бий! — видихнув чорношкірий. — Тільки легенько. Швидше!

Бухвальд ударив, намагаючись розрахувати удар — і не сплонував: тіло почало осідати, негр підхопив його, але ж воно не було нечулим, розплющені очі пильно дивилися знизу вгору на Бухвальда, потім стали стежити за пістолетом. Коли Бухвальд підняв пістолета й знов опустив застережника, в генералових очах не було ні страху, ні навіть відчаю; їхній твердий погляд був насторожений і рішучий, і до того насторожений, що, певне, вловив, коли Бухвальдів палець почав згинатися, отож у мить пострілу лютий ривок зненацька повернув не тільки обличчя, а й все тіло, і тому, коли вже труп упав на підлогу, круглий отвір від кулі виявився за самим вухом. Бухвальд і негр стояли над ним, надсадно сапаючи, тепла цівка пістолета торкалася Бухвальдової ноги.

— Сучий сину! — кинув Бухвальд негрові. — Що ж ти не тримав його?

— Він видерся! — видихнув негр.

— Яке там «видерся», — заперечив Бухвальд. — Ти його й не тримав.

— Сам ти сучий син! — огризнувся чорношкірий. — Я б його тримав, а куля пройшла б навиліт і влучила б у мене?

— Та гаразд уже, — змирився Бухвальд. — Тепер треба заліпити чимсь цю дірку й стріляти знову.

— Заліпити? — перепитав негр.

— Авжеж, — мовив Бухвальд. — І який в дідька буде з тебе трунар, якщо ти не знаєш, як заткнути дірку в тілі, коли куля влучила не в те місце? Потрібен віск. Знайди свічку.

— Де ж її шукати? — спитав негр.

— Вийди в коридор та й крикни, — відповів Бухвальд і, переклавши пістолета в іншу руку, добув з кишені ключа й тицьнув негрові. — Кричи, аж поки викричиш хоч якогось жабоїда. Мають же бути у них свічки. Має ж бути в цій бл... країні бодай щось, чого нам не довелося везти для них за дві тисячі миль.

П'ЯТНИЦЯ СУБОТА НЕДІЛЯ

І знову настав ясний весняний ранок зі співами жайворонків; пістрява форма, зброя, брязкуче спорядження і, здавалося, навіть ебенові обличчя сенегальців блищали лисніли на сонці, коли їхній полк, слухаючись загадкових вигуків сержантів рідною племінною мовою, вийшов на плац і вишикувався на три боки порожнього простору обличчями до трьох щойно вкопаних стовпів, симетрично розташованих по краю довгої канави чи то рову, за чотири роки війни майже по вінця заповненого покидьками війни: бляшанками, пляшками, старими казанками, чобітьми, мисками, сплутаними мотками іржавого, нікчемного дроту, а землю ж вирито звідтіля для залізничного насипу, до якого тулився плац, і зараз їй належало послужити мішенним валом для тих куль, які не влучать ні в дерево, ні в людську плоть. Сенегальці стали стійкою «стрункою», потім приставили рушниці до ноги й стали «вільно», потім — зовсім недбало; пішла у них непоквапна, млява розмова, не безжурна, а просто стадна, як у людей, що дожидають відкриття ринкового майдану; бліде, майже невидиме полум'я запальничок знай спалахувало біля цигарок посеред мурмотіння голосів, а чорні блискучі обличчя навіть не оберталися до робочої команди білих солдатів, що втоптали землю біля стовпів, а тоді, похапавши своє знаряддя, безладною юрбою подалися геть, мов косарі з луку.

Потім удалині двічі просурмив горн, сержант-сенегалець щось крикнув, солдати в пістрявих одностроях неквапливо загасили цигарки, з недбалою, майже безжурною забарністю прийняли стійку «вільно»; старшина міської залоги, з пістолетом у кобурі, почеплений на ремінці на довгому мундирі, підійшов до трьох стовпів і зупинився; збунтований полк, під грубі, різкі вигуки нових своїх сержантів, вийшов на плац і скупчився; вони були все так само відцурани, без головних уборів та без зброї, все так само неголені, очужілі, все ще в`грязюці Ени, Уази та Марни, маючи, на тлі пістрявих сенегальців, вигляд стомлених, змучених та безпритульних біженців з якоїсь іншої планети; попри свою неохайність, трималися вони спокійно, ба навіть дисципліновано, чи принаймні стримано; потім зненацька майже тузін з їх числа, одинадцятєро, вибігли безладним гуртом, кинулися до тих стовпів і повклякали перед ними навколінці; старшина викрикнув команду, один з сержантів підхопив її, і підрозділ сенегальців квапливо вийшов наперед: вони оточили коліновклінних людей, підвели їх, зовсім не грубо, на ноги й повели, мов пастухи овець, що відбилися від отари, до стоячих товаришів.

Ззаду прискакала невелика кавалькада й зупинилася біля самого плацу: то були комендант міста, його ад`ютант, ад`ютант начальника військової поліції та троє ординарців. Старшина вигукнув команду, весь плац, за винятком відцураного полку, завмер на команду «струнко» під тривалий брязкіт металу; старшина обернувся й віддав честь комендантові, що перебував за лавою сенегальців, комендант прийняв рапорт, поставив солдатів «вільно», потім знову повернув на «струнко» й знову віддав командування старшині, а той знову дав команду «вільно» й обернувся до стовпів; тут зненацька, немовби нізвідки, вигулькнули сержант і охоронці, вони привели, обступивши кільцем, трьох безкашкетних арештантів і хутко прив`язали тих до стовпів: спочатку чоловіка, що був назвався Кроликом, потім капрала, потім мавпоподібну істоту, яку Кролик називав то Кастетом, то Конем,— давши їм начебто нагоду помилуватися

порожнім плацом, бачити який, одначе, ті не могли, бо враз перед ними вигулькнув інший загін, душ двадцять із сержантом на чолі; розстрільна команда зупинилась, обернулась і стала «вільно», спинами до трьох приречених, яких саме обходив старшина: він швидко перевірів мотуз, яким був примоцьований Кролик, потім перейшов до капрала, вже здаля простягаючи свою старшинську руку до *Medaille Militaire* на його мундирі, й квапливо промимрив:

— Тобі вона вже ні до чого.

— Авжеж,— погодився капрал.— Не варто її псувати.

Старшина й зірвав її з однострою, не злостиво, а тільки швидко, вже простуючи далі.

— Я знаю, кому її віддати,— мовив він, підходячи до третього, а той стовбичив, ледь заслинившись, не стривожений, навіть не схвильований, а просто боязкий, розгублений, от ніби звернувся до незнайомця у пильній справі, а той на хвилю забув чи то про справу, чи то й про нього самого, й тільки промурмотів:

— Париж...

— Ага,— відгукнувся старшина й відійшов.

Тепер троє прив'язаних бачили тільки спини двадцятьох розстрільних, що стояли перед ними, однак вони таки чули голос старшини, коли той, знову поставивши весь плац у стійку «струнко», видобув звідкілясь із-під мундиру старий футляр з окулярами й згорнутий папір, розгорнув документ, нацупив на ніс окуляри й, тримаючи папір обіруч під ранковим леготом, почав читати: голос його, провадячи про людську кончину з мертвотним, пишномовним судівським багатослів'ям, яке претендувало на витонченість і величавість, звучав у сонячній, пронизаній співами жайворонків пустці виразисто, тонко й якимось жалюгідно.

— За рішенням голови суду,— домучив останні слова старшина, згорнув папір, скинув окуляри, поклав до футляра й сховав його; пролунала команда, ті двадцяттеро стрільців обкрутнулися «кругом», ставши обличчями до трьох стовпів; Кролик, скручений мотузом, похилився наперед, намагаючись угледіти за капралом того, третього.

— Послухай...— схвильовано звернувся він до капрала.

— Заряджай!

— Париж...— хрипко, плачливо й наполегливо промовив третій.

— Скажи ж йому хоч щось! — попрохав Кролик.— Хутчій!

— Цілься!

— Париж...— знову протягнув третій.

— Не турбуйся,— сказав йому капрал.— Ми зачекаємо. Не підемо звідси без тебе.

Капралів стовп був, либонь, чи надтріснутий, чи гнилий, і тому, коли залп геть зчесав мотузи, якими були примощовані Кролик і третій, і їхні двоє тіл сповзли до підніжжя стовпів, капралове тіло повалилось разом зі стовпом та мотузами як одне неподільне ціле на край заповненої сміттям канави; коли ж старшина з пістолетом, що ще димів у руці, відійшов від Кролика до капрала, то з'ясував, що стовп, падаючи, вдавився разом із тілом у сплутаний моток старого колючого дроту, а одна його нитка обкрутилася навколо верхівки палі й чоловікової голови, немовби зв'язавши їх водно для поховання. Дріт був геть проіржавілий і ніяк не відхилив би кулі, та новий старшина ретельно відсунув його ногою, перш ніж приставити дуло пістолета до вуха.

Щойно плац спустів (ба навіть раніше — хвіст колони сенегальців ще й не встиг сховатись за бараками), як з'явилася робоча команда з ручним візком, у якому лежали інструменти й згорнутий брезент. Капрал, начальник тієї команди, дістав звідти обценьки й підійшов до старшини, що вже встиг відділити капралове тіло від зламаного стовпа.

— Ось, візьміть,— сказав він старшині, простягаючи обценьки.— Невже ви хочете витратити весь саван лиш на одного?

— Витягніть стовпи,— сказав старшина.— Лишіть мені саван і двох робітників.

— Гаразд,— відповів капрал і подався геть.

Старшина відбатував шмат іржавого дроту близько шести футів завдовжки. Коли він підвівся, двоє солдатів

зі скрученим брезентом уже стояли в нього за спиною, очікуючи розпоряджень.

— Розстеліть! — наказав він, показуючи на брезент.

Ті слухняно виконали.

— Покладіть його туди.

Вони підняли тіло — котрий тримав за голову, старався не вимаститися кров'ю, — і поклали на брезент.

— Ворушіться! — підганяв старшина. — Загорніть його. Потім покладіть на візок.

І став стежити за їхньою роботою, а капрал робочої команди несподівано відвернувся; решта ж несподівано заходилася висмикувати палі з землі. Старшина все мовчкував. Жестом звелів своїм солдатам узяти візка за ручки, тоді зайшов ззаду, повернув його в потрібному напрямі й почав штовхати вперед. Візок зі своїм вантажем покотився навкіс через плац до того місця, де дротяна загорожа під прямим кутом підходила до старого фабричного муру. Він (старшина) не озирався, обидва солдати, тримаючись за ручки, майже бігли, аби візок не наїхав на них, до рогу, де їм судилося побачити, по той бік загорожі, двоколісну селянську бідарку з кремезним селянським конем у голоблях, а біля неї — двох жінок і трьох чоловіків. Старшина зупинив візка так само, як і був зрушив його з місця, сам зупинився і, тримаючись за кути, заштовхнув візка в кут огорожі, тоді відійшов і став біля дроту, а чоловік, уже за п'ятдесят, з лиця нині мало не старий дід, і вища зростом жінка зі смаглявим, сильним і вродливим, але не жіночним обличчям підійшли до дроту з протилежного боку. А друга — нижча зростом, повніша, м'якша — навіть не ворухнулася. Але вона дивилася на обох біля дроту й дослухалася, її обличчя здавалося геть пустим, але було в ньому щось світанкове, мов спокійна обітниця, мов у чистої, але ще не засвіченої гасниці на кухонному столі.

— Де розташована ферма вашого чоловіка? — запитав старшина.

— Я вже вам казала, — відповіла жінка.

— Скажіть іще раз.

— За Шалоном,— сказала вона.

— А далеко за Шалоном? — допитувався старшина.—
Гаразд. Чи далеко від Вердена?

— Це біля В'єнн-ля-Пуссель,— сказала жінка.— За Сен-Мішелем.

— Сен-Мішель,— повторив старшина.— Це армійська зона. Ба більше: зона бойових дій. З одного боку німці, з другого американці. Американці!

— Та невже американські солдати страшніші за інших? — запитала жінка.— Бо вони новачки на війні? Так?

— Та ні, сестро,— втрутилася інша.— Не тому. Річ у тім, що вони тут недавно. Їм це легше буде.

Але ні старшина, ні старша не звернули на неї уваги. Вони видивлялися одне на одного через дрiт. Потім жінка сказала:

— Війна ж скінчилася.

— А...— обізвався старшина. Жінка й не зворухнулася.

— Що ще може означати ця страта? Що ще пояснює її? Виправдовує? Ба ні, навіть не виправдовує — волає про співчуття, жалість, відчай? — Вона дивилася на старшину холодно, спокійно, стримано.— Волає про виправдання?

— Отакої! — мовив старшина.— Чи я питаю вас? Чи питав бодай хто взагалі?

Він зробив за спиною знак обценьками. Один із солдатів випустив ручку візка, підійшов і забрав їх у нього.

— Розріж нижню дротину! — наказав старшина.

— Розрізати? — перепитав солдат.

— Авжеж, телепню з телепнів!

Солдат почав нагинатись, але старшина вихопив у нього обценьки й нахилився сам: пружна нижня дротина зрізала-ся з тонким, майже мелодійним звуком, і скрутилася.

— Знімайте його з візка! — звелів старшина.— Та жвавіш!

Тепер солдати зрозуміли. Вони зняли довгий брезентовий згорток і опустили його на землю; троє чоловіків стали напоготові, аби протягти — процуприкувати його крізь дірку в огорожі, потім підняти й повантажити на бідарку.

— Стривайте! — сказав старшина. Жінка завмерла. Старшина сягнув рукою під однострій, добув складений папір і простяг їй за дріт. Вона розгорнула папір і проглянула зміст, без хоч би якого виразу на обличчі.

— Так,— сказала вона.— Війна таки має скінчитися, бо вас нагородили грамотою за страту. Але що мені з цією грамотою робити? Вставити в рямця й почепити у вітальні?

Тут старшина простяг руку за дріт і вихопив у неї папір, а другою рукою намацав потертий футляр з окулярами, потім, усе ще тримаючи папір розгорнутим, обома руками надягнув окуляри, глянув на документ, різким рухом запхнув до бічної кишені, тоді добув десь із-під однострою іншу цидулу й простяг за дріт, шпарко струснувши, щоб вона розгорнулася, перш ніж жінка встигне доторкнутися до неї, і вимовив гнівним, здушеним голосом:

— Скажіть іще, що вам не потрібен і цей папір. Гляньте на підпис!

Жінка глянула. Вона ще ніколи не бачила його, цього такого тонкого-витонченого, легкого та нерозбірливого розчерку, бо й небагатьом доводилося його бачити, але будь-хто в цій половині Європи, наділений правом вимагати чийогось підпису, впізнав би його відразу ж.

— Отже, і йому відомо, де розташована ферма, що належить чоловікові зведеної сестри його сина.

— Само собою,— мовив старшина.— За Сен-Мішелем. Якщо десь дорогою вам трапляться золоті ворота, всіяні перлинами, з цим документом ви пройдете й крізь них. І ще ось це.

Він знову вийняв руку з кишені й простяг її за дріт. На розкритій його долоні тьмаво зблиснув кружечок бронзи та яскраві смужки стрічки; жінка знову завмерла, все не торкаючись медалі й видивляючись на розкриту долоню старшини, а тоді він відчув, що на нього дивиться й інша жінка, й зустрів її спокійний, світанковий погляд, коли та сказала:

— А він вродливий, сестро. І не такий-то вже й старий.

— І ще б чого! — знову обурився старшина.— Забирайте! — додав він, пхаючи, тицяючи медаль в руку високій

жінці, аж поки та нарешті взяла її, потім квапливо відсмикнув свою руку назад, за дріт.

— Ідьте вже геть! Забирайтесь! Котіться! — загукав він мало не гнівно, дихаючи роздратовано й часто; був він таки вже застарий для цього діла, а знову відчувши на собі погляд другої, задер голову, аби не стрічатися з нею очима, й крикнув у спину високій:

— Вас було троє. А де ж третя — його любаска чи хто там вона йому є... була?

Потім йому довелося зустріти погляд молодшої — вже не світанковий, а сповнений обіцянки; вона мило, ніжно усміхнулася йому й сказала:

— Та дарма. Не бійтесь. До побачення!

Опісля вони квапливо подалися геть, усі п'ятеро, кінь і бідарка, а старшина обернувся, взяв з візка шмат іржавого дроту й кинув поруч з відтятою дротиною.

— Прикрутіть на місце.

— Хіба війна не скінчилася? — спитав один з солдатів.

Старшина насипався на нього мало не з люттю:

— Але не армія! Невже ти гадаєш, ніби мир здатен покласти кінець армії, якщо це не до снаги навіть самій війні?

Цього разу вони вже не пройшли, а проїхали, сидячи на тій бідарці, старі міські ворота. Марта сиділа, з віжками в руках, з одного краю високого сидіння, її сестра з іншого, а молодша — між ними; сидіння було таке високе, аж здавалося, немовби вони не просто рухаються в густому, непоквапному потоці йдучих, а пливуть по ньому, неначе в човні, от ніби вони покидали місто на платформі в карнавальній процесії — випливаючи з міста по все тихшому потокові страждань на декоративному коневі без ніг та бідарці без коліс, немов несені на зсунутих докупі плечах у якомусь тріумфі — несені так високо, що вони майже сягнули старих воріт, перш ніж довколишні власники плечей звернули свої погляди чи то свою увагу аж так високо, аби нарешті побачити, що ж вони несуть, і збагнути, здогадатися, що ж там лежить, на тій бідарці, а чи просто відсахнутися від неї.

Ба ні: юрба не сахнулася, не відринула від біди, а швидше розступилася, розкололась; зненацька довкола неї утворився порожній простір — так людський потік сахається від карнавальної платформи, відкриваючи своєму поглядові, що вона не плавуча, а земна, й рухається за допомогою кінських ніг та в'озових коліс; юрба розступалася, от ніби наділені плечима віддали забуттю не тільки потребу підтримки, але й саме відчуття тягаря, саме існування ноші; вони неухильно відступали від бідарки й навіть якимсь чином сповіщали тих, що йшли попереду, про її просування, й ті почали розступатися заздалегідь, отож тепер біда вже рухалася швидше за юрбу, й пішоходи навіть не дивилися в її бік, аж поки друга сестра, Марія, звернулася до них із краю свого високого сидіння, без повчальності, без докору, тільки наполегливо, спокійно, мов до малих дітей:

— Заспокойтесь. Ви нічим йому не зобов'язані, вам немає потреби ненавидіти його. Ви ж не завдали йому шкоди, то чого боятись?

— Маріє...— мовила старша сестра.

— І соромитися не треба,— провадила Марія.

— Маріє, припини,— умовляла старша. Тоді Марія знов умостилася так, як сиділа й досі.

— Гаразд, сестро,— мовила вона.— Я хотіла не налякати їх, а тільки втішити.

Але вона й далі дивилася на них ясним та безжурним поглядом, біда не зупинялася, дорога перед нею розчищалася, мов сама собою, отож, коли вони підїхали до старих воріт, арка виявилася зовсім вільна, бо юрба зупинилася й скупчилася обабіч, даючи біді проїхати; несподівано один чоловік скинув капелюха, слідом за ним іще декілька, й коли біда-бідарка вже проїхала попід аркою, то видавалося, ніби вона покинула місто в якомусь легкому, видимому, безгучному шересі.

— От бачиш, сестро,— мовила Марія з безжурним, супокійним торжеством.— Треба було тільки втішити...

А вони вже опинилися за містом. Довгі, прямі дороги розбігалися, розходилися на всі боки, мов шпиці від

маточини в колесі; понад ними поволі повзли, одна за одною, хмаринки пилу: це люди, хто самотою, хто гуртами, іноді навіть на возах, роз'їжджалися по домівках; батьки-матері й родичі солдатів збунтованого полку, які були, з зачудуванням і жахом, поспішили до міста, аби поміж його прадавніх мурів злити водно свою лайку й муку, наразі полишали його — начебто навіть не з полегшенням, а з соромом.

Мандрівниці не озиралися, хоча місто можна було ще довго бачити, воно стояло на пласкій рівнині, геть тихе, сіре, увінчане престарою римською фортецею, і, помалу-малу ховаючись за обрієм, врешті й зовсім зникло з очей; однак вони так жодного разу й не озирнулись, а дужий, великий, непоквапний селянський кінь віз-відвозив їх усе далі від нього. Мали вони з собою їжу, тож нічого було зупинятися, лиш опівдні зробили невеличку зупинку в лісі, щоб нагодувати й напоїти коня. Тож вони без затримок минали села, їх зустрічали мовчуці, стримані обличчя, той самий легкий, безгучний, видимий шерех скидання капелюхів і кашкетів, от ніби який кур'єр скакав попереду й попереджав про їхню появу; наймолодша, скулившись, куталася в шаль, сидячи між двох старших жінок, Марта з заклопотаним обличчям дивилася просто поперед себе, і тільки друга сестра, Марія, спокійно та безжурно оглядала місцевих мешканців, не чудуючись, не дивуючись, а важкі, пелехаті копита коня непоквапно брязкали по бруківці, аж поки ось і це село залишиться позаду.

Надвечір приїхали вони в Шалон. Тут також була армійська зона, а ще п'ять днів тому — зона бойових дій, однак тепер тут панував мир, чи принаймні панувала тиша. Але зона все ж таки лишалася армійською, бо зненацька біля коневої голови вигулькнули двоє сержантів, французький та американський, і коня зупинили.

— Я маю ось папір,— сказала Марта, дістаючи й показуючи його.— Ось він!

— Облиште,— сказав французький сержант.— Тут вам він не потрібен. Усе вже залагоджено.

Тут вона побачила, що до їхньої біди ззаду підійшли шестеро французьких солдатів з дешевою дерев'яною труною, а коли вона до них обернулася, ті вже й поставили труну на землю і почали знімати загорнуте в брезент тіло.

— Стривайте! — сказала Марта хрипким, але дужим голосом, у якому не чулося сліз.

— Все залагоджено, не хвилюйтесь! — заспокоював її сержант.— До Сен-Мішеля ви поїдете потягом.

— Потягом? — перепитала Марта.

— Та що ти, сестро! — вигукнула Марія.— Як це — потягом?

— Не турбуйтеся,— сказав Марті сержант.— Платити вам не доведеться. Все задалегідь домовлено.

— Ось ця бідарка чужа,— сказала Марта.— Я ж її позичила.

— Ми знаємо,— запевнив її сержант.— І повернемо ко-
му слід.

— Але ж мені треба ще везти його від Сен-Мішеля до В'єнн-ля-Пусселі. Ви ж сказали: до Сен-Мішеля, чи не так?

— Ну чого ви сперечаєтеся зі мною? — знетерпеливився сержант.— Скільки треба вам торочити, що все домовлено-залагоджено? Ваш чоловік зустріне вас зі своєю підводою та конем. Злазьте! Всі троє. Гадаєте, як війна скінчилася, то армії більше й робити нічого, як обслуговувати цивільних? Ходімо. Ви затримуєте свій потяг, а йому ж не тільки вас треба везти.

Тільки тепер вони побачили потяг. Досі й не помічали його, дарма що він стояв на своїй колії зовсім поруч. Складався ж він з паротяга й одного вагона типу «сорок душ, вісім коней». Жінки зішли з бідарки. Вже смеркало. Солдати прицвяхували віко й підняли труну, три жінки й двоє сержантів почимчикували за ними до вагона; солдати за-пхнули труну в одчинені двері, тоді й самі туди вилізли, знову підняли труну й занесли в передню частину вагона, потім вернулися й поодинці позістрибували додолу.

— Залазьте! — звелів жінкам сержант.— Тільки не нарікайте, що сидінь немає. Там багато чистої соломи. І ще вам ось це.

Він простяг їм армійську ковдру. Нікотра з жінок і не вкмітила, звідкіля та ковдра взялася, бо досі ж її не бачили. Потім американський сержант сказав щось французькому, безперечно, своєю мовою, бо вони нічого не втямили, навіть коли той додав, для них, французькою: *Attendre* — «Почекати!» І вони стояли, не ворушачись, у тьмавому світлі, що згасало, аж поки американський сержант приніс дерев'яного ящика з незрозумілими трафаретними символами артилеристів чи постачальників і поставив його перед дверима вагона, й тільки тут вони, не без явного подиву, зміркували навіщо, вилізли на нього, а тоді й у вагон — у майже непроглядну пітьму, порушувану тільки тьмавим, розпливчастим одблиском труни, склепаної з непофарбованих дощок. Потім вони розшукали обіцяну солону. Марфа розстелила на ній ковдру й сіла, і тієї ж самої хвилини хтось заскочив, застрибнув до вагона — коли судити з силуету в дверях, де ще діялося трішки світла, чоловік, військовий, американець, і він щось тримав в обох руках. Жінки розчули дух кави, сержант-американець нахилився до них, голосно сказав ламаною французщиною: *Ici café. Safe!* — «Ось кава. Кава!» І почав тицяти їм три кухлі, аж поки Марта забрала їх у нього й роздала; потім вона відчула, як його тверда рука стисла їй руку разом із кухлем, і він почав наливати каву з кавника; здавалося, сержант навіть передчув ривок, бо викрикнув своєю мовою: «Обережно!» — за мить чи дві до пронизливого паротягового гудка, який не провіщав вирушання, а просто означав його, й схопився за стіну, коли вагон без хоч би якого переходу рвонувся вперед з якоюсь шаленою швидкістю, а гаряча кава вихлюпнулася їй на коліна. Потім, коли і всі троє жінок зуміли вхопитись за стіну, знову пролунав гудок — несамовитий, немовби обурений, не сигнал наближення, а якийсь зойк протесту, безглузлого страждання та звинувачення суворій темній землі, по якій мчав потяг, величезному тягареві темного неба, під яким він відчайдушно торував шлях, незмінному й недосяжному небокраєві, до якого він так завзято поривався.

Тепер американський сержант опустився навколінці й все-таки, впираючись плечем у стіну, почав обома руками наливати в кухлі каву, але лише до половини, і вони, притулившись до стіни, сиділи й пили маленькими ковточками гарячу, солодку, покріпну́ каву; вагон мчав крізь пітьму, й потемки вони не бачили навіть одне одного, розчинився навіть одблиск труни в протилежному кінці вагона, їхні нерухомі тіла таки втрапили у відповідність, злагоду зі швидкістю потяга; могло видаватися, ніби він і не рухається зовсім, коли б не трясло так дуже та не лунали час від часу несамовиті паротягові зойки.

Коли ж знову засіріло світло, вагон зупинився. Очевидячки, то вже був Сен-Мішель; їй сказали, що потяг піде до Сен-Мішеля, отже, вони вже й приїхали, до того ж якесь шосте чуття підказувало їй, навіть тепер, коли збігли аж чотири роки війни, що близько домівка. І вона зразу ж почала зводитися на ноги, питаючи сержанта: «Сен-Мішель?», бо що-що, а вже ж це той мав би втямити, а потім, з якоюсь відчайдушною нетерплячкою, навіть сказала, завела: *Mon homme à moi — mon mari* («Мій чоловік — мій муж...»), але ще й не договорила, як сержант заговорив сам, уставляючи по два-три слова з тих небагатьох, які він знав по-французькому:

— Ні, ні, ні! *Attention, attention* — «Обережно, обережно!» — і, попри темряву в вагоні, дав їй знак рукою, яким тренер наказує собаці сісти. Потім вистрибнув з вагона, майнувши тінню в ледь освітленому отворі дверей, і жінки стали чекати, тулячись одна до одної, аби зігрітися в холоді весняного світанку, наймолодша посередині, а чи спала вона, чи й ні, Марта цього не відала, хоча Марія, судячи з рівномірного дихання, таки спала. Коли ж сержант повернувся, вже й зовсім розвиднілося; тепер не спали вже всі троє; була субота, сходило сонце, співали вічні, непроминущі жайвори. Сержант знову приніс повний кавник кави і, цього разу, ще й хліба, припрошуючи так-то вже голосно: *Monjau. Monjau!* — «Їште, їште!» І вони — вона — розгледіла тепер його: то був молодик із суворим солдатським

обличчям, в якому було й ще щось: чи то нетерплячка, чи то співчуття, Марта не могла дібрати. Але їй було все одно, вона хотіла була знову заговорити з ним, однак ж той французький сержант у Шалоні запевнив, що все залагоджено, й вона раптом довірилась американському сержантові — не тому, що той мав же знати, що робить, коли вже поїхав із ними, вочевидь, за наказом, а тому, що їй — їм — більш нічого не лишалось.

Й вони заходилися коло хліба, знову пили гарячу солодку каву. Потім сержант знову вистрибнув на землю, й вони чекали, а як довго, вона не могла ні визначити, ні здогадатись. Потім сержант знову заскочив-застрибнув до вагона, й вона збагнула, що вирішна хвилина настала. Цього разу він привів шістьох американських солдатів; жінки, всі троє, підвелися й знову стали чекати, поки солдати підсовували труну до дверей, а потім спускали її на землю, хоча землі жінкам не було видно, й видалося їм, начебто труна зненацька вилетіла у двері й щезла; сержант зістрибнув, і вони підійшли до дверей, а внизу їм знову був підставлений ящик, вони й спустилися, мружачись після п'яти на ясний ранок, шостий ясний ранок тижня, без хмар і дощу. Потім Марія побачила підводу, свою-їхню, її чоловік тримав коня за гнзdechку, а солдати уклали труну; Марія обернулася до американського сержанта, сказала по-французькому: «Дякую!» — й раптом він якось боязко скинув кашкета, квапливо й міцно потис їй руку, потім її сестрі й знову надягнув кашкета, не дивлячись на наймолодшу й не простягаючи їй руки. Марта обійшла підводу й наблизилася до свого мужа — плечистого, дужого чоловіка, вбраного у вельветові куртку й штани, трохи нижчого за неї зростом і помітно старшого. Вони обнялися, потім усі четверо підійшли до воза і, як зазвичай, завмерли в нерішучості. На сидінні годі було вміститися усім їм, чотирьом, однак стояли вони так недовго, бо наймолодша розв'язала цю проблему: вона по голоблі й сидінню залізла в кузов і, кутаючись у шаль, сіла біля труни; її обличчя було стомлене, сонне і явно потребувало води й мила.

— Звісно, так і треба, сестро! — сказала Марія Марті, в її голосі звучав приємний подив, майже радість від такого простого рішення.— То й я там поїду.

Мартин чоловік допоміг їй видертися на голоблю, потім перелізти через сидіння, і вона сіла з іншого боку труни. Потім Марта енергійно, без допомоги, вилізла на сидіння, муж сів поруч неї і взяв віжки.

Перебували вони на околиці міста, тож їхати їм треба було не через нього, а колуючи. Хоча, по суті, не було ж ні міста, ні меж, що відділяли б його від сільської місцевості, бо то була навіть не армійська зона, а зона бойових дій, міська й сільська місцевості злилися водно й годі було розрізнити їх через щільну зосередженість військ, американських та французьких, які стояли не наготові, а мов приголомшені, завмерлі у цій неосяжній тиші замирення,— все сум'яття битви немовби залякло в гіпнозі: машини, вантажівки з харчами й набоями стояли нерухомо й тихо, потім показалися батареї зі спрямованими на схід гарматами, не покинутими, але й не такими, що пильнували б,— тільки тихими; підвода їхала по межі наразі тихого, старого, стійкого ніби мису, що протримався чотири роки, й вони бачили війну чи то пак те, що було війною шість днів тому: поорані снарядами поля, зламані дерева, декотрі з яких цієї весни випустили з ушкоджених стовбурів кілька заповзятих зелених пагонів; знайому землю, не бачену майже чотири роки, але ж вона лишалася все так само знайомою, от ніби навіть війна не годна була знищити цю давню правду мирної людської діяльності. Але коли проїздили повз руїни В'єнн-ля-Пусселі, Марті, певне, спало на думку, що всі ті жахи й страхи, либонь, ще не зовсім скінчилися, і тільки тоді вона стиха, аби не чули ті, що сиділи позаду, запитала чоловіка:

— А що з будинком?

— Будинок не постраждав,— відказав чоловік.— Не знаю, чому. А поля, земля погублені. Розорені. На відновлення підуть роки й роки. І розпочати зараз мені не дозволять. Вчора, коли мені дозволили повернутись, то

заборонили працювати на полях, поки звідгіль не повидовбують невибухлих снарядів.

І чоловік казав правду: земля на фермі виявилася поритою (не так, щоб дуже; там навіть заціліло кілька дерев) снарядними вирвами — та земля, де в напружені пори року вона працювала разом з мужем, та земля, де жив її брат, що наразі лежав у дешевій труні на возі, та земля, що з часом перейшла б до того, кого привезли сюди назад — у ній спати. Потім вони підїхали до будинку, й таки правду сказав її муж: оселя була ціла, коли не брати до уваги кількох дірок у стіні, певне, від кулеметної черги. Чоловік навіть не глянув у той бік, де дім, а зліз на землю (трохи скуто — це ж вона вперше завважила, що його артрит іще посилився), відійшов і став, задивившись на сплюндровану землю. Марта не зайшла в дім, кілька разів гукнула мужа, а тоді сказала:

— Облиш! Покінчімо спершу з цим.

Чоловік повернувся і зайшов до хати. Певне, напередодні він заніс туди якесь знаряддя, бо вийшов з лопатою і знову сів на воза. Однак цього разу віжки взяла вона, от ніби достеменно знала, куди слід їхати. Віз рушив через поле, тонучи в бур'янах і диких маках, оминаючи зустрічні вирви, й проїхав з півкілометра до насипу під старим буком, якого теж не зачепили снаряди.

Копати там, на насипі, було легко, лопата переходила з рук в руки, покопала й наймолодша, хоча Марта й спробувала її відмовити.

— Ні,— затялася та.— Дозволь і мені. Дай і мені щось зробити.

Однак, попри всі їхні спільні зусилля, вони довгенько потрудилися, поки яма стала досить глибока для труни. Потім усі четверо спустили її туди пологим укосом.

— А медаль? — запитав Мартин чоловік.— Ти не хочеш і її туди покласти? Я можу зняти віко.

Але Марта навіть не відповіла — взяла лопату й почала закидати яму землею. Потім її змінив муж, і зрештою насип знову став рівненький, тільки сліди лопати видніли. Вже й вечоріло, коли вони повернулися; жінки увійшли до

оселі, а чоловік повів коня до стайні. Майже чотири роки Марта не бачила хати, але оглядати її не стала. Вона кинула, майже шпурнула медаль на порожню коминкову дошку та, не озираючи кімнати, попрямувала до дверей. Будинок не постраждав, його тільки розграбували. 1914 року вони вивезли все, що тільки вмістилося на возі, а це напередодні чоловік привіз усе назад: багато посуду, постільної всячини, не надто цінних речей, які тоді вона була надумала взяти, залишивши те, що знадобиться, коли вони повернуться; тепер вона вже й не пам'ятала, що почувала, думала тоді: повернуться вони чи ні? Чи не стане той стражденний день остаточним прощанням із домівкою та надією? І, навіть не намагаючись пригадати, пішла до кухні; харчі, дрова чоловік наготував задалегідь; Марія і найменша вже розпалювали в печі; вона знову сказала найменшій:

— Відпочинь!

— Ні,— знову так само відповіла та.— Дай мені чимсь зайнятись.

Лампа вже світила; коли й добряче посутеніло, Марта завважила, що її чоловік і досі не повернувся зі стайні. Вона зразу ж здогадалася, де він може бути: заляклий, майже непомітний у світлі пригаслого дня, він дивився на свою понівечену землю. Цього разу вона підійшла, доторкнулася до нього.

— Ходім! — сказала Марта.— Вечеря готова.

І притримала його на порозі освітленої кімнати, аж поки він побачив Марію і наймолодшу, які ходили від печі до стола.

— Поглянь на неї,— сказала йому Марта.— У неї нічого не лишилось. Вона навіть не доводилася йому ріднею, а просто любила його.

Та він, здавалося, не годен був ні думати ні про що, ні тужити за будь-чим іншим, крім своєї землі. Вони повечеряли, й він ліг поруч неї в знайоме ліжко серед знайомих стін під знайомими сволоками — заснув одразу ж, одначе, поки вона непорушно лежала поруч, не засинаючи, він звів голову, пробурмотів, скрикнув: «Ферма! Земля!» — й прокинувся.

— Що? — мовив він. — У чім річ?

— Ні в чім, — відповіла дружина. — Спи.

І несподівано збагнула його правду. Стефана вже не повернути; все скінчено, все лишилося позаду й згадувати все те ні до чого. Він доводився їй братом, але вона була йому й за матір, вона виховувала його з самого пуп'янка, вже знаючи, що своїх дітей не матиме. Франція, Англія та, вочевидь, уже й Америка були повні жінок, що віддали своїх синів заради захисту батьківщини й збереження права та справедливості, — тож як вона могла вимагати винятковості для свого горя? Правда була на боці її мужа: головне — це ферма, земля, що перетерпіли навіть вогонь, ударну хвилю війни. Звісно, в землю треба вкласти стільки тієї праці, можливо, навіть роки на те підуть, але ж усі вони, четверо, цілком працездатні. Навіть більше: майбутній труд був їм вигодою, він ніс їм утіху, бо ж праця — то єдиний знеболювальний засіб, якому піддається горе. Ба навіть ще більше: відновлення родючої землі не тільки притупить біль — їхня міцна єдність потвердить, що він загинув не намарне, й вони страждали не від безглуздої втрати, а просто від горя; єдина ж противага горю — небуття, а коли вибирають: горе чи небуття, то перевагу небуттю віддає лише боягуз.

Та нарешті заснула й вона, і їй нічого не снилось; сон не приносив полегшення, вона навіть не здогадувалася, що спить, коли хтось потермосив її за плече. То була Марія. А позад Марії стояла наймолодша зі стомленим, брудним обличчям сновиди, якому вода, мило й нормальне харчування вже за тиждень повернули б красу. Вже світало, й тут і вона, Марта, зачула той гук. Перш ніж Марія крикнула: «Слухай, сестро!» — прокинувся й чоловік Марти. Він полежав кілька секунд, а тоді підскочив на зіжмаканій постелі.

— Гармати! — вигукнув він. — Гармати!

Всі четверо завмерли секунд на десять-п'ятнадцять, немовби в живій картині, а гуркіт канонади, здавалося, котився просто на них; вони ж і не ворухнулись, навіть розчувши розмірений гуркіт вибухів чи то вгорі, чи то внизу, а ще

посвист снарядів, що пролітали понад оселею. Перший із заціпеніння вийшов Мартин муж.

— Тікаймо звідси! — сказав він, скочуючись чи то падаючи з ліжка, й таки впав би, коли б Марта не підтримала його; всі четверо в самій білизні кинулися до дверей і вискочили з будинку. Покинувши один дах, вони бігли під іншим, що являв собою грім і диявольський посвист. Ще й не усвідомлюючи, що снаряди падають метрів за двісті-триста далі від будинку, жінки мчали слідком за Мартиним чоловіком, який, певне, знав, куди бігти.

А він знав: на полі є величезна вирва, чи не від набою великокаліберної гаубиці. Всі четверо, по росистих бур'янах та криваво-червоних маках, рвонули до неї, скотилися вниз, і чоловік підштовхнув жінок до зверненої в бік гармат стінки вирви; вони припали до неї, схиливши голови, немовби в молитві, а чоловік тільки плакав — тонко, одноманітно, мов цикада:

— Земля... земля... земля...

Плакали всі, крім Марти. Пряма, висока, вона, навіть не пригинаючись, дивилася, як вибухають, минаючи будинок, гарматні — вони обминали його й стайні, прибудови чітко та, судячи з усього, усвідомлено, як ото коса обходить трояндовий кущ. Обстріл котився полем на схід у величезній хмарі пилюги, яку пронизували червоні спалахи; пилюга висіла у повітрі й після того, як спалахи вибухів квапливо замиготіли далі, далі, немов яка несамовита згряя гігантських денних світляків, і сховались за краєм поля, лишивши по собі тільки гуркотняву, яка, втім, робилася все тихіша.

Тоді Марта почарапкалася нагору. Лізла вона швидко й енергійно, прудко, мов коза, ще й відбрикувалася, коли чоловік хапав її за подолок нічної сорочки, а вже потім за босі ноги, видерлася й щодуху помчала крізь високі бур'яни та маки, оббігаючи то тут, то там старі вирви, й потім опинилася в тому місці, де пройшлася коса обстрілу, а решта трое, все ще не вилазячи нагору, тільки видивлялись, як вона перестрибує через густо насіяні свіжі вирви. Потім поле заповнилося чоловіками, що бігли, — розгорнутою

лавою французьких та американських солдатів; ось вони порівнялися з Мартою, ось помчали далі... Троє бачили, як офіцер чи сержант зупинився й замахав їй руками, рот йому розкрився на мить безгучним криком; потім Марта крутнулася й помчала разом з останніми солдатами. Тоді троє вилізли й собі та, провалюючись у свіжі вирви, також побігли крізь пил, що спадав на землю, й крізь міцний дух пороху, що ширився надовкола.

Спочатку вони не могли знайти насип. А коли нарешті розшукали, бука там уже не було, й від могили не зосталося навіть сліду.

— Вона була тут, сестро! — закричала Марія, але Марта нічого їй не відповіла й щосили побігла далі, всі кинулись за нею та й побачили те, що, певне, побачила вона: тріски, уламки, гілки з уцілілим листям, розкидані метрів на сто. Коли вони підбігли до Марти, вона тримала в руці тріску світлої, свіжої, нефарбованої дошки від труни. Дружина лагідно попрохала чоловіка:

— Тобі доведеться піти по лопату.

Але не встиг він і обернутись, як наймолодша вже метнулася повз нього. Вона прудко, впевнено, легко, мов лань, пробігала поміж вирв, решток бур'яну та похилених маків, постать її знай маліла, але вона без передиху бігла до будинку. Була неділя. Коли найменша, все так само біжка, повернулася з лопатою, вони почали копати й копали, змінюючись по черзі, дотемна. Їм пощастило знайти ще кілька трісок та уламків труни, але саме тіло зникло.

ЗАВТРА

Солдатів знову було дванадцятєро, тільки цього разу командував ними сержант. Вагон був у них спеціальний, хай і третього класу; в першому відділенні сидіння були зняті й на підлозі стояла новенька порожня армійська труна. Ці тринадцятєро виїхали з Парижа опівночі, й, коли підїздили до Сен-Мішеля, були вже трішки під мухою. Аджє завдання, діло пахло-чхалося їм не з найприємніших; мир і перемога вже остаточно прийшли до Західної Європи в листопаді (за півроку після того неправдивого травневого замирення — та тижнева перерва, яку влаштувала війна, була така неймовірна, що згадували про неї лиш як про курйоз), і солдат, хай і носив ще форму, міг вважати себе за вільного від учорашніх трупів, принаймні поки ще не почалася війна наступна. Ось чому їм видали додаткову пайку вина й коньяку — як компенсацію за неприємну роботу, коньяк зберігався у сержанта, й видавати його належало в міру потреби. Одначе сержант, якому також не до душі було це завдання, виявився понурим відлюдьком: щойно потяг лишив Париж позаду, як він усамітнівся в порожньому відділенні з порнографічним журналом. Але ж солдатам так кортіло випити, отож, коли сержант вийшов у Шалоні (вони не знали, навіщо, та й знати не хотіли: можливо, в туалет, а мо', в яких справах), двоє (один з них до війни був не останнім зломником і мріяв, хай-но скине військову форму, знову повернутися до цього заняття) зайшли до відділення, відімкнули сержантського саквояжа й поцупили дві пляшки коньяку.

Ось чому, коли експрес, що їхав до Бар-ле-Дюка, залишив їхній вагон у Сен-Мішелі, де його мали підчепити до місцевого потяга, що йшов до Вердена, всі вони (крім

сержанта) були вже під ледь дзинчливою мухою чи то трішки причмелені, а рано вранці, коли їхній вагон перетягли на відновлену запасну колію біля руїн Вердена, солдати опинилися вже під цілим роєм веселих мух, а сержант на ту хвилю з'ясував, що хтось шастав до його саквояжа, й перелічив пляшки, скільки їх у нього лишилося. Наслідком цього відкриття стало гнівне й тривале одчитування винуватців, через яке, та ще в такому стані будучи, солдати спочатку й не вкмітили тієї старенької, і тільки згодом виявили, що на них чигає, сказати б, цілий комітет, от ніби звістка про мету їхнього прибуття якось випередила потяг: на пероні стояла невелика й негуста юрба робітників з міста й селян з довокoliшніх сіл, і поміж них була одна жінка, й вони мовчки видивлялися на прибулих, поки сержант одчитував та лаяв на всі заставки солдатів, а тоді та сама жінка, та бабусенція, як кинеться до них та й хап сержанта за рукав. То була селянка, що з лиця була ніби старіша за справжній свій вік: зморщене, змучене, мов від тривалого недосипу, її обличчя наразі було напружене й навіть ніби сяяло — якимсь несамопитим запалом, якоюсь шаленою надією.

— Га? — обізвався нарешті сержант.— Що? Чого вам треба?

— Ви ж їдете в форт,— сказала вона.— І ми знаємо, навітьщо. Візьміть і мене з собою.

— Вас? — здивувався сержант, і всі стали дослухатися до його слів.— А це ж з якої такої речі?

— Там Теодюль,— пояснила старенька.— Синочок мій. Мене повідомили, що він загинув тища див'ятсот шішнадцятого року, але додому його не відвезли... і мене не пускають туди — відшукати його.

— Відшукати? — перепитав сержант.— Через два роки?

— Та я ж його впізнаю,— запевняла бабуся.— Мені б тільки потрапити туди та подивитись. Запевне впізнаю! У вас теж є мати: от уявіть собі, як би вона побивалася, коли б ви загинули й вас не відправили додому. Візьміть мене! Я впізнаю його, запевняю вас. Нестеменно впізнаю. Візьміть!

І хап сержанта вже за руку. Він сюди сіп, туди смик, а визволитися не може.

— Пустіть мене! — розсердився служака.— Без відповідного наказу я не можу взяти вас, навіть якби й захотів. Нам треба виконати завдання, а ви тільки заважатимете. Зараз же одпустіть!

Але старенька не випускала його руки, ще й поглядала на решту вояків, що не зводили з неї очей, а на її обличчі були написані благання й надія.

— Хлоп'ята... діточки...— заблагала вона.— Таж і в вас є матері... ви...

— Пустіть! — сержант переклав саквояж у другу руку й цього разу таки визволився.— Ідіть собі! Забирайтеся геть! — І, взявши стареньку за плечі так, що саквояж опинився в неї на спині, повів пероном до мовчущої юрби, яка теж невідривно стежила за цими перемовинами.— Та там уже немає ж нічого, крім гнилого м'яса, й ви не зможете його знайти, навіть якщо туди потрапите.

— А таки зможу! — твердо запевнила вона.— Я знаю, що зможу! Послухайте, я продала ферму. Маю ж гроші. Я заплачу вам...

— Не треба мені платити,— відкараскувався сержант.— Та була б на те моя воля, я б таки послав вас туди, аби ви знайшли свого й прихопили ще одного для нас, а ми б тут на вас зачекали. Тільки ж їхати вам туди не можна.

Він відпустив її і майже лагідно сказав:

— Повертайтеся додому й забудьте про це. Чоловік з вами?

— Я втратила і його. Ми жили в Морбіані. Коли скінчилася війна, я продала ферму й приїхала сюди шукати мого Теодюля.

— Тоді повертайтеся туди, де ви наразі мешкаєте. Бо з нами ви не поїдете.

Але старенька повернулася тільки до юрби, від якої була відділилася допіру, й стала, знову задивившись на солдатів; її стомлене, невиспане обличчя лишалося так само напруженим, упертим, невгамовним. А сержант повернувся

до свого рою і кинув на нього ще один лихий, замислений погляд.

— Гаразд,— нарешті мовив він.— Ходім — у кого не двоїться в очах. Бо я не хочу панькатися з вами там, аж поки не дістану одного смердючого трупа, а то ще й, чого доброго,— цілих два.

— Може, спершу вип'ємо? — запропонував один.

— Спробуй візьми!

— То давай мені свій саквояж, серже,— я понесу його! — зайшов з іншого боку другий.

Сержантова відповідь була геть немудрована, коротка й непристойна. Він крутнувся й пішов, а решта безладною юрбою поплентала за ним. На них чекала крита вантажівка, в кабіні сиділи водій і капрал. Солдати витягли порожню труну з вагона, віднесли її до машини, засунули в кузов і самі туди повилазили. Щоб їм зручно сидіти, в кузові була постелена солома. Сержант усівся на труні, все так само міцно стискаючи ручку покладеного на коліна саквояжа, от ніби побоювався, чи не спробує хтось, а то й усі чи не спробують, вихопити його. Вантажівка рушила.

— А як щодо снідання? — поцікавився один.

— Своє снідання ви вже випили,— відказав сержант.— Спочатку його викравши.

Але сніданок таки був: кава й хліб на оцинкованому шинквасі крихітного бістро, хтозна-яким чудом зацілілого під час бомбардувань; щоправда, на ньому красувався новенький залізний дах американського виробництва — він здіймався над безладною масою довколишніх напівзруйнованих стін. Усе й цього разу було залагоджено: за їжу вже заплатити з Парижа.

— От чортівня! — черкнув один.— Видно, армії до різі потрібен цей труп, коли вже стали закуповувати їдло в цивільних.

Сержант їв, поставивши саквояж на шинквас та ще й відгородивши його з обох боків руками. Потім вони знову їхали вантажівкою, і сержант усе так само міцно тримав саквояж, поставивши його собі на коліна. Тепер

у відчинені задні двері вантажівки, що повзла поміж куп сміття й давніх вирв, можна було бачити частини зруйнованого міста: гори й пагорби гравію (які вже прибирали), а поміж ними здіймалося напрочуд багато бляшаних дахів американського виробу, які виблискували під ранковим сонцем, немов срібло: хай американці провоювали й не всю війну, але все ж таки оплачували відновлення поруйнованого нею.

Себто бачити це міг тільки сам сержант, позаяк його солдати чи не одразу повпадали в стан, близький до коматозного, — ще до того, як вантажівка переїхала міст через Мез і наблизилася до рогу, звідки згодом п'ять гігантських барельєфних постатей на символічній секції кам'яного бастіону завзято й нездоланно дивитимуться на схід. Коли точніш, то він міг би бачити, адже сидів він, обхопивши руками покладений на коліна заповітний саквояж, мов матінка хвору дитину, й хвилин десять не зводив пильного погляду з солдатів, що лежали покотом. Тим часом вантажівка вже далеченько відїхала від міста. Тоді сержант, усе ще міцно стискаючи саквояж, підвівся й підійшов до влаштованого в передньому борту віконця з відсувною фанеркою. Він ту фанерку відсунув, квапливо й неголосно переговорив з капралом, що сидів у кабіні, а тоді відімкнув саквояж, дістав звідтіля весь коньяк, лишивши тільки одну-єдину пляшку, передав коньячне багатство капралові, замкнув саквояж з єдиною плящиною, повернувся, знову вмоствився на труні й поклав саквояж собі на коліна.

І аж тепер, коли вантажівка побралася нагору відновленою дорогою до звивистих Мезьких висот, сержант нарешті задивився на довколишню сплюндровану, спустошену землю — труп землі, численні ділянки якої, навіки окислені порохом, напоєні людською кров'ю і мукою, більш ніколи вже не оживуть, от ніби їх не тільки людина покинула, занедбала, а й сам Пан Бог відкинув навіки. Вирви, давні траншеї, іржавий дрiт, оголені, розколоті дерева, невеличкі села й ферми, схожі на розколоті черепи, що давно втрапили вигляд черепів, уже щезали під шаленими, буйними

заростами блідої, позбавленої живлення трави, яка ніби не м'яко виростала з ґрунту, а тяглася милями, лігами з самого пекла, от ніби диявол намагався приховати те, що людина скоїла над землею, матір'ю своєю.

Вантажівка підїхала до спотвореного форту, котрий, як не як, вистояв і досі стояв твердо, дарма що Франція, цивілізація більш не потребували його; твердо стояв, хай навіть лиш на те, щоб заражати повітря не тільки двох із чимось років після закінчення боїв, але ще й понад чотири роки після закінчення самої війни. Адже, як тільки сержант, уже стоячи й все ще притискаючи саквояж до грудей, попіднімав своїх солдатів носакон чобота, вони відразу унюшили сморід гниття, хоча гадали, що почнеться він тільки посеред мурів форту; однак, коли сержант тумакми й лайкою зігнав їх із кузова на землю, вони й побачили джерело того запаху: біля одного з низьких отворів у стіні лежала купа білих кісток і черепів, на багатьох із них ще збереглися клапті й плями пожовклої чи почорнілої шкіри, а ще ж там валялися чоботи, брудні однострої та, очевидно, нерозкладені трупи, загорнуті в брезент; поки вони розглядали все це, з отвору вийшли двоє солдатів із пов'язками, що прикривали нижню частину обличчя, і в різницьких фартухах: вони тягли на візку без коліс останки тих, хто 1916 року захищав форт. Згодом там вибудують велику, схожу на вежу, каплицю — склеп, видний над Висотами за багато миль, мов яка футуристична подобизна гігантського сірого гусака чи ігуанодона, створена з сірого каменю зусиллями не скульптора, а майстерних мулярів: довгий, велетенський неф, оточений нішами з вічно палаючим світлом, і вхід до кожної з тих ніш облямовуватимуть викарбовані прізвища, взяті з полкових списків, а не з розпізнавальних жетонів, адже звіряти їх не буде з чим, — неф, що височітиме над великою, глибокою ямою, куди будуть поскидані й засипані голі, нерозпізнавані людські скелети; перед ним буде укіс, покритий білими, виразними рядами християнських хрестів із найменуваннями полків та прізвищами тих, кого можна було розпізнати; а за ним, із другого боку, буде схил, покритий не хрестами,

а заокругленими надгробками, ледь-ледь, але вперто повернутими в напрямі Мекки й усипаними загадковими викарбованими ієрогліфами, адже були розпізнавані скелети й цих людей, котрі заїхали так далеко від пекучого сонця й піску, від домівки й всього рідного, аби принести отут, під північним дощем, у грязюці й холоді цю останню жертву, навіть не відаючи, заради чого, бо ж їхні командири, такі самі невігласи, як і вони, не могли пояснити їм бодай щось, хоч якусь дещицю рідною їхньою мовою. Але поки-що тут були тільки сірі, подовбані, але загалом таки зацілілі, мури фортеці, прилеглі до них круглі, схожі на велетенські гриби, бетонні склепіння осілих кулеметних гнізд і купа кісток. Солдати в різницьких фартухах вивернули на ту купу свій візок, потім рушили назад і, перш ніж знову спуститися вниз, озирнулися на цей стіс; їхні осклілі, невидючі, незмигні очі кошмарних сновид блищали під пов'язками, що прикривали рота й носа; і над усім цим стояв всюдисущий та неподоланний запах — сморід, от ніби кістяки, будши жертвами людини й тому вільними від неї, заповіли їй те, над чим вона була невольна ось уже три роки й буде ще тридцять чи й триста літ, ото ж людині тільки й лишалось, що йти геть, утікати звідсіля.

Прибулі подивилися на ту купу, тоді на низький вхід у сірій стіні, куди спустилися, зійшли ті солдати з візком, немовби в самісінькі надрища землі; їм і невтямки було, що вже й у них в очах з'явився такий самий осклілий, суворий, кошмарний блиск.

— О Боже! — мовив один. — Ось візьмімо труп із цієї купи та й ушиваймося звідси к дідьковій мамі.

— Ні! — відказав сержант. У голосі його звучала не помстивість, а стриманий передсмак тріумфу — якщо тільки солдати завважили це. Він-бо носив форму з вересня 1914 року, але солдатом так і не став; із таким самим успіхом її можна було й ще років десять проносити. Це був штабний служака, педантичний і надійний; його теки завжди були в належному порядку, рапорти ніколи не припізнювались. Він не палив і не пив, а ще ні разу в житті не чув пострілу,

коли не рахувати стрілянини мисливців, що по неділях бахкали по чім завгодно в околицях сільця на березі Луари, де він народився і жив, аж поки батьківщина його призвала. Все це, вочевидь, і стало причиною того, що ось це доручення дісталось саме йому.

— Ні! — твердо відмовив він.— У письмовому наказі говориться: «Їхати до Вердена, по прибуттю негайно спуститися в катакомби форту Валомон, видобути звідти цілий нерозпізнаний труп французького солдата без полкових емблем і знаків розрізнення й повернутися з ним назад». Саме так ми і вчинимо. Ну, марш вперед!

— Та дай спершу хоч горло промочити,— попрохав котрийсь.

— Ні,— відказав сержантюга.— Потім. Хай спочатку покладемо трупа на вантажівку.

— Та що ти, сержику! — подав голос інший.— Тільки уяви, який сморід буде в тій барлозі!

— Кажу ж вам: ні! — вже на вищих тонах відгукнулось начальство.— Марш туди! Вперед!

І він не повів їх за собою, а погнав, примусив, одного по одному, також спуститися, пригинаючись, по крутих кам'яних сходишках, що вели немовби до найнадріших надрищ землі, у кам'яний тунель, де було вогко й темно, одначе вони розгледіли, десь там, де мало бути підніжжя східців, якийсь тремкий червоний одблиск — не від електрики, бо надто вже ж червоніло-тремтіло, а від вогню. То там палали смолоскипи, й один був закріплений біля першого отвору в мурі, й тут вони роздивилися одне одного: обличчя їхні були обв'язані брудними носовими хустинками та ганчір'ям, яке в кого трапилося, а один, у кого, либонь, не знайшлося нічого такого, прикривав обличчя коміром однострою. Вони квапливо йшли юрбою, потім зупинились, бо з якогось отвору вигулькнув офіцер у шовковій машкарі під самі очі; всі притислися до стіни, й наперед виступив сержант зі своїм саквояжем, відкозиряв і простяг офіцерові свого наказу, той хутко пробіг написане очима, тоді обернувся до дверного отвору й гукнув когось, звідтіля з'явився капрал

з електричним ліхтариком і складеними ношами; з його шиї звисав протигаз.

Потім вони знову пішли поміж вільгих стін, а перед вів капрал з ліхтариком, солдат, що ступав слідом за ним, ніс ноші, підлога під ногами була слизька від липучого бруду, в дверних отворах видніли яруси нар; люди протягом тих п'яти місяців 1916 року привчилися спати там під притамований гуркіт і двиготіння землі; запах, у якому нагорі все ж таки було щось живе, немовби він і досі зберігав часточку того руху, котрий є життя, не так щоб дужчав, як робився звичним: ця стара, давня, стародавня здатність притерплюватись неvigубна, й тому людина з часом звикає і навіть перестає відчувати отой підземний, поривно спрямований нагору й приречений на пільму дух не тільки розкладу-гниття, а й страху, застарілого поту, засохлих екскрементів і стійкості; страх тут доходив до тієї межі, за якою мав прийти або безум, або втрата свідомості, а втрапиш його — то замість страху з'явиться сморід...

Дорогою вони здибали ще кількох солдатів у машкарах, ті йшли попарно, несучи ноші з вантажем або тягнучи візка; зненацька перед ними відкрилися ще інші східці, ще липкіші й вогкіші, що вели вниз, а біля їхнього підніжжя тунель різко звертав убік, уже без бетонних підлоги, склепіння й стін; вони й собі звернули слідом за капралом; тепер це був уже й не тунель, а якийсь грот, якась печера, ніша, викопана в стіні у розпалі битви: коли неможливо було позбутися трупів у якийсь інший спосіб, туди скидали убитих та розірваних на частини й присипали землею, а за тією нішею виявилось ще одне продовження тунелю: оббита дошкаминора, де людині годі й випростатися було й де, в глибині, мріло рівне біле світло, вочевидь, електричне, і звідтіля вигулькнули ще двоє солдатів у машкарах і фартухах — вони несли ноші, цього разу, вочевидь, із цілим трупом.

— Постійте тут,— сказав капрал.

— У моєму наказі говориться...— почав був сержант.

— Запхни знаєш куди свій наказ,— урвав його капрал.—

У нас тут своя система. Тож не вказуй. Тут тобі, друже, не

канцелярія. Дай мені двох солдатів і ноші. Можеш і сам піти з ними, якщо остерігаєшся там чогось.

— І піду! — затявся сержант.— Бо в мене в наказі...

Але капрал, не слухаючи його, пішов уперед, за ним двоє з ношами, а останній у тунель увійшов сержант, пригинаючись і притискаючи до грудей саквояж, немов хвору дитину. Повернулися вони швидко, от ніби у найближчому похованні був широкий вибір. Майже зразу, як видалося десятком, що zostалися на місці, вони побачили, як із нори виринув зігнутий сержант, усе так само стискаючи саквояж, а слідом за ним незграбно вибігли обидва солдати з навантаженими ношами; останній вийшов капрал: не вповільнюючи ходи, він обійшов поставлені ноші й попрямував до східців, але сержант зупинив його.

— Стривай! — мовив він. Запхнувши саквояж під пахву, другою рукою дістав із внутрішньої кишені папір з наказом, олівця і, струснувши документ, розгорнув його.— У нас у Парижі теж є своя система. Це француз?

— Авжеж,— потвердив капрал.

— Нічого не відірвано? Все на місці?

— Саме так.

— Ні полку, ні звання визначити неможливо?

— Достеменно.

— Тоді підпиши,— сказав йому сержант, простягаючи олівця.— А ти,— звелів найближчому солдатіві,— зроби кругом і нахились!

Солдат послухався, сержант розгладив на його спині папір, і капрал розписався.

— Потрібен ще підпис вашого лейтенанта,— сказав сержант капралові, забираючи в нього олівця.— Іди скажи йому.

— Гаразд,— уже відходячи, відповів капрал.

— Все в порядку,— сказав сержант носильникам.— Несіть нагору!

— Стривай,— сказав один з них.— Спершу вип'ємо!

— Ні,— знай віднікувався сержант.— Аж як повантажимо його в машину.

Йому ж бо так не хотілося їхати в це відрядження, та й не місце, як по правді, йому тут було, адже тепер усі дванадцятьоро враз накинулися на нього й відібрали саквояж — не злостиво, не обурено, а тільки хутко: без гарячкості, майже байдуже, якомсь неуважливо, мов ото зривають аркушик із торішнього календаря на розпал. Колишній зломник цього разу вже діяв відкрито: дістав своє зломницьке причандалля і на очах у всіх заходився ламати замок. Вони гадали, що їм пощастило відібрати саквояж так легко й швидко тому, що сержант один, а їх багато, й витріщилися на ту одну-єдину пляшчину спершу з зачудуванням, потім з люттю, потім — із чимсь таким, ніби жах, а сержант стояв над ними й тільки посміювався з якоюсь помстивою та звитяжною насолодою.

— А де ж решта? — запитав один.

— Викинув, — відповів сержант. — Вилив.

— Яке там вилив! — сказав інший. — Продав!

— А коли? — запитав ще інший. — Коли міг він їх продати? Чи й вилити?

— Поки ми спали в кузові.

— А я не спав, — сказав другий.

— Гаразд, гаразд, — мовив экс-зломник. — Яка різниця, що він з ними зробив? Їх немає. Розіп'єм цю. Де там у тебе трибушон? — звернувся він до третього.

Але той, уже й діставши коркотяжний пристрій, якраз укручував спіраль у корок.

— Гаразд, — мовив сержант, підіймаючи порожній саквояж. — Я теж хочу на свіже повітря — але не на півлітря. Я не збираюся з вами пити, а то ще подумаете, ніби мені тут подобається.

І пішов собі. Солдати швиденько вицмулили пляшку, передаючи її один одному, та й викинули.

— Ну, так, — сказав колишній зломник. — Взяли ноші та й гайда звідсіля!

Він уже й став верховодою — ніхто з них не знав, коли це сталося, ніхто й не задумався над цим. Бо наразі вони були ані п'яні, ані тверезі, а просто скажені; випитий коньяк

у шлунках відчувався як щось холодне-тверде, мов кульки льоду. Солдати підняли ноші й мало не біжка припустили по східцях нагору.

— І де ж він подів той коньяк? — запитав екс-зломника той, що йшов позад нього.

— А віддав капралові, що сидів у кабіні,— пояснив екс.— У віконце, поки ми спали.

Вони вибігли надвір, на землю, на свіже повітря. Вантажівка чекала на них, водій з капралом стояли обіч із гуртом якихось солдатів. Усі відряджені чули, що сказав зломник, і, навіть не зупиняючись, кинули ноші й рвонули до вантажівки, але зломник зупинив товаришів.

— Постривайте,— сказав він.— Я сам.

Але пляшок у вантажівці ніде не було. Зломник повернувся до нош.

— А гукни-но цього капрала,— сказав один.— Я примушу його сказати, де пляшки.

— Не дурій,— застеріг зломник.— Знаєш, чим це скінчиться? Він викличе військову поліцію, нас арештують і візьмуть інших супровідників у ад'ютанта в Вердені. Тут ми вже нічого не вдіємо. Мусимо потерпіти до міста.

— А в місті що? — запитав другий.— Коньяк — надурняк?

— Он Мораш може продати свого годинника,— підказав четвертий.

— А чи продасть він? — засумнівався п'ятий.

Тут усі подивилися на Мораша.

— Поки-що не думайте про це,— відказав Мораш.— Зломник слушно радить: спочатку треба доїхати до міста. Ходім. Треба укласти небіжчика в ящик.

Вони піднесли ноші до вантажівки й підняли на дно кузова загорнуте в брезент тіло. Віко не було прицвяховане — молоток і цвяхи лежали в самій труні. Не добираючи, як кладуть: горі- чи долілиць — уклали тіло, накрили труну віком і наживили кілька цвяхів, аби тільки трималося віко, не зсувалось. Тут з'явився сержант з уже геть порожнім саквоюжем, заліз через задні дверцята й знову

осідлав труну; капрал з водієм, вочевидь, також повернулися, бо машина тут-таки й рушила; дванадцяттеро солдатів сиділи, попритулявшись до бортів, зовні геть чемні, мов гарно виховані дітки, а насправді просто несамовиті, ладні на будь-що, але дорогою вони тільки стиха іноді перемовлялись. Потім вантажівка в'їхала до міста й зупинилася перед дверми, які стеріг чатовий: чи не комендатура яка? Сержант почав підводитися з труни, й тут Зломник удався до останньої спроби.

— Як я розумію, нам видали коньяк не тільки на те, щоб ми приїхали у Валомон і дістали труп, а й щоб привезли його до Парижа. Чи я помиляюсь?

— Якщо й помиляєшся, то хто в цьому винен? — відказав «серж». Але ще якусь хвилину дивився на Зломника. Потім відвернувся до дверцят. Схоже було: він також визнав Зломника за їхнього верховоду.

— Мені треба підписати деякі папери. Ви відвезіть труну на станцію, повантажте у вагон і чекайте на мене. Потім підемо попоїсти.

— Гаразд,— мовив Зломник.

Сержант зіскочив з машини й десь хутко зник, і зразу ж, не встигла вантажівка ще й зрушити з місця, як перемінилася вся атмосфера, от ніби геть переінакшилися їхні особистості й вдачі, а чи, радше, ніби вони поскидали маски чи машкари; мова їхня зробилася куца, шпарка, небагатослівна й загадкова, часом навіть без дієслів обходилася, от ніби вони не просто спілкувались, а пробуджували одне в одному якесь спільне таємниче знання.

— Морашів годинник! — бовкнув один.

— Не швидкоуй,— заспокоїв Зломник.— Перш на станцію.

— Тоді поквап їх! — зажадав другий.— Чи я сам зараз...— і вже й почав підводитися.

— Кажу тобі: зачекай,— осмикнув його Зломник.— Чи так дуже хочеш зазнайомитися з військовою поліцією?

Розмова урвалася. Солдати мовчки сиділи в кузові, нерухомо сиділи — й водночас мчали, несамовиті в нерухомості;

мов люди, що навалилися на піраміду, щоб її зрушити, вони ніби підштовхували вантажівку своєю нетерплячкою, немов від того вона могла дати ще більшу швидкість. Та ось машина зупинилась. А вони вже вилазили з кузова, а перші позістрибували ще до повної зупинки та враз так і вчепилися в труну. Тепер на пероні нікого не було, а точніш: воно так їм видалося чи то могло б видатися, коли б вони хоч краєчком ока сюди-туди зиркнули, але ж ні! Вони, навіть не роззираючись надовкола, стягли труну з вантажівки й знову майже біжка поцуприкували її до свого вагона, відведеного на запасну колію. Коли це чиясь рука сіп-смик Зломника за рукав, і чийсь набридливий голос прогундосив біля його ліктя:

— Пане капрале! Пане капрале!

Зломник скосував очима додолу. А то ж була ота сама ранкова бабусенція, котрої син загинув у Верденському побоїщі.

— Іди собі, бабусю,— сказав Зломник, вивільняючи руку.— А ви ворухіться! Відчиняйте двері.

Але старенька все так само чіплялась за нього й говорила далі, з моторошною наполегливістю:

— Ви ж привезли когось із форту. Може бути, це мій Теодюль? Я впізнаю його. Дозвольте мені подивитися на нього!

— Кажу тобі: йди геть! — сказав Зломник.— Нам нема коли.

І тут не Зломник, дарма що утвердився верховодою, а один із решти солдатів раптом різко, неголосно випалив:

— А стривайте!

Здавалося, наступної миті одна й та сама думка сяйнула, начебто, й всім іншим. Труна вже стояла одним краєм на підлозі вагона, четверо тримались за протилежний кінець, аби наступної миті заштовхнути її цілком, і тут усі завмерли, обернулись, а той солдат звернувся до старенької:

— Вранці ви щось казали про продану ферму?

— Що я продала ферму? — перепитала стара.

— Про гроші! — уточнив другий, так само неголосно.

— Ага! Так! — старенька сягнула рукою під шаль і добула торбину, завбільшки майже з сержантів саквояж. Тут ініціативу перехопив Зломник.

— Стривайте! — кинув він і звернувся до бабусі.— Якщо ми покажемо вам його, ви купите нам дві пляшки коньяку?

— Три! — підправив верховоду третій.

— І то авансом,— додав четвертий.— Вона все одно нічогосінько не зуміє там визначити.

— Зможу! — запевнила стара.— Я впізнаю! Дайте лиш глянути.

— Гаразд,— мовив Зломник.— Несіть дві пляшки коньяку та й дивіться собі. Тільки швидше, поки не вернувся сержант.

— Так-так,— сказала вона, крутнулась і побігла пероном, натужно й незграбно, все притискаючи торбину до грудей.

— Порядок! — задоволено мовив Зломник.— Запхніть його у вагон. І, хто-небудь, побіжіть принесіть молотка з вантажівки.

На щастя їхнє, наказ був не забивати віка наглухо, а тільки злегка, тимчасово закріпити на труні (напевне, по прибуттю до Парижа тіло мали перекласти в іншу труну, краще оздоблену чи бодай відповіднішу своєму призначенню), аби можна було повитягувати цвяхи без особливого труду. Тож вони повитягали цвяхи, зняли віко — й відсахнулися від запаху, що майже видимо здійнявся вгору, немов який легкий димок,— від останнього, легкого, прощального подиху тліні й смерті, от ніби труп беріг його до цієї чи подібної хвилини зі звитяжною, диявольською зловтіхою хлопчача-збитошника. Потім повернулася й старенька, протискаючи до грудей дві пляшки, все так само біжка чи то пак тюпцем, і тепер вона тяжко сапала й вся трусилась, мов зовсім вибилася з сил, бо як підбігла вже до дверей, то ніяк не могла вилізти на приступку, аж поки двоє солдатів зістрибнули на землю й підсадили її у вагон. Третій забрав у неї пляшки, але вона, здавалося, навіть не завважила цього. Секунду чи й дві вона ніби не бачила труни. А тоді побачила,

опустилася, майже впала навколінці в головах труни й відкинула брезент із того, що колись було обличчям. Вони (чи той, хто це казав) мали слухність: нічого не могла вона визначити за обличчям, адже в труні лежала вже не людина. Потім вони збагнули, що старенька й не дивиться на нього, а просто стоїть навколінці, однією рукою торкаючись решток обличчя, а другою погладжуючи те, що лишилося від чуприни. І тоді сказала:

— Так. Так. Це Теодюль. Це мій син!

Зненацька вона підвелася, цим разом енергійно, і, не відходячи від труни, оглянула всіх солдатів. Погляд її швидко перебігав з одного обличчя на інше, аж поки й зупинився на Зломникові, й вона заявила, спокійним і дужим голосом:

— Я повинна його забрати!

— Ви хотіли тільки подивитись,— заперечив Зломник.

— Це мій син. Він мусить повернутися додому. Я маю гроші. Я куплю вам сто пляшок коньяку. Або візьміть готівкою.

— Скільки ж ви дасте? — запитав Зломник.

Старенька, не вагаючись, простягла йому закриту торбину.

— Полічіть самі.

— А як же ви заберете ц... його? Не понесете ж на руках!

— Я маю воза з конем. Стоїть за станцією відтоді ще, як учора дійшла до нас чутка, навіщо ви їдете сюди.

— Як це дійшла чутка? — здивувався Зломник.— Це ж секретна справа.

— Чи вам не все одно? — ледь роздратовано огризнулася вона.— Лічіть гроші.

Але Зломник не став відкривати торбину. Він обернувся до Мораша.

— Іди з нею та піджени сюди воза. Поставиш біля вікна з того боку. І хутчій! Ландрі може з'явиться будь-якої хвилини.

Все зладналося дуже швидко. Відчинили вікно, і майже тут-таки Мораш підігнав воза: важкий селянський кінь

ошаліло мчав тяжким чвалом. Мораш різко зупинив коня; йому подали загорнуте в брезент тіло. Мораш кинув віжки бабусі, що сиділа поруч нього, вискочив на сидіння, взяв тіло, поклав на дно воза й зістрибнув на землю; тієї ж миті Зломник жбурнув торбину з вікна у віз.

— Ідьте! — сказав Мораш старенькій. — Очі не бачать — серце не болить. Мерщій!

Вона й поїхала. Мораш заліз у вагон.

— Скільки там? — запитав він Зломника.

— Я взяв сто франків, — відказав Зломник.

— Сто франків? — вражено перепитав другий солдат.

— Так, — відповів Зломник. — І завтра мене ще й сумління мучитиме, що здер так багато. Зате вийде по плящі на кожного.

Він простяг гроші тому, хто обізвався останній.

— Катай принеси! — Потім обернувся до решти товариства. — Закрийте труну! Чи ви чекаєте, щоб прийшов Ландрі й підсобив вам?

Вони поклали віко на місце й повтикали цвяхи у старі дірки. Абсолютний мінімум розсудливості змусив би їх чи принаймні напутив би покласти в труну хоч який-небудь, байдуже який там, вантаж, але ж їм начхати було на розсудливість. Повернувся ганімед, притискаючи до грудей стару кошулю; її вихопили в нього на ходу — він ще й не встиг залізи у вагон, і власник трибушона заходився квапливо відкорковувати пляшку за пляшкою, які йому подавали.

— А кошулю просили повернути, — сказав ганімед.

— Ну то й віднеси, — відказав Зломник, і більш ніхто до цього не повертався. Солдати хапали пляшки, як тільки з них вилітали корки, і сержант, що повернувся за годину, не розгнівався, ні: це стало для нього справжнім потрясінням — до глибини душі потрясло, мало не всю її витрясло. Але що тут він міг уже вдіяти? Адже його солдати вже й справді докотилися до коматозного стану: вони валялися й хропіли в суміші соломи, сечі, блювоти, порозливаного коньяку й порожніх пляшок, невразливі й вільні в тому своєму забутті. Надвечір паротяг підчепив вагон, одвіз його

в Сен-Мішель і поставив на колію з другого боку станції. Прокинулись солдатики тільки завдяки яскравому жовтому світлу, що лилося у вікна, та стукоту молотків по даху (саме ці звуки й стурбували Зломника).

Голова йому розколювалася, то він стис її долонями й поквапився заплющити очі від нестерпного світла — здалося йому, що такого яскравого сходу сонця ще ніколи не бувало. Світло вельми скидалося на електричне... Він не уявляв, як можна б поворухнутися в ньому, аби встати, а потім, уже й зіп'явшись на ноги, довго вихитувався, збираючись на силах, але вже й не уявляючи, як це він спромігся на такий подвиг — уставання, а потім, спершись рукою на стіну, заходився копняками будити товаришів, одного по одному, — принаймні до якихось відчуттів, коли не до людської тями.

— Вставайте! — примовляв він. — Уставайте! Маємо вшиватися звідси.

— А де це ми? — запитав один.

— У Парижі, — відповів Зломник. — Уже завтра.

— О Боже! — пролунав чийсь голос.

Бо ж попрокидалися вже всі, й до них повернулася навіть не пам'ять, адже і в тій своїй коматозності вони нічого не забували, а відчуття небезпеки повернулося, як ото до сновиди, що зненацька, бува, прокинеться на віконному карнизі сорокового поверху. Вони вже й протверезіли. У них навіть не було часу відлежатись.

— Ой-йой, Боже... — протягнув той самий голос.

Вони попідводилися, глитаючи дрижаки й вихитуючись на нетвердих ногах, якимось повиходили назовні й скупчилися, мружачись від яскравого світла... поки-то звикли до нього... До того ж світло було таки електричне, стояла (ще нинішня чи вже завтрашня, вони не відали, й поки-що їм було все одно) ніч; два прожектори з тих, котрі під час війни були в зенітників, світили на вагон, і в їхніх променях люди, стоячи на драбинах, оббивали вагонний дах чорним крепом. Отже, це був не Париж.

— Ми ще в Вердені, — сказав другий.

— Отже, станцію перенесли на другий бік колій,— виснував Зломник.

— І все-таки це не Париж,— сказав третій.— Похмелитися б...

— Ні,— відказав Зломник.— Отримаєш каву й чогось пожувати.— Тут він обернувся до ганімеда.— Скільки лишилося грошей?

— Я ж віддав їх тобі! — мовив ганімед.

— А чорти б тебе...— сказав Зломник, простягаючи руку.— Викладай!

Ганімед вишкріб із кишені кілька монет і зіжмаканих папірців. Зломник забрав кошти й швидко перелічив.

— Може, й вистарчить,— припустив він.— Ходім.

Навпроти станції стояло невеличке бістро. Він повів товариство туди, а там був маленький такий оцинкований шинквас, біля якого стовбичив чоловік у селянській вельветовій куртці, а ще там стояли два столики, за якими сиділи, зі склянками кави чи вина, інші відвідувачі в грубій селянській чи робітничій одежі; всі вони обернулись, коли туди увійшов Зломник і повів свою братву до шинкваса, де неосязна жінка в чорному запитала їх:

— *Messieurs?* Панове?

— Кави, мадам, і хліба, якщо маєте його,— замовив Зломник.

— На якого... мені кава? — обурився третій.— Я похмелитися хочу!

— Не хвилюйся,— сказав Зломник стишеним, але лютим голосом (чи навіть іще тихіше).— Поогинайся тут, поки хто-небудь прийде та й підніме того ящика чи навіть відкриє його. Чував я, що тим, кому лізти до шибениці по драбинці, завжди дають хильнути.

— От коли б поталанило знайти інший...— завів четвертий.

— Помовч! — звелів Зломник.— Пий каву. Я маю помізкувати.

І тут почувся чийсь новий голос:

— А в чім річ, хлопці? Щось скоїлось?

Цей чоловік стовбичив біля шинквасу, коли вони увійшли. Тепер солдати витріщилися на нього — перед ними стояв міцний, кремезний чоловік, вочевидь, фермер, не такий-то й старий, як видалося їм спочатку, з круглим, жорстким, недовірливим обличчям, на вилозі куртки в нього красувалася орденська стрічечка — не з найвищих, але цілком пристойна, десь до пари тій, що й Зломник носив; можливо, саме тому він і підійшов до них? Вони зі Зломником швидко оглянули одне одного.

— Де отримав орден? — запитав Зломник.

— Комбле, — відповів незнайомець.

— І я там був, — запевнив Зломник.

— У вас якась лиха пригода? — поцікавився фермер.

— З чого ти взяв? — ураз засекретився Зломник.

— Послухай, приятелю, — заговорив фермер. — Можливо, коли ви виїздили з Парижа, у вас і був секретний наказ, але після того, як ваш сержант іще за дня вийшов з вагона, жодного секрету більш не існує. Він у вас що, ніби проповідник-реформат, які, подекують люди, водяться в Англії та Америці? Був просто сам не свій. Йому так ніби начхати було, що ви напилися. Схоже, його тільки й непокоїло, як ви розжилися на дванадцять пляшок.

— За дня? — перепитав Зломник. — Отже, ще сьогодні. А де це ми?

— У Сен-Мішелі. Ніч ви простоїте тут, ваш вагон мають оббити чорним крепом, аби він став схожий на катафалк. Завтра вранці спеціальний потяг підчепить вас і відвезе в Париж. То в чім річ? Сталося щось?

Зломник несподівано ступив крок від шинквасу.

— Ходи сюди, — запросив він.

Незнайомець відійшов слідом за ним. Так вони трохи віддалилися від інших — у куток між шинквасом і задньою стіною. Зломник коротко, але докладно розповів про все, а той фермер спокійно його вислухав.

— Вам треба взяти інший труп, — сказав він.

— Ти підкажеш, де?

— Чом би й ні? Он у мене на полі лежить один. Я як почав орати, так і нашттовхнувся на нього. Повідомив про нього, але поки-що ніхто не приїздив. Я маю тут воза з конем, дорога в обидва кінці забере години чотири часу.

Вони подивилися один на одного.

— У вас попереду ціла ніч — поки-що.

— Гаразд,— мовив Зломник.— Скільки?

— Скажи свою ціну. Тобі краще знати, як дуже ви його потребуєте.

— У нас немає грошей.

— Ти розбиваєш мені серце,— сказав незнайомець.

Вони знову подивилися одне на одного. Не відводячи погляду, Зломник ледь підвищив голос:

— Мораш!

Мораш підійшов.

— Годинник! — зажадав Зломник.

— Дуже вже ти замахнувся,— відрізав Мораш.

А то був швейцарський годинник у золотому корпусі. Мораш віддавна мріяв про такий, і якось-то вночі, відбившись від групи, посланої розшукати живого, хай навіть і при смерті, німця, нарешті знайшов саме цей — на рці пораненого німецького офіцера, що лежав у вирві. Мораш кинувся у вирву перед самим спалахом ракети і в мертвому світлі магнію уздрів спершу блиск годинника, а вже потім і його власника — полковника, пораненого, вочевидь, у хребет, бо той, хоч і паралізований, а був при повній тямі й начебто навіть не дуже страждав від поранення, і це був чудовий «язик» — коли б не той годинник. І Мораш прикінчив пораненого ножом (пострілом ще накликав би на себе справжній артобстріл), зняв годинника й полежав біля своїх дротів, аж поки вернулася його група (з порожніми руками) й знайшла його. Одначе наступного дня він не зважувався не те що надягти годинника, а навіть глянути на нього, аж поки згадав: обличчя його в той момент перебувало в тіні, й німець не зміг би визначити, був то негр чи білий, тим паче розпізнати його, та й неживий уже, як на те, був цей німець.

— Який ти замашний,— сказав він Зломникові.— Не швидко так дуже.

— Зрозуміло,— підсумував Зломник.— То чекай у вагоні, поки прийдуть по той ящик. Не знаю, що з тобою зроблять тоді, але знаю, що зроблять, якщо ти втечеш, бо це буде дезертирство.

І простяг руку:

— Давай його сюди.

Мораш розщібнув ремінця й віддав годинника Зломникові.

— Та стребуй ще хоч трохи коньяку,— сказав він. Фермер потягнувся до годинника.

— Ні, ти звідти дивись,— сказав Зломник, тримаючи годинника на відкритій долоні.

— Звісно, я дам на коньяк,— пообіцяв селянин. Зломник зціпив пальці в кулак і опустив його.

— Скільки?

— П'ятдесят франків,— сказав фермер.

— Двісті,— заправив ціну Зломник.

— Сто.

— Двісті.

— Давай годинника,— сказав незнайомець.

— Давай воза,— відповів йому Зломник.

Усього проїздили вони трохи більше чотирьох годин («Усе одно вам доведеться чекати, аж поки вони обіб'ють цілий вагон крепом і заберуться геть»,— запевняв фермер), вирушило їх четверо («Ще двох — і досить буде,— сказав фермер.— Ми під'їдемо просто до того місця»). Зломник і власник воза сиділи на сидінні, а Мораш і ще один — позаду, в ящику; шлях їм стелився на північний схід від міста темним путівцем, і кінь сам, без сіпання віжками, звернув туди, тямлячи, що повертається додому; в сутінках розмірена ристь непоквапної коняки, стукіт і деренчання воза видавалися просто шумом і трясучкою, а не справдешнім рухом, і тому придорожні дерева, виринаючи з пільми, мовби самі собою пропливали повз них на тлі неба. Але віз таки рухався, хоча той його рух і здавався (Зломникові) цілою

вічністю, коли це враз придорожні дерева обернулися безладно повтиканими стовпами, а кінь, усе так само без віжок, різко звернув ліворуч.

— Сектор обстрілу? — запитав Зломник.

— Угу, — відповів фермер. — Американці влаштували у вересні. Он там, — показав пужалном, — В'єнн-ля-Пуссель. По ній били. Дісталось містечку. Тепер уже недалечко.

Але виявилось не так-то вже й близько, хоча, врешті-решт, вони добулися до місця — неосвітленої ферми з темним подвір'ям. Фермер зупинив коня й віддав Зломникові віжки.

— Я збігаю по лопату. Прихоплю й сякий-такий саван.

Повернувся він хутко, віддав саван з лопатою тим, що сиділи позаду, виліз на сидіння і взяв віжки. А кінь не тільки рушив, а ще й зробив рішучу спробу звернути на подвір'я, але фермер різко повернув його в інший бік. Ось у живоплоті завидніли ворота; Мораш зістрибнув і відчинив їх.

— І не зачиняй, — сказав господар. — Зачинимо, аж як назад поїдемо.

Мораш вискочив на віз, коли він проїздив повз нього; тепер вони опинилися в полі, на м'якій ріллі; кінь, як і доти, самотужки непомильно знаходив дорогу — вже не пряму, а звивисту, яка часом мало не назад повертала, хоча Зломник нічогосінько не міг розгледіти.

— Невибухлі снаряди, — пояснив фермер. — Поки їх не повитягали, вони обнесені прапорцями. Як ореш, то мусиш виписувати обіч них кривулі. Як розповідали жінки й старі люди, що жили тут тоді, війна, після травневої перерви, знову розпочалася он на тому полі. Прізвище його господарів — Дюмони. Чоловік помер торішнього літа — мабуть, дві війни на його полі, з лише тижневою перервою, й доконали бідолаху. Вдова тепер сама трудиться там, із наймитом. Та могла б і сама обійтися, без нього — плуг вона веде не гірше нього. Є у неї ще сестра — недоумкувата. Вона їсти варить.

Тут він звівся на ноги й задивився в п'ятьму; ледь видний на тлі неба, він постукав себе по голові. Зненацька господар різко звернув коня вбік і незабаром зупинив його.

— От і приїхали, — сповістив він. — Метрів за п'ятдесят, на тому валу, що розділяє наші поля, ріс найбільший у всій Франції бук. Казав мій дід, що навіть за його діда був той бук уже великим деревом. Певне, теж згинув того дня. Гарзд. Нумо діставати небіжчика. Вам теж не варто баритися тут.

Він показав місце, де під лемешем плуга був виявив трупа й знову засипав його землею. Верства землі була тонка, солдати нічого не бачили й майже не відчували запаху — чи тому, що встигли принюхатися-притерпітись, а чи, можливо, тому, що цей труп був тут один-єдиний. Небавом довга, суцільна купа легких кісток і ганчір'я була видобута, укладена в саван, а потім — у ящик воза; кінь, вирішивши, що хоч цього разу він уже напевне потрапить до стайні, навіть спробував бігти легкою ристю по м'якій ріллі. Мораш зачинив ворота в живоплоті й мусив доганяти воза бігом, бо кінь тепер ушкварив тяжким чвалом, не звертаючи уваги на віжки, й знову спробував звернути на подвір'я, одначе господар, узявшись цим разом уже за батіг, таки примусив його звернути на дорогу до Сен-Мішеля.

Минуло трохи більше чотирьох годин, але, можливо, то й на краще вийшло. В місті уже всі спали, і те бістро, звідкіля розпочалася їхня мандра, було лише безформною тінню, але від нього відділився гурт тіней, розсипавшись на дев'ять окремих постатей, які обступили воза. Але віз ще не зупинився — він поволі котився туди, де оббитий чорним крепом вагон зливався з пільмою. Але він стояв на місці; солдати, що лишалися в місті, задалегідь навіть повиймали цвяхи, тож треба було тільки зняти віко, затягнути саван з трупом у вікно, покласти в труну, накрити віком і позапахати цвяхи на їхні місця.

— Позабивайте їх, — розпорядився Зломник. — Тепер можна грюкати. А де коньяк?

— Все гаразд, — почулася відповідь.

— Скільки пляшок вицмулили?

— Одну.

— Рахуючи від котрої?

— Та йди сам полічи, коли не віриш,— відказав той самий голос.

— Чудово,— сказав Зломник.— Вилазьте звідти й зачиніть вікно.

Вони пострибали на землю. Фермер не злазив зі свого воза, й тепер уже, хто б і сумнівався, кінць нарешті мав повернутися додому. А солдати від'їзду не чекали. Всі, як один, обернулись, просто на бігу, біля дверей поштовхалися навіть трохи, але врешті-решт сховалися у своєму темному катафалку, немовби у материнському лоні. Отепер вони були в безпеці. Вони мали трупа, а ще — предосить питва, тож до ранку можна було ні про що не турбуватися. Їх, звісно, ждав завтрашній день і Париж, але подбати про це вони довірили самому панові Богу.

Марія, менша сестра, поскладала до фартушка зібрані яйця і тепер неначе пливла через подвір'я до хати на м'якенькій, ніжній хмарині білих гусей. Вони оточували, обступали її немовби з якимсь зворушливим і запопадливим обожнюванням; двоє гусаків виступали поруч неї, прихилившись довгими витягнутими шиями до її стегон, задерши аж назад голови й ледь відкривши тверді жовті дзьоби, а їхні заляклі, нерухомі очі покрилися плівкою, неначе в якому захваті. Гуси дійшли з нею до самого ганку й, коли вона, вихопившись на ганок та хутенько відчинивши двері, швидко шаснула туди й причинила двері за собою, її почет притисся до дощок, крізь які гусям годі пролізти, скупчився довкола ганку, на сходинках і під самими дверми. Витягнувши шиї й захиливши назад голови, гуси, мов на грані млостей, почали видавати своїми грубими, хрипкими, незграйними голосами негучні, зворушливі зойки страждання, втрати й нестерпучого горя.

Двері вели до кухні, вже насиченої духом обіднього супу. Марія навіть не зупинилася. Виклавши з фартушка яйця, вона квапливо підняла накривку каструлі, що кипіла на плиті, потім квапливо виставила на стіл пляшку вина, склянку, тарілку, бухан хліба, серветку й ложку, тоді перейшла через

усю оселю і вийшла в передні двері до стежки й поля, що лежало за нею, і зразу й побачила їх: коня з бороною, наймита, взятого чотири роки тому після смерті чоловіка її старшої сестри (наразі він вів коня), й сестру, що крокувала по землі й немовби виконувала який обряд: сягала рукою до торби, що звисала їй з плеча, а тоді робила тією самою рукою широкий змах — другий за древністю з незапам'ятних рухів чи діянь людини. Марія побігла до неї, петляючи поміж давніх вирв, огорожених червоними прапорцями й порослих буйною та безвідрадною над невибухлими набоями травою, вже на бігу кличучи її, викрикуючи своїм виразистим, безжурним та дзвінким голосом:

— Сестро! Там молодий англієць приїхав по медаль. Їх двоє, вони йдуть сюди стежкою!

— З ним його друг? — запитала Марфа.

— Ні, не друг, — відповіла Марія. — Цей шукає дерево.

— Дерево?

— Так, сестро. Ти не бачиш його?

І, вже стоячи на стежці, вони й побачили обох. Безперечно, то були люди, але ще здалеку відко було, що один з них рухається не зовсім по-людському, а в міру наближення — то й геть не по-людському, як порівняти з широкою, незграбною ходою другого; перший же йшов, неквапливо пригинаючись і випростуючись, от мов яка велетенська комаха вертикально прошкувала, і здавалося: він зовсім не посувається вперед! А потім Марія сказала: «Він на милицях!» Єдина його нога рухалася рівномірно, безперервно, навіть нездоланно, кроки її чергувалися з ритмічними випадками костурів — завзято, навіть нездоланно, і він таки наближався до двох господинь. Незабаром жінки пересвідчилися, що в нього немає не тільки ноги — що й рука з того ж самого боку відтята майже до ліктя і (вже зовсім зблизька) що це взагалі напівтруп, бо видима половина його тіла являла собою жахливий жовтаво-коричневий рубець: починався він біля пожмаканого фетрового капелюха й охоплював половину обличчя, проходячи через перенісся, рот і підборіддя до комірця сорочки. Але це враження

відразу їй розвіялось, бо голос його був дужий і неспочутливий, а французщина, якою він до них звернувся, була шпарка їй правильна; неприємний був тільки його супутець — височезний та худючий, живий (аж ніяк не напів-) труп, схожий на бурлаку, але ж з якою брр-гидкою, нахабною, мерзопаскудною фізіономією під брудним капелюхом, з-під стрічки якого хвацько стирчало довге перо, доводячи його й так височезний зріст до цілих восьми футів.

— Мадам Дюмон? — запитав перший.

— Так, — відповіла Марія, відкрито їй ніжно, але неспочутливо.

Чоловік на милицях обернувся до свого супутця.

— Все гаразд, — сказав він французькою. — Це вони. Кажі, що там у тебе.

Але Марія, не давши тому ні слова мовити, звернулася до чоловіка на милицях:

— Ми чекали на вас. Суп готовий, а ви ж, напевне, зголодніли, поки дійшли сюди від станції.

А тоді вона звернулася до другого, але не французькою, а старою балканською мовою свого дитинства:

— І ви. Ще якийсь час ви матимете потребу в харчах.

— Що? — несподівано їй різко мовила її сестра і звернулася до чоловіка з пером у капелюсі тією ж самою мовою: — Ви зетлані?

— Що? — гучно їй грубо перепитав французькою чоловік із пером у капелюсі. — Я розмовляю французькою мовою. І також не відмовлюся від супу. Я можу заплатити за нього. Зрозуміло? — запитав він, сягнувши рукою до кишені. — Дивись!

— Ми знаємо, що ви маєте гроші, — французькою запевнила Марія. — Проходьте до оселі.

І вже в кухні вони як слід роздивилися першого: жовтаво-коричневий рубець від опіку не закінчувався біля капелюха, а охоплював тією ж страшною омертвілістю половину черепа; на тому боці не було ні ока, ні вуха, кутик рота був також змертвілий, от ніби то було обличчя не того самого чоловіка, що тільки-но розмовляв, а ось зараз буде

їсти-пити; його брудна сорочка була скріплена біля горла зашмульганою, вибляклою стяжкою матерії — жінки не знали, що то англійська полкова краватка; ліворуч на грудях брудного, запорошеного смокінга висіли дві медалі; одна ногавиця обстріпаних брудних твідових штанів була підібрана й закріплена біля стегна шматочком дроту; англієць постояв посеред кухні, спираючись на милиці й озираючи приміщення пильним, спокійним, неспочутливим поглядом, а його супутець, із тим своїм спустошеним, нахабним, неспокійним обличчям, стояв позаду, не скидаючи капелюха, і його перо майже торкалося сволока, от ніби він був підвішений до нього.

— Отже, він жив тут,— мовив англієць.

— Так,— відповіла Марта.— І як ви довідались? Як вам пощастило розшукати нас?

— Ну, сестро,— зчудувалася Марія.— І як би він приїхав по медаль, якби не знав, де ми мешкаємо?

— По медаль? — перепитав англієць.

— Так,— відповіла Марта.— Але спочатку попоїйте супу. Ви ж голодні.

— Дякую,— сказав англієць. І головою кивнув на того, що стояв позаду.— І він хай попоїсть? Ви й його запрошуєте?

— Авжеж,— відповіла Марія. Вона взяла зі стола дві тарілки й пішла до плити, не запропонувавши йому допомоги, і не встигла Марта підійти, щоб допомогти йому, як він переніс ногу через дерев'яну лаву, сів, поставив милиці поруч і вже й почав відкорковувати пляшку вина, перш ніж другий, мовби остовпілий біля дверей, зрушив з місця. Марія зняла накривку з каструлі й, ледь обернувшись, щоб бачити другого, сказала йому, цього разу по-французькому:

— Сідайте. І попоїйте. Ніхто вже нічого не має проти.

— Проти чого? — перепитав чоловік із пером у капелюсі.

— Ми забули про це,— сказала Марія.— Тільки спершу скиньте капелюха.

— Я заплачу! — заявив чоловік із пером у капелюсі.— Ви нічого не даєте мені надурняк. Зрозуміло?

Він сягнув до кишені, вийняв руку, вже сіючи монетами, й жбурнув жменю їх на стіл, але частина пролетіла повз стільницю, й задзвеніла на підлозі, й тоді він сів навпроти англійця та жадібно потягся до пляшки й склянки.

— Позбирайте ж свої гроші,— сказала Марія.

— Позбирай сама, як не хочеш, щоб вони там валялися,— відказав той, хапливо наливаючи вино в склянку, налив по вінця й тут-таки підніс до рота.

— Стривайте,— сказала Марта.— Дай йому супу.

Вона підійшла, не дуже близько й стала — не біля англійця, а ніби над ним, її суворе обличчя горянки, колись почоловічому сміливе й вродливе, схилилося до нього, а він налив собі вина, поставив пляшку, підняв склянку й глянув на неї.

— Ваше здоров'я, мадам.

— Як же ви впізнали його? — запитала Марфа.— Як зазнайомилися з ним?

— Я його не знав. І жодного разу не бачив. Тільки почув про нього — про них,— коли повернувся на фронт 1916 року. Вже потім я довідався, в чому річ, і мені потрібно було не бачити його — тільки чекати й не заважати йому, аж поки він стане готовий здійснити потрібне...

— Неси суп,— грубо сказав чоловік у капелюсі.— Цих грошей вистачить, аби купити всю вашу хату.

— Так,— відповіла Марія від плити.— Потерпіть. Ось зараз. Я навіть позбираю їх для вас.

Вона принесла дві тарілки супу, та чоловік з пером не став чекати, поки вона поставить їх на стіл, вихопив у неї одну, підніс до рота й ну жадібно хлестати через край, видивляючись мертвими, нахабними, неприємними очима, як Марія повзає побіля їхніх ніг, під столом і довкола нього, збираючи розсипані монети.

— Тут тільки двадцять дев'ять,— полічила вона.— Ще однієї бракує.

Не відриваючи тарілки від рота, чоловік з пером у капелюсі дістав з кишені ще одну монету й грубо шпурнув на стіл.

— Вистарчить з тебе? — запитав.— Насип іще!

Марія повернулася до плити, насипала ще тарілку супу й поставила перед гостем, а він тим часом хапливо, нетерпляче знову наповнив вином свою склянку.

— Їжте ж і ви,— сказала Марія чоловікові з милицями.

— Дякую,— відповів той, але не глянув на неї — і далі дивився на високу, спокійну її сестру.— Одне тоді, в той час, у ті дні, для мене все скінчилося тим, що я прочнувся в Англії, у госпіталі, й тільки за рік потому переконав їх відпустити мене до Франції, подався у Шольнемон, відшукав там урешті-решт того старшину, й він сказав мені, де ви мешкаєте. Тільки ж вас тоді було троє. Була ще молода жінка. Його дружина? — Висока сестра дивилася на нього спокійно, холодно, геть непроникно.— Чи, можливо, наречена?

— Так,— відповіла Марія.— Саме так: наречена. Ви правильно сказали. Їжте ж суп!

— Вони мали одружитися,— сказала Марта.— Була вона марсельська повія.

— Перепрошую? — мовив англієць.

— Вона облишила те заняття,— сказала Марія.— Вчилася хазяйнувати на фермі. Та їжте суп — прочахне!

— Так,— мовив англієць, навіть не глянувши на Марію,— дякую. Що ж сталося з нею?

— Повернулася додому.

— Додому? Себто назад у... в Марсель?

— У бордель,— виправила висока.— Не бентежтесь. І чому ви, англійці й американці, коли розмовляєте французькою, лякаєтеся цього слова? Воно нічим не гірше за інші. Їй теж треба якось жити.

— Дякую,— сказав англієць.— Але вона могла б і лишитися тут?

— Так,— відповіла Марта.

— Але не лишилася.

— Ні.

— Ніяк було, розумієте,— пояснила Марія.— У неї там бабуся старенька, треба її годувати. Як на мене, вона вчинила просто чудово.

— І, як на мене, теж,— сказав англієць і взяв ложку.

— Правильно,— похвалила Марія.— Призволяйтесь.

Але він, тримаючи ложку над тарілкою, все задивлявся на її сестру. Чоловік із пером у капелюсі цим разом не став дожидати, поки йому насиплють-подадуть, а, перекинувши ноги через лаву, підійшов до плити, зачерпнув тарілкою просто з каструлі й поніс мокру, оповиту парою тарілку до стола, де Марія посклалада охайними стовпчиками його монети й де англієць усе ще говорив, звертаючись до старшої сестри:

— Тоді у вас був ще й чоловік.

— Він помер. Того ж самого літа.

— Он як,— мовив англієць.— Війна?

— Мир,— відказала висока.— Йому нарешті були дозволили повернутися додому, та не встиг він і за плуга взятись, як знову вибухнула війна, то він так ніби вирішив, що ще одного миру йому вже не пережити. Й помер. Так?

Він був уже таки взявся за свій суп. Ложка завмерла знову.

— Що «так»?

— Чого ж ви ще хочете? Щоб ми показали вам його могилу? — Вона сказала просто «його», але всі зрозуміли, про кого мова.— Себто де, як нам здається, вона була?

То й англієць теж сказав просто «його».

— Навіщо? Його вже ж немає, все скінчено.

— Скінчено? — перепитала вона хрипким, суворим голосом.

— Ти не так зрозуміла, сестро,— сказала Марія.— Він має на увазі, що наш брат зробив усе, що міг і як тільки міг, тож тепер йому нічого непокоїтися. Тепер йому треба тільки спочивати.— Вона безжурно подивилася на нього, без подиву чи жалю.— Ви хочете засміятись, чи ж не так?

І той енергійно, впевнено, від усієї душі розсміявся — тією стороною рота, що була спроможна рухатися, розтулятися, єдине його око стрілося поглядом з її, їхніми очима, глибокими, спокійними, нежалісливими й також сміхотливими.

— Значить, і ви здатні сміятися? — сказав він Марії.— Чи ж не так?

— Ну звісно,— відповіла Марія.— Сестро,— ще звернулася вона,— дай медаль.

І знову, стоячи на стежині, вже з трьома медалями, а не двома,— з трьома блискучими символічними кружечками ритованої-гравірованої бронзи, які звисали зі смугастих, пістрявих, мов карнавал, і яскравих, неначе вечорова заграва, стрічечок на грудях брудного смокінга, він стис під пахвами свої милиці, підніс єдину руку до капелюха, скинув його широким, невимушеним жестом, знову майже дженджуристо набакир насадив на голову й відвернувся. Єдина його нога знову закрокувала — енергійно, розмірено та невтомно, чергуючись із невтомними, ритмічними випадами милиць. Але він таки посувався вперед, прошкуючи по стежці туди, звідки й прибув із тим чоловіком, що перо в капелюсі, дарма що тим титанічним зусиллям геть не відповідало ледь помітне його просування. Стійкий, невгамовний, запвзятий, він таки віддалявся, усе маліючи й маліючи, аж урешті-решт двом спостерігачкам стало видаватися, ніби він і не рухається, а просто стоїть на тлі всієї розпростороної панорами, весь у своєму лютому неспокої, не самітний, а тільки єдиний, неухильно від усіх відокремлюваний. Потім він щез.

— Так,— сказала Марія.— Пересувається він досить-таки швидко. Потрапить туди завчасу.

Потім обидві вони обернулись, однак завмерла зненацька тільки її сестра, от ніби лиш вона згадала нарешті про другого чоловіка, в капелюсі з пером, бо Марія мовила:

— О так, часу в нього буде там багато.

А того чоловіка, нахаби, в хаті й не було! Тільки й лишилися, що брудний стіл, тарілка та перекинута склянка на тому місці, де він розхлюпував і поглинав їхній вміст; розлиті вино й суп утворили калюжку, посеред якої височіла купка монет, що їх охайно була посклала Марія. До кінця дня, поки висока сестра засівала поле, Марія прибиравла кухню, мила посуд, а потім ретельно обтерла ті монети

й знову поскладала їх на стільниці, де вони їй виблискували в тьмяному світлі дня, що догоряв. Коли ж посутеніло, сестри знову пішли до кухні й засвітили гасницю, і тут зненацька з п'ятьми з'явився він, схожий на мерця, високий, з хвацьким тим пером у капелюсі, й сказав грубим, прикритим голосом:

— Що ви маєте проти цих грошей? Не чваньтесь! Забирайте...— й замахнувся вже рукою, аби скинути, змести їх на підлогу, але його зупинила висока.

— Сестра вже визбирувала їх для вас. Більш не робіть цього.

— Та беріть же! Чом не берете? Я заробив їх... працював... це єдині гроші, які я заробив чесним потом за все своє життя. Спеціально задля цього... заробив, а потім розшукав вас, аби віддати, а ви не берете їх. Візьміть!

Але сестри тільки дивилися на нього, незичливо й стримано, одна — холодно й суворо, друга — з ясною та нежалісливою безжурністю. Нарешті він з якимсь зчудуванням сказав:

— Значить, не візьмете. Ви справді не бажаєте їх брати...

Подивився на обох, тоді підійшов до стола, взяв гроші, запхнув до кишені, крутнувся й рушив до дверей.

— Правильно,— сказала Марія безжурним та безжальним голосом.— Ідіть собі. Це недалеко. Вам недовго лишилось відчаюватись.

Тут він обернувся, затримавшись на мить на порозі, в його сірому, бридкому обличчі лишилось саме тільки нахабство; високе перо на капелюсі, якого він, скільки перебував в оселі, так жодного разу й не скинув, торкалося одвірка, от ніби він висів на мотузці в отворі відчинених дверей, за якими вже згусла весняна ніч. Потім і він зник.

— Ти вже замкнула гусей? — запитала висока.

— Аякже, сестро,— відповіла Марія.

Стояв похмурий день, хоча рік не був похмурий. По суті, похмурим не був і сам час, ось уже шість років, відколи спочилий герой, якого проводжали в останню путь юрби

принишклих людей з непокритими головами — юрби, що розтяглися обабіч Єлисейських Полів від Площі Згоди й до Тріумфальної Арки, а також вельможі, які сумирно тюпали пішки в поховальному кортежі, позбавив затемнення всю Західну Європу й весь Західний Світ. Похмурий був тільки цей день, ніби сумував за тим, кому Захід був (і вічно буде) вдячний за право та привілей печалитися в спокої, без тривоги й страху.

Він лежав у розкішній труні в парадному мундирі, з орденами (щирі ордени, ті, що їх власноруч приколювали йому на груди президент його батьківщини й королі з президентами тих союзних націй, чиї війська він привів до перемоги, містилися у Палаці Інвалідів, а ті, що мали лягти з ним у землю, були копіями), з маршальським жезлом під згорнутими на грудях руками; труна стояла на гарматному лафеті, запряженому кіньми в чорних попонах і з чорними плюмажами, під прапором, якому він у щонайтяжчий для батьківщини час додав нової слави; ззаду прапороносці несли, крокуючи повільною, розміреною ходою, прапори інших націй, над чиїми арміями та долями він колись неподільно владарював.

Але ті стяги були не перші, бо перший за лафетом ступав (коли точніш, то дибав, не в ногу ні з ким, немовби заглиблений у задуму й нікого не помічаючи), переживши небіжчика, старий денщик у мундирі й досі новенькому шоломі, що уник війни; рушниця, з якої так і не зроблено жодного пострілу, теліпалася, звисаючи, кольбою догори, з його викривленого плеча, виблискуючи, мов відполіроване весло, чи коминкова кочерга, чи й панікадило; перед себе він ніс на оксамитовій подушечці шаблю в піхвах, ледь схилившись до неї, мов старий псаломник на уламком Хреста чи попелом святого. За ним ступали два груми-сержанти, ці вели бойового коня, теж у чорній попоні; чоботи з острогами були вставлені в стремена задом наперед; і тільки вже за ними посувалися прапори, приглушені барабани, генеральські мундири без погонів із чорними пов'язками, мантиї, митри й дароносиці церкви, темні костюми й скинуті

циліндри послів,— і все це рухалося під понурим, тужливим небом широкою тужливою вулицею поміж жалобно похиленими знаменами під притамований барабанний бій та щохвилинні постріли великої гармати десь у районі форту Вінсен — у напіввійськовому-напів'язичницькому ритуальному поході: померлий вождь, раб, кінь, орден — символи його слави — і зброя, якою він заслужив їх, супроводжуваний знову в землю, з якої він був колись вийшов, молодшими співволодарями його спадку й величі — принцами й кардиналами, солдатами й державними діячами, спадкоємцями імператорських і королівських тронів, послами та особистими представниками республік, слідом за якими сунула смиренна, безіменна юрма, й собі супроводжуючи, ескортуючи, проводжаючи його до величезної, безжурної, тріумфальної та стійкої Арки, що увінчувала вершину пагорба немовби у яких жертвоприношеннях чи в самоспаленні.

Вона ж незламно й неприступно здійнялася до понурого, згорьованого неба, аби вічно стояти над містом — завдяки не так міцності каменю, й навіть не так своїй симетрії та гармонії, як своїй символіці; на мармуровій основі, просто під центром її високо-летючого склепіння невеличкий вічний вогонь тріпотів над вічним сном безіменних кісток, привезених п'ять років тому з бойовища під Верденом. Кортєж наблизився до Арки, юрба тихо, мовчки розділилася, обтікаючи її обабіч, аж поки й оточила цей величний і священний монумент, а потім кортєж припинив свій похід: його учасники поволі, неквапливо підтягувалися, аж поки знову запанувала жалобна добропристойність, і тільки лафет іще посувався вперед, поки й зупинився перед самою Аркою, перед вогнем, і лишилися тільки мовчання, гірко-тужливий день та щохвилинні постріли далекої гармати.

Потім із юрби принців, прелатів, генералів і державних діячів вийшов один чоловік, теж у парадному одінні й з орденами; перший чоловік Франції — поет, філософ, державний діяч, патріот і оратор; він постояв з непокритою головою, обличчям до лафета, вичекавши, поки та далека

гармата проведе своїм пострілом іще одну хвилину у вічність. Й тоді він заговорив:

— Маршале!

Але обізвався тільки сам день, і та далека гармата відзначила ще один інтервал своєї розміряної панахиди. Потім промовець заговорив знову, вже гучніше, наполегливіше, але не владно — то був зойк:

— Маршале!!

Але все так само тривала тільки панахида дня, панахида звитяжної і згорьованої Франції, панахида Європи й океанських країн, де солдати вже поскидали свої однострої, в яких той, хто наразі лежав під знаменом на лафеті, вів їх через страждання до миру, й навіть більше: де люди й не чули його імені, ба навіть не знали, що вони й досі вільні лише завдяки йому. Й тут ораторів голос залунав у тому згорьованому оточенні, аби люди повсюди його зачули:

— Правильно, великий генерале! Лежи вічно обличчям на Схід, і нехай вороги Франції вічно бачать його й страхаються!

І зненацька в одному місці посеред натовпу зчинилася якась шамотня, метушня; видно було, як поліціанти в киреях і кашкетах кинулися туди, пропихаючись, із піднесеними кийками. Але не встигли вони дістатися до того місця, як щось зненацька прорвалося крізь юрму — то був не чоловік, а ходячий вертикальний рубець на милицях: мав він по одній руці й нозі, половина його голови, позбавлена чуприни, вуха та ока, являла собою суцільний опік, на ньому був брудний смокінг, ліворуч на грудях висіли англійський «Воєнний хрест», медаль «За видатні заслуги» й французька *Medaille Militaire*; і то саме вона (французька), очевидячки, й стала причиною того, що юрба французів не зважилася перешкодити йому вийти, не посміла схопити за шкamatки й відтягти назад навіть потім, коли він, страхливо, по-тваринному нахиляючись та випростуючись, вийшов на вільний простір біля Арки й зарухався далі, аж поки й опинився обличчям до лафета. Там він зупинився, стиснув під пахвами милиці, взявся єдиною своєю рукою

за французьку нагороду на грудях і також крикнув гучним, дзвенючим голосом:

— Послухай і мене, маршале! Ось твоя нагорода — забирай!

І здер, зірвав з брудного смокінга медаль, талісман, що давав йому тут безпеку, й замахнувся, щоб ту медаль пошпурити. Певне ж, він розумів, що станеться з ним, хай-но він випустить медаль з руки, — й зневажив це; він навіть завмер перед кидком, обернувся до натовпу, що неначе нетерпляче весь стисся, аби накинутися на нього, як тільки медаль вилетить з його руки, й засміявся — не звитяжно, а тільки нездоланно, тим боком спотвореного обличчя, котрий здатен був сміятись, а тоді крутнувся й жбурнув медаллю в лафет, і голос його знову залунав у збуреному повітрі:

— Ти теж вів людину в той морок, де на неї чигала смерть; ось його епітафія: «Їм не пройти!» Це моя країна, хай там правда за нею чи й ні, та, що споконвіку Англією зветься...

І тут юрба накинулася на нього. Він пощез немовби під хвилею, припливом голів і пліч, зненацька чиясь рука замахнулася понад головами однією з його милиць, явно наміряючись ударити його, однак приспіли поліціанти — їх були десятки, вони мчали звідусіль — і видерли ту милицю, а решта, вхопившись за руки, вмить утворили кордон й поступово відтісняли юрбу... але урочистість церемонії остаточно порушилася, залунали пронизливі свистки розпорядників, головний розпорядник схопив коней за вуздечки, розвернув їх й крикнув кучерові: «Їдь геть!»

Винуватець події лежав у канаві невеличкого завулка, його віднесли туди двоє поліціантів, не давши розлюченій юрбі доконати його. Він лежав на спині, без тям, обличчя його було цілком спокійне, але з кутика рота сочилася струминка крові. Поліціанти не відходили від нього, хоча тепер, коли лютість ущухла, видавалося, ніби вже сам вигляд їхньої форми стримує ту частину юрби, що подалася слідом за ними й тепер стояла довкола, видивляючись на його спокійне, безтямне обличчя.

— Хто це такий? — почувся чийсь голос.

— Англієць, — відповів один з поліціантів. — Наш давній знайомий. Не дає нам спокою від самого кінця війни — він уже не вперше ображає нашу країну й ганьбить свою.

— Може, цим разом він помре? — припустив інший голос.

Тут каліка, що вилежувався у канаві, розплющив очі й почав сміятися, точніше: спробував і тут-таки похлинувся. Він силкувався повернути голову, немов хотів прочистити горлянку й рота від того, що там накопичилося, коли це якийсь чоловік пропхався крізь юрбу й попрямував до нього — був то старий чоловік, виснажений велет із великим, стомленим, хворим обличчям, сивими армійськими вусами й палким, пристрасним поглядом, на вилозі його потертого чорного пальта видніли три вибляклі орденські планки. Підійшовши, старий опустився поруч нього навколінці, підсунув руку під голову й плечі, ледь підняв і нахилив трохи набік, щоб той міг виплюнути кров і вибиті зуби й заговорити. Чи, точніше, засміятися, що він найперше й зробив: лежачи на руці старого, він засміявся у довколишні обличчя, а тоді звернувся до них по-французькому:

— Отож-бо, — мовив він. — Тремтять! Я не помру. Ніколи!

— Я не сміюсь, — вимовив старий, схиляючись над ним. — Те, що ви бачите, — це сльози.

*Грудень 1944 — листопад 1953
Оксфорд — Нью-Йорк — Принстон*

Літературно-художнє видання

Вільям ФОЛКНЕР

ПРИТЧА

Роман

Головний редактор *В. Александров*

Відповідальний редактор *Н. Тисовська*

ТОВ «ВИДАВНИЧА ГРУПА КМ-БУКС»
04060, Київ, вул. Олега Ольжича, 27/22, офіс 3
info@kmbooks.com.ua
www.kmbooks.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготівників, розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 5006 від 06.11.2015

Замовляйте наші книжки в інтернет-книгарнях:
www.kmbooks.com.ua; +380 (44) 228 78 24
www.bukva.ua; +380 (44) 359 0 369

З питань гуртових закупівель звертайтеся:
у Києві: +380 (44) 237 70 25;
у Львові: +380 (32) 245 01 71, +380 (67) 370 77 90

Повний асортимент наших книжок представлений
у книгарнях української національної мережі «Буква»
www.bukva.ua; +380 (44) 237 70 24

Центральна книгарня «Буква»:
м. Київ, вул. Богдана Хмельницького, 3-Б
+380 (44) 279-64-38

Формат 84x108/32.
Умов. друк. арк. 23,52. Обл.-вид. арк. 23,7.
Замовлення 17-271.

Віддруковано на ПАТ «Білоцерківська книжкова фабрика»,
09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.
Свідоцтво серія ДК № 4063 від 11.05.2011 р.
Впроваджена система управління якістю згідно з міжнародним
стандартом DIN EN ISO 9001:2000

В І Л Ь Я М

Ф О Л К Н Е Р

П р и т т а

Лауреат Пулітцерівської премії

*Боятися не треба нічого.
Ніщо не заслуговує на страх.
Вільям Фолкнер*

1955 року роман «Притча» отримав одразу дві нагороди — Пулітцерівську премію і Національну книжкову премію. Твір, у якому дія відбувається в роки Першої світової війни в окопах Франції, став одним з найвидатніших досягнень Вільяма Фолкнера. Війна під пером Фолкнера описана настільки правдиво, адже автор і сам воював, що, за словами американського письменника Малкольма Коулі, деякі зі сцен у романі — найсильніші з усього, що написав Фолкнер.

ISBN 978-617-7498-02-4

9 786177 498024